MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

VI

PONTICA

1973

VI

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)
© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

Redactor responsabil :
Dr. **ADRIAN RĂDULESCU**

SUMAR • SOMMAIRE

I. STUDII, NOTE ŞI MATERIALE ARHEOLOGICE.

I. ETUDES, NOTES ET MATERIAUX ARCHÉOLOGIQUES.

M. IRIMIA — Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V—I î.e.n.) 7

Nouvelles découvertes concernant la population de la Dobroudja (V-ème — I-er s.a.v. J.C.) 7

M. MUNTEANU — Les divinités du Panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja romaine . . . 73

Z. COVACEF, AL. BARNEA — Contribution à l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure 87

M. BUCOVALĂ — Medalioane ceramice descoperite într-un mormînt de epocă romană la Tomis 97

Médaillons céramiques découverts dans un tombeau d'époque romaine à Tomi 97

A. ARICESCU — Notă despre inscripţia lui Helius descoperită la Topologu 105

Note sur l'inscription de Hélius découverte à Topologu. 105

Z. COVACEF — Le caractère chtonien du culte de Dionysos. Stèle funéraire dionysiaque. 111

GH. PAPUC — Nouvelles données sur l'édification de la cité de Tropaeum Trajani 117

A. V. RĂDULESCU — Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos 129

Ateliers militaires céramiques, le long du Bas-Danube 129

C. SCORPAN — La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythie Mineure 137

GH. PAPUC — Ceramica romană tîrzie cu decor ştampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis 153
La céramique romaine tardive à décor estampillé découverte à l'Edifice romain à mosaïque de Tomi 153

A. V. RĂDULESCU — Amfore cu inscripţii de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis 193
Amphores aux inscriptions de l'Edifice romain à mosaïque de Tomi 193

C. SCORPAN — Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe transmissioni nel primo feudallesimo 209

VL. ROBU — De la „torna, torna, fratre", la PETRE, numele unui român dobrogean din secolul al X-lea 229
— De „torna, torna, fratre", à PETRE, nom d'un roumain de la Dobroudja au X-e siécle. 229

II. RAPOARTE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE.

II. RAPPORTS ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES.

A. V. RĂDULESCU, EL. COMAN C. STAVRU — Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis 247

C. SCORPAN — Săpăturile arheologice de la Sacidava. (1969—1972) 267
Die archäologischen Ausgrabungen von Sacidava. (1969—1972) 267
The archeological excavations in Sacidava. (1969—1972) 267

A. V. RĂDULESCU şi colaboratorii — Recente cercetări arheologice la Tomis (1971, 1972) 333
Recherches archéologiques récentes a Tomi (1971, 1972) 333

* * *

R. OCHEŞEANU GH. PAPUC — Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea (II) 351

R. FLORESCU — Al IX-lea Congres internaţional de studii cu privire la frontierele Imperiului roman . . 383

Z. COVACEF — Bibliografia arheologică a Dobrogei (1968—1971) 387

* * * — Sesiunile ştiinţifice ale Muzeului de arheologie Constanţa (1970, 1971) 407

I

Studii, note și materiale arheologice

M. IRIMIA

DESCOPERIRI NOI PRIVIND POPULAȚIA AUTOHTONĂ A DOBROGEI ȘI LEGĂTURILE EI CU COLONIILE GRECEȘTI (sec. V—I î.e.n.)

În urma săpăturilor arheologice sistematice și a cercetărilor de suprafață desfășurate în Dobrogea mai ales pe parcursul ultimelor două decenii, dovezile materiale privind viața populației autohtone în a doua jumătate a mileniului I î.e.n. s-au înmulțit considerabil.

În afara descoperirilor de pînă acum[1], unele intrate în literatura

[1] Cercetări sistematice au fost întreprinse la: CERNAVODĂ (D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavodă (1954) și unele aspecte ale începutului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 281—318); TARIVERDE (în *SCIV*, III, 1952, p. 269—272; IV, 1953, 1—2, p. 129—136; V, 1954, 1—2, p. 100—117; VI, 1955, 2—3, p. 543; *Materiale*, IV, 1957, p. 77—84; V, 1959, p. 318—323; VII, 1961, p. 273—281; C. Preda, *Tariverde — așezare băștinașă sau „factorie" histriană ?*, în *Pontica*, V, 1972, p. 77—88); SATU NOU (B. Mitrea, *Un cimitir geto-dacic în sud-vestul Dobrogei*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Editura Academiei, 1960, p. 409—413; B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu, în *Materiale*, VII, 1961, p. 283—290; VIII, 1962, p. 369—372); MURIGHIOL (Expectatus Bujor, *Contribuție la cunoașterea populației geto-dace din nord-estul Dobrogei*, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 243—252; VI, 1955, p. 571—579; *idem*, în *Materiale*, IV, 1959, p. 325—330; VII, 1961, p. 297—300; *idem*, în *Dacia*, NS, II, 1958, p. 125—141); TELIȚA (G. Simion și Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Telița*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 373—382); HISTRIA (P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături în 1955—1961*, în *Histria*, II, București, 1966, p. 133—294; M. Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria. Secolele V—I î.e.n.*, în *Pontica*, III, 1970, p. 99—124); HISTRIA-SAT (Vl. Zirra, *Punctul Histria-sat*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 213—220); SINOE (V. Canarache și C. Preda, *Așezarea Sinoe-Zmeica*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 138—145); AGIGHIOL (D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 33—76; *idem*, *Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, în *50. Bericht der Römisch-Germanischen Komision, Berlin*, 1971, p. 209—265); ENISALA (G. Simion, *Despre cultura geto-dacă din norul Dobrogei în lumina descoperirilor de la Enisala*, în *Peuce*, II, 1971, p. 63—129; M. Babeș, *Necropola dacoromană de la Enisala*, în *SCIV*, 22, nr. 1, 1971, p. 21); VADU (în *Șantierul Histria*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 145—146); BUGEAC (M. Irimia, *Cimitirele de incinerație geto-dacice de la Bugeac-Ostrov*, în *Pontice*, I, 1963, p. 193—234; *idem*, în

HARTA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE PRIVIND POPULAȚIA AUTOHTONĂ A DOBROGEI (sec. V—I î.e.n.).

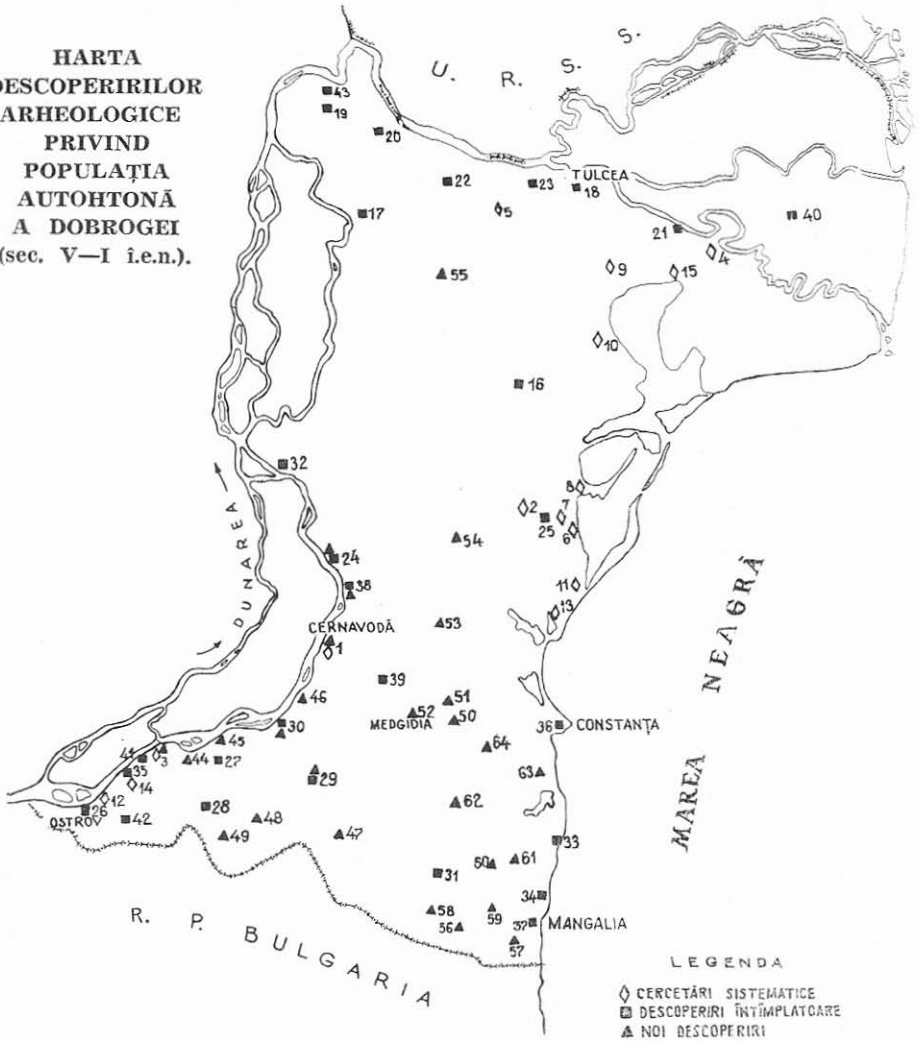

CERCETĂRI SISTEMATICE : 1 — Cernavodă ; 2 — Tariverde ; 3 — Satu Nou ; 4 — Murghiol ; 5 — Telița ; 6 — Histria ; 7 — Histria-sat ; 8 — Sinoe-Zmeica ; 9 — Agighiol ; 10 — Enisala ; 11 — Vadu ; 12 — Bugeac ; 13 — Corbu ; 14 — Canlia ; 15 — Sarinasuf

DESCOPERIRI ÎNTÎMPLĂTOARE : 16 — Camena ; 17 — Igliță ; 18 — Tulcea ; 19 — Garvăn ; 20 — Luncavița ; 21 — Mahmudia ; 22 — Niculițel ; 23 — Somova ; 24 — Capidava ; 25 — Nuntași ; 26 — Ostrov ; 27 — Viile (Beilic) ; 28 — Băneasa ; 29 — Adamclisi ; 30 — Rasova ; 31 — Comana ; 32 — Hîrșova ; 33 — Schitu ; 34 — Neptun ; 35 — Gura Canliei ; 36 — Constanța ; 37 — Mangalia ; 38 — Dunărea ; 39 — Mircea Vodă ; 40 — Caraorman ; 41 — Izvoarele (Pîrjoaia) ; 42 — Gîrlița ; 43 — Dinogetia.

NOI DESCOPERIRI : 3 — Satu Nou ; 44 — Oltina ; 45 — Dunăreni (Mîrleanu) ; 30 — Rasova ; 46 — Cochirleni ; 1 — Cernavodă ; 38 — Dunărea ; 24 — Capidava ; 47 — Fîntîna Mare ; 48 — Văleni (Valea Rea) ; 49 — Dobromiru din Vale ; 29 — Adamclisi ; 50 — Poarta Albă ; 51 — Castelu ; 52 — Medgidia ; 53 — Nicolae Bălcescu ; 54 — Cheia ; 55 — Horia ; 56 — Albești ; 57 — Hagieni ; 58 — Cotul Văii ; 59 — Arsa ; 60 — Dulcești ; 61 — Moșneni ; 62 — Topraisar ; 53 — Agigea ; 64 — Valul lui Traian.

de specialitate, celelalte încă în studiu, s-au semnalat mai ales în ultimii ani numeroase alte materiale, rămase pînă în prezent inedite. Provenind din necropole sau așezări și intrate în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța, materialele arheologice care fac obiectul prezentei lucrări sînt numai rezultate ale unor descoperiri întîmplătoare, descoperiri verificate uneori doar prin simple cercetări de suprafață, fără ca pînă în prezent în punctele arheologice respective să se întreprindă săpături sistematice.

Din acest motiv observațiile noastre se vor restrînge doar la cronologia materialului recoltat și la situarea topografică a descoperirilor, fără a putea aduce precizări asupra unor probleme importante privind caracterul, cronologia, întinderea ori specificul așezărilor sau necropolelor în discuție.

Prezentarea descoperirilor se va face ținîndu-se seamă de cele trei zone geografice oarecum distincte în Dobrogea : zona Dunării, zona centrală și cea din apropierea imediată a litoralului Mării Negre, din spre sud către nordul provinciei.

Una dintre zonele în care s-a semnalat încă mai de mult, dar și în prezent un mare număr de descoperiri este cea din imediata apropiere a Dunării.

La SATU NOU, cunoscut prin cele două necropole geto-dacice publicate mai de mult, s-a descoperit în anul 1969 un nou mormînt de incinerație în apropierea drumului spre Lipnița, vizavi de clădirile C.A.P.-ului [2]. Mormîntul avea ca urnă o amforă grecească, care s-a pier-

---

Pontice, II, 1969, p. 23—52) ; CORBU (M. Bucovală, M. Irimia, *Cimitirul din sec. VI—V î.e.n. de la Corbu, jud. Constanța* în *Pontica*, IV, 1971, p. 41—56) ; CANLIA (săpături efectuate de Em. Muscalu ; materialul inedit) ; SARINASUF (cercetări inedite efectuate de P. Alexandrescu).

Descoperiri întîmplătoare s-au semnalat la : CAMENA, IGLIȚA, TULCEA, GARVĂN, LUNCAVIȚA, MAHMUDIA, NICULIȚEL, SOMOVA (Gh. Ștefan. *Contribuții arheologice la cunoașterea dacilor din Dobrogea de nord*. în *Studii și referate privind istoria României*, partea I-a, 1954, p. 29—40) ; CAPIDAVA (P. Diaconu și R. Florescu, *Urme de așezări în jurul Capidavei*, în *Capidava*, I, 1958, p. 247) ; NUNTAȘI (A. Rădulescu, *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*, în SCIV, XII, 1961, p. 377—383) ; OSTROV, BEILIC (azi VIILE), BĂNEASA, ADAMCLISI, RASOVA, COMANA, HÎRȘOVA (A. Aricescu, *Die bodenständige Bevölkerung der Dobrudscha...*, în *Studii Clasice*, III, 1961, p. 67—82 ; *idem*, *Noi date cu privire la cimitirele getice din zona Dunării în Dobrogea*, în mss ; un rezumat al lucrării în *Revista Muzeelor*, anul II, 1965, nr. special, p. 425 ; idem, *Noi date despre cetatea de la Hîrșova*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 351—353) ; SCHITU (H. Slobozianu, Ioan Țicu, *Așezarea antică de la Schitu*, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 4, p. 685—686, fig. 9/3, 5) ; NEPTUN (C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, în *Pontice*, I, 1968, p. 259, și fig. 38) ; GURA CANLIEI (P. Diaconu N. Anghelescu, *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1968, p. 351) ; CONSTANȚA, MANGALIA (C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis*, în *SCIV*, 21, 1, 1970, p. 65—95) ; DUNĂREA, MIRCEA VODĂ (D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 25 și 27) ; grindul CARAORMAN (G. Simion, *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*, în *Peuce*, II, 1971, p. 47—60) ; IZVOARELE (V. Culică, în *Materiale, X, sub tipar)* ; GÎRLIȚA (material inedit aflat în muzeul din Călărași) ; DINOGETIA (descoperire inedită ; informație Al. Barnea).

[2] Informațiile privind condițiile descoperirii ne-au fost oferite de locuitorul Dobre Stan, de la care am achiziționat și fibulele.

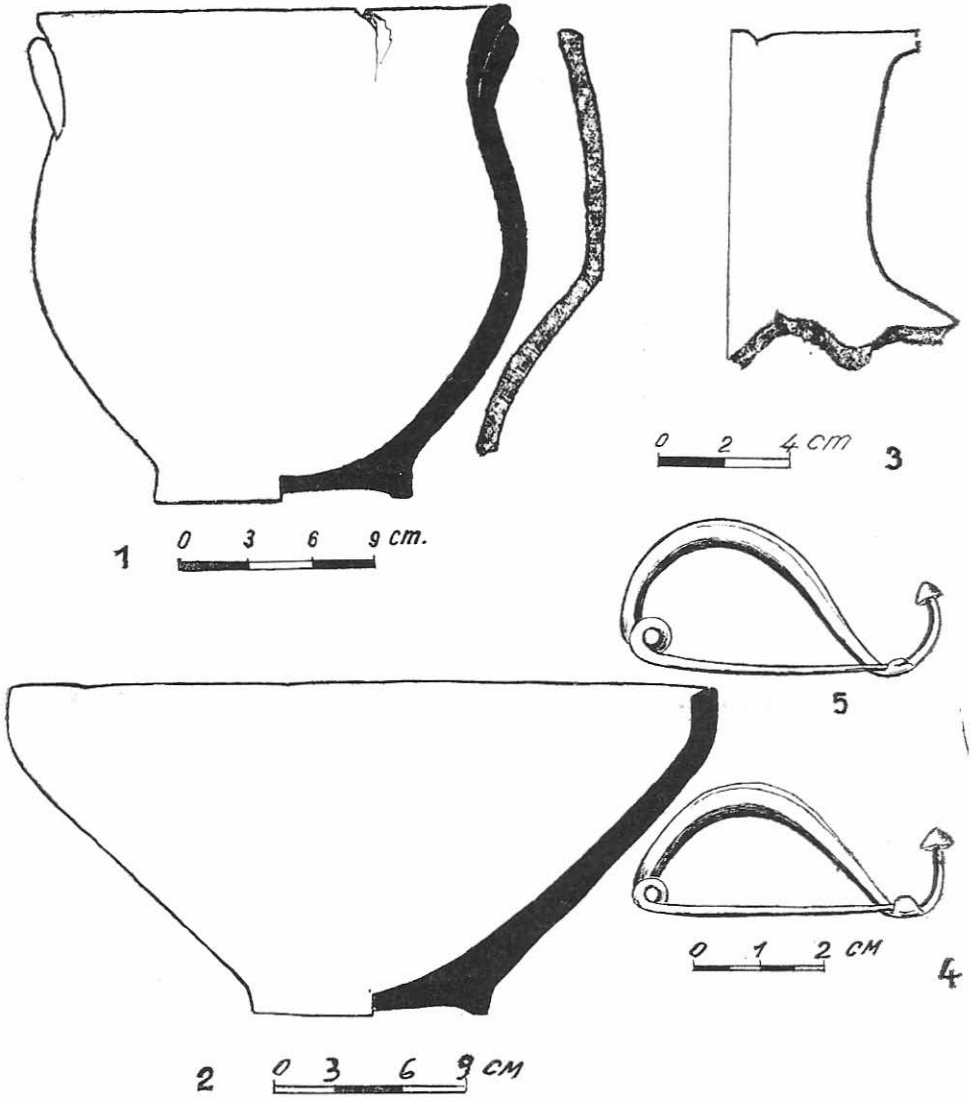

Pl. I. 1, 2 — Rasova „Coada bălții"; 3 — Medgidia; 4, 5 — Satu Nou.

dut. S-au recuperat doar două fibule tracice de bronz, care fuseseră depuse în amforă împreună cu oasele calcinate.

Fibulele, în perfectă stare, au corpul în formă de S, cu apendicele vertical terminat într-un cap conic. Portagrafa este îndoită. Acul are spirală simplă.

1. Nr. inventar 18477. Dimensiuni : înălțimea 0,023 m ; lungimea 0,05 m. (Pl. I/4).

2. Nr. inventar 18478. Dimensiuni : înălțimea 0,021 m ; lungimea 0,05 m. (Pl. I/5).

Fibule de acest tip s-au mai descoperit la Bugeac [3], Telița [4], Histria [5], Enisala [6], Poiana [7] și în alte localități, putîndu-se data spre sfîrșitul secolului IV î.e.n.

La OLTINA, cu ocazia terasării pentru vii a dealului de deasupra portului [8], au fost descoperite materiale arheologice datînd din diferite epoci. Între acestea semnalăm descoperirea unei cănî bitronconice lucrate cu mîna, caracterizată prin dimensiunea mai mare și forma mai alungită a trunchiului de con superior (pl. III/2, XIV/2). Vasul are gura puțin evazată, buza rotunjită și fundul mic, puțin bombat pe margini, plat în mijloc. Toarta lată, ușor supraînălțată, este trasă din buză și se unește apoi cu vasul pe trunchiul de con superior. Pasta cenușie, grosieră, conține nisip, pietricele și cioburi pisate în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,145 m ; diametrul maxim 0,11 m ; diametrul gurii 0,08 m. Nr. inventar 17502.

Cănile de acest tip sînt frecvent întîlnite în așezările geto-dacice, constituind una dintre cele mai caracteristice și larg răspîndite forme ceramice. Căni asemănătoare s-au descoperit la Piscu Crăsani [9], Popești [10], Sighișoara [11], Pecica [12], Sebeș [13], Rădulești [14] etc. Cana de la Oltina poate fi datată în sec. II î.e.n. [15].

În localitatea DUNĂRENI (fostă Mîrleanu), săpîndu-se o groapă de siloz în curtea C.A.P.-ului „Drumul lui Lenin", a fost descoperit un mor-

---

[3] M. Irimia, în *Pontice*, I, 1968, p. 194 și fig. 18/a, b.

[4] G. Simion și Gh. I. Cantacuzino, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 379, și fig. 5/10.

[5] P. Alexandrescu, în *Histria*, II, București, 1966, p. 231 și pl. 102/5.

[6] G. Simion, în *Peuce*, II, 1971, p. 126. fig. 32.

[7] Radu Vulpe, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci*, în *SCIV*, I, 1951, p. 206 și fig. 24/1—2.

[8] Lucrările de terasare au fost executate în perioada 1954—1956. Cana discutată a fost păstrată la școala generală din Oltina pînă în anul 1967, cînd ne-a fost cedată, pentru a intra în colecția Muzeului de arheologie Constanța.

[9] I. Andrieșescu, *Piscul Crăsani*, în *ARMSI*, ser. III. tom. III, mem. 1, București, 1924, fig. 136 ; V. Pârvan, *Getica. O. protoistorie a Daciei*, în *ARMSI*, ser. III, tom. III, mem. 2, București, 1926, fig. 69.

[10] I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. (Cu privire specială la Transilvania)*, București, 1969, p. 121, fig. 47 (cu excepția torții, care se deosebește de cea a exemplarului de la Oltina).

[11] *Ibidem*, p. 121, pl. LXI/1.

[12] *Ibidem*, p. 121, pl LXI, 4. LXII, 8.

[13] *Ibidem*, p. 121, pl. LX, 1.

[14] Octavian Floca, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 72—73 ; I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. LXV, 6.

[15] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 119—121.

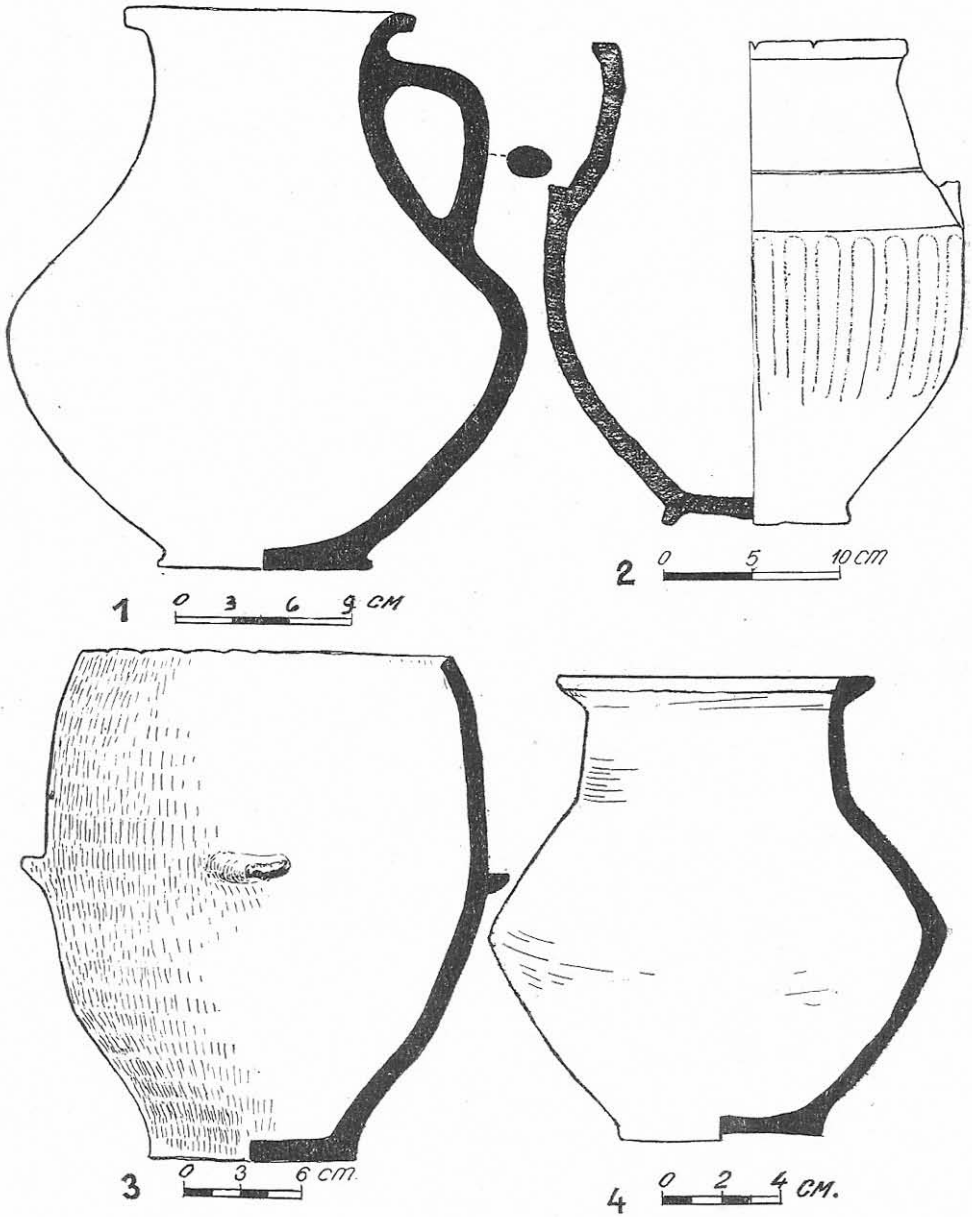

Pl. II. 1. 4 — Adamclisi ; 2 — Horia ; 3 — Rasova.

mînt de incinerație [16]. Ca urnă a fost folosită o amforă elenistică de mici dimensiuni (pl. XVIII/7), cu corpul conic, gîtul strîmt, cilindric, lărgit brusc la partea inferioară, pentru a se uni cu umerii. Torțile și o parte din gura amforei sînt rupte recent. Piciorul era rupt din vechime. Pastă roșcată cărămizie cu nisip fin și firicele de mică în compoziție. La exterior amfora era acoperită cu o angobă gălbuie.

Dimensiuni : înălțimea 0,51 m ; diametrul maxim 0,22 m ; Nr. inventar 2504.

În interiorul amforei s-au găsit numai oase calcinate. Datare : sec. III î.e.n.

Pe teritoriul comunei RASOVA, la punctul „Coada bălții", au fost găsite în primăvara anului 1972 două vase cenușii lucrate la roată [17].

Cel dintîi — un vas *crater* (pl. I/1 ; XIII/3) — are corpul bombat, gura largă, buza îngroșată, fațetată, iar fundul inelar, profilat. Cele două torți orizontale, arcuite, sînt lipite sub buză („oarbe"). Pastă cenușie de bună calitate, uniform arsă.

Dimensiuni : înălțimea 0,225 m ; diametrul gurii 0,243 m ; diametrul maxim 0,25 m. Nr. inventar 20461.

Două *cratere* similare, cu torți „oarbe", s-a mai descoperit la Bugeac [18]. Un alt vas asemănător s-a descoperit la Braničevo [19], în R. P. Bulgaria.

Cel de al doilea vas (pl. I/2 ; XIII/4) este un castron de mari dimensiuni cu corpul tronconic, buza puțin curbată spre interior, iar fundul inelar, profilat. Pastă fină de culoare cenușie.

Dimensiuni : înălțimea 0,14 m ; diametrul gurii 0,32 m. Nr. inventar 20462.

Un castron asemănător ca mărime, folosit ca urnă de incinerație s-a descoperit la Ostrov [20].

Analogiile amintite mai sus permit datarea celor două vase în secolul IV î.e.n. Provin cu siguranță dintr-o necropolă, fapt indicat atît de descoperitor, cît și de starea lor aproape perfectă. Este foarte probabil ca vasul *crater* să fi fost folosit ca urnă de incinerație, iar castronul, fie drept capac, fie — datorită dimensiunilor sale — tot ca vas-urnă.

Tot de la RASOVA — fără a putea preciza exact locul descoperirii — provin alte trei vase, achiziționate în 1969 [21].

---

[16] Mormîntul a fost descoperit în anul 1964, la circa 1 m de la suprafața solului. Informațiile asupra descoperirii au fost oferite de locuitorul Vasile D. Arseniu, care a donat amfora Muzeului de arheologie Constanța.

[17] Informații obținute de la locuitorul Marinescu Gh. Gheorghe.

[18] M. Irimia, în *Pontice*, I, 1968, p. 207—208, și fig. 14 ; idem, în *Pontice*, II, 1969, p. 30 și fig. 10.

[19] Tv. Dremsizova. *Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско)*, în *Izvestiia-Institut*, XXV, 1962, Sofia, p. 169, fig. 6.

[20] A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice*, în mss. ; rezumat în *Revista Muzeelor*, nr. special, 1965, p. 425. Vasul se află în Muzeul de arheologie Constanța, nr. inventar 4449.

[21] Vasele au fost achiziționate de la prof. Ghițuică Cornel. Despre vasul-urnă avem mențiunea că s-a descoperit „lîngă pădurea din apropierea satului", loc ce coincide, se pare, cu „Coada bălții". Pentru cele două amfore nu avem nici o

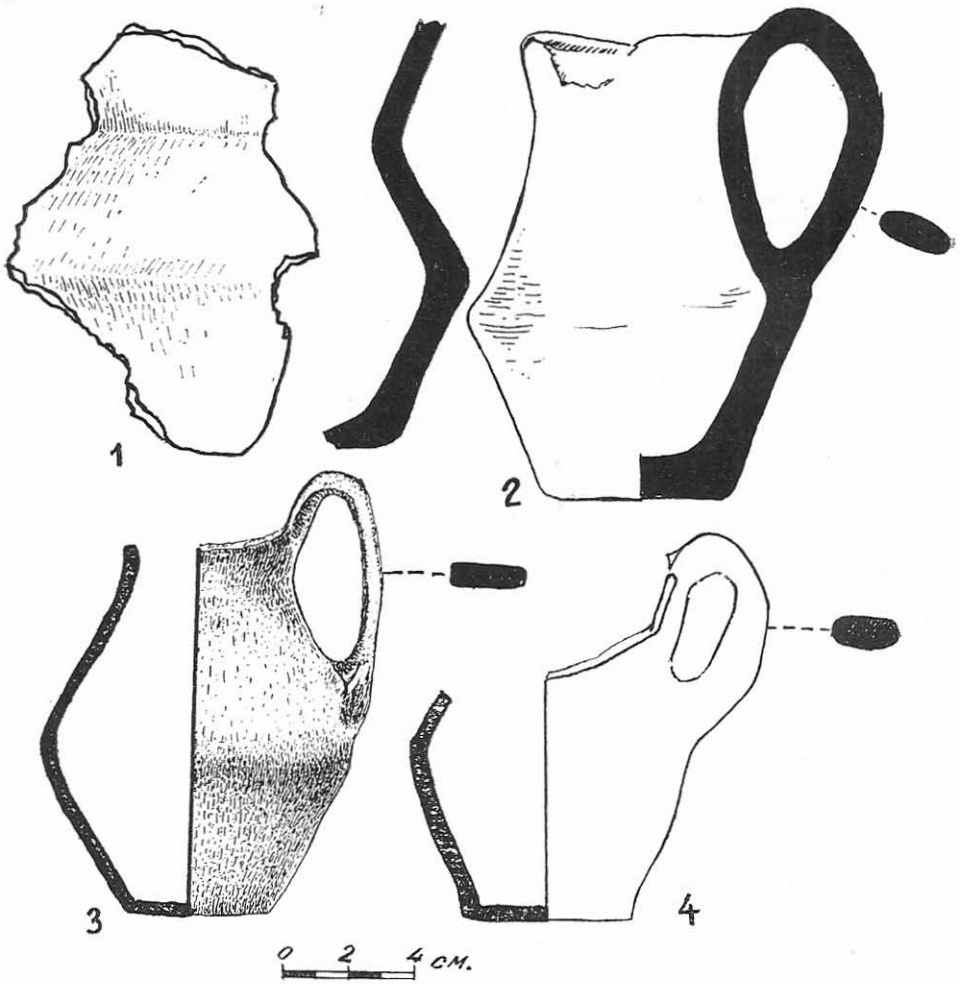

Pl. III. 1 — Capidava ; 2 — Oltina ; 3, 4 — Medgidia.

Un vas-urnă de mari dimensiuni (pl. II/3 ; XIII/1) în formă de clopot, cu corpul înalt, aproape cilindric și fundul plat, profilat. Buza este teșită spre interior. Sub diametrul maxim sînt prinse patru apucători plate, orizontale. Vasul este lucrat dintr-o pastă cărămizie-cenușie grosieră, cu multe cioburi pisate în compoziție. Suprafața lui a fost lustruită sumar, din care cauză prezintă asperități.

Dimensiuni : înălțimea 0,345 m ; diametrul maxim 0,34 m ; diametrul gurii 0,284 m. Nr. inventar 19722.

Se aseamănă cu unele vase descoperite la Satu Nou [22], Ravna [23] și Braničevo [24], dar mai ales cu o urnă de la Bugeac [25] și cu o alta găsită la Grădiștea Călărași [26], putînd fi datat în sec. IV î.e.n.

Cel de al doilea vas este o amforă neștampilată de tipul Heraclea (pl. XVIII/1) cu corpul conic, gîtul înalt cilindric, lărgit brusc spre partea inferioară, la locul de unire cu corpul vasului. Buza îngroșată are marginea rotunjită. Torțile groase, ovale în secțiune, sînt puternic arcuite. Piciorul amforei este rupt din vechime. Pastă roșie-cărămizie cu nisip negru în compoziție. Corespunde tipului II din prima grupă cronologică a amforelor de Heraclea [27]. Dimensiuni : înălțimea 0,565 m ; diametrul maxim 0,235 m ; diametrul gurii 0,095 m. Nr. inventar 19723.

Al treilea exemplar (pl. XVIII/6) este tot o amforă elenistică, fragmentară, cu corpul conic. Gîtul, torțile și piciorul lipsesc din vechime. Pastă gălbuie cu nisip fin în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,474 m ; diametrul maxim 0,30 m. Nr. inventar 19725.

Cele două amfore pot fi datate în secolele IV—III î.e.n. Se pare că și acestea au fost folosite ca urne, situație întîlnită de altfel și în alte necropole.

În anul 1966 s-a descoperit în apropiere de I.A.S. COCHIRLENI o amforă [28] de Thasos neștampilată, cu corpul conic, gîtul tronconic și buza îngroșată, cu marginea dreaptă. Torțile lungi, arcuite, sînt ovale în secțiune. Vîrful piciorului este rupt din vechime. Pastă roșie, densă,

---

indicație, dar este posibil ca ele să fi fost descoperite în sat. Reamintim că alte trei amfore și cîteva vase cenușii, publicate de A. Aricescu (*Noi date cu privire la cimitirele getice...,*) au fost descoperite în zona aceleiași localități, cu ocazia unor lucrări edilitare.

[22] B. Mitrea, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, p. 411, și fig. 1/2 ; B. Mitrea, C. Preda, N. Anghelescu, în *Materiale*, VII, p. 285 și fig. 2.

[23] M. Mircev, *Раннотракийският могилен некропол при с. Равна*, în *Izvestiia-Institut*, XXV, 1962, p. 112 și pl. XXII/4.

[24] Tv. Dremsizova, *op. cit.*, p. 166 și fig. 1/1.

[25] M. Irimia, în *Pontice*, I, p. 206 și fig. 12.

[26] Vasile Culică, *Morminte de incinerație din necropola geto-dacică de la Grădiștea (jud. Ialomița)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 138 și fig. 2/3.

[27] B. N. Grakov, *Енелифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор*, 1, Moscova, 1926, extras ; I. B. Zeest, *O типах гераклейских амфор*, în *Kr. S.*, XII, 1948, p. 47 și urm. ; V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1956, p. 193—195, fig. 33 (desenele trebuiesc inversate : desenul de amforă pentru tipul II corespunde de fapt tipului III și invers).

[28] Donată muzeului de Mihai St. Mihai. Descoperită întîmplător la aproximativ 2 km de I.A.S. Cochirleni (fără a se menționa direcția).

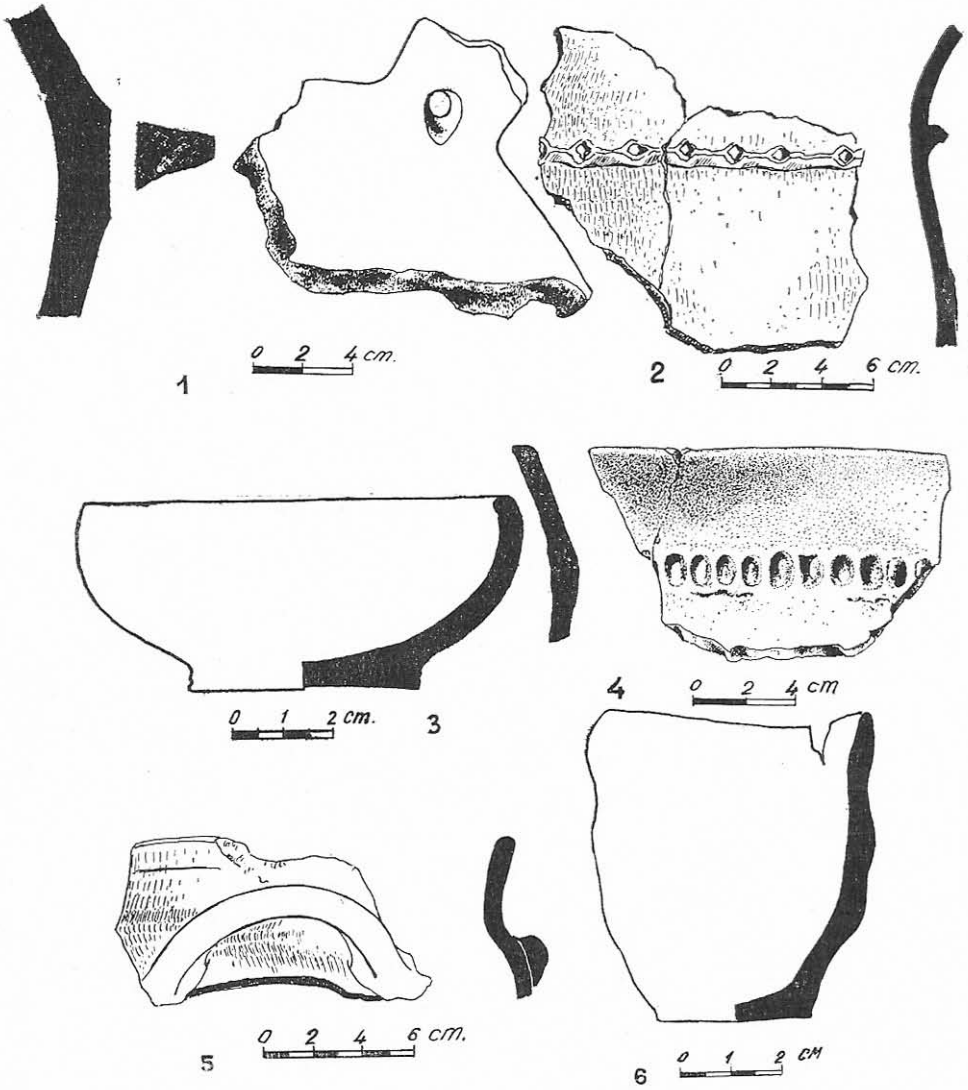

Pl. IV, 1, 2, 4 — Nicolae Bălcescu ; 3 — Cernavodă ; 5 — Medgidia ; 6 — Agigea.

cu nisip și fire de mică în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,532 m ; diametrul maxim 0,235 m ; diametrul gurii 0,092 m. Nr. inventar 15933.

Exemplarul, care aparține tipului de amfore mici de Thasos, se datează în sec. IV—III î.e.n.

Alte descoperiri ne-au fost semnalate la CERNAVODĂ [29]. În nordul localității, pe o terasă situată vizavi de „Pădurica mică", au fost descoperite în primăvara anului 1972 mai multe morminte de incinerație cu manta de bolovani, care din păcate, în momentul intervenției noastre erau deja distruse. Într-unul din morminte au fost descoperite o amforă elenistică și un bol.

Amfora (pl. XVIII/2) stampilată, de tipul Heraclea, are corpul conic, gîtul cilindric, lărgit brusc la partea inferioară. Buza este îngroșată inelar, cu marginea rotunjită. Torțile groase, ovale în secțiune, sînt puternic arcuite. Piciorul este rupt din vechime. Pastă roșie-cărămizie cu fire de nisip negru. Dimensiuni : înălțimea 0,63 m ; diametrul maxim 0,23 m; diametrul gurii 0,095 m. Nr. inventar 20471.

Pe gît prezintă o ștampilă englifică în formă de frunză (0,03 × × 0,03 m), în mijlocul căreia sînt și literele răsturnate ale monogramei

ΣΠΔΙ

Caduceu

Canarache, nr. 481, frunză simplă [30].

Amfora corespunde tipului II din prima grupă cronologică a amforelor de Heraclea (350—300 î.e.n.) [31]. Amfora a fost folosită ca urnă. În interior, între oasele calcinate s-au găsit și cinci mărgele din pastă de sticlă (nr. inventar 20473). Dintre acestea, patru extmplare (pl. VIII/1 a—d), globulare, turtite, cu orificiul îngust, au fost lucrate din pastă albastră și prezintă cîte trei ochi încrustați cu alb. Cea de a cincea — alungită — a fost lucrată din pastă albă și încrustată cu o dungă subțire albastră (pl. VIII/1e).

Amfora avea drept capac un alt picior de amforă. Bolul (pl. IV/3 ; XV/6) găsit în același mormînt a fost depus ca ofrandă. Are corpul semiglobular, buza trasă în interior cu marginea teșită, iar fundul scund, plat și profilat. Pastă cenușie, densă, bine arsă. Suprafețele lui au fost acoperite cu o angobă brună-cenușie, mată, parțial corodată. Dimensiuni : înălțimea 0,036 m ; diametrul gurii 0,085 m. Nr. inventar 20472.

Dintr-un alt mormînt provine tot o amforă ștampilată de tipul Heraclea cu corpul conic, gîtul cilindric, lărgit brusc spre partea inferioară. Buza amforei este îngroșată și rotunjită la partea superioară. Piciorul înalt, cilindric, are capătul rotunjit și gol la bază. Torțile groase, puternic curbate, se strîng în partea inferioară, apropiindu-se de

[29] de către Spînu D. Gheorghe, paznic la Cernavodă, care ne-a furnizat și informațiile privind aceste descoperiri.

[30] *Canarache* = V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957.

[31] Mai sus, nota 27.

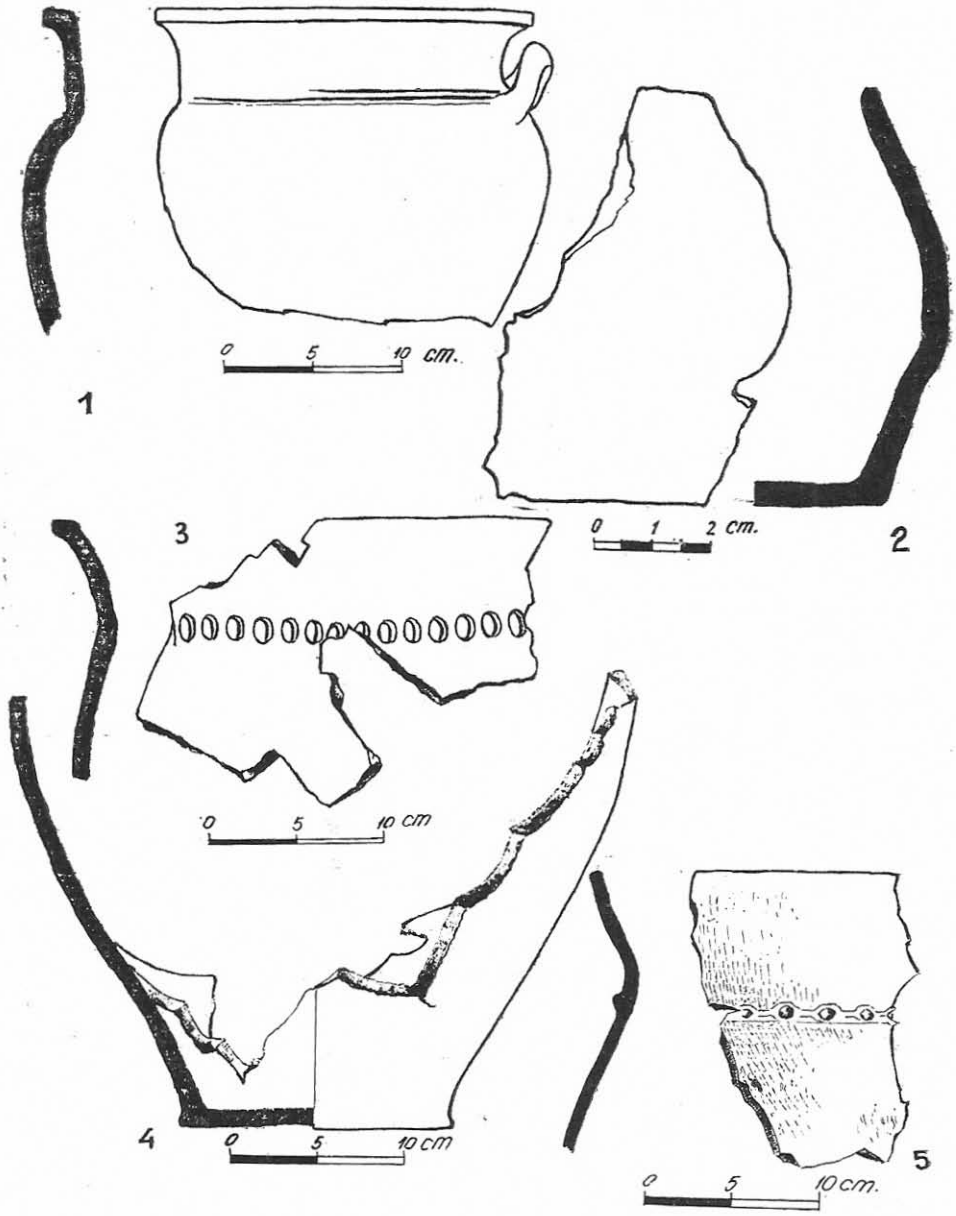

Pl. V. 1, 3-5 — Nicolae Bălcescu ; 2 — Medgidia.

gît. Pastă cărămizie cu nisip negru în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,71 m ; diametrul maxim 0,25 m ; diametrul gurii 0,093 m. Nr. inventar 20474. Pl. XVIII/3.

Pe gît, ștampilă englifică (0,058 × 0,008 m) pe un rînd (pl. IX/2 ; XXII/2).

ΕΠΗΚΥΟ Επήκυο

Fără simbol.

Corespunde tipului II din prima grupă cronologică a amforelor de Heraclea (350—300 î.e.n.).[32]

Din informațiile oferite de descoperitor se pare că în această zonă — în mod cert alta decît cea în care s-au descoperit mormintele intrate în literatura de specialitate[33] — au fost găsite și distruse 5—6 morminte, toate de tipul „cu manta" de bolovani. Mantaua apare de regulă la o adîncime mică, de 0,30—0,50 m de la suprafața actuală a terenului. Necropola pare să fie plană și nu tumulară, mormintele cu manta de bolovani asemănîndu-se celor de la Bugeac. S-au descoperit și vase lucrate cu mîna, dar ele au fost complet distruse, fără a se mai putea recupera ceva.

Din satul DUNĂREA provine o amforă[34] de Thasos (pl. XVIII/4), ștampilată, cu corpul conic, gîtul tronconic, buza îngroșată, cu marginea dreaptă. Torțile puternic arcuite, se apropie la mijloc de gîtul vasului, pentru a se depărta iar în apropierea punctului de inserție cu corpul amforei. Pastă gălbuie, fină, densă, uniform arsă. Pe gît apare litera T executată cu vopsea roșie. Urme de vopsea roșie se observă și deasupra uneia dintre torți. Dimensiuni : înălțimea 0,65 m ; diametrul maxim 0,255 m ; diametrul gurii 0,10 m. Nr. inventar 19778.

Pe o toartă, la punctul de curbură, este aplicată o ștampilă dreptunghiulară (0,03 × 0,014 m) cu literele și simbolul în relief (pl. IX/3 ; XXII/3). Literele ΩN, culcate.

ΒΙΩΝ Βίων

Albină

Canarache, nr. 149, întocmai ; *Bon*, nr. 471, 473, 477, 479, 480, 483, asemănător, cu diferite simboluri.

Corespunde tipului obișnuit de amfore mici de Thasos, putîndu-se data în secolele IV—III î.e.n. Nu-i cunoaștem condițiile descoperirii, dar este posibil ca și această amforă să provină dintr-un mormînt. În aceeași localitate au fost semnalate mai de mult o necropolă la capătul

[32] *Ibidem.*

[33] D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavodă...*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 281—318.

[34] Amfora s-a aflat o vreme în colecția Școlii generale nr. 2 din Medgidia, iar în anul 1969 a fost transferată Muzeului de arheologie Constanța.

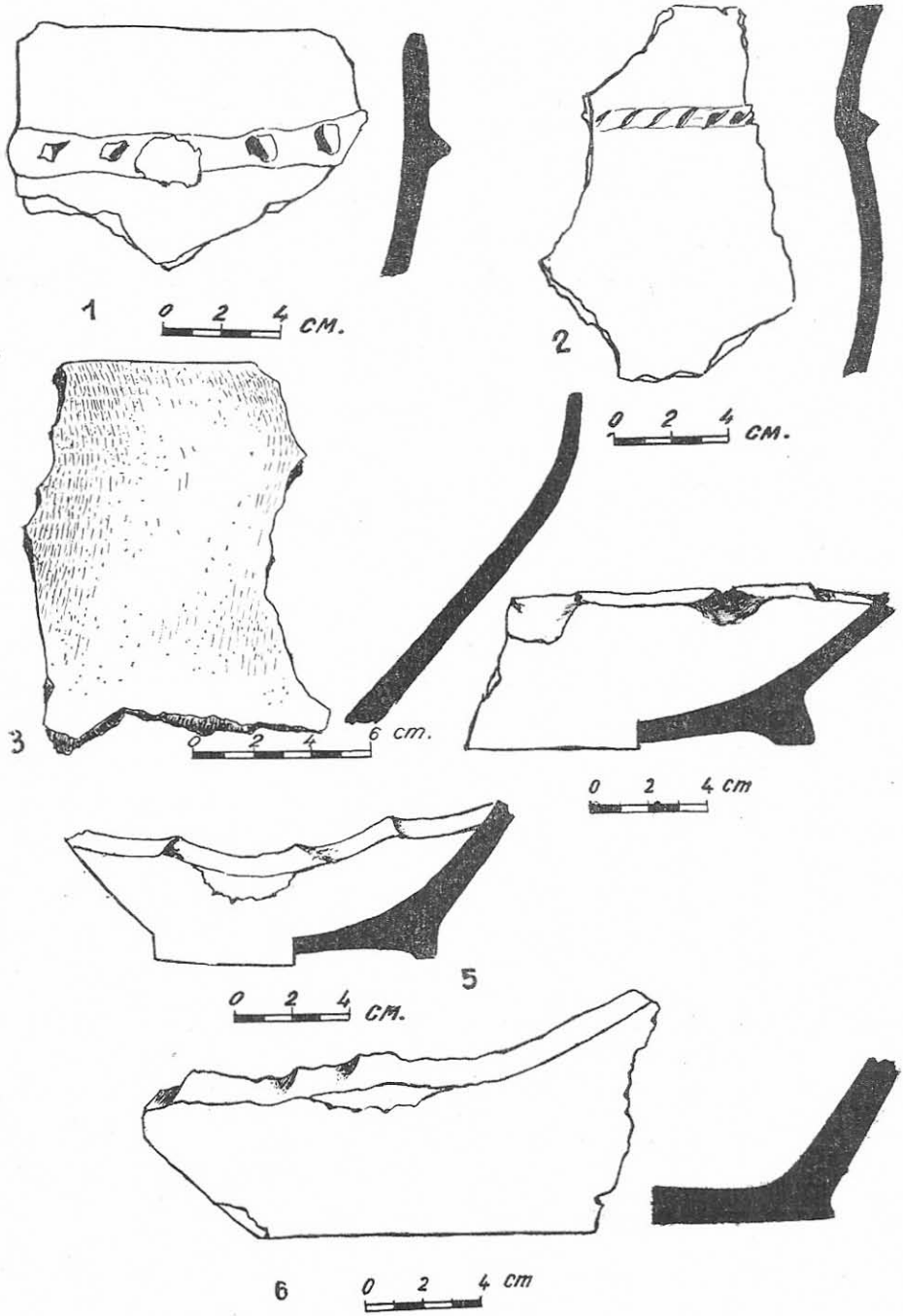

Pl. VI. 1, 3-6 — Dobromiru din Vale ; 2 — Agigea.

văii Zavalului și o așezare în punctul „Vii", dar nici una dintre ele n-a fost încă cercetată [35].

De la CAPIDAVA [36] (fără a putea preciza exact locul descoperirii) provine un fragment (pl. III/1 ; XIV/6) dintr-un vas lucrat cu mîna din pastă cenușie și care păstrează întreg profilul bitronconic, cu gura larg evazată. Fundul pare să fi fost ușor bombat. Nu se poate preciza dacă vasul a avut sau nu toartă, dar lucrul este posibil, deoarece are aspect de cană. Buza este ruptă. În pastă conține cioburi pisate ; la exterior vasul a fost acoperit cu o angobă cenușie. Dimensiuni : înălțimea 0,131 m; lățimea 0,098 m. Nr. inventar 5598.

Vasul fragmentar amintit își găsește analogii la Zimnicea [37], Cernavodă [38], Sf. Gheorghe [39] și Poian [40], putînd fi încadrat tipului I — faza I-a (veche) a ceramicii geto-dacice (mai exact credem, începutului secolului V î.e.n.).

Tot de la Capidava provine un fragment (pl. VII/1 ; XIV/4) din gura mult evazată a unui vas mare, bitronconic. Pasta neagră în spărtură, cenușie-brună la suprafață, conține cioburi pisate. Ambele suprafețe erau lustruite. Dimensiuni : înălțimea 0,10 m ; lățimea 0,13 m. Nr. inventar 5562.

Zona centrală a Dobrogei, în care pînă nu de mult se semnalaseră doar cîteva descoperiri, ne-a oferit în ultima vreme un număr important de așezări și necropole din perioada secolelor V—II î.e.n.

În vara anului 1972 ploile torențiale au dezvelit pe un deal din marginea de vest-nord vest a localității FÎNTÎNA MARE (jud. Constanța) cîteva morminte de incinerație cu manta de bolovani [41]. Mormintele au fost distruse, din ele putîndu-se recupera doar trei amfore elenistice și cîteva fragmente ale unui vas lucrat cu mîna.

Una dintre amfore (pl. XVIII/5), de tipul Heraclea, are corpul ovalconic, gîtul relativ larg, cilindric. Umerii sînt rotunjiți. O toartă și o parte din gura vasului lipsesc din vechime. Pastă cărămizie-roșcată cu nisip negru în compoziție. Dimensiuni ; înălțimea 0,64 m ; diametrul maxim 0,265 m ; diametrul gurii 0,10 m. Nr. inventar 20463.

Ștampilă dreptunghiulară (0,034 × 0,012 m) englifică, pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. IX/5 ; XXIII/6).

ΑΡΙΣΤΟ
ΚΡΑΤΕΟΣ

Ἀριστοκράτεος

[35] D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 25.
[36] Fragmentele de vase în discuție de la Capidava au fost descoperite în anul 1949.
[37] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 87 și fig. 31/2.
[38] D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavodă...*, p. 286, și fig. 12/1.
[39] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 87, pl. XXIII/1, 3 ; CXXXVIII/1, 2.
[40] *Ibidem*, p. 87, pl. XXIII/2, și CXXXVIII/3, 4.
[41] Amforele au fost achiziționate de la locuitorul Iusein Enbia, care ne-a oferit și informațiile în legătură cu condițiile lor de descoperire.

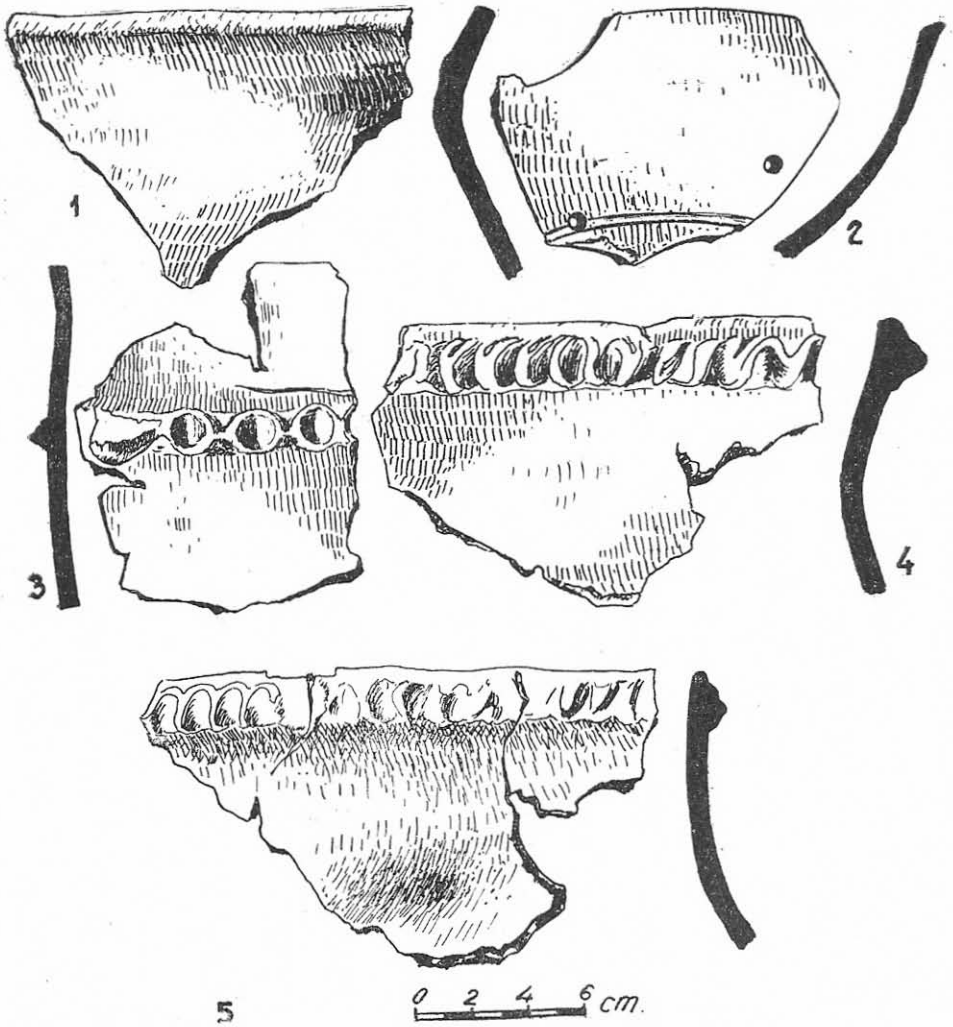

Pl. VII. 1 — Capidava ; 2 — Agigea ; 3 — Medgidia ; 4, 5 — Fîntîna Mare.

Fără simbol.

Pridik [42], 1917, p. 110, nr. 194 ; *Staerman* [43], nr. 30 ; *Canarache* [44], nr. 461, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Tomis [45], nr. 78, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis [46], nr. 805—807, 1158, întocmai ; Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele ștampilate*, în SCIV, tomul 22, nr. 3, 1971, p. 501—502, cu o discuție mai largă asupra acestui tip ; O. Mărculescu, *Descoperiri arheologice dobrogene*, în *AD, XVI*, 1935, p. 128, fig. 13, 15, 18 ; M. Mircev, *Амфорните печати от музея въ в Варна*, Sofia, 1958, p. 53, nr. 239—241—244, p. 54, nr. 245—252, și p. 55, nr. 253—254 ; M. Mircev, D. Dimitrov, G. Tonceva, *Бизоне-Карвина* în *Izvestiia-Varna*, XIII, 1962, p. 39, nr. 6—12.

Amfora corespunde, se pare, tipului IV din a doua grupă cronologică a amforelor de Heraclea [47].

A doua amforă (pl. XVIII/8), tot de tipul Heraclea, este întru totul asemănătoare celei precedente, dar e de dimensiuni ceva mai mici. Una dintre torți, o parte din gît cu ștampila și piciorul amforei sînt rupte din vechime. Dimensiuni : înălțimea 0,57 m ; diametrul maxim 0,24 m. Nr. inventar 20464.

Ștampilă englifică fragmentară, pe un rînd, aplicată pe gît ; indescifrabilă. Aparține aceleiași perioade cronologice ca și amfora descrisă mai sus (300—250 î.e.n.) (pl. IX/4).

Al treilea exemplar (pl. XIX/1) este o amforă de tipul Sinope, cu corpul oval-conic, umerii teșiți și gîtul scurt, tronconic. Piciorul mic, cilindric, este rotunjit în vîrf. Pastă gălbuie cu nisip fin în compoziție. La buză prezintă o spărtură recentă. Pe corp poartă cîteva pete maronii, urmele arderii secundare. Dimensiuni : înălțimea 0,67 m ; diametrul maxim 0,33 m ; diametrul gurii 0,093 m. Nr. inventar 20465.

Ștampilă dreptunghiulară (0,055 × 0,018 m) pe patru rînduri, aplicată pe toartă (pl. IX/6 ; XXII/4).

[Α]ΣΤΥΝΟΜΟ[Υ]	[ἀ]στυνόμο[υ]
ΠΟΣΙΔΕ[Ι]ΟΥ	Ποσιδε[ί]ου
[ΤΟΥ ΘΕ]ΑΡΙΩΝΟΣ	[τοῦΘε]αρίωνος
ΣΟΚΡΑΤΗΣ	Σωκράτης

Tyche (?) în picioare cu cornul abundenței (?) în mîna dreaptă, rezemîndu-se cu stînga de un fus de coloană.

---

[42] *Pridik*, 1917 = E. M. Pridik, *Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания*, Petrograd, 1917.

[43] *Staerman* = E. M. Staerman, *Керамические клейма из Тиры (в связи с вопросом о клеймах неизвестных центров)*, în *Kr. S.*, XXXVI, 1951.

[44] Mai sus, nota 30.

[45] *Gramatopol-Poenaru*, Tomis = Mihai Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 41—61.

[46] *Gramatopol-Poenaru*, Callatis = Mihai Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja*, în *Dacia*, NS, XIII, 1969, p. 127—282.

[47] V. Canarache, *op. cit.*, p. 193—195, fig. 34.

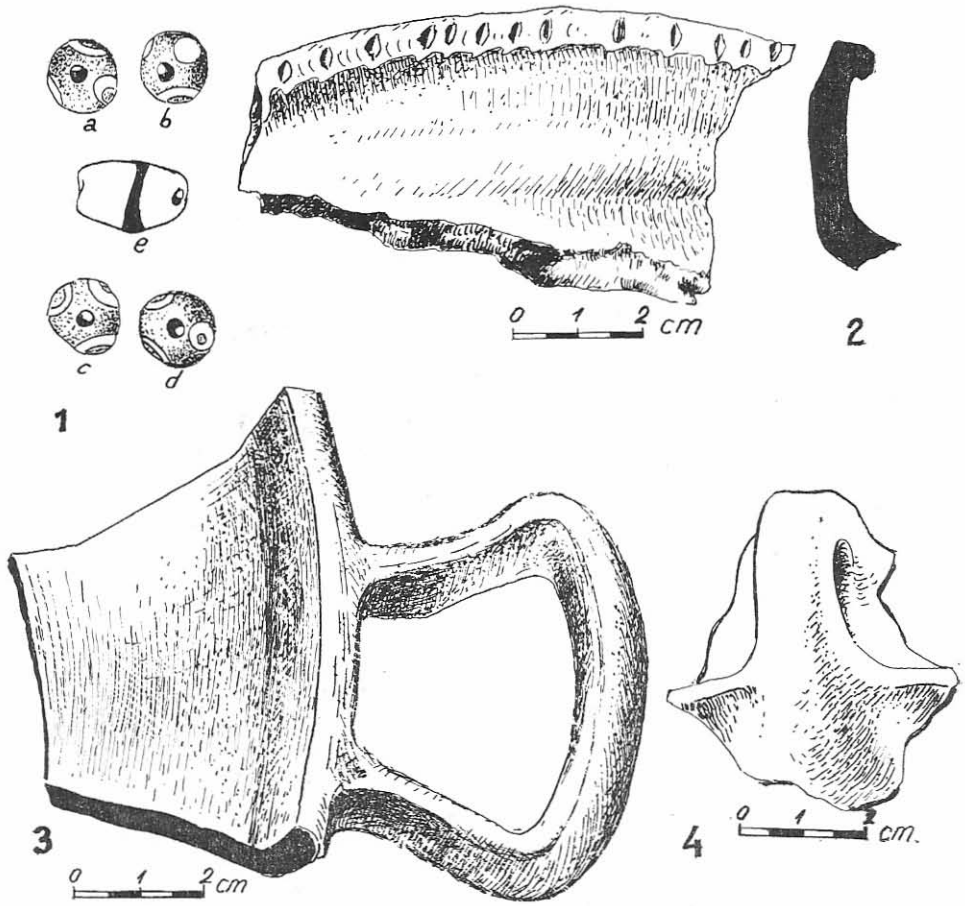

Pl. VIII. 1 — Cernavodă ; 2 — Medgidia ; 3, 4 — Hagieni.

Canarache, asemănător, nr. 323—329 (cu diverși producători) ; Grakov [48], astinom, p. 144, nr. 23 ; *Gramatopol-Poenaru*, Tomis, nr. 27—28 (cu diverși producători) ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 572—576 (cu diverși producători).

Amfora corespunde grupei a treia cronologice a amforelor de tipul Sinope (220—180 î.e.n.).

S-a recuperat de asemenea partea superioară, fragmentară a unui vas borcan lucrat cu mîna, cu gîtul larg și gura evazată. Sub marginea exterioară a buzei prezintă un brîu lat, în relief, cu alveole mari. Pastă cenușie-gălbuie, inegal arsă, cu cioburi și nisip grosier (pl. VII/4, 5 ; XV/3).

Amforele ștampilate și fragmentul de vas amintit permit datarea complexelor descoperite la Fîntîna Mare în secolele III—II î.e.n.

Din localitatea VĂLENI (fostă Valea Rea) provine o amforă (pl. XIX/7) de tipul Heraclea, ștampilată, cu corpul oval-conic, gîtul larg, cilindric, relativ scurt și buza îngroșată, rotunjită. Partea inferioară cu piciorul amforei, lipsește din vechime. Umerii rotunjiți. Pastă gălbuie-alburie, cu nisip negru în compoziție. Pe gît, sub buză, are urme de vopsea roșie. Dimensiuni : înălțimea 0,51 m ; diametrul maxim 0,268 m; diametrul gurii 0,10 m. Nr. inventar 1776.

Ștampilă dreptunghiulară (0,03 × 0,02 m), englifică, pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. IX/7 ; XXII/5).

ΑΡΧ
ΕΛΑ[Σ] Αρχέλα[ς]

Fără simbol.

Staerman, p. 36, fig. 4, nr. 28—29 ; Grakov, *Энглифические клейма* p. 186

Amfora pare să aparțină tipului IV din a doua grupă cronologică a amforelor de Heraclea (300—250 î.e.n.) [49].

Alte materiale arheologice importante au fost descoperite la DOBROMIRU DIN VALE, în zona crescătoriei de porci a C.A.P.-ului din localitate [50]. Printre materialele găsite amintim mai întîi cîteva fragmente de vase lucrate cu mîna (nr. inventar 20483) ;

Partea superioară fragmentară a unui vas în formă de sac, cu buza dreaptă și marginea rotunjită (pl. VI/1 ; XV/2). Sub buză apare un brîu îngroșat, lipit de pereții vasului, alveolat și întrerupt de butoni. Pastă gălbuie-alburie, cu nisip și cioburi sfărîmate în compoziție.

, Partea inferioară a unui vas borcan (pl. VI/6) cu fundul mare, plat, puțin profilat. Pereții groși, bruni în spărtură, iar la exterior brunimaronii. Pastă grosieră cu nisip și cioburi sfărîmate.

---

[48] Grakov = B. N. Grakov, *Древне-греческие керамические клейма с именами астиномов*, Moscova, 1928.

[49] Mai sus, nota 47.

[50] Materialele s-au aflat în colecția școlii generale din localitate, pînă la data de 11. V. 1970, cînd au fost cedate Muzeului de arheologie Constanța. Au fost strînse prin grija prof. Tiron Bonifaciu, care ne-a oferit și informațiile privind aceste descoperiri.

Pl. IX. 1, 2 — Cernavodă ; 3 — Dunărea ; 4—6 — Fîntîna Mare ; 7 — Văleni ; 8 — Dobromiru din Vale ; 9-12 — Poarta Albă.

Un fragment dintr-o buză de vas (pl. VI/3) — probabil castron de mari dimensiuni — cu marginea trasă în interior, rotunjită. Pastă maronie-cenușie, brună în spărtură, cu nisip și cioburi pisate.

Ceramica lucrată la roată este și ea reprezentată de cîteva fragmente (nr. inventar 20482).

Partea inferioară a unui vas (probabil castron de mari dimensiuni) cu pereții oblici, groși, iar fundul scund, inelar (pl. VI/5). Pastă densă, cenușie, bine arsă.

Partea inferioară a unui vas cu pereții subțiri, oblici și fundul inelar, profilat (pl. VI/4). Pastă cenușie-maronie în spărtură, cenușie-gălbuie la exterior.

Perete de vas fragmentar lucrat tot la roată dintr-o pastă de calitate, cenușie în spătură iar la exterior cenușie-brună.

Din același punct au fost adunate și cîteva fragmente de amfore elenistice(nr. inventar 20484). Printre acestea se remarcă o toartă de amforă ștampilată, plată, cu marginile rotunjite, de care e prins și un fragment din buza puțin îngroșată și rotunjită a amforei. Pastă cărămizie-roșcată cu nisip în compoziție. Ștampila apare sub forma unei palmete imprimate pe toartă (pl. IX/8 ; XXIV/3).

Întregul material ceramic provenit de la Dobromiru din Vale poate fi atribuit secolelor IV—III î.e.n.

Pe teritoriul localității ADAMCLISI, în livada C.A.P.-ului, la intersecția șoselei Constanța-Ostrov cu aleea din spre monumentul triumfal au fost descoperite în anul 1969 două vase cenușii lucrate la roată. Ele provin dintr-un mormînt distrus cu ocazia lucrărilor pentru lărgirea șoselei, mormînt ce face parte din necropola semnalată cu cîțiva ani în urmă [51].

Unul dintre vase (pl. II/4 ; XIII/6) are forma bitronconică, gîtul larg, scund, cilindric la mijloc, buza lată, tăiată orizontal și fundul mic, puțin concav. Vasul nu avea torți. Sub buză prezintă două orificii mici opuse, folosite probabil pentru a fi trecută printre ele o sfoară și a se putea astfel atîrna. Pastă cenușie, densă. A fost acoperit cu angobă cenușie-brună, căzută acum în cea mai mare parte. Dimensiuni : înălțimea 0,14 m ; diametrul maxim 0,165 m ; diametrul gurii 0,111 m. Nr. inventar 19771.

Cel de al doilea vas (pl. II/1 ; XIII/5) are corpul globular, gîtul larg, cilindric la mijloc, lărgit spre gură și spre bază, iar buza evazată, îngroșată în exterior, cu marginea rotunjită. Ca formă vasul reprezintă o cană de mari dimensiuni, cu corpul mult bombat. Toarta mică, rotunjită, puternic arcuită, este prinsă de gît și de umărul vasului. Pastă cenușie, densă, bine arsă. Dimensiuni : înălțimea 0,295 m ; diametrul maxim 0,25 m ; diametrul gurii 0,15 m. Nr. inventar 19772.

Cana a servit drept urnă de incinerație, în timp ce vasul bitronconic a fost depus ca ofrandă.

Cu toate că analogiile directe pentru aceste vase lipsesc ele par să dateze din secolele V—IV î.e.n. Datarea lor timpurie este asigurată atît

[51] A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice*, în mss.

1 (11.469)

2 (4.914)

5 (11.475)

6 (11.473)

3 (11.476)

4 (4.907)

8 (20.297)

7 (11.470)

10 (20.268)

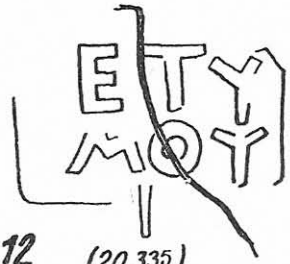

12 (20.335)

9 (20.297)

11 (20.331)

(20.321) 13

14 (19.921)

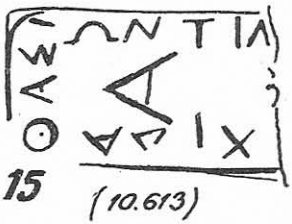

15 (10.613)

Pl. X. 1-7 — Poarta Albă ; 8-13 — Medgidia ; 14 — Nicolae Bălcescu ; 15 — Cheia.

de forma lor, de certă tradiție hallstattiană, cît și de celelalte descoperiri din același cimitir, datate în a doua jumătate a secolului V — începutul secolului IV î.e.n. [52].

Tot de la ADAMCLISI, dar fără a cunoaște cu exactitate locul, provine o amforă elenistică (pl. XX/8) cu corpul conic și umărul proeminent, aproape orizontal [53]. Gîtul, torțile și piciorul amforei sînt rupte. La baza torților apar amprente digitale. Pastă cărămizie, cu angobă galbenă-cărămizie. Dimensiuni : înălțimea 0,44 m ; diametrul maxim 0,375 m. Nr. inventar 3995.

Un material arheologic important s-a descoperit în anul 1963 în cariera fabricii de cărămizi din localitate POARTA ALBĂ. Cu toate că nu ne sînt cunoscute condițiile descoperirii și caracterul complexelor arheologice în care a apărut [54], considerăm utilă prezentarea acestui material, în exclusivitate elenistic, pentru semnificația sa deosebită.

1) Toartă de amforă elenistică de tipul Sinope, cu ștampila corodată parțial (pl. IX/9 ; XXIII/3). Ștampilă dreptunghiulară (0,04 × 0,02 m) pe trei rînduri. Nr. inventar 11474.

[ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ]	[ἀστυνόμου]
[ΑΙΣ]ΧΙΝΟΥ	[Αἰσ]χίνου
[Ν]ΟΥΜΗΝΙΟ[Σ]	[Ν]ουμήνιο[ς]

Ciorchine.

Canarache, astinom, nr. 212—216 ; *Grakov*, astinom, p. 138, nr. 2 ; producător, p. 140, nr. 30 ; Gh. Cantacuzino, *RHSEE*, 1935, p. 298—299, nr. 1, fig. 1, p. 298 ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 363—365, întocmai ; astinom, nr. 342—371, 1117 ; producător, nr. 315—331, 434, 622, 676.

Aparține grupei a IV-a cronologice (180—150 î.e.n.) [56].

2) Amforă elenistică ștampilată de tipul Sinope, cu corpul conic, piciorul mic, rupt în vîrf, gîtul scurt, cilindric la partea superioară și tronconic către umăr, iar buza îngroșată inelar cu marginile rotunjite. Pastă cărămizie cu nisip negru în compoziție. Angobă albă-gălbuie. Dimensiuni : înălțimea 0,65 m ; diametrul maxim 0,31 m. Nr. inventar 4905.

---

[52] Inițial autorul data necropola în sec. IV î.e.n. În prezent a revenit și el asupra acestei datări, determinat printre altele și de existența unui vas cenușiu lucrat la roată, cu două torți, care imită amforele grecești arhaice cu fundul plat, admițînd o datare mai timpurie — a doua jumătate a secolului V — începutul secolului IV î.e.n.

[53] Amfora a fost descoperită în 1962. În fișa de inventar nu se dau date privind condițiile descoperirii.

[54] Si din fișele de inventar ale acestor materiale lipsesc informațiile privind condițiile de descoperire.

[55] G. Cantacuzino, *Timbres amphoriques trouvés a Callatis*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, Bucarest, 1935, p. 298—313.

[56] Mihai Gramatopol-Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis*, p. 186—208.

Stampilă dreptunghiulară pe patru rînduri aplicată pe toartă.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ	ἀστυνόμου
ΜΑΝΤΙΘΕΟΥ	Μαντιθέου
ΤΟΥ ΠΡΟΤΑΓΟΡΟΥ	τοῦ Πρωταγόρου
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ	Ἀπολλόδωροῦ

Leu triumfător stînd pe taur răpus.

Canarache, nr. 301, întocmai ; astinom, nr. 302—307 ; *Grakov*, p. 149, nr. 29, astinom ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 593, întocmai ; astinom, nr. 592, 594.

Amfora aparține grupei a VI-a cronologice (120—70 î.e.n.) [57].

3) Toartă de amforă de tipul Sinope, ștampilată. Se păstrează de asemenea și o parte din buza vasului. Ștampilă dreptunghiulară (0,05 × × 0,02 m) pe patru rînduri, aplicată pe toartă (pl. IX/10). Nr. inventar 11471.

[ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ]	[ἀστυνόμου]
ΜΑΝΤΙΘΕΟΥ	Μαντιθέου
Τ[ΟΥ] ΠΡΩΤΑ[ΓΟ]ΡΟΥ	τ[οῦ]Πρωτα[γό]ρου
Μ[Ν]ΗΣΙΣ[ΤΡΑΤΟΣ]	Μ[ν]ησις[τράτος]

Leu (triumfător ?)

Canarache, astinom, nr. 301—307 ; *Grakov*, astinom, p. 149, nr. 29; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, astinom, nr. 592—594.

Aparține grupei a VI-a cronologice (120—70 î.e.n.).

4) Amforă elenistică, de tipul Sinope (pl. XIX/6), ștampilată, cu corpul conic, piciorul mic, rupt spre vîrf, gîtul scurt, cilindric la partea superioară și tronconic către umăr, iar buza îngroșată inelar, cu marginea rotunjită. Pastă cărămizie-deschisă, cu nisip fin, negru ; angobă alburie-gălbuie. Pe gît, o linie incizată. Dimensiuni : înălțimea 0,625 m ; diametrul maxim 0,325 m. Nr. inventar 11477 (nr. vechi 4906).

Ștampilă dreptunghiulară (0,057 × 0,024 m) pe patru rînduri, aplicată pe toartă (pl. IX/11 ; XXII/6).

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ	ἀστυνόμου
ΖΗΝΙΟΣ ΤΟΥ	Ζήνιος τοῦ
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ	Ἀπολλοδώρου
ΚΛΕΑΙΝΕΤ[ΟΣ]	Κλεαίνετ[ος]

Personaj, neclar.

Canarache, astinom, nr. 265—268 ; producător, nr. 264 ; *Grakov*, astinom, p. 149, nr. 12 ; producător, p. 145, nr. 33 ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, astinom, nr. 582, 1131 ; producător, nr. 523, 573.

Amfora aparține grupei a VI-a cronologice (120—70 î.e.n.).

[57] *Ibidem*, p. 216—219.

5) Toartă de amforă de tipul Sinope. Nr. inventar 11472. Ștampilă fragmentară (0,052 × 0,019 m). (Pl. IX/12 ; XXII/8).

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ	ἀστυνόμου
[ΜΝ]ΕΣΙΟΥ ΤΟΥ	[Μν]εσίου τοῦ
[ΒΑΚ]ΧΙΟΥ	[Βακ]χίου
[ΑΡ]ΤΕΜΙΔΩΡΟΣ	[Αρ]τεμίδωρος

Proră de corabie (?)

Pridik, 1917, p. 94, nr. 672—674, astinom sau producător ; p. 71, nr. 201, p. 73, nr. 231, producător ; p. 84, nr. 457, astinom sau producător ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, astinom, nr. 324.

6) Toartă de amforă elenistică de tipul Sinope. Nr. inventar 4914. Pastă gălbuie-alburie, cu nisip negru în compoziție. Din ștampila dreptunghiulară (0,017 × 0,02 m) adîncită în pastă, se păstrează numai jumătatea din dreapta (pl. X/2 ; XXIII/2), pe care citim :

[ΑΣΤΥΝΟΜ]ΟΥ	[ἀστυνό]μου
..... ΤΟΥ	. . . . . τοῦ
.....	. . . . .

Zeitate (?) pe tron.

7) Fragment de amforă de Rhodos cu o toartă, ștampilată. Nr. inventar 11469. Pastă de bună calitate, fără ingrediente ; angobă gălbuie, uniformă. Ștampilă fragmentară, dreptunghiulară (0,03 × 0,016 m), scrisă pe două rînduri (pl. X/1 ; XXIII/4).

[Π]Α[Υ]Σ ΑΝΙΑ	[Π]α[υ]σανία

Fără simbol.

Pridik, 1917, p. 32, nr. 805—807, 809—812, întocmai.

8) Amforă elenistică, ștampilată (pl. XIX/3) de tipul Heraclea, cu corpul conic, gîtul scurt, tronconic, lărgit brusc spre partea inferioară pentru a se uni cu umărul proeminent, rotunjit al vasului. Torțile groase, ovale în secțiune. Buza îngroșată inelar la exterior, are marginea rotunjită. Piciorul rupt din vechime. Pastă cărămizie cu pietricele și nisip negru, fin. Angobă cărămizie. Pe gît, sub ștampilă, apare o canelură circulară adîncă. Pe umărul vasului apare inscripția Δ I, executată cu vopsea roșie (pl. X/3). Dimensiuni : înălțimea 0,57 m ; diametrul maxim 0,27 m. Nr. nou de inventar 11476 (nr. vechi 4908). Ștampila dreptunghiulară (0,047 × 0,012 m), este complet corodată, devenind ilizibilă.

9) Amforă elenistică neștampilată de tipul Sinope (pl. XIX/5) cu corpul conic, piciorul mic, rotunjit, gîtul scurt, cilindric la partea superioară și tronconic către umeri, iar buza îngroșată inelar, cu marginea rotunjită. Pastă cărămizie cu nisip negru ; angobă gălbuie-alburie. La baza gîtului apar două litere — AA — executate cu vopsea cafenie-roșcată (pl. X/4). Dimensiuni : înălțimea 0,65 m ; diametrul maxim 0,305 m ; diametrul gurii 0,10 m. Nr. inventar 4907.

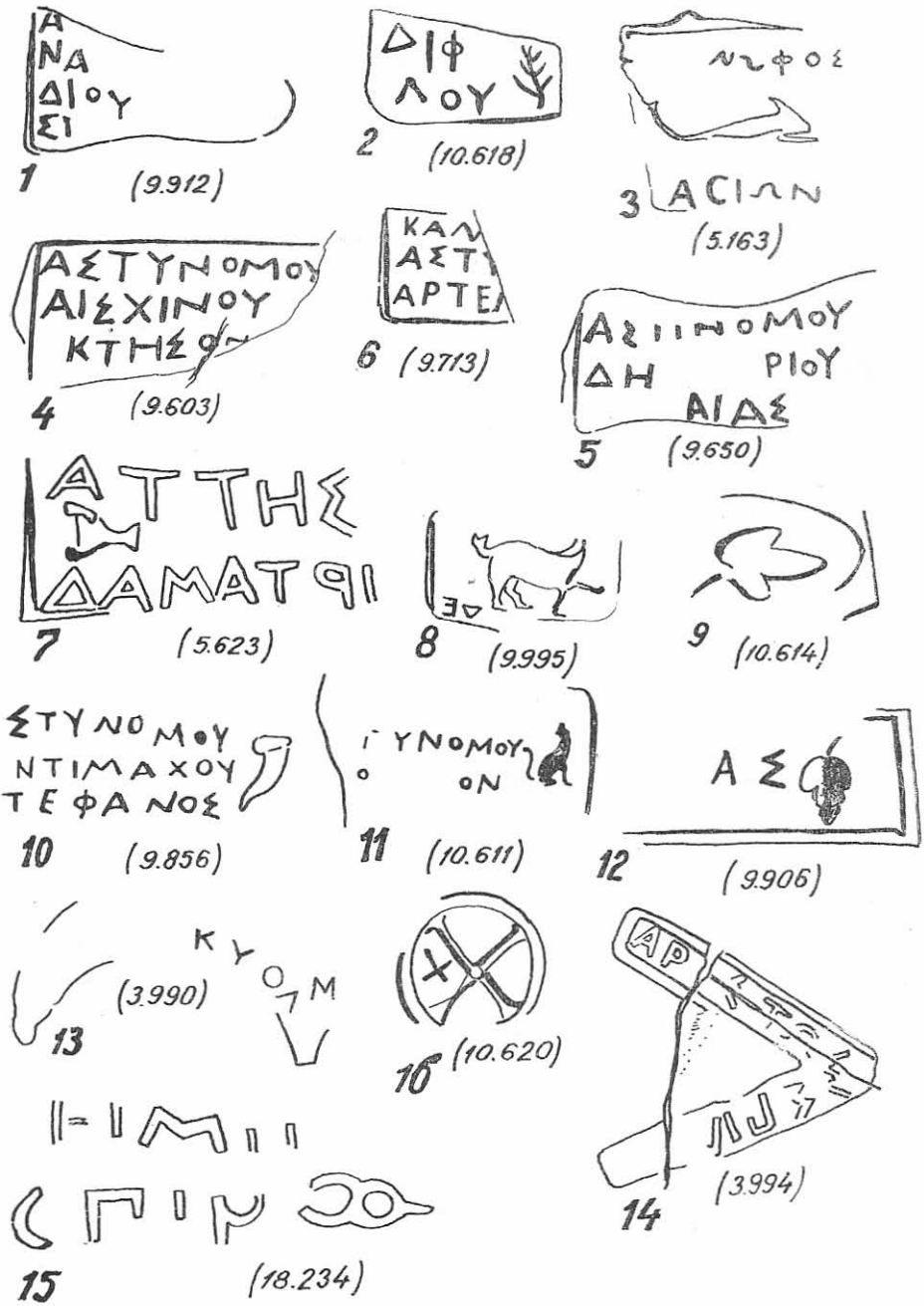

Pl. XI. 1, 2 — Albești ; 3 — Hagieni ; 4-6, 16 — Arsa ; 7-9 — Dulcești ; 10-12 — Moșneni ; 13, 14 — Topraisar ; 15 — Castelu.

10) Amforă elenistică ștampilată (pl. XIX/2) de tipul Heraclea, cu corpul conic, bombat, gîtul cilindric, lărgit brusc la partea inferioară pentru a se uni cu umărul rotunjit, proeminent al vasului. Torțile puternic arcute, sînt strînse la partea inferioară, apropiate de gîtul vasului. Buza îngroșată la exterior are marginea rotunjită, teșită puțin spre interior. Piciorul, rupt din vechime. Pastă cărămizie cu mult nisip negru în compoziție. Angobă gălbuie-alburie. Dimensiuni : înălțimea 0,61 m ; diametrul maxim 0,253 m ; diametrul gurii 0,10 m. Nr. nou de inventar 11475 (nr. vechi 4904).

Pe gît, ștampilă englifică (0,03 × 0,008 m) pe un rînd (pl. X/5 ; XXII/7). Litera N, imprimată retrograd.

ΜΕΝΗΣ Μένης

Fără simbol.

Canarache, nr. 472, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Tomis, nr. 80, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 834—838, întocmai.

11) Toartă de amforă cu ștampilă englifică (pl. X/6 ; XXIII/5). Pastă cărămizie-roșcată cu nisip fin. Nr. inventar 11473.

ΜΗΝΙΣ Μήνις

Fără simbol.

Canarache, nr. 472, pe gît, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Tomis, nr. 80, pe gît întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 834—838, întocmai : primele trei piese sînt torți cu ștampile englifice a patra este un gît de amforă.

12) Gît de amforă elenistică ștampilată. Nr. inventar 11470. Pastă vînăt-cărămizie cu mult nisip. Angobă roșcată. Pe gît, un cerc adîncit. Ștampilă englifică (0,058 × 0,01 m) (pl. X/7 ; XXIII/1).

ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΣ Νικοστράτος

Fără simbol.

Materialul arheologic de la Poarta Albă, luat în totalitate, corespunde deci, din punct de vedere cronologic, secolelor III—II, începutului secolului I î.e.n.

În anul 1968 s-a descoperit în apropiere de localitatea CASTELU[58] o amforă elenistică de tipul Heraclea, ștampilată (pl. XIX/4), cu corpul conic, gîtul înalt, cilindric, lărgit brusc către bază, la locul de unire cu umerii proeminenți ai vasului. Buza îngroșată la exterior, are marginea interioară teșită. Torțile puternic arcuite, sînt ovale în secțiune. Pastă

[58] În șanțul de irigație, la 3—4 km de comună, către satul Cuza Vodă, la adîncimea de 0,25 m de la suprafața solului. Informație de la Hariton Nichita, din Constanța, care a donat amfora muzeului.

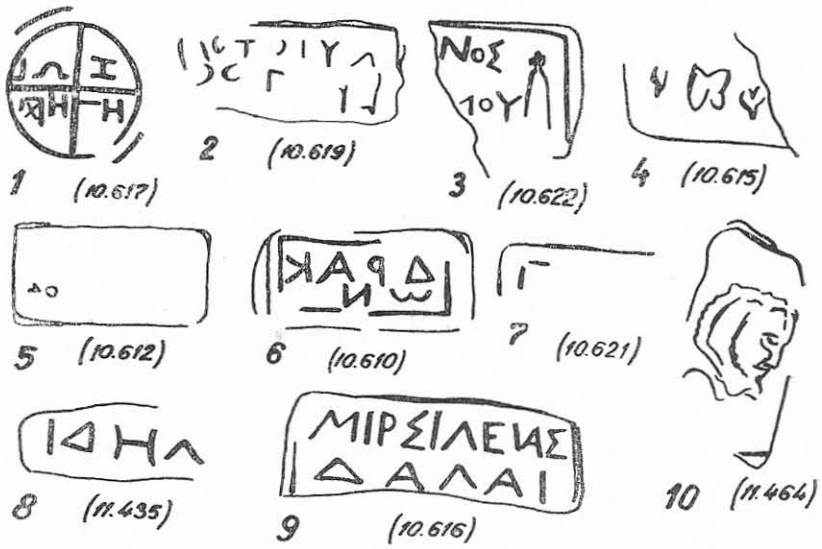

Pl. XII. 1, 2, 9 — Albeşti ; 3, 7 — Arsa ; 4 — Dulceşti ; 5, 6, 8 — Moşneni ; 10 — Cotul Văii.

roșie-cărămizie, poroasă, cu nisip negru în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,73 m ; diametrul maxim 0,24 m ; diametrul gurii 0,105 m. Nr. inventar 18234.

Pe gît poartă o ștampilă dreptunghiulară (0,06 × 0,023 m), englifică, dispusă în unghi ascuțit, cu vîrful în jos (pl. XI/15 ; XXIV/4).

Caduceu.

Amfora pare să aparțină grupei a II-a cronologice a amforelor de tipul Heraclea (350—300 î.e.n.).

Un material arheologic bogat a apărut la MEDGIDIA. În cariera de piatră a fabricii de ciment din localitate a fost descoperită în anul 1961 o amforă elenistică neștampilată (pl. XX/6). Are corpul conic, gîtul cilindric, lărgit la partea inferioară, umărul proeminent și piciorul înalt, adîncit conic. Lipsesc gura vasului și o toartă. Pastă roșie-cărămizie, densă, cu nisip fin și fire de mică în compoziție. La exterior prezintă o angobă gălbuie roșcată. Dimensiuni : înălțimea 0,55 m ; diametrul maxim 0,22 m. Nr. inventar 3712.

Amfora aparține tipului Heraclea, și anume perioadei cronologice corespunzătoare secolului III î.e.n.

Însă cele mai numeroase descoperiri de la MEDGIDIA provin din cariera de lut a fabricii de cărămizi. Excavațiile de amploare efectuate aici pe parcursul mai multor ani au dus la descoperirea a numeroase materiale arheologice dintre care, din păcate, numai o mică parte a putut fi recuperată.

Din acest punct provin 15 torți de amfore ștampilate publicate nu demult [59]. Cea mai mare parte a materialului descoperit în acest loc a constituit însă nucleul colecției școlii generale nr. 2 din localitate, colecție care în toamna anului 1971 a fost transferată Muzeului de arheologie Constanța [60]. Atragem atenția că din cauza lipsei unei evidențe precise nu avem deplina certitudine că întregul material provine numai din zona fabricii de cărămizi ; este posibil ca o parte din obiecte să fi fost descoperite și în alte locuri, dar tot în raza orașului Medgidia.

1) *Ceramica lucrată cu mîna :*

Fragment de vas-sac (pl. VII/3 ; XV/5) cu pereții drepți, buza tăiată orizontal, decorat cu un brîu aplicat, alveolat. Brîul era întrerupt de proeminențe plate, subțiate spre vîrf. Pastă cenușie-roșcată, grosieră.

---

[59] Alexandru Popeea, *Cîteva toarte de amfore ștampilate descoperite la Medgidia*, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 509—512 ; tot de aici provine și o sabie de bronz miceniană (cf. M. Irimia, A. Dumitrașcu, *Sabia de bronz miceniană descoperită la Medgidia*, în *Pontice*, II, 1969, p. 137—148).

[60] Colecția a fost strînsă prin grija prof. A. Dumitrașcu și cuprinde un material bogat, din diferite epoci istorice. Din păcate predarea ei n-a fost însoțită și de informații sigure, atît de necesare, privind condițiile și locul de descoperire al obiectelor ce o compuneau.

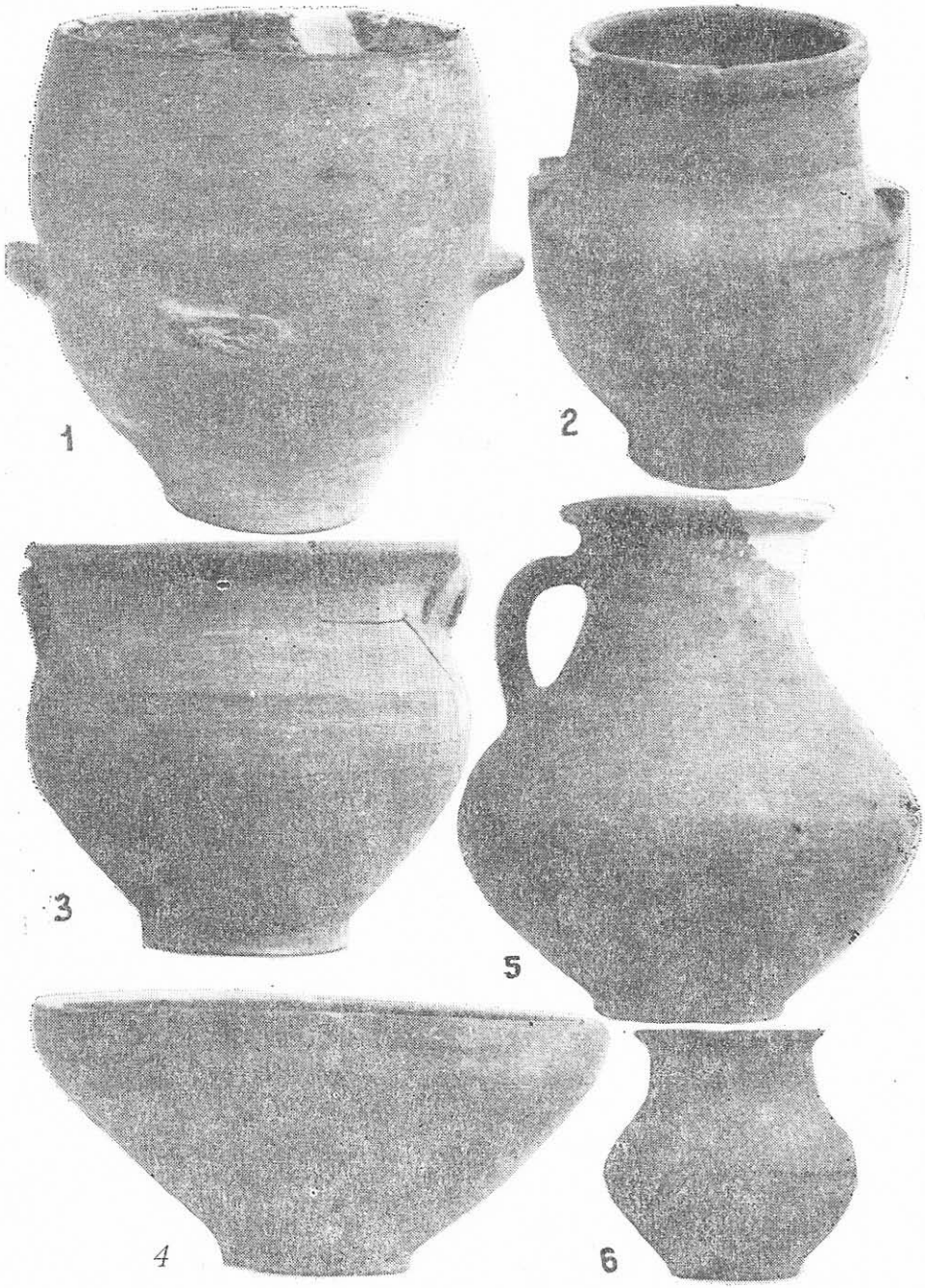

Pl. XIII. 1 — Rasova ; 2 — Horia ; 3, 4 — Rasova „Coada bălții" ; 5, 6 — Adamclisi.

Fragmente asemănătoare, datate în sec. V î.e.n., s-au descoperit la Histria [61].

Un alt fragment de vas (pl. VIII/2 ; XV/1) are umărul profilat și buza îngroșată spre exterior, prevăzută cu crestături oblice, adîncite. Pastă roșie-cărămizie, cu mică sfărîmată și nisip grosier. Nr. inventar 20351. Un fragment asemănător, datînd de la sfîrșitul secolului IV — secolul III î.e.n. a apărut tot la Histria [62].

Din zona localității Medgidia provine o cană cu corpul înalt, pronunțat bitronconic (pl. III/3 ; XIV/3). Gura vasului este relativ strîmtă, teșită oblic spre partea opusă torții, cu muchia buzei tăiată drept. Toarta plată, rectangulară în secțiune, este trasă din gura vasului și se oprește deasupra diametrului maxim. Fundul plat. Din punct de vedere al tehnicii de lucru, cana face parte din categoria ceramicii fine. Pereții sînt subțiri. Pastă brună-cenușie în spărtură ; la exterior, angobă gălbuie-cenușie. Sub toartă și în partea frontală, la exterior, prezintă două pete mari, brune — urmele arderii secundare. Dimensiuni : înălțimea 0,135 m ; diametrul maxim 0,135 m. Nr. inventar 20341.

Cănițe asemănătoare se cunosc la Poiana [63], ca și la Sf. Gheorghe [64] și Poian [65] (cu execpția buzei). Poate fi datatată în secolele V—IV î.e.n.

Din cariera fabricii de cărămizi provine și o căniță cu corpul înalt, bombat, fundul mare, plat, puțin profilat și buza ruptă. Toarta supraînălțată, ovală în secțiune, cu un buton abia perceptibil la partea superioară, este trasă din buză și prinsă apoi deasupra diametrului maxim. Pastă cenușie, grosieră, cu cioburi pisate în compoziție. Jumătate din vas are culoarea brună, datorată arderii secundare (pl. III/4 ; XIV/5). Dimensiuni : înălțimea 0,11 m ; diametrul maxim 0,08 m ; diametrul fundului 0,06 m. Nr. inventar 20343.

Se aseamănă cu unele cănițe descoperite la Poiana [66], Zimnicea [67], Satu Nou [68], Bugeac [69], Proștea Mare [70], putînd fi de asemenea datată în sec. V—IV î.e.n.

Din același loc provine și partea superioară a unei căni mai mari (pl. I/3 ; XIV/1), cu gîtul înalt, cilindric, gura evazată, cu buza dreaptă rotunjită spre interior. Torta (ruptă în prezent) puțin supraînălțată, era trasă din bunză. Umerii vasului — bombați. Pastă brună-cenușie, grosieră, cu impurități. Suprafețele au fost bine lustruite. Dimensiuni : înălțimea 0,10 m ; diametrul gurii 0,10 m. Nr. inventar 20342.

---

[61] M. Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria*, în *Pontica* III, 1970, p. 99 și urm., fig. 1/6, 7.
[62] *Ibidem*, p. 106 și fig. 3/24.
[63] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 88—89 și fig. 32.
[64] *Ibidem*, p. 88—89 și pl. XXIII/1, 3, CXXXVIII/1, 2.
[65] *Ibidem*, pl. XXIII/2 și CXXXVIII/3, 4.
[66] *Ibidem*, p. 88, fig. 32/1—4, 6.
[67] *Ibidem*, p. 89, fig. 33.
[68] B. Mitrea, *Un cimitir geto-dacic în sud-vestul Dobrogei*, p. 409 și urm. și fig. 3—stînga.
[69] M. Irimia, în *Pontice*, I, 1968, p. 207, 213 și fig. 13, 19.
[70] I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 88, pl. XXI/4.

Se aseamănă cu unele căni descoperite la Poiana [71] și Telița [72], din sec. III—II î.e.n.

Un vas mic globular, fragmentar (pl. V/2 ; XV/4), lucrat tot cu mîna, are fundul plat neprofilat, iar buza rotunjită. Pastă cărămizie-cenușie, brună în spărtură, cu nisip grosier. Dimensiuni : înălțimea 0,072 m ; diametrul fundului 0,05 m. Nr. inventar 20349.

2) Ceramica cenușie lucrată la roată, provenită din cariera de lut de la Medgidia este reprezentată de asemenea prin mai multe fragmente și anume :

Un fragment de *crater* cu buza puțin răsfrîntă și marginea rotunjită (pl. IV/5 ; XVI/5). În exterior, sub buză, prezintă o incizie adîncă circulară. Toarta orizontală, cu secțiunea rotundă, este prinsă sub buză. Pastă cenușie, densă ; era acoperit cu un slip cenușiu-închis, corodat în mare parte. Nr. inventar 20348.

Un ala fragment de *crater* cenușiu din pastă densă, cu toarta „oarbă" orizontală, precum și o toartă fragmentară supraînălțată provenind de la o căniță din pastă cenușie. Ceramica cenușie lucrată la roată datează din secolul IV î.e.n.

Din același loc de la Medgidia provine și un fragment de vas grecesc cu firnis negru și picior inelar. În interior sînt aplicate pe fund cîteva palmete. Secolul IV î.e.n.

Din zona carierei amintite au fost recoltate și cîteva amfore elenistice :

1) Toartă de amforă elenistică de Thasos, ștampilată. Pastă gălbuie-cărămizie cu nisip fin în compoziție. Ștampilă dreptunghiulară (0,034 × 0,016 m), aplicată oblic (pl. X/8 ; XXIII/7). Nr. inventar 20297/a.

ΘΑΣΙΩΝ Θασίων

Polonic.

ΚΥΧΡΙΣ Κύχρις

Bon [73], nr. 1075—1076, întocmai, cu diferite simboluri ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 109—118, întocmai, cu diferite simboluri.

2) Toartă de amforă de Thasos, ștampilată. Pastă gălbuie-cărămizie cu nisip fin. Ștampilă, dreptunghiulară (0,033 × 0,024 m), (pl. X/9 ; XXV/3). Nr. inventar 20297/b.

[Θ]ΑΣΙΩΝ [Θ]ασίων

Pithos.

ΒΙΩΝΟC Βίωνος

---

[71] *Ibidem*, p. 118—119, fig. 44.

[72] G. Simion și Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Telița*, 1962, fig. 7, stînga sus.

[73] *Bon* = A. și A. M. Bon, V. Grace, *Les timbres amphoriques de Thasos*, Paris, 1957.

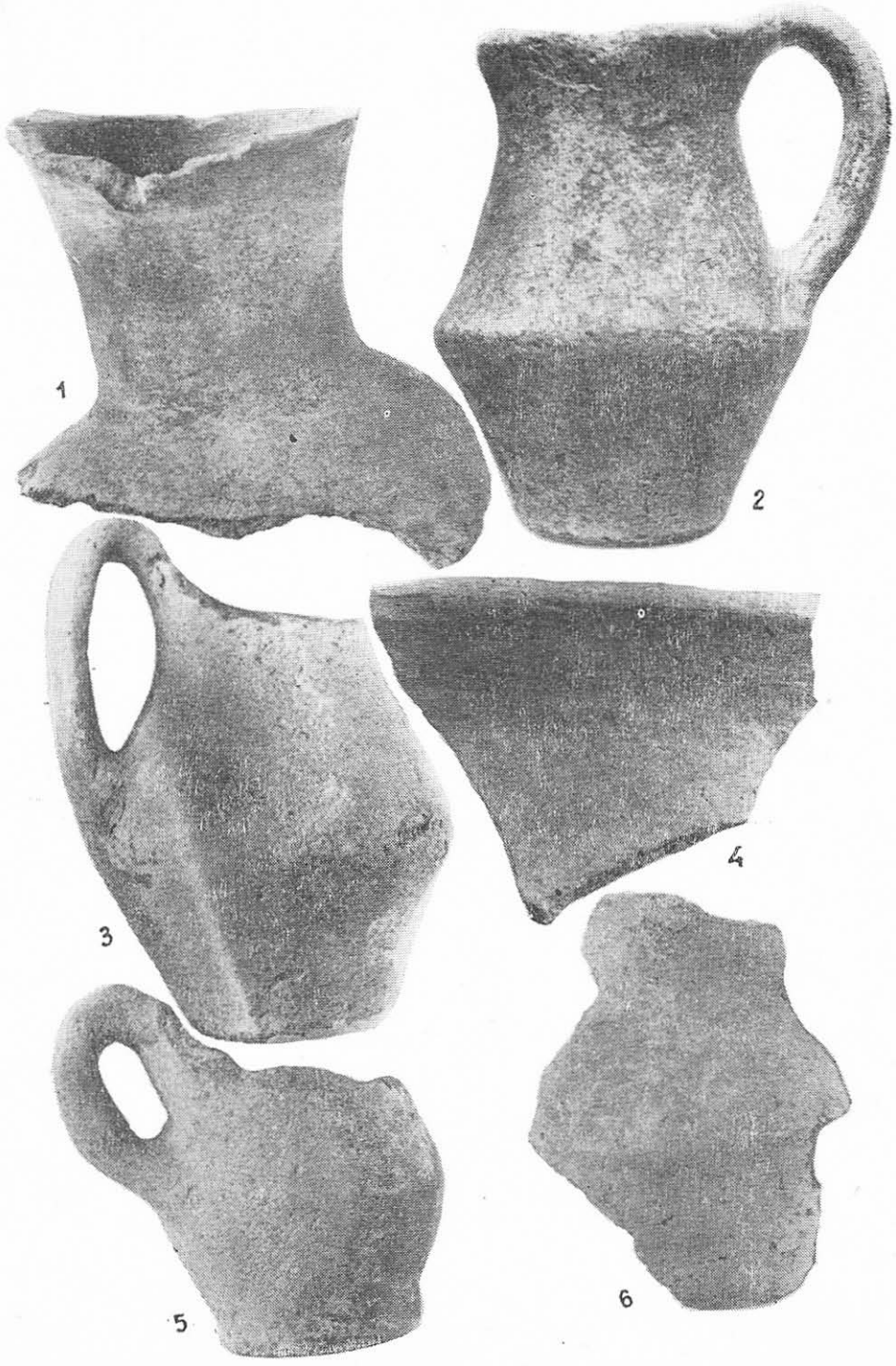

Pl. XIV. 1, 3, 5 — Medgidia ; 2 — Oltina ; 4, 6 — Capidava.

Bon, nr. 482, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 35, întocmai ; nr. 34, 36—37, cu diferite simboluri.

3) Amforă elenistică ştampilată de tipul Heraclea (pl. XX/1) cu corpul conic, gîtul înalt, cilindric, terminat lin la partea inferioară ; buza îngroşată are marginea rotunjită. Torţile puternic arcuite sînt strînse spre partea inferioară, apropiindu-se de gît. Piciorul şi o parte din corpul amforei sînt sparte recent. Pastă roşie-cărămizie, grosieră, cu nisip negru în compoziţie. Dimensiuni : înălţimea 0,70 m ; diametrul maxim 0,26 m ; diametrul gurii 0,097 m. Nr. inventar 20268.

Ştampilă englifică dreptunghiulară (0,034 × 0,02 m), cu colţurile rotunjite, pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. X/10 ; XXIV/7).

ΔΙΟΝΥ
ΣΙΟ[Υ] ΚΕ....

Διονύ
σίο[υ] Κε.....

Fără simbol.

Pridik, 1917, p. 123, nr. 87—90, 91, 93—94, asemănător ; *Canarache*, nr. 464, asemănător, pe un rînd ; *Staerman*, „Kr.S.", p. 36, tab. 4, nr. 37, asemănător, pe un rînd.

4) Gît de amforă şaampilată (pl. XX/9), de formă tronconică, cu buza îngroşată inelar şi marginea rotunjită. Toarta rămasă este scurtă, ovală în secţiune. Pastă cărămizie-roşie cu nisip mult în compoziţie. Dimensiuni : înălţimea 0,25 m ; diametrul gurii 0,095 m. Nr. inventar 20331.

Ştampilă englifică dreptunghiulară (0,06 × 0,018), pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. X/11 ; XXIV/1).

ΘΥΟΣ ΕΠΙ ΜΕ
ΛΑΝΩΠΟΥ

Θύος επί Με
λανώπου

Fără simbol.

5) Gît de amforă ştampilată, de formă cilindrică, cu buza îngroşată, rotunjită. Pastă cărămizie roşcată, cu mult nisip. Dimensiuni : înălţimea 0,13 m ; diametrul gurii 0,09 m. Nr. inventar 20335.

Ştampilă englifică dreptunghiulară (0,028 × 0,018 m), pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. X/12).

ΕΤΥ
ΜΟΥ

Ἐτύμου

Fără simbol.

Staerman, p. 36, fig. 4, nr. 15—16, asemănător.

6) Gît de amforă ştampilată de formă cilindrică, puţin mai larg la partea superioară, cu buza îngroşată, separată printr-o canelură de gît ; marginea interioară rotunjită. Pastă cărămizie-roşcată cu nisip grosier în compoziţie. Nr. inventar 20321.

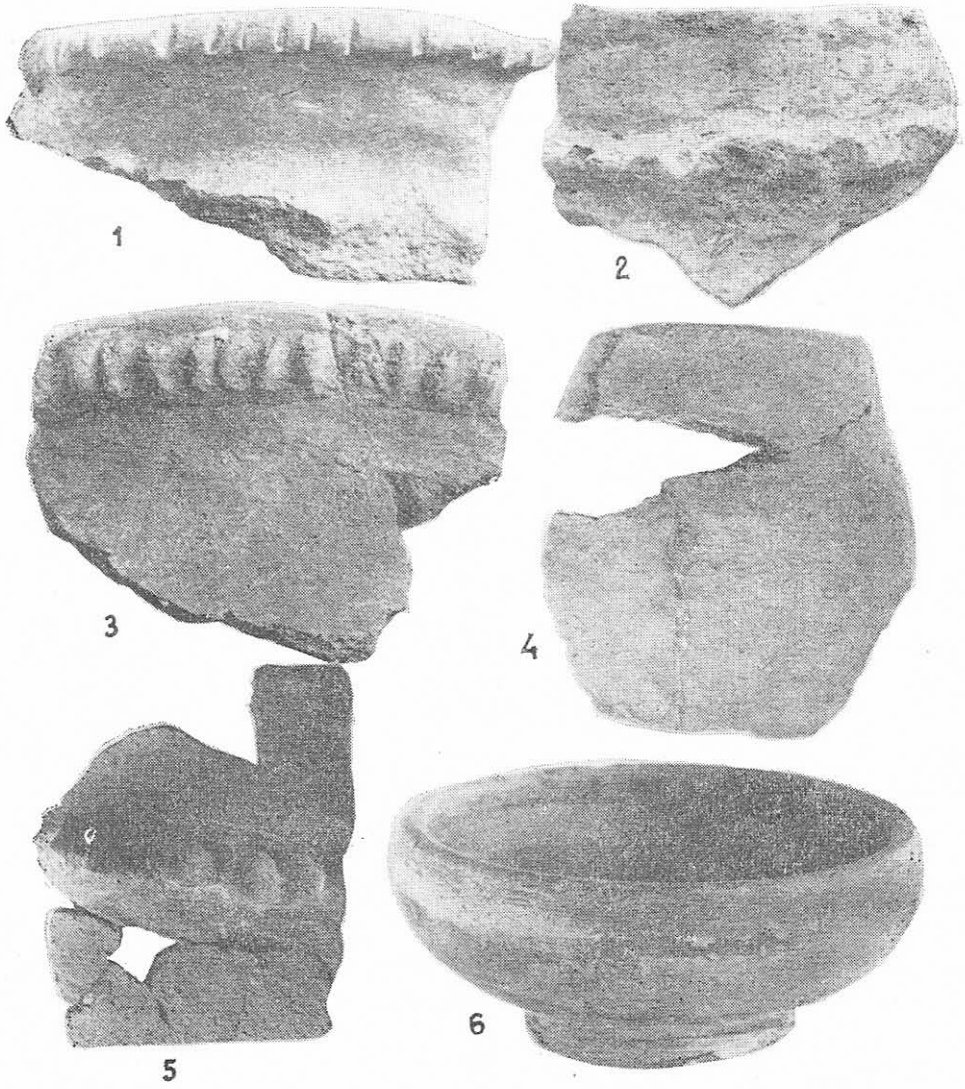

Pl. XV. 1, 4, 5 — Medgidia ; 2 — Dobromiru din Vale ; 3 — Fîntîna Mare ; 6 — Cernavodă.

Ştampilă englifică (0,034 × 0,01 m), retrogradă, pe un rînd (pl. X/13 ; XXIII/8).

ΩNIC[IMOY] 'Ονισ[ίμου?]

Fără simbol.

Pridik, 1917, p. 142, nr. 36, numele 'Ονη[σίμου?].

Din cariera fabricii de cărămizi de la Medgidia au mai fost recuperate şi fragmentele altor nouă amfore elenistice, neştampilate, din secolele IV—II î.e.n. [74] (pl. XX/3, 5, 7).

O necropolă importantă a fost identificată în anul 1970 în zona Combinatului de îngrăşare a porcilor din localitatea NICOLAE BĂLCESCU (jud. Constanţa). Din păcate nici aici nu s-a putut efectua o cercetare sistematică, astfel încît în cele mai multe cazuri s-au recuperat doar materiale din mormintele găsite cu ocazia săpăturilor de fundaţii, morminte deranjate în totalitate de aceste lucrări [75].

Mormîntul nr. 1.

Fragment dintr-un vas de mari dimensiuni (pl. IV/1) lucrat cu mîna, prevăzut cu o apucătoare perforată vertical. Pereţii groşi n-au fost lustruiţi la exterior. Pastă neagră-cărbune, grunzuroasă. Nr. inventar 19927/a.

Fragmente dintr-un vas-borcan simplu, cu gîtul reliefat decorat cu alveole adîncite cu unghia şi gura evazată, cu buza teşită spre interior (pl. IV/4 ; XVI/2). Pastă roşcată-cărămizie, poroasă, cu nisip grosier şi pietricele în compoziţie. Nr. inventar 19922/a. Cîteva fragmente asemănătoare au fost descoperite la Histria [76], unele dintre ele fiind datate în primele 2/3 ale secolului IV î.e.n.[77]. Fragmente similare au fost descoperite şi în aşezarea de la Sinoe-Zmeica [78], pentru care lipsesc însă reperele cronologice. Analogii pot fi făcute şi cu unele materiale descoperite în nordul Mării Negre [79].

---

[74] Nr. inventar 20266 ; 20267 ; 20269 ; 20271 ; 20300 ; 20315 ; 20318 ; 20319 ; 20330.

[75] Lucrările de excavaţie, care au afectat o suprafaţă mare de teren şi s-au desfăşurat într-un ritm accelerat, au dus la distrugerea mormintelor înaintea semnalării noastre. Recuperarea materialelor a fost efectuată împreună cu colegii C. Scorpan şi R. Ocheşeanu, cărora le mulţumim şi cu acest prilej pentru amabilitatea cu care ne-au oferit şi materialele lor pentru publicare. Cu o singură excepţie (mormîntul 6), nu am putut afla nimic despre tipul celorlalte morminte.

[76] Suzana Dimitriu, *Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii, în epoca arhaică. Săpături 1955—1960*, în *Histria*, II, Bucureşti 1966, p. 128—131, nr. 906, pl. 67.

[77] M. Coja, *op. cit.*, p. 103—105, fig. 2/12—15.

[78] V. Canarache, în *SCIV*, IV, 1953, p. 139, fig. 28.

[79] B. N. Grakov, *Каменское городище на Днепре*, în MIA, 36, p. 69—81, pl. II/1—3; F. M. Stitelman, *Поселения античного периода на побережье Бугского лимана*, în *MIA*, 50, 1956, p. 262 şi urm., fig. 7/3 ; A. I. Meliukova, *Памятники скифского времени Лесостепного среднего поднестровья*, în *MIA*, 64, 1958, p. 91 şi urm., fig. 30/36 ; N. N. Pogrebova, *Позднескифские городища на нижнем Днепре* în *MIA*, 64, 1958, p. 204, fig. 41/5.

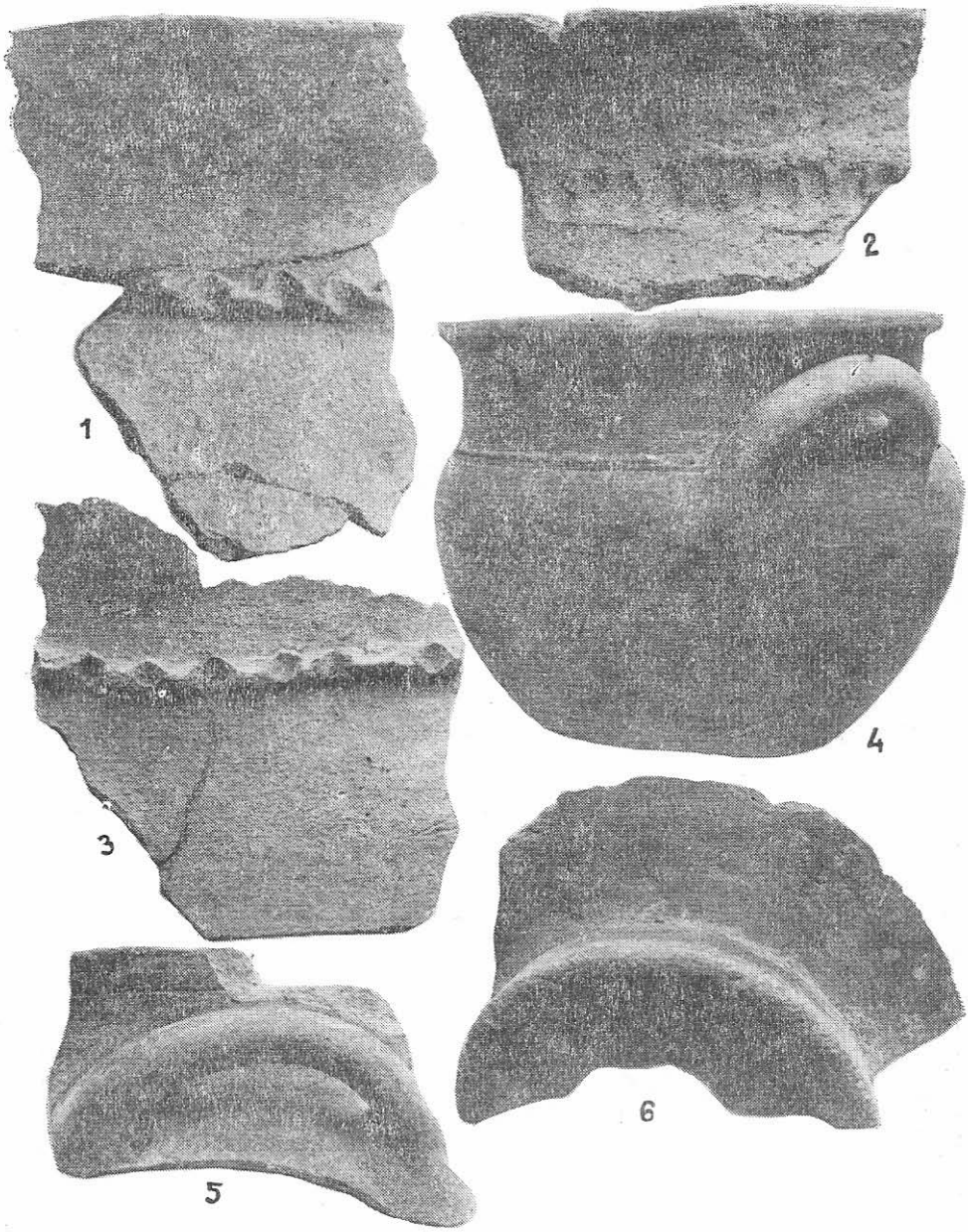

Pl. XVI. 1-4 — Nicolae Bălcescu ; 5 — Medgidia ; 6 — Dobromiru din Vale.

Din același mormînt provine și un vas *crater* fragmentar (pl. V/1 ; XVI/4), lucrat la roată, cu gîtul cilindric, buza răsfrîntă și marginea fațetată. Pe umăr prezintă o bandă îngustă în relief, canelată. Pastă cenușie poroasă, cu angobă cenușie-brună la exterior. Dimensiuni : înălțimea 0,17 m ; diametrul gurii 0,19 m. Nr. inventar 19928. Vase asemănătoare, din secolul IV î.e.n. s-au descoperit la Enisala [80].

Din *mormîntul nr. 2* au fost recuperate următoarele materiale :

1) Partea inferioară a unui vas-borcan lucrat cu mîna cu pereții groși, fundul plat și umerii rotunjiți. Pastă cărămizie-cenușie, grunzuroasă, inegal arsă. La exterior prezintă o pată brună datorată arderii secundare. Dimensiuni : înălțimea 0,22 m ; diametrul fundului 0,145 m. Nr. inventar 19922/b (pl. V/4).

2) Amforă elenistică ștampilată de tipul Sinope (pl. XX/2), cu corpul conic, umerii teșiți și gîtul scurt, tronconic. Piciorul mic, cilindric, este rotunjit în vîrf. Pastă roșcat-cărămizie, roză la exterior, cu nisip fin în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,70 m ; diametrul maxim 0,34 m. Nr. inventar 19921.

Ștampilă dreptunghiulară (0,05 × 0,02 m), pe trei rînduri, aplicată pe toartă (pl. X/14 ; XXIV/5).

[ΜΙ]ΚΡΙΟΥ ΑΣ[Τ]ΥΝΟ	[Μι]κρίου ἀσ[τ]υνο
[ΜΟ]ΥΝΤΟΣ	[μο]ῦντος
[ΕΚΑΤΑΙ]ΟΣ	[Ἑκαταῖ]ος.

Cal în libertate, spre stînga.

Canarache, nr. 382, întocmai ; astinom, nr. 381, 383. Amfora aparține grupei a III-a cronologice [81] (250—220 î.e.n.).

Mormîntul nr. 3.

1) Amforă de Thasos fragmentară (pl. XX/4), cu corpul conic, gîtul tronconic și umărul rotunjit. Lipsesc torțile, partea superioară a gîtului și piciorul amforei, rupte recent. Pastă gălbuie cu nisip fin și fire de mică în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,48 m ; diametrul maxim 0,21 m. Nr. inventar 19924.

2) Fragment de amforă elenistică reprezentînd partea inferioară conică a vasului, cu piciorul îngroșat sub formă de manșon (pl. XXI/6). Pastă fină cărămizie-gălbuie ; la exterior angobă roșcată-cărămizie. Nr. inventar 19925.

Din *mormîntul nr. 4* au fost recuperate mai multe fragmente dintr-o amforă elenistică de tipul Heraclea, cu pastă roșie-cărămizie și nisip negru în compoziție, precum și cîteva fragmente atipice dintr-o amforă cu pasta de culoare galbenă-alburie, fină, fără nisip. Nr. inventar 19932.

---

[80] G. Simion, *Despre cultura geto-dacă...*, fig. 17/d, g ; 19/a.

[81] V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, p. 407, astinom nr. 18, producător nr. 21, după B. M. Grakov ; la *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, grupa a II-a cronologică este fixată între anii 270—220 î.e.n. (p. 180—184).

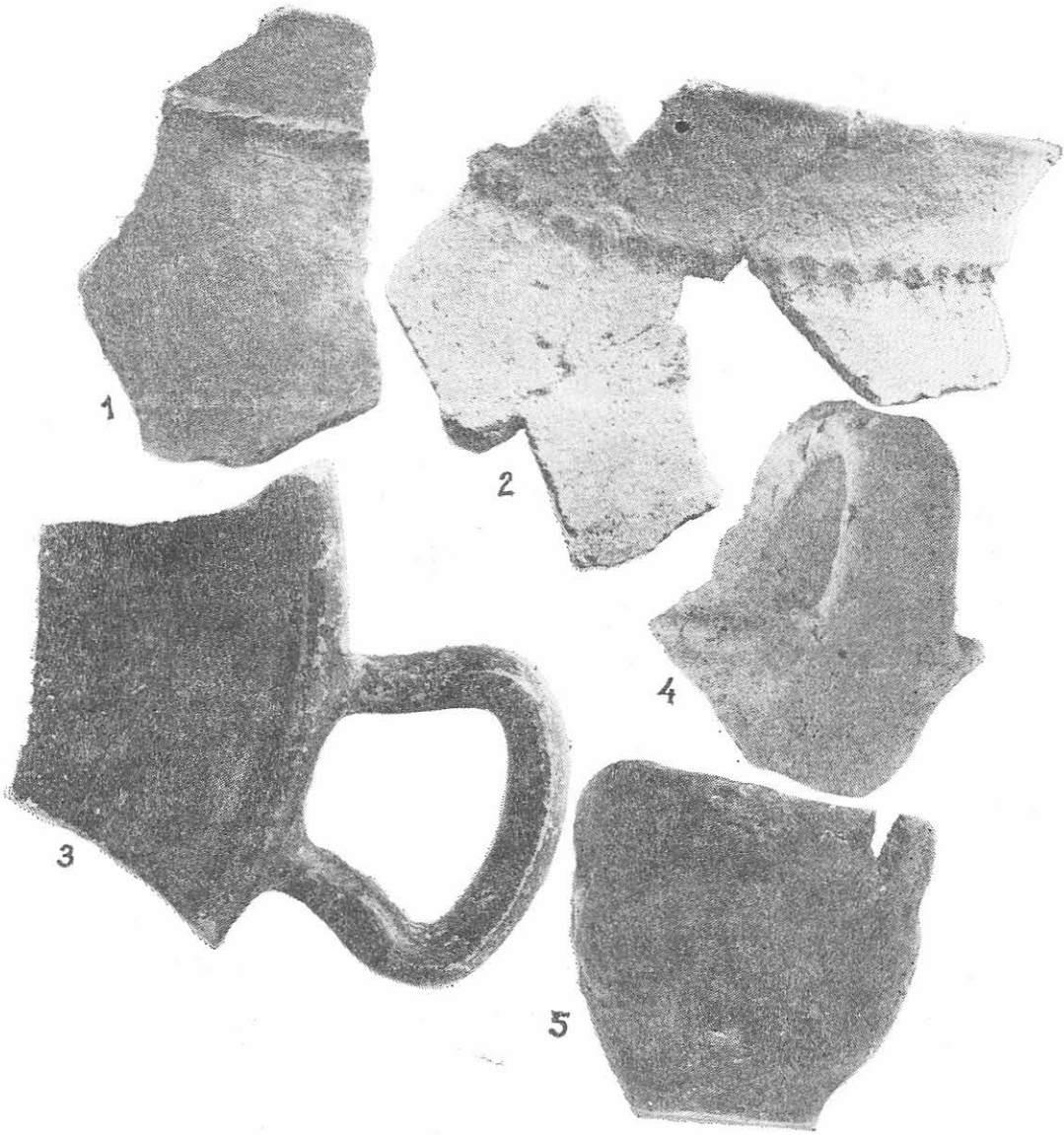

Pl. XVII. 1, 5 — Agigea ; 2 — Nicolae Bălcescu ; 3-4 — Hagieni.

Mormîntul nr. 5.

Fragment dintr-un vas-borcan lucrat cu mîna ; buza mult evazată, gîtul marcat, decorat cu alveole adîncite cu unghia sau spatula (pl. V/3 ; XVII/2). Pastă cărămizie-cenușie, poroasă, cu nisip grosier în compoziție. Nr. inventar 19922. Este asemănător fragmentelor descoperite în mormîntul nr. 1, prezentînd aceleași analogii și putîndu-se data la fel, în secolul IV î.e.n.

Fragmente diverse, atipice, de amfore elenistice.

Mormîntul nr. 6, de incinerație pe loc. S-a putut determina existența unei suprafețe puternic înroșite, dovedind practicarea, în acest caz, a tipului de mormînt amintit, fără a se putea obține alte date suplimentare. Din mormîntul complet deranjat au fost recuperate fragmente dintr-o amforă elenistică, cu pasta cărămizie-gălbuie și nisip fin în compoziție. Nr. inventar 19923.

Din zona necropolei, fără a putea fi atribuite în mod cert unui anumit complex, au fost strînse diferite materiale ceramice : fragmente de amfore elenistice, fragmente atipice de vase lucrate cu mîna precum și un fragment mai mare de vas-borcan lucrat cu mîna, cu buza înaltă evazată, gîtul strîmt, decorat cu un brîu în relief, alveolat (pl. V/5 ; XVI/1). Pastă cărămizie-gălbuie, grosieră, cu miez negru-cărbune. Ceramică asemănătoare, prezentînd același decor, datînd din secolul IV î.e.n., s-a descoperit la Histria [82].

Putem considera deci, că materialele de la Nicolae Bălcescu datează mormintele descoperite într-o perioadă corespunzătoare secolelor IV și III î.e.n. Dar numai o cercetare arheologică sistematică va permite cunoașterea limitelor cronologice reale ale întregii necropole și a tipurilor de morminte folosite.

O toartă de amforă elenistică de Thasos provine din localitatea CHEIA ; (a fost descoperită în anul 1957). Ștampilă dreptunghiulară fragmentară (0,037 × 0,022 m) scrisă de jur împrejur (pl. X/15 ; XXIV/8). Pastă cărămizie cu nisip în compoziție ; angobă cărămizie-albicioasă. Nr. inventar 10613.

ΘΑΣΙΩΝ TIM[AP]XIΔA Θασίων Τιμ[αρ]χίδα

Simbol : *litera A*, în mijloc.

Bon, nr. 1615, întocmai ; nr. 1616—1622, asemănător, cu alte simboluri.

Din localitatea HORIA (jud. Tulcea) provine un vas *crater* (pl. II/2 ; XIII/2) cu corpul înalt, partea inferioară tronconică și fundul inelar, cu marginea dreaptă [83]. Gîtul larg, cilindric, are buza îngroșată în exterior și marginea dreaptă. Pe umeri prezenta două torți orizontale caracteristice, rupte recent. Pe corp, sub diametrul maxim, vasul

[82] M. Coja, *op. cit.*, p. 103—105, fig. 2/10.

[83] Vasul a fost descoperit în anul 1963. Alte informații privind condițiile descoperirii lipsesc. Indicația de pe vas — „necropola de incinerație" — ar putea constitui un indiciu că vasul respectiv a fost descoperit într-o necropolă și a servit poate, chiar ca urnă de incinerație.

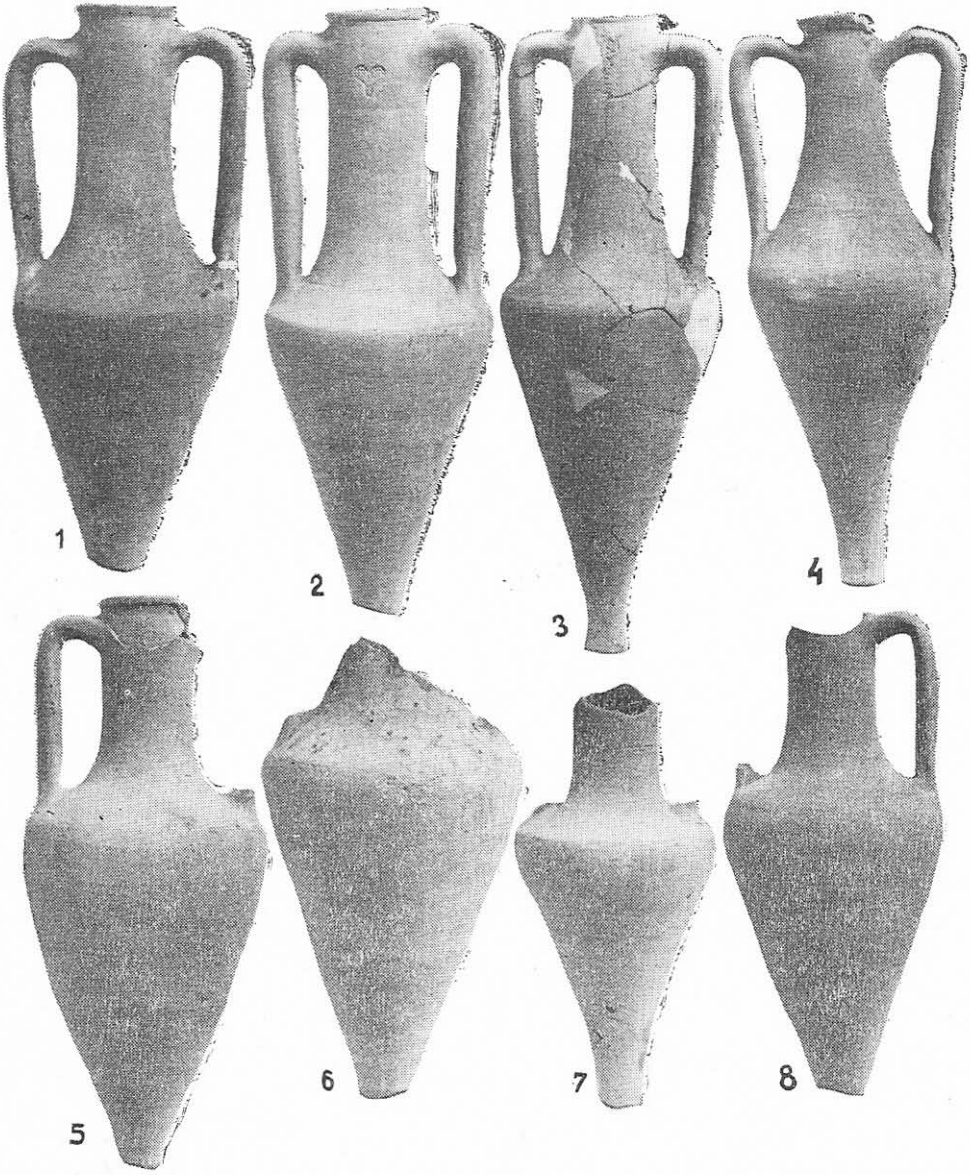

Pl. XVIII. 1, 6 — Rasova ; 2, 3 — Cernavodă ; 4 — Dunărea ; 5, 8 — Fîntîna Mare ; 7 — Dunăreni.

este decorat cu caneluri superficiale verticale. Pastă cărămizie-cenușie în spărtură, cenușie-brună la exterior. Dimensiuni : înălțimea 0,245 m ; diametrul maxim 0,24 m ; diametrul gurii 0,17 m. Nr. inventar 20375.

Deși analogiile directe pentru acest exemplar lipsesc, considerăm că poate fi datat în secolul IV î.e.n., într-o vreme în care asemenea vase cenușii lucrate la roată sînt destul de frecvente în Dobrogea, nordul Republicii Populare Bulgaria și în zonele extracarpatice ale României [84].

Descoperiri importante au fost semnalate în ultimii ani și în unele localități din apropierea litoralului, localități în care mărfurile și influența grecească au pătruns mult mai puternic decît în restul Dobrogei.

Recent au fost publicate mai multe torți și gîturi de amfore elenistice ștampilate provenind din cîteva localități din sud-estul Dobrogei : Albești, Arsa, Dulcești și Moșneni [85]. Remarcăm că în fiecare dintre aceste localități, în afară de ceramică elenistică s-au descoperit și numeroase fragmente de vase indigene lucrate cu mîna.

Din localitatea ALBEȘTI, punctul „La vie" [86] au fost recoltate următoarele materiale :

O buză de vas mult răsfrîntă, cu marginea rotunjită ; pastă cărămizie-brună, cu cioburi pisate în compoziție. Un fund de vas lucrat dintr-o pastă gălbuie-brună, avînd același degresant, precum și cîteva fragmente atipice din pereții unor vase, lucrate dintr-o pastă gălbuie ori cărămizie-roșcată. Nr. inventar 5609.

Din același punct provin mai multe fragmente de vase elenistice de lux, acoperite cu firnis negru. Nr. inventar 5610. Materialul arheologic de la Albești se datează în secolele IV—II î.e.n.

Tot din același loc provin alte cîteva torți de amfore ștampilate, rămase inedite [87].

1) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă dreptunghiulară (0,038 × 0,02 m), pe patru rînduri (pl. XI/1). Nr. nou de inventar 9912; nr. vechi II 41136.

Α[ΣΤΙΝΟΜΟΥ]	ἀ[στυνόμου]
ΝΑ[ΥΠΩΝΟΣ ΤΟΥ]	Να[ύπωνος τοῦ]
ΔΙΟΥ	Δίου
ΣΙ.....	Σι.....

[84] Vasele *crater*, străchinile, castroanele, „căzănelele" și cănile, într-o gamă de forme deosebit de bogată, sînt de altfel cele mai frecvente tipuri de vase cenușii lucrate la roată, care se întîlnesc în mediul autohton traco-getic în secolele IV—III î.e.n.

[85] Mihai Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja*, p. 266—267.

[86] Descoperirile au fost făcute în anul 1960. Ceramica lucrată cu mîna și cea elenistică „de lux" au fost fișate de Gh. Poenaru Bordea.

[87] Nu sînt prinse în lucrarea amintită mai sus, la nota nr. 85, și de aceea considerăm utilă publicarea lor.

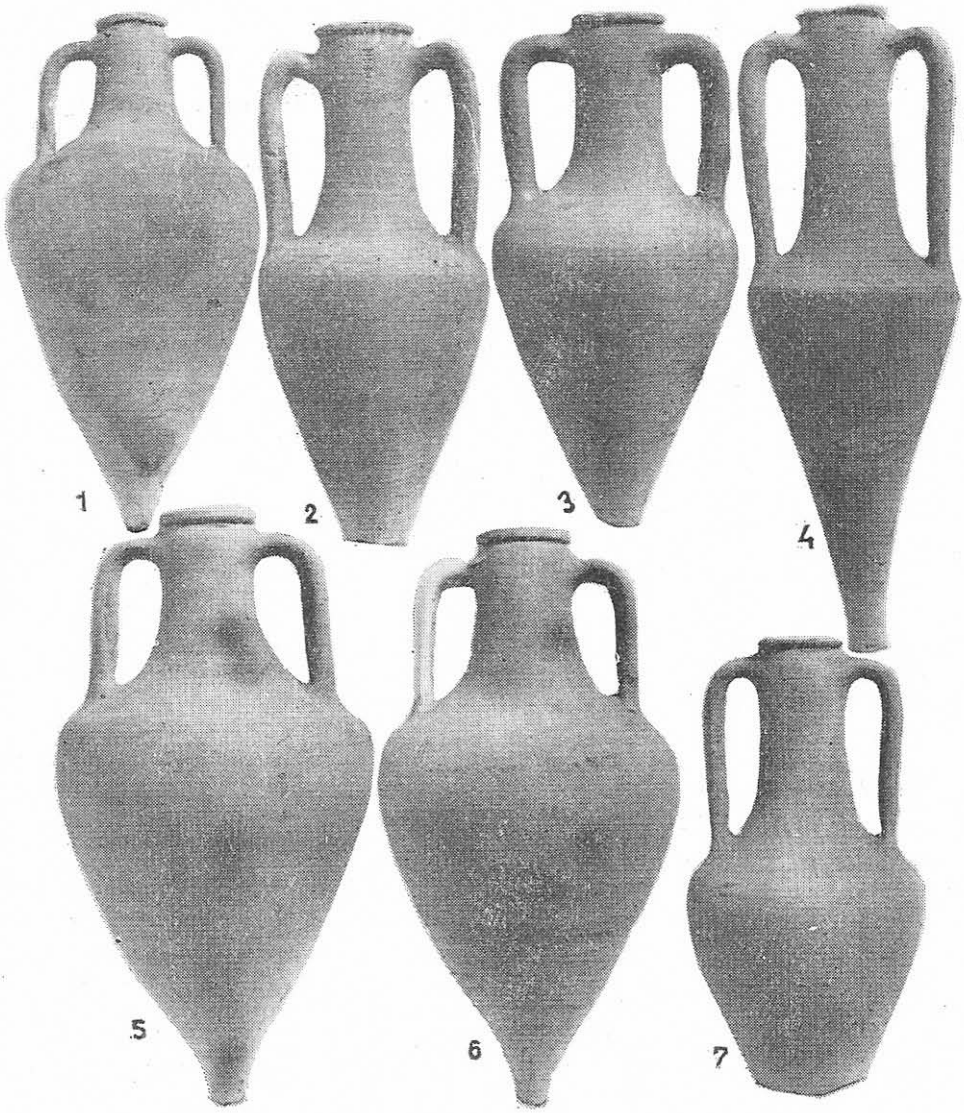

Pl. XIX. 1 — Fîntîna Mare ; 2, 3, 5, 6 — Poarta Albă ; 4 — Castelu ; 7 — Văleni.

Pridik, 1917, astinom, p. 75, nr. 290.

2) Fragment dintr-un gît de amforă, cu o toartă. Ştampilă dreptunghiulară (0,047 × 0,016 m), pe două rînduri, (pl. XII/9). Nr. inventar 10616.

ΜΥΡΣΙΛΕΙΑΣ	Μυρσίλειας
ΔΑΛΑΙ.....	ΔΑΛΑΙ...?

3) Toartă de amforă fragmentară cu ştampilă circulară (pl. XII/1; XXV/5). Pastă densă; angobă subţire, cărămizie-albicioasă. Nr. inventar 10617.

4) Toartă de amforă fragmentară cu ştampilă dreptunghiulară (0,029 × 0,015 m), pe două rînduri (pl. XI/2; XXIV/6). Pastă cărămizie, puţin poroasă. Angobă gălbuie. Nr. inventar 10618.

ΔΙΦ[Ι]	Διφ[ί]
ΛΟΥ	λου

Simbol: *ramură*.

5) Toartă de amforă cu ştampilă dreptunghiulară (0,035 × 0,017 m), m), retrogradă, pe două rînduri (pl. XII/2). Pastă densă, gălbuie-cărămizie. Angobă gălbuie-albicioasă. Nr. inventar 10619.

Cîteva materiale arheologice importante au fost descoperite în localitatea HAGIENI, com. Limanu [88]. De aici provine un fragment dintr-o căniţă miniaturală lucrată cu mîna, cu corpul tronconic şi toarta lată (pl. VIII/4; XVII/4). Pastă gălbuie-cărămizie. Nr. inventar 5163. Tot aici s-au descoperit foarte multe fragmente ceramice elenistice, cenuşii. Se remarcă mai ales fragmentele de farfurii întinse, cu torţi orizontale (pl. VIII/3; XVII/3). Pastă cenuşie densă, bine arsă. La exterior sînt acoperite cu o angobă brună, mată, şi care pe partea inferioară coboară puţin mai jos de buză. Semnalăm de asemenea un fragment de castron de mari dimensiuni, cu fundul inelar şi pereţii oblici. Pastă cenuşie, densă. Pe partea interioară era acoperit cu o angobă brună-cenuşie, corodată în prezent în cea mai mare parte. Mai amintim diferite fragmente atipice de vase cenuşii greceşti, lucrate la roată, cu angobă brună-cenuşie, mată.

Ceramica de lux grecească este reprezentată prin mai multe fragmente de vase, printre care şi un picior de *kantharos*, cu firnis negru, lucios.

Din acelaşi loc provin şi diferite fragmente de amfore elenistice, care după pastă aparţin tipurilor Thasos, Heraclea, şi Rhodos.

Remarcăm un fragment de amforă de Thasos, ştampilată. Se păstrează o parte din gît cu buza îngroşată inelar şi marginea rotunjită, precum şi toarta ştampilată (pl. XI/3). Pastă gălbuie-cărămizie, fină. Din cauza unei puternice arderi secundare, fragmentul amintit este negru la exterior.

[88] Descoperirile au fost făcute în anul 1959.

Pl. XX. 1, 3, 5-7, 9 — Medgidia ; 2, 4 — Nicolae Bălcescu ; 8 — Adamclisi.

Ştampilă dreptunghiulară (0,035 × 0,025 m) pe două rînduri. Nr. inventar 5163.

[ΚΗΦΙ]ΣΟΦΩΝ [Κηφι]σοφῶν

Delfin.

[Θ]ΑCΙΩΝ [Θ]ασίων

Bon, nr. 914—919, asemănător, cu diferite simboluri. Materialul de la Hagieni luat în discuţie mai sus se datează în secolele IV—II î.e.n.

Într-o altă localitate, mai înspre interiorul Dobrogei, la COTUL VĂII, au fost descoperite de asemenea fragmente de amfore elenistice [89].

Remarcăm un gît de amforă de Thasos, care păstrează şi cele două torţi. Pastă densă, cărămizie, fără ingrediente. Angobă roză-gălbuie. Sub buză apare o dungă de culoare roşie. Nr. inventar 11464.

Ştampilă dreptunghiulară, cu scrisul foarte şters, ilizibil, avînd ca simbol *capul lui Heracles* (pl. XII/10 ; XXV/2).

Tot de aici provin alte fragmente de amfore care aparţin, după pastă tipurilor Thasos, Heraclea, Rhodos şi Sinope.

Din localitatea ARSA provin atît fragmente de vase lucrate cu mîna, cît şi torţi de amfore ştampilate [90].

Din prima categorie amintim : un fragment de vas cu buza dreaptă, cu marginea rotunjită, din pastă neagră-cenuşie, cu mult degresant; un fragment dintr-un perete de vas, cu apucători alveolate, din pastă gălbuie-cenuşie, brună în spărtură şi o apucătoare plată, cu marginile rotunjite, avînd pasta neagră-cenuşie, cu ingrediente.

Din aceeaşi localitate amintim şi torţile de amfore ştampilate inedite :

1) Toartă de amforă de tipul Sinope, cu ştampilă dreptunghiulară (0,043 × 0,021 m), pe trei rînduri (pl. XI/4 ; XXV/7). Nr. inventar 9603 (nr. vechi II 41047).

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ ἀστυνόμου
ΑΙΣΧΙΟΝΟΥ Αἰσχίνου
ΚΤΗΣΩΝ Κτήσων

Simbolul rupt.

Grakov, astinom, p. 138, nr. 2 ; producător, p. 140, nr. 21 ; O. Taffrali, *Notes sur la Petite Scythie*, în *Arta şi arheologia ;* 9—10, 1933—1934, p. 6, nr. 1 ; Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis*, V, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 254, nr. 15 ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 359, întocmai.

[89] Descoperirile sînt din anul 1961.

[90] Toate materialele prezentate au fost achiziţionate de la locuitorul Ţînţu în anul 1951.

Aparține grupei a IV-a cronologice (180—150 î.e.n.).

2) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă dreptunghiulară (0,042 × 0,02 m), pe trei rînduri (pl. XI/5). Pastă gălbuie. Nr. nou de inventar 9650 ; (nr. vechi II 41129).

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ	ἀστυνόμου
ΔΗ[ΜΗΤ]ΡΙΟΥ	Δη[μητ]ρίου
[Θ]ΥΑΙΑΣ	[Θ]υαίας

Simbolul corodat ; pare să fie un cap cu cunună, privind spre stînga.

Canarache, nr. 247, întocmai ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 427—429, întocmai.

Aparține grupei a IV-a cronologice (180—150 î.e.n.).

3) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă dreptunghiulară fragmentară (0,02 × 0,016 m), scrisă pe trei rînduri (pl. XI/6 ; XXIV/2).

Pastă cărămizie-roșcată. Nr. nou de inventar 9713 (nr. vechi II 41039).

ΚΑΛΛ[ΙΣΘΕΝΗΣ]	Καλλ[ισθένης]
ΑΣΤΥ[ΝΟΜΟΥ]	ἀστυ[νόμου]
ΑΡΤΕ[ΜΙΔΟΡΟΥ]	Αρτε[μιδόρου]

Pridik, 1917, p. 92, nr. 633 ; întocmai ; *Canarache*, nr. 351, întocmai.

Aparține grupei a IV-a cronologice (180—150 î.e.n.).

4) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă fragmentară, dreptunghiulară, pe două rînduri (pl. XII/3). Pastă densă cu nisip negru ; angobă cărămizie. Nr. inventar 10622.

.....ΝΟΣ	..... νος
[ΑΣΤΥΝΟ]ΜΟΥ	[ἀστυνό]μου

Simbol neclar, în dreapta ștampilei.

5) Toartă de amforă cu ștampilă circulară, împărțită în patru sectoare (pl. XI/16). Într-un sector apare litera X. Nr. inventar 10620.

6) Toartă de amforă cu ștampilă rectangulară, corodată (pl. XII/7). Pastă densă, cu angobă gălbuie. Din textul ștampilei se distinge numai litera Γ . Nr. inventar 10621.

Materialul arheologic de la Arsa poate fi deci datat într-o perioadă corespunzătoare secolelor IV—II î.e.n.

Alte descoperiri de materiale elenistice s-au semnalat în localitatea DULCEȘTI [91].

Ceramica de lux este reprezentată prin cîteva fragmente dintr-un *kantharos* acoperit cu firnis negru-oliv și decor vegetal, executat cu vopsea gălbuie-cărămizie, reprezentînd ghirlande care pleacă de la torți și coboară puțin sub buză, precum și de un fund de cană cu picior inelar.

[91] Descoperirile sînt din anul 1959.

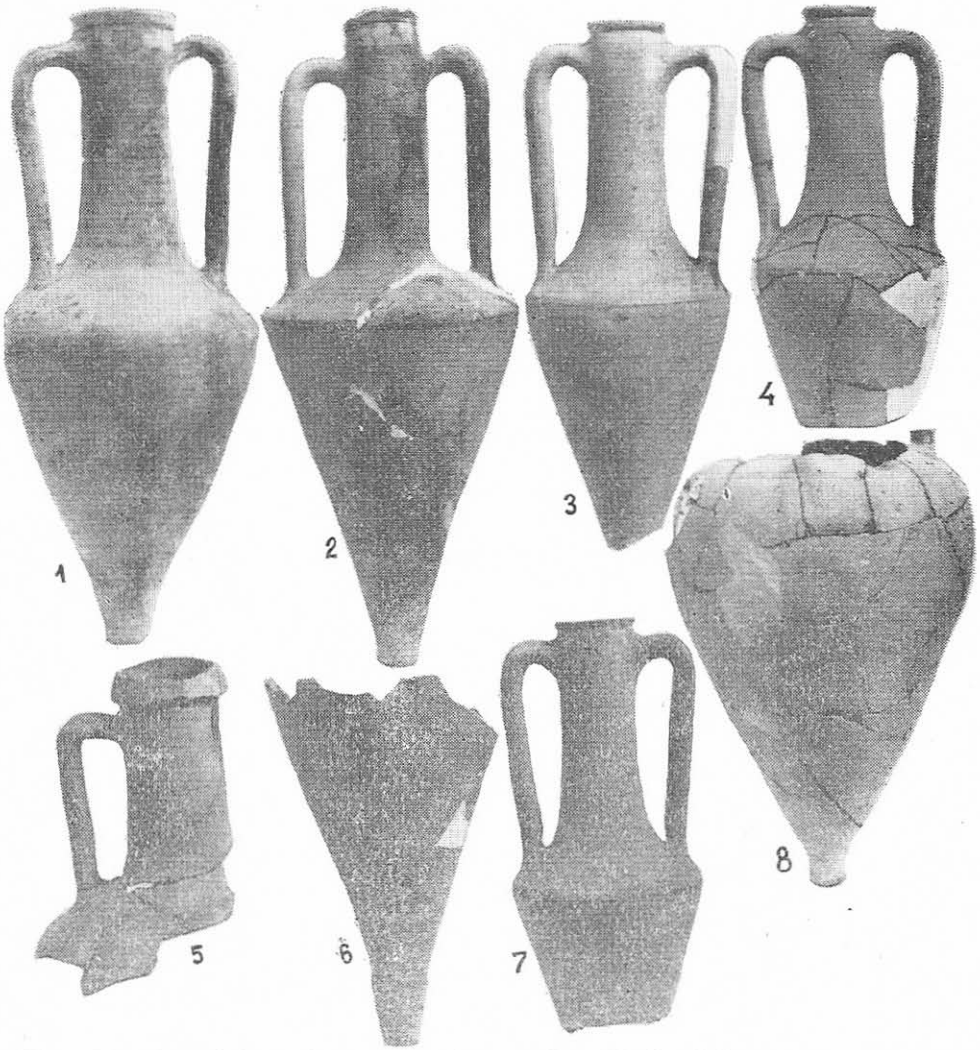

Pl. XXI. 1, 2 — Agigea ; 3, 4 — Topraisar ; 5, 6 — Nicolae Bălcescu ; 7 — Dulcești ; 8 — Valul lui Traian.

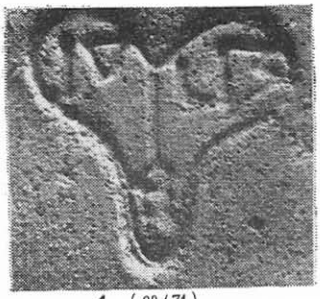

1 (20.471)

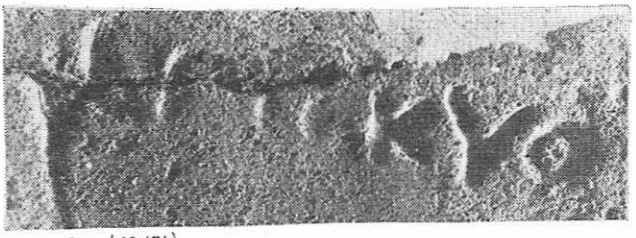

2 (20.474)

3 (19.778)

4 (20.465)

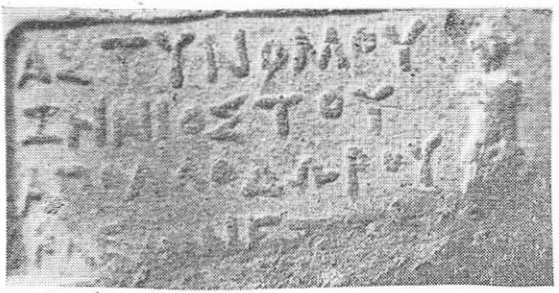

6 (11.477)

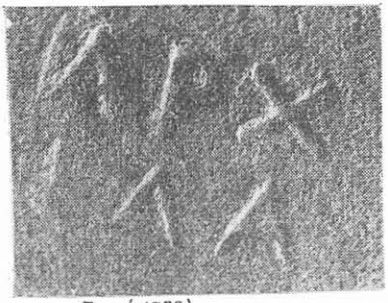

5 (1.776)

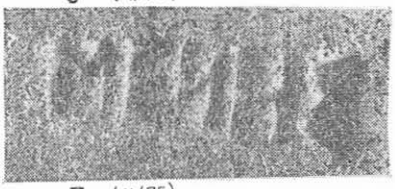

7 (11.475)

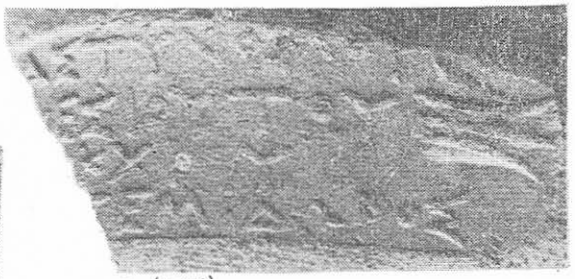

8 (11.472)

Pl. XXII. 1, 2 — Cernavodă ; 3 — Dunărea ; 4 — Fîntîna Mare ; 5 — Văleni ; 6, 7, 8 — Poarta Albă.

Din aceeași localitate provin o amforă și cîteva torți de amfore ștampilate :

1) Amforă ștampilată de tipul Heraclea (pl. XXI/7) cu corpul conic, gîtul cilindric, lărgit lin spre umeri, buza îngroșată cu marginea rotunjită și torțile puternic arcuite, strînse la partea inferioară și apropiate de gîtul amforei. Pastă roșie-portocalie, cu nisip în compoziție. Pe corpul amforei și pe toartă se observă urmele arderii secundare. Partea ei inferioară lipsește. Dimensiuni : înălțimea 0,48 m ; diametrul maxim 0,34 m ; diametrul gurii 0,093 m. Nr. inventar 5623.

Ștampilă dreptunghiulară (0,053 × 0,024 m) englifică, pe două rînduri, aplicată pe gît (pl. XI/7 ; XXV/1). Litera P, imprimată retrograd.

ΑΤΤΗΣ "Αττης

Kantharos

ΔΑΜΑΤΡΙ[ΟΣ] Δαμάτρι[ος]

Grakov, Энглифические клейма..., p. 186.

2) Toartă de amforă cu ștampilă dreptunghilară (0,028 × 0,018 m), pe un rînd (pl. XI/8). Nr. nou de inventar 9985 (nr. vechi II 41074).

ΔΕ[ΑΛΚΟΣ] Δέαλκος

Leu (?)

Bon, nr. 536—554, asemănător, cu diferite simboluri.

3) Toartă de amforă ștampilată (pl. XI/9). Pastă densă cărămizie. Angobă cărămizie-albicioasă. Nr. inventar 10614.

Simbol : *frunză* sau *ciorchine*.

4) Gît de amforă de tipul Heraclea, cu ștampilă englifică pe un rînd, dreptunghiulară, fragmentară (pl. XII/4).

Pastă densă ; angobă cărămizie-albicioasă. Nr. inventar 10615.

ΙΜΥ.....

Materialul arheologic de la Dulcești poate fi datat în secolele IV—III î.e.n.

Mai multe materiale arheologice importante au fost descoperite și în localitatea MOȘNENI [92].

Ceramica lucrată cu mîna este reprezentată prin mai multe fragmente :

O buză de vas mult răsfrîntă, cu marginea dreaptă. Pastă gălbuie-brună cu cioburi pisate în compoziție.

O altă buză de vas este puțin răsfrîntă, are marginea îngroșată. Pastă gălbuie-cenușie.

Un fund de vas de mici dimensiuni, cu pasta cenușie-brună.

[92] Materialele au fost achiziționate tot de la locuitorul Țînțu.

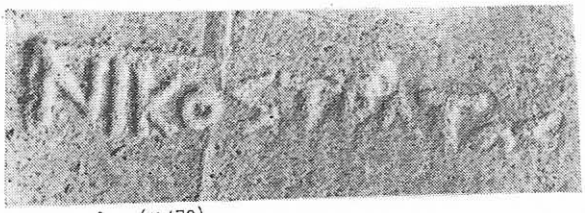

1 (11.470)

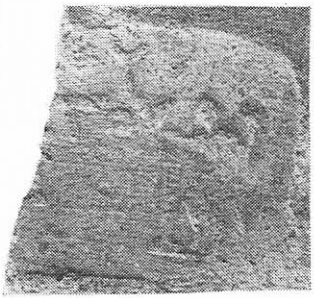

2 (4.914)

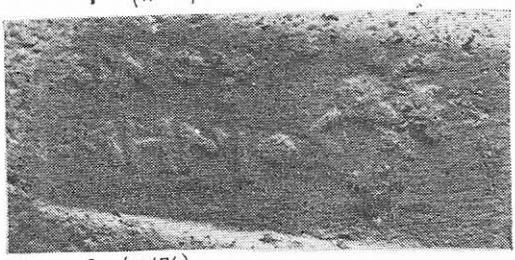

3 (11.474)

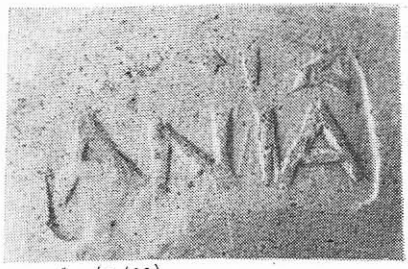

4 (11.469)

5 (11.473)

6 (20.463)

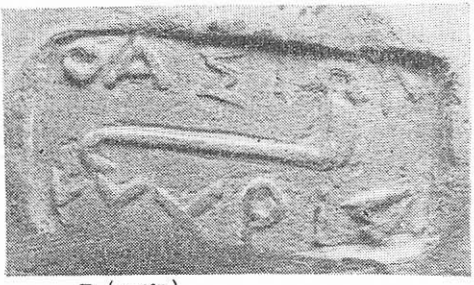

7 (20.297)

8 (20.321)

Pl. XXIII. 1-5 — Poarta Albă ; 6 — Fîntîna Mare ; 7, 8 — Medgidia.

O altă buză de vas (în formă de clopot) cu marginea rotunjită, decorată în exterior cu un brîu alveolat. Pastă cenușie-brună cu cioburi pisate.

Apucătoare plată, cu marginile rotunjite ; pastă cenușie-brună, conținînd aceleași ingrediente.

Prezentăm și cîteva torți de amfore ștampilate apărute în aceeași localitate :

1) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă dreptunghiulară (0,05 × 0,02 m) pe trei rînduri. Nr. nou de inventar 9856 (nr. vechi II 41038) (pl. XI/10 ; XXV/4).

[Α]ΣΤΥΝΟΜΟΥ	[ἀ]στυνόμου
[Α]ΝΤΙΜΑΧΟΥ	[Ἀ]ντιμάχου
[Σ]ΤΕΦΑΝΟΣ	[Σ]τέφανος

Cornucopia.

Grakov, astinom, p. 138, nr. 4 ; producător, p. 140, nr. 39 ; *Gramatopol-Poenaru,* Callatis, nr. 390, întocmai.

2) Toartă de amforă de tipul Sinope cu ștampilă dreptunghiulară (0,038 × 0,02 m), pe două rînduri (pl. XI/11). Nr. inventar 10611.

[ΑΣ]ΤΥΝΟΜΟΥ	[ἀσ]τυνόμου
Ο.....ΟΝ	ο ..... ον

Leu (triumfător ?)

3) Toartă de amforă de Rhodos cu ștampilă dreptunghiulară (0,028 × 0,013 m), pe două rînduri, retrogradă (pl. XII/6 ; XXV/6). Pastă densă alb-cărămizie. Angobă de culoare cărămizie-albicioasă. Nr. inventar 10610.

ΔΡΑΚ ΩΝ	Δράκων

Fără simbol.

Pridik, 1917, p. 111, nr. 218, asemănător ; *Gramatopol-Poenaru,* Callatis, nr. 1176, întocmai ; (poate chiar aceeași, dar cu un alt număr de inventar).

4) Toartă de amforă cu ștampilă dreptunghiulară (0,045 × 0,02 m) (pl. XI/12). Nr. nou de inventar 9906 (nr. vechi II, 41053).

ΑΣ

Simbol : *ciorchine.*

Pridik, 1917, p. 110, nr. 197—198, asemănător.

5) Toartă de amforă fragmentară cu ștampila scrisă pe un rînd (pl. XII/8). Angobă cărămizie. Nr. inventar 11435.

ΙΔΗΛ

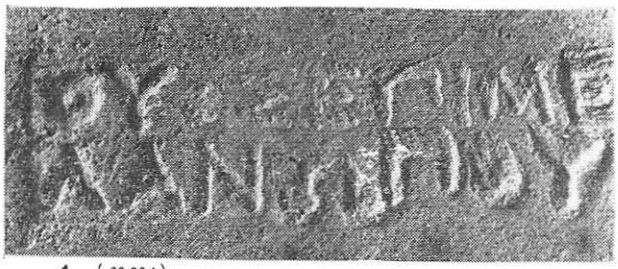

1 (20.331)

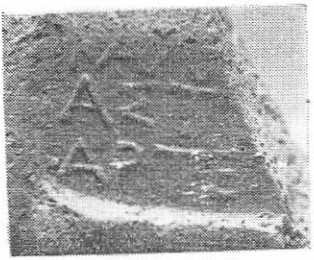

2 (9.713)

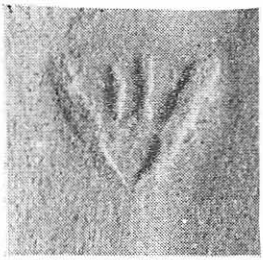

3 (20.484)

4 (18.234)

5 (19.921)

6 (10.618)

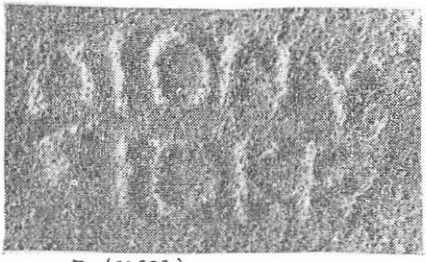

7 (20.268)

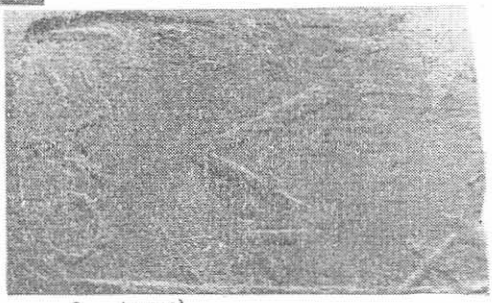

8 (10.618)

Pl. XXIV. 1, 7 — Medgidia ; 2 — Arsa ; 3 — Dobromiru din Vale ; 4 — Castelu ; 5 — Nicolae Bălcescu ; 6 — Albești ; 8 — Cheia.

Fără simbol.

6. Toartă de amforă fragmentară cu ștampilă dreptunghiulară (0,032 × 0,016 m), mult corodată (pl. XII/5). Pastă cărămizie, fără ingrediente ; angobă gălbuie. Nr. inventar 10612.

ΟΥ

Mai multe amfore elenistice întregi și fragmentare au fost descoperite și în localitatea TOPRAISAR [93].

1) Amforă ștampilată de tipul Heraclea, cu corpul conic, gîtul înalt cilindric, lărgit spre bază și buza îngroșată, puțin evazată, cu marginea rotunjită (pl. XXI/3). Torțile, puternic arcuite, se apropie la partea inferioară de gîtul vasului. Pastă roșie-cărămizie cu mult nisip. Angobă gălbuie. Sub buză apar urme de vopsea roșie. Piciorul și o toartă, rupte recent, au fost întregite. Dimensiuni : înălțimea 0,68 m ; diametrul maxim 0,24 m ; diametrul gurii 0,095 m. Nr. inventar 3990.

Ștampilă arcuită cu capetele ascuțite, scrisă pe două rînduri, însă foarte corodată. Se disting clar numai cîteva litere (pl. XI/13).

..... M
..... ΚΥΟΛ

2) Amforă elenistică neștampilată de tipul Heraclea, fragmentară, cu corpul conic, gîtul cilindric, lărgit spre bază. Pastă cărămizie-roșcată cu mult nisip în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,70 m ; diametrul 0,25 m. Nr. inventar 3991.

3) Amforă elenistică de tipul Heraclea, ștampilată. Se păstrează gîtul cilindric, lărgit la bază și o parte din corpul vasului. Torțile, puternic arcuite, se strîng către partea inferioară, apropiindu-se de gît. Buza îngroșată, puțin evazată, are marginea rotunjită (pl. XXI/4).

Pastă cărămizie cu mult nisip în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,48 m ; diametrul maxim 0,24 m ; diametrul gurii 0,09 Nr. inventar 3992.

Ștampilă arcuită, cu capetele ascuțite, dispusă pe gît, dar corodată complet și ilizibilă.

4) Fragmente diferite de amfore elenistice între care amintim un gît de amforă de tipul Heraclea, cu ștampila în unghi și vîrful în sus (pl. XI/14). Nr. inventar 3994.

ΑΡΙΣΤΩΣ
ΕΠΙ Μ.....

Ἀρίστως
ἐπι Μ....?

Fără simbol.

Gramatopol-Poenaru, Callatis, nr. 810, asemănător.

Materialul arheologic provenit de la Topraisar poate fi datat în secolele III—II î.e.n.

[93] Materialele arheologice de la Topraisar au fost descoperite în anul 1963 într-un șanț de canalizare, la adîncimea de circa 1—1,50 m de la suprafața terenului. Nu știm dacă ele provin dintr-o așezare sau dintr-o eventulă necropolă.

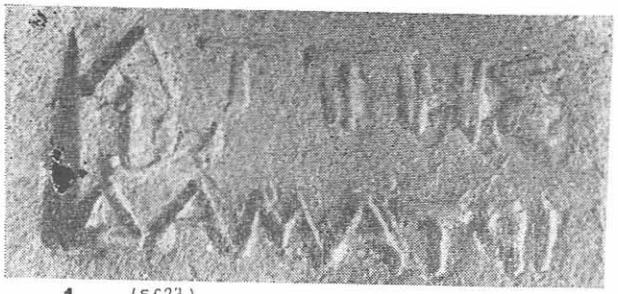

1 (5.623)

2 (11.464)

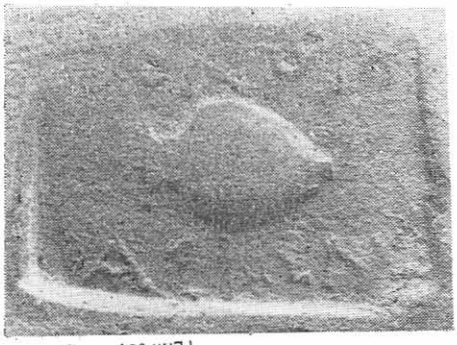

3 (20.297)

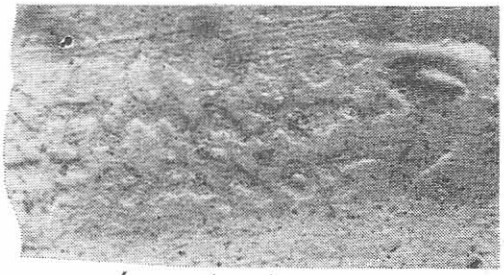

4 (9.856)

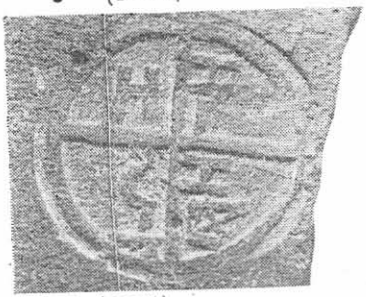

5 (10.617)

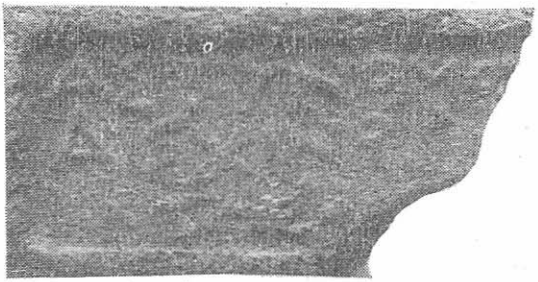

7 (9.603)

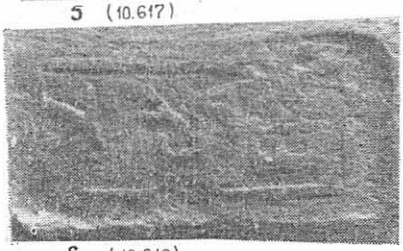

6 (10.610)

Pl. XXV. 1 — Dulcești ; 2 — Cotul Văii ; 3 — Medgidia ; 4, 6 — Moșneni ; 5 — Albești ; 7 — Arsa.

Un complex arheologic interesant s-a descoperit în primăvara anului 1972 în livada I.A.S.-ului AGIGEA[94]. Au putut fi recuperate mai multe materiale :

O amforă neștampilată de tipul Heraclea, cu corpul conic (pl. XXI/1), gîtul foarte înalt, cilindric la mijloc și tronconic spre bază. Umerii sînt teșiți și rotunjiți la extremități. Torțile lățite pornesc curbat de sub buza vasului, iar la capătul inferior se apropie de gîtul amforei. Buza este îngroșată, rotunjită la partea superioară și despărțită de gît printr-o linie adîncă, circulară. Vîrful piciorului este rupt din vechime. Pastă roșie-cărămizie, densă, cu nisip fin în compoziție. Dimensiuni : înălțimea 0,72 m ; diametrul maxim 0,29 m ; diametrul gurii 0,12 m. Nr. inventar 20388.

Pe gîtul amforei, pe torți, la exterior cît și în interiorul ei, se observă pete mari, brune, prelinse, datorate unei arderi secundare intense. În interiorul amforei s-a găsit grîu carbonizat.

O amforă de Thasos neștampilată, de mari dimensiuni (pl. XXI/2), cu corpul conic, gîtul foarte înalt, cilindric, puțin lățit la partea superioară și lărgit brusc spre bază. Umerii amforei sînt teșiți și formează un unghi ascuțit cu corpul vasului. Torțile, aproape rotunde în secțiune, sînt lungi, trase puțin în sus și se curbează apoi puternic, căzînd vertical pe umerii vasului. Buza este îngroșată inelar, cu marginea interioară puțin teșită. Piciorul are capătul rupt din vechime. Pastă densă, roșie-cărămizie, bine arsă și fără impurități. Pe gîtul amforei, pe o toartă și pe corp apar de asemenea pete brune, prelinse, datorate arderii secundare. Dimensiuni : înălțimea 0,90 m ; diametrul maxim 0,39 m ; diametrul gurii 0,108 m. Nr. inventar 20389. Și această amforă avea în interior grîu carbonizat.

Din același loc provin mai multe fragmente de amforă de Thasos și de Heraclea : torți și gîturi, picioare și pereți de vase. Toate acestea au fost sparte intenționat în vechime. Menționăm de asemenea, că și fragmentele amintite prezintă pete brune datorate aceleiași arderi secundare. Nr. inventar 20390—20392.

Ceramica lucrată cu mîna este reprezentată de mai multe fragmente de vase. Unele dintre ele, atipice, sînt lucrate din pastă roșcată-gălbuie, cu cioburi pisate și scoică în compoziție. Pe unul dintre fragmente apare ca decor un brîu alveolat tras din pastă. Pe un altul apare o apucătoare plată, orizontală, cu o crestătură triunghiulară în vîrf.

Alte fragmente provin de la vase negre lucrate tot cu mîna. Cîteva buze de vase provin de la exemplare cu pereții subțiri. Forma lor pare să fi fost de vas-borcan, cu buza puțin răsfrîntă și marginea dreaptă. Un fragment provine de la un vas sac cu buza trasă în interior și marginea teșită. Un altul provine de la un vas borcan în formă de clopot

[94] Materialele arheologice de la I.A.S. Agigea au fost descoperite întîmplător într-un șanț de irigații. Descoperirea a fost semnalată tîrziu Muzeului de arheologie Constanța, după ce întregul complex fusese distrus. Obiectele au fost recuperate de către colegul Radu Ocheșeanu, care ne-a oferit cu amabilitate și toate informațiile privind această descoperire. Descoperirea era singulară ; pe traseul șanțului de irigații nu s-a mai semnalat vreun alt complex arheologic.

cu buza puțin răsfrîntă și marginea dreaptă, decorat pe gît cu un brîu îngust, tras din pastă și crestat oblic (pl. VI/2 ; XVII/1). Pasta grosieră conține cioburi pisate în compoziție. Fragmentele din categoria ceramicii brune lucrată cu mîna n-au fost lustruite și din acest motiv au suprafața aspră și neuniformă. Nr. inventar 20393. Își găsesc analogii în unele descoperiri de la Histria [95] și Sinoe [96], ca și în cele din nordul Mării Negre [97].

Tot din același complex provine un vas miniatural, cu corpul aproape drept și fundul mic, plat (pl. IV/6 ; XVII/5). Este lucrat cu mîna dintr-o pastă brună-cenușie, grosieră, cu scoici și cioburi pisate în compoziție. Suprafața lui prezintă numeroase asperități. Nr. inventar 20394.

Ceramica de lux grecească din complexul descoperit la Agigea este reprezentată de cîteva fragmente de vase acoperite cu firnis negru, între care se pot recunoaște : o toartă de *kylix*, partea inferioară a unui vas (poate un *lekythos*), precum și cîteva fragmente dintr-un bol prevăzut cu orificii pentru atîrnat (pl. VII/2). Vasele au fost sparte din vechime, ca și amforele amintite mai sus. Nr. inventar 20395.

Din același loc au fost strînse mai multe oase de bovidee și ovicaprine. Unele dintre ele sînt puternic calcinate, altele sînt mult mai puțin arse, iar cîteva, se pare, nu au fost arse deloc. Tot de acolo provine și un fragment de grătar de cuptor, cu orificii de tiraj.

Din cauza condițiilor de descoperire nu cunoaștem cu certitudine caracterul acestui complex arheologic.

Inventarul ceramic, prezența grîului în amfore și a ofrandelor, care au suferit în cea mai mare parte efectul unei arderi intenționate intense, ar putea indica un mormînt. Însă absența totală a osemintelor umane (incinerate sau nu), ca și prezența fragmentului de grătar amintit ar sugera poate existența în acel loc a unei gropi, chiar rituale. De altfel, prezența celor două amfore întregi, cu grîu, depuse intenționat, exclude credem, posibilitatea interpretării ei ca o simplă groapă menajeră. Se pare că întregul inventar a fost ars pe același rug, petele brune, prelinse, de pe amfore, datorîndu-se probabil grăsimii scurse de pe ofrandele animale.

Materialul arheologic de la Agigea poate fi datat în a doua jumătate a secolului IV sau la începutul secolului III î.e.n. [98]

Ultima descoperire pe care o semnalăm cu acest prilej provine din zona localității VALUL LUI TRAIAN [99]. În apropierea șoselei Constanța—Ostrov, la kilometrul nr. 7, a fost descoperită o amforă fragmentară de tipul Sinope, cu corpul conic și piciorul cilindric, rotunjit în vîrf (pl. XXI/8). Gîtul și torțile sînt rupte recent. Dimensiuni : înălțimea 0,51 m ; diametrul maxim 0,35 m. Nr. inventar 20260.

---

[95] Suzana Dimitriu, *op. cit.*, p. 128—131, nr. 880, 881, 882, 889, (pl. 66) ; M. Coja, *op. cit.*, p. 103—106, fig. 2/11, 21 și 3/23, 29.

[96] V. Canarache, în *SCIV*, IV, 1953, p. 139, fig. 28.

[97] Mai sus, nota 79.

[98] Datarea este asigurată de amfora de Thasos neștampilată, de amfora de Heraclea, ca și de ceramica grecească de lux, cu firnis negru.

[99] Alte date privind această descoperire lipsesc.

Din prezentarea și cartarea [100] descoperirilor de mai sus, ținîndu-se seama și de cercetările de pînă acum, se pot desprinde cîteva concluzii privind situația Dobrogei — și mai ales a jumătății sale sudice, în perioada istorică amintită.

Se constată astfel o concentrare mai mare a descoperirilor în anumite zone. O regiune deosebit de bogată este cea din imediata apropiere a Dunării, regiune care oferea condiții de viață deosebit de prielnice comunităților omenești. Dunărea, principala arteră comercială și căile de uscat care traversau Dobrogea asigurau un permanent contact între populația indigenă și coloniile grecești și implicit o penetrație masivă a mărfurilor grecești în această arie. O densitate asemănătoare de așezări getice și o mare răspîndire a mărfurilor grecești se constată de altfel și pe malul stîng al Dunării ca și în toată zona de sud și sud-est a Cîmpiei Munteniei [101].

În spațiul geografic din apropierea litoralului cele mai multe descoperiri par să fi fost concentrate în zonele de influență ale coloniilor vest-pontice. Astfel, în zona de influență a Callatis-ului par să fi fost așezările de la Albești, Hagieni, Arsa, Cotu Văii, Comana, poate chiar Dulcești și Moșneni, în cea a Tomis-ului, Agigea, Cumpăna și Valul lui Traian, așa cum în zona de influență a Histriei erau așezările de la Istria-sat, Sinoe, Tariverde, Nuntași, Vadu și Corbu. Influența greacă asupra populației autohtone din așezările amintite era cu atît mai puternică cu cît o parte dintre ele erau situate în însuși teritoriul rural al coloniilor vest-pontice [102]. De aceea este firesc ca mărfurile grecești

[100] Vezi harta.

[101] Din numărul mare al descoperirilor din Cîmpia Dunării amintim doar cîteva, mai importante, situate în imediata apropiere a fluviului: Chirnogi (*SCIV*, XIII, 1962, p. 207); Coconi (Radu Vulpe, în *BCMI*, XVI, 1924, fasc. 41, p. 46—48); Dorobanțu (Jud. Ialomița) (N. Anghelescu, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 320); Grădiștea-Călărași (V. Culică, *loc. cit.*); Crăsani (I. Andrieșescu, *loc. cit.*); Brăila, Baldovinești, Brăiliță, Grădiștea, Nazîru, Rîmnicelu, Sihleanu, Spiru Haret, Stăncuța, Șuțești (N. Harțuche, *Repertoriul arheologic al județului Brăila*, în *Zilele culturii brăilene*, Comunicări și referate, Brăila, 1970, p. 7 și urm.; N. Harțuche, F. Anastasiu, *Brăiliță*, 1968, p. 12 și urm; Fl. Anastasiu, *Descoperiri geto-dace pe teritoriul județului Brăila*, în *Zilele culturii brăilene*, p. 41 și urm.); Pietroiu, Boian, Jegălia, Gura Borcii, Mircea Vodă, Bogata, etc. (jud. Lalomița; material inedit aflat în muzeul din Călărași). Materialele inedite din muzeele Brăila și Călărași, ne-au fost arătate cu multă amabilitate de către N. Harțuche, Fl. Anastasiu și N. Conovici, cărora le mulțumim și cu acest prilej.

[102] Problema importantă și controversată a constituirii teritoriilor rurale ale cetăților vest-pontice la Em. Condurachi, *Cu privire la constituirea teritoriului rural al orașului Histria și funcțiunea sa social-economică*, în *B.St.Ac.*, IV, 1952, p. 59—69; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967 [2], p. 183—212; Vl. Iliescu, *Cu privire la coloniile grecești și la data întemeierii teritoriului lor rural*, în *Pontica*, III, 1970, p. 87—98, care consideră constituite juridic teritoriile rurale ale orașelor grecești de la mijlocul sec. IV î.e.n. și R. Vulpe, în *Șantierul arheologic Histria*, *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 544—548; I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritorului rural al Histriei*, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 183—204; P. Alexandrescu, *Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei*, în *Peuce*, II, 1971, p. 25—35; Em. Doruțiu-Boilă, *Observații aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, în *Peuce*, II, 1971, p. 37—46, care opinează pentru constituirea juridică mai timpurie a teritoriilor cetăților grecești, pentru Histria încă din secolul VI î.e.n.

să fi ajuns în localitățile din apropiere prin coloniile amintite, fapt ce nu exclude, desigur, o circulație mai largă a lor, cel puțin în perioadele de hegemonie a uneia sau a alteia dintre cetăți [103].

Un fapt deosebit de important este creșterea numărului de descoperiri și în zona centrală a Dobrogei, zonă în care pînă nu demult se semnalaseră doar puține așezări și necropole. Apariția în acest spațiu a unor noi centre arheologice permite delimitarea mai clară a unor căi comerciale de uscat care traversau Dobrogea. Astfel, se apare că un prim drum, cel sud-dobrogean, urma firul căilor naturale și al căilor favorabile de acces. El lega orașul Callatis, prin așezările de la Hagieni-Albești-Cotul Văii, sau poate prin cele de la Arsa și Comana, de cele de la Fîntîna Mare-Văleni-Dobromiru-Băneasa, cu o ramificație Fîntîna Mare-Adamclisi-Băneasa. De aici drumul continua cu ușurință spre numeroasele așezări din zona Dunării (Ostrov, Bugeac, Gîrlița, Canlia, Izvoarele, Satu Nou etc.).

Existența acestei căi comerciale este dovedită, credem și de descoperirea la Fîntîna Mare a unei amfore de tipul Heraclea Pontică cu numele, Αριστοκράτεος [104]. Așa cum s-a arătat recent, același nume este atestat la Tyras, Histria, Tomis, Costinești, Callatis, Limanu, Bizone și Odessos [105]. S-a afirmat pe bună dreptate că amfora de la Limanu a fost procurată de pe piața Callatis-ului, în prima jumătate a secolului III î.e.n. Apariția la Fîntîna Mare a unei amfore asemănătoare, din aceeași perioadă, indică destul de precis drumul comercial amintit mai sus.

Cu o deosebită claritate se jalonează, în urma recentelor descoperiri, traseul drumului dintre Tomis și Axiopolis. Pe această arteră, care urmează cu strictețe Valea Carasu, sînt descoperirile de la Valul lui Traian, Poarta Albă, Castelu, Medgidia, Mircea Vodă și în sfîrșit Cernavodă. De aici mărfurile se răspîndeau apoi cu destulă ușurință pe

---

[103] Este cunoscut rolul deosebit al Histriei în viața economică a Pontului, în secolele VI—V î.e.n., rol reliefat și de cercetările recente efectuate de arheologii sovietici (cf. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* 5, 1966, Muzeul din Odesa). În legătură cu problema noastră amintim că monedele histriene, care au cunoscut o mare răspîndire, sînt întîlnite în întreaga Dobroge, fiind prezente și în zona de influență a Callatis-ului și a Tomis-ului (cf. B. Mitrea, *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în sec. V—IV î.e.n.*, în *Studii Clasice*, VII, 1965, p. 143 și urm.; V. Canarache, în *Pontice*, I, 1968, p. 107 și urm.). La fel monede callatiene autonome sînt semnalate la Ostrov (nr. inventar 700—701, în cabinetul numismatic al Muzeului de arheologie Constanța), Histria (informație Gh. Poenaru Bordea), Satu Nou, Canlia, Tulcea, Murighiol (B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine pe teritoriul R. S. România*, în *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 467, nr. 8; *idem*, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 608, nr. 4, 5; *idem*, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 334; pentru alte localități, vezi inventarul monedelor coloniale grecești din cabinetul numismatic al Muzeului de arheologie Constanța), iar cele tomitane ajung la Mangalia (cabinetul numismatic amintit, nr. inventar 93), Pecineaga (aceeași colecție, nr. inventar 17), Satu Nou (B. Mitrea, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 608, nr. 4), Murighiol (B. Mitrea, în *SCIV*, 21, 1970, 2 , p. 334) etc.

[104] Vezi mai sus.

[105] Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele ștampilate*, în *SCIV*, 22, nr. 3, 1971, p. 501—502.

alte drumuri, paralele fluviului, spre Cochirleni-Rasova, sau către Dunărea și Capidava.

Existența acestei ultime căi transdobrogene a fost remarcată recent și în studiile întreprinse asupra circulației denarilor republicani [106].

Determinarea căilor de uscat amintite nu micșorează însă valoarea comercială deosebită a navigației efectuate pe Dunăre, iar numeroasele descoperiri de mărfuri grecești și elenistice de pe ambele maluri ale fluviului o ilustrează din plin.

O problemă importantă este cea a interpretării descoperirilor izolate de materiale arheologice grecești și elenistice în unele localități din interiorul Dobrogei. Am prezentat mai sus și punctele din care nu avem deocamdată decît numai amfore sau ștampile de amfore [107]. Uneori cunoaștem cu certitudine că unele amfore au fost folosite ca urne de incinerație. Alteori nu avem nici o informație privind condițiile și contextul descoperirii.

Evident, apariția izolată numai a unor amfore, fragmente sau torți ștampilate nu impune și existența indubitabilă a unei așezări sau necropole indigene în acel punct. Dar aceste descoperiri își au importanța lor, întrucît indică totuși existența unor asemenea comunități în zona respectivă și oricum, ele jalonează cu destulă precizie direcția drumurilor care legau litoralul pontic de malul dobrogean al Dunării.

O problemă de o deosebită importanță este cea a componenței etnice a așezărilor și necropolelor amintite. În cele mai multe dintre ele întîlnim tipuri de vase getice caracteristice. Din unele puncte nu lipsesc însă și materiale arheologice de un aspect deosebit. Astfel la Nicolae Bălcescu, Medgidia, Albești, Arsa, Moșneni și Agigea apar fragmente de vase de culoare brună, maronie-brună sau cenușie-brună, ornamentate uneori pe gît cu alveole adîncite cu unghia sau spatula, ori cu crestături oblice, asemănătoare celor întîlnite la sciții nord-pontici. Existența unor comunități scitice — poate aproape asimilate în masa autohtonă — ca și a unor influențe scitice în anumite zone în care des-

---

[106] Bucur Mitrea, *Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea în secolul I î.e.n.*, în *Pontica*, III, 1970, p. 131—132; R. Ocheșeanu, *Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, V, 1972, p. 497—502, cu o hartă a descoperirilor semnalate în Dobrogea pînă la acea dată.

[107] Amfore și ștampile de amfore elenistice, în afara coloniilor grecești de pe litoralul pontic, s-au semnalat în Dobrogea în multe localități: HÎRȘOVA (Gr. Tocilescu, în *AEM*, XI, 1887, p. 64, nr. 130—133; V. Pârvan, *Descoperire nouă în Scythia Minor*, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXXV, *Memoriile secțiunii istorice*, nr. 17, București, 1913, p. 480); SINOE-ZMEICA, TARIVERDE, BAIA-HAMANGIA (V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, passim); RĂZBOIENI, MALCOCI, MEIDANCHIOI, MAHMUDIA, MURIGHIOL, JURILOVCA (V. Canarache, *op. cit.*, p. 377—378, 380—381), TUZLA-FAR, VAMA VECHE, CERNAVODA-HINOG, OSTROV (V. Canarache, *op. cit.*, p. 378), ISLAM GEAFERCA (E. Bujor, *The Amphorae Deposit of Islam Geaferca*, în *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 475 și urm.); TROESMIS, (N. Ionescu, în *Pontica*, III, 1970, p. 361—363); MEDGIDIA (mai sus, nota 59); LIMANU (mai sus, nota 105); COSTINEȘTI, DULCEȘTI, 23 AUGUST, MOȘNENI, ALBEȘTI, ARSA (mai sus, nota 46) etc.

coperirile monetare [108] îi și localizează de altfel, este firească. Se poate considera că în centrul și mai ales în estul Dobrogei influențele grecești și scitice sînt prezente în cultura autohtonă. Reamintim că la Murighiol, Histria-sat, Nuntași, Comana și Corbu au apărut morminte de inhumație, fapt ce poate fi explicat atît prin persistența unor tradiții mai vechi hallsttatiene, cît și prin pătrunderea unor influențe grecești sau sciticie.

Descoperirile semnalate mai sus, adăugate situației cunoscute pînă acum, oferă și cîteva indicii importante privind densitatea așezărilor în anumite etape ale epocii istorice discutate. Pentru perioada corespunzătoare secolului V — prima jumătate. a secolului IV î.e.n., descoperirile arheologice sînt relativ puține. Numărul lor crește în mod deosebit către sfîrșitul secolului IV — secolul III și prima jumătate a secolului II î.e.n., pentru a scădea apoi considerabil la sfîrșitul secolului II și în secolul I î.e.n. Este posibil însă ca această situație statistică să fie temporară, iar în viitor să asistăm la descoperiri mult mai numeroase, datînd și din secolele V, II sau I î.e.n. De altfel, raritatea descoperirilor arheologice de la sfîrșitul secolului II și din secolul I î.e.n. în Dobrogea, pare să fie suplinită de existența unei circulații monetare relativ intense, tezaurele și descoperirile izolate de denari romani republicani ce pot fi datate în această perioadă fiind destul de numeroase [109].

Am încercat în cele de mai sus să aducem în discuție materiale arheologice diferite descoperite întîmplător, mai ales în ultimii ani și provenind îndeosebi din jumătatea de sud a Dobrogei. Ne exprimăm convingerea că valorificarea descoperirilor asemănătoare provenite și din alte regiuni ale țării, ca și a celor ce se vor ivi în următorii ani, dublată mai ales de verificarea temeinică a punctelor arheologice semnalate, vor crea o platformă mai bogată discuțiilor și interpretărilor viitoare referitoare la perioada istorică amintită.

---

[108] V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 213—258 ; R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*, în *Pontica*, V, 1972, p. 485—486.

[109] Adăugăm la studile menționate mai sus, în nota 106, următoarele contribuții : R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *Denari romani republicani într-o colecție particulară, descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 269—271 ; C. Diculescu, *Un tezaur de denari romani imperiali din Dobrogea*, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 577—593 ; Gh. Papuc, *Un tezaur de denari romani din sec. I e.n. descoperit la Casicea, jud. Constanța*, în mss. ; C. Preda și G. Simion, *Un tezaur de monede romane republicane din Dobrogea*, în *SCN*, III, p. 545—546 ; Al. Barnea, *Un nou tezaur de denari republicani descoperit în nord-vestul Dobrogei*, în *SCN*, V, 1971, p. 372—376 ; Octavian Iliescu, *Cu privire la tezaurul de denari romani din timpul republicii găsit în anul 1909 la Murighiol (Tulcea)*, comunicare la *Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie Constanța*, 24—27 octombrie 1972 ; Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur uitat și cîteva date noi privind circulația denarilor romani republicani în Dobrogea*, comunicare la aceeași sesiune științifică.

NOUVELLES DÉCOUVERTES CONCERNANT LA POPULATION DE LA DOBROUDJA

(V-ème — I-er s. av. J.-C.)

Résumé

A la suite des fouilles systématiques et des recherches effectuées à la surface de la terre en Dobroudja surtout pendant les deux dernières décennies, le nombre des preuves matérielles concernant la vie de la population autochtone dans la seconde moitié du I-er millénaire av. J.-C. a considérablement augmenté ; sauf les découvertes déjà faites, dont quelques unes sont enregistrées dans la littérature de spécialité, et d'autres- encore inédites, on a signalé, surtout dans les dernières années, de nombreux autres matériaux. Provenant des nécropoles ou des localités antiques et entrés dans les collections du Musée d'Archéologie de Constantza, les matériaux archéologiques présentés dans cet ouvrage sont seulement le résultat des découvertes fortuites, des donations et acquisitions.

La présentation des découvertes est faite en tenant compte des trois zones géographiques différentes existantes en Dobroudja : la zone du Danube, la zone centrale et celle voisine du littoral de la Mer Noire.

Une des zones les plus riches en découvertes archéologiques est celle du Danube.

A Satu Nou, localité connue depuis longtemps grâce aux deux nécropoles géto-daciques étudiées, on a découvert en 1969 un autre tombeau d'incinération. L'amphore employée en guise d'urne en est perdue ; on en a récupéré seulement deux fibules thraces de bronze, depuis la fin du IV-ème siècle av. J.-C. (pl. I/4, 5).

De la localité d'Oltina provient un cruchon fait manuellement au II-ème siècle av. J.-C. (pl. III/2 ; XIV/2).

A Dunăreni (l'ancienne localité de Mîrleanu) a été découvert un tombeau d'incinération dont est conservée seulement l'amphore utilisée en tant qu'urne (pl. XVII/7).

Sur le territoire de la commune de Rasova, à l'endroit appelé „Coada Bălţii" on a découvert (au printemps de 1972) deux vases gris confectionnés à la tour, depuis le IV-ème s. av. J.-C. ; un *cratère* (pl. I/1 ; XIII/3) et un bol (pl. I/2 ; XIII/4). Toujours de Rasova, mais sans pouvoir préciser exactement l'endroit de la découverte, proviennent autres trois vases (IV-ème — III-ème s. av. J.-C.), à savoir : un vase-urne exécuté manuellement (pl. II/3 ; XIII/1)., une amphore non-marquée du type de Héraclée (pl. XVIII/1), et une autre amphore hellénistique fragmentaire (pl. XVIII/6).

Une amphore non-estampillée de Thasos (IV-ème — III-ème s. av. J.-C.) a été découverte en 1966 près de la Ferme d Etat de Cochirleni.

Dans la zone de Cernavoda, on a découvert au printemps de 1972 plusieurs tombeaux d'incinération, au „manteau de grosses pierres". D'un tombeau on a récupéré une amphore estampillée du type d'Héraclée (pl. XVIII/2) employée en tant qu'urne, un bol gris exécuté à la tour (pl. IV/3 ; XV/6) et cinq perles en verre (pl. VIII/1). Une autre amphore d'Héraclée (pl. XVIII/3) provient d'un second tombeau. Les matériaux archéologiques de Cernavoda datent depuis la seconde moitié du IV-ème s. av. J.-C.

Une amphore de Thasos estampillée (pl. XVIII/4) a été découverte à Dunărea.

De Capidava proviennent un fragment de cruchon exécuté à la main (pl. III/1 ; XIV/6) du V-ème s. av. J.-C. et un autre fragment, d'un vase bitronconique (pl. VII/1 XIV/4).

La zone centrale de la Dobroudja où, jusqu'il y a peu de temps, on avait signalé quelques découvertes seulement, nous a offert dernièrement un important nombre de sites et nécropoles depuis V-ème jusqu'au II-ème s. av. J.C.

Pendant l'été de 1972 on a découvert à Fîntîna Mare (district de Constantza) quelques tombeaux „au manteau de grosses pierres" dont on a récupéré deux amphores dHéraclée estampillées (pl. XVIII/5, 8), une amphore estampillée du type

Sinop (pl. XIX/1) et quelques fragments d'un vase exécuté à la main (pl. VII/4, 5 ; XV/3), datant du III-ème s. av. J.C.

Une autre amphore du type Héraclée provient de Văleni (ancienne Valea Rea) (pl. XIX/7).

Pulsieurs matériaux archéologiques importants, depuis le IV-ème — le III-ème s. av. J.C. ont été découverts à Dobromiru din Vale : fragments de vases confectionnés à la main (pl. VI/1, 3, 6 ; XV/2), fragments de vases gris confectionnés à la tour (pl. VI/4, 5) et fragments d'amphores hellénistiques, dont une anse estampillée (pl. IX/8 ; XXIV/3).

D'une nécropole d'incinération (V-ème s. av. J.C.) d'Adamclisi, signalée depuis longtemps, proviennent deux vases gris faits à la tour, découverts en 1969 (pl. II/1, 4 ; XIII/5, 6). C'est toujours d'Adamclisi que provient une amphore hellénistique fragmentée (pl. XX/8).

Un vestige hellénistique important a été découvert dans la carrière d'argile de la fabrique de briques de Poarta Albă. On en a récupéré 12 amphores, goulots et anses estampillées de differents types appartenant au III-ème s. début du I-èr siècle av. J.C. (pl. IX/9-12 ; X/1-7 ; XXII/6-8 ; XXIII/1-5).

Une autre amphore hellénistique estampillée depuis la fin du IV-ème s. av. J.C. a été découverte à Castelu (pl. XIX/4).

De très riches vestiges archéologiques sont apparus à Medgidia. Dans la carrière de la fabrique de ciment on a trouvé une amphore hellénistique non-estampillée (pl. XX/6).

Mais les découvertes les plus nombreuses de Medgidia proviennent de la carrière d'argile de la fabrique de briques. La céramique faite à la main en est représentée par un fragment de vase-sac du V-ème s. av. J.C. (pl. VII/3 ; XV/5), un autre fragment de vase du IV-ème ou III-ème s. av. J.C. (pl. VIII/2 ; XV/1), un cruchon bitronconique du V-ème — IV-ème s. av. J.C. (pl. III/3 ; XIV/3), un petit cruchon à corps bombé (V-ème — IV-ème s. av. J.C., pl. III/4 ; XIV/5), un autre col de cruchon (III-ème — II-ème s. av. J.C.) (pl. I/3 ; XIV/1) et un petit vase globulaire (pl. V/2 ; XV/4). La céramique grise faite à la tour est representée par un fragment plus grand de *cratère* (pl. IV/5 ; XVI/5. et par d'autres fragments de petits cruchons et *cratères* du IV-ème s. av. J.C. De la même carrière on a récolté encore : une amphore hellénistique estampillée (pl. XX/1 ; X/10), anses et cols estampillés (pl. X/8-9, 11, 13 ; XXIII/7 ,8 ; XXIV/1 ; XXV/3) ainsi que plusieurs amphores non-estampillées (pl. XX/3, 5, 7).

Une importante nécropole a été identifiée en 1970 dans la localité de Nicolae Bălcescu. On en a récupéré des vestiges provenant de six tombeaux, datés au IVe—IIIe s. av. J.C.

Du tombeau no. 1 on a récupéré : des fragments de vases faits à la main (pl. IV/1, 4 ; XVI/2) et un fragment de vase *cratère* fait à la tour (pl. V/1 ; XVI/4). Du tombeau nr. 2 ont été récupérés : un vase-bocal fragmentaire (pl. V/4.) et une amphore du type Sinop estampillée (pl. XX/2). Du tombeau no. 3 proviennent une amphore de Thasos fragmentaire (pl. XX/4) et la partie inférieure d'une autre amphore hellénistique (pl. XXI/6). Plusieurs fragments d'amphores proviennent du tombeau no. 4. Du tombeau no. 5 proviennent un fragment de vase-bocal (pl. V/3 ; XVII/2) et différents fragments d'amphores. Du tombeau no. 6, tombeau d'incinération sur place, on a aussi récupéré des fragments d'amphore.

De Cheia provient une estampille d'amphore de Thasos (pl. X/15 ; XXIV/8).

De Horia (distr. de Tulcea) provient un vase *cratère* (pl. II/2 ; XIII/2).

D'importantes découvertes ont également été signalées dans des localités près du littoral. Récemment ont été publiés quelques cols et anses d'amphores estampillées découvertes à Albeşti, Arsa, Dulceşti et Moşneni (cf. Mihai Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudscha* dans *Dacia*, NS, XIII, 1969, p. 127—282). Mais dans chacune de ces localités on a découvert encore des fragments de vase faits à la main (IVe — IIe s. av. J.C.) des fragments de vases hellénistiques de luxe ainsi que d'autres estampilles d'amphores.

De la localité d'Albeşti on a récupéré des fragments de vases faits à la main et plusieurs anses d'amphores estampillées (pl. XI/1, 2 ; XII/1, 2, 9 ; XXIV/6 ; XXV/5).

De Hagieni proviennent un fragment de cruchon (pl. VIII/4 ; XVII/4), fragments de vases grecs gris, fragments de vases de luxe, couverts de *firnis* noir, fragments d'amphore — dont une anse estampillée (pl. XI/3).

D'autres fragments d'amphores hellénistiques sont apparus à Cotu Văii (pl. XII/10 ; XXV/2).

De la localité d'Arsa proviennent des fragments de vases exécutés à la main et des anses d'amphores estampillées (pl. XI/4-6, 16 ; XII/3, 7 ; XXIV/2 ; XXV/7).

D'autres découvertes hellénistiques ont été signalées à Dulceşti (pl. XXI/7 ; XI/7-9 ; XII/4 ; XXV/1).

Plusieurs vestiges : fragments de vases faits à la main et anses d'amphores estampillées (pl. XI/10-12 ; XII/5, 6, 8 ; XXV/4, 6) ont été trouvés à Moşneni.

Quelques amphores entières et fragmentaires du type d'Héraclée sont apparues à Topraisar (pl. XXI/3, 4 ; XI/13, 14).

Un ensemble archéologique intéressant a été découvert au printemps de 1972 dans le verger de la ferme d'Etat d'Agigea. On a pu en récupérer : une amphore non-estampillée du type d'Héraclée contenant du blé carbonisé (pl. XXI/1), une amphore de Thasos ayant le même contenu (pl. XXI/2), plusieurs fragments d'amphores, fragments de vases faits à la main (pl. VI/2 ; XVII/1), un vase miniature fait à la main (pl. IV/6 ; XVII/5), céramique de luxe grecque, des os brûlés d'animaux ainsi qu'un fragment de grille de four. Le complexe d'Agigea, daté dans la seconde moitié du IVe s. av. J.-C., représente soit un tombeau, soit plutôt une fosse rituelle.

Une dernière découverte : une amphore du type Sinop (pl. XXI/8), provient de Valul lui Traian.

De la présentation des découvertes énumerées ci-dessus ressortent quelques conclusions.

On constate d'abord une concentration des découvertes en certaines zones. Une région particulièrement riche en est celle de la proximité du Danube. Ce fleuve, principale artère commerciale, et les chemins terrestres qui traversaient la Dobroudja assuraient un contact permanent entre la population indigène et les colonies grecques. Dans l'espace géographique près du littoral, la majeure partie des découvertes semblent avoir été concentrées dans les zones d'influence des trois colonies importantes : Histria, Tomi, Callatis. Dans ces cités, les marchandises grecques arrivaient directement, par l'intermédiaire des colonies les plus proches.

Un fait important est l'augmentation du nombre des découvertes dans la zone centrale de la Dobroudja. L'apparition, dans cet espace, de quelques nouveaux centres archéologiques permet la délimitation plus claire des quelques voies commerciales terrestres qui traversaient la Dobroudja. Ainsi il semble qu'une première route commerciale liait la ville de Callatis à travers les sites d'Arsa et de Comana, aux localités de Fîntîna Mare — Văleni — Dobromiru — Băneasa, avec une ramification Adamclisi — Băneasa ; d'ici la route poursuivait son cours vers les sites de la zone du Danube (Ostrov, Bugeac, Gîrliţa, Canlia, Izvoarele, Satu Nou e.a.d.s.).

L'existence de cette route est démontrée aussi par la découverte, à Fîntîna Mare, d'une amphore du type Héraclée, au nom de Ἀριστοκράτεος. Le même nom est apparu, il y a quelque temps, sur une estampille d'amphore de Limanu. Les deux amphores ont été procurées sur le marché de Callatis où ce nom est également à rencontrer.

Avec une clarté particulière est jalonné, à la suite des découvertes récentes, le tracé de la route entre Tomi et Axiopolis. Le long de cette route, qui suit strictement la Vallée de Carasu, il y a les découvertes de Valul lui Traian, Poarta Albă, Castelu, Medgidia, Mircea Vodă et enfin Cernavodă.

Sous le rapport de la composition ethnique, on constate que dans la plupart des nécropoles et localités mentionnées on a trouvé des vases gétiques caractéristiques. Mais dans certains endroits (Nicolae Bălcescu, Medgidia, Albeşti, Arsa, Moşneni et Agigea) sont aussi apparus des fragments de vases de couleur brune ou gris brune, ornementés au col d'alvéoles creusées à l'ongle ou d'entailles obliques, ressemblant à celles rencontrées à Histria, Sinoe ainsi que chez les Scythes nord-pontiques. On considère, de cette manière, que, dans la culture autochtone du

centre et de l'est de la Dobroudja sont présentes tant certaines influences grecques que scythiques, également.

Les sites autochtones du Ve s. — première moitié du IVe s. av. J.C. sont assez peu nombreux en Dobroudja. La majeure partie des découvertes datent depuis la seconde moitié du IVe — IIIe s. av. J.C. Le petit nombre de découvertes de la fin du IIe s. — I-er s. av. J.C. est néanmoins compensé par l'existence d'une circulation monétaire relativement intense, les trésors et les découvertes isolées de dinars romains républicains étant assez nombreuses.

L'auteur considère que la mise en valeur d'autres découvertes occasionnelles, provenues aussi d'autres régions du pays, doublée surtout par la vérification, à base de fouilles systématiques, des centres archéologiques signalés créera une plateforme plus riche pour les discussions et interprétations futures concernant la période historique en question.

MARIA MUNTEANU

LES DIVINITÉS DU PANTHÉON GRÉCO-ROMAIN DANS LES VILLAGES DE LA DOBROUDJA ROMAINE

Considérées dans l'ensemble de la vie spirituelle, les manifestations à caractère religieux jouent un rôle des plus importants dans la tentative d'illustrer le processus de l'intégration du territoire d'entre le Danube et la Mer Noire dans l'Empire romain. Puisque les fouilles archéologiques ont été pratiquées surtout dans les villes, les études concernant les cultes de Scythia Minor ont été dirigées surtout vers les cultes propres aux centres urbains [1]. Quoique les considérations sur la vie religieuse des villages ne fassent totalement défaut [2] nous croyons qu'il est nécessaire, pour mieux connaître le village au cours de la romanisation, d'étudier de plus près les divinités adorées dans le village.

Ce qui est propre à la vie religieuse à l'époque romaine c'est la complexité et la variété. On observe qu'aux „tendances de renouvellement marquées par l'adoption des cultes synchrétiques et orientaux, s'oppose, avec une remarquable ténacité, l'attachement aux nombreux cultes du panthéon traditionnel"... [3]

Les inscriptions provenues des villages de la Dobroudja romaine démontrent l'installation catégorique de la religion officielle de Rome. C'est d'une part la conséquence de l'établissement dans la Dobroudja des colonistes et des vétérans qui s'étaient avérés de fidèles propagateurs de la religion officielle. (La longue union avec l'État a conféré à la religion romaine une force toute particulière, en étant toujours contrôlée et soutenue). D'autre part, il convient de mentionner le fait que la population autochtone (les Gètes) était familiarisée de longue date

[1] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969.

[2] V. Pârvan, *Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1923, p. 191. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 224—235, D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 218, 287 et suiv.

[3] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 218. Fr. Altheim, *La religion romaine antique*, Paris, 1955, p. 283..

au panthéon grec [4] et le fait que certaines déités locales s'étaient perpétuées par l'*interpretatio romana*, phénomène qui n'était ignoré probablement ni le long du Danube inférieur.

Quoique dépourvues de contenu émotionnel, beaucoup d'entre elles se référant à la répétition des formules anciennes, les cérémonies simples et graves consacrées aux dieux officiels s'étaient acquis beaucoup d'adèptes dans les villages de *Scythia Minor*. Comme l'a déjà remarqué Fr. Cumont, la religion romaine „était liée à la foule, aux intérêts quotidiens qu'elle soutenait. C'était une des formes de l'esprit de famille"...[7]

La plupart des documents se réfèrent au premier personnage du panthéon romain, *Iupiter Optimus Maximus*. Son culte restera publique par excellence du fait qu'à l'époque impériale on le considérait protecteur de l'Empire et de l'empereur *(conservator Orbis, Augustorum, Imperii)* [8].

Des autels voués à *IOM* (et seulement a lui), on en trouve partout dans les villages de la Dobroudja romaine : il y en a cinq à *vicus Quintionis* (Sinoe) [9], trois dans *vicus Secundini* [10] un dans *vicus V...* (Rîmnicul de Jos) [11] et dans une autre localité du territoire de Histria [12], un dans *vicus Sc(apt)ia* (Palazu) [13], deux dans *vicus Clementianensis* (M. Kogălniceanu) [14] et toujours un dans chacune des localités *vicus Narcissiani* (Poarta Albă?) [15], *vicus (!?) Urb...* (Medgidia) [16] tout comme dans un autre endroit du territoire de Tomis [17], dans *vicus Novus* (Babadag) [18] et sur

---

[4] D. Tontschev, *Iconographie et culte des quelques divinités grecques en Bulgarie*, dans *Revue archéologique*, 1962, I, p. 179 et suiv.

[5] M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 367, 379. H. Vertet, dans, *Revue archéologique*, 1960, II, p. 183—184.

[6] G. Boissier, *La religion romaine d'Auguste aux Antonins*, II, Paris, 18, p. 375—383.

[7] Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1909, p. 69.

[8] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romanines*, III, 1, p. 709—712. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römaischen Mythologie*, II, 1, col. 722, 745—746.

[9] V. Pârvan, *Histria* VII, dans *ARMSI*, ser. III, t. II. p. 55, no. 46 (l'année 149 n.è) ; p. 63, no. 49 ; p. 67, no. 50 ; p. 71, no. 51 ; p. 74, no. 52 (tous du II-e siècle n.è.).

[10] Sc. Lambrino, *Vicus Quintionis et Secundini*, dan *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 322, no. 9 (l'année 202 n.è.) p. 323, no. 10 (l'année 220 n.è.). V. Pârvan dans *Dacia*, II, 1925, p. 241 (l'époque des Sévères).

[11] *CIL*, III, 14442.

[12] Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasimunicipală a comunelor orientale (territoria) romane*, dans *SCIV*, IX, 1958, 2, p. 342 et suiv.

[13] *CIL*, III, 7536.

[14] V. Pârvan, *Ulmetum*, II, dans *ARMSI*. ser. II, t. XXXVI, 1916, p. 368—371, no. 17 (l'année 195 n.è.) ; A. Rădulescu dans *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 141—143, no. 2.

[15] D. Tudor, *Vicus Narcissiani*, dans *Studii și cercetări științifice*, Iași, 1950, I, p. 469 et suiv.

[16] *CIL*, III, 14441, cf. Em. Doruțiu, dans *SCIV*, XV, 1964, p. 131, no. 1.

[17] *CIL*, III, 7535 (Valul Traian ?)

[18] *CIL*, III, 11448.

le territoire rural de Troesmis [19] ; *IOM* était adoré sur le territoire de Capidava, à *Ulmetum* (Pantelimonul de Sus) où l'on a trouvé trois autels [20] et dans les *vicus Hi...* (Dorobanțul) [21] et *vicus Scenopensis* [22] (un autel dans chacun). Il apparaît aussi dans une inscription à Nastradin [23], sur le territoire de *Tropaeum Traiani*. On connaît en tout 24 autels de provenance rurale consacrés à *Iupiter Optimus Maximus*.

À part cela, on trouve *IOM* associé à une autre divinité ou à plusieurs, ce phénomène de rapprochement de deux déités adorées ensemble [24] ayant trouvé un terrain favorable aussi dans la Dobroudja romaine. Dans *vicus Ulmetum* on trouve *IOM* à côté de *Hercules* [25] et de *Sanctus Silvanus* [26], dans un autel à Capidava, près de *Fortuna Redux* et de *Signa cohortis* [27], dans le territoire de Capidava, à Gălbiori, dans un autre autel avec *Iunona* et *Ceres Frugifera* [28], enfin il apparaît près de *Fortuna* dans un autel du territoire de *Noviodunum*. On remarque le même phénomène dans les villes : à Tomis, *IOM* était adoré avec *Heros* [30], et à *Tropaeum Traiani*, un autel était consacré à la fois à *IOM* à *Hercules Invictus*, à *Ceres* et à *Liber Pater* [31]. Mais, dans la plupart des inscriptions *IOM* est associé à *Iunona Regina* [32].

Le deuxième membre de la triade capitoline — *Iuno Regina* — epouse et associée au pouvoir de *Iupiter*, représentante du principe féminin de la lumière céleste, jouit de la popularité grâce à sa qualité de protectrice des femmes, y compris celles de la maison impériale [33]. Dans les villages de la Dobroudja romaine il y a de nombreux autels voués a *IOM* et à *Iunona Regina*. Du territoire de Histria nous mentionnons les trois autels de *vicus Secundini* [34], celui de *vicus Quintionis* [35], de

[19] A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 182, no. 2, À Troesmis : *CIL*, III, 6162, 6163 ; R. Vulpe, *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite la Troesmis*, dans *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 557 et suiv.

[20] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 56 (= 552), no. 11 ; *Ulmetum* II, p. 14 (= 342) no. 7 ; *Ulmetum*, III, p. 14 (= 278) no. 12 (les années 198—209 n.è.).

[21] *CIL*, III, 12494.

[22] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava — Monografie arheologică*, I, București, 1958. p. 88, no. 11.

[23] *CIL*, III, 12466. *Durostorum : CIL*, III, 7474 ; P. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, dans *Rivista di Filologia e di Istruzione classica*, II, 1924, p. 317 ; idem, *Începuturile* ... p. 155, 200.

[24] J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, II, Paris, 1911, p. 227 et suiv. ; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 379.

[25] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 62 (= 558), no. 13.

[26] Idem, *Ulmetum*, II, p. 47 (= 375), no. 22.

[27] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 94, no. 17.

[28] Gh. Poenaru-Bordea, dans *Studii clasice*, V, 1963, p. 293.

[29] *CIL*, III, 14446.

[30] *CIL*, III, 7534 (le territoire rural ?)

[31] *CIL*, III, 14214[1], cf. V. Pârvan, *Începuturile* ... p. 192 ; idem, *Cetatea Tropaeum*, dans *BCMI*, 1911, p. 10.

[32] V. Pârvan, *Începuturile* ... p. 166.

[33] K. Latte, *Römische religions- geschichte*, München, 1960, p. 103—107 ; Daremberg- Saglio, III, 1, p. 682—690 ; W. H. Roscher, *op. cit.*, II. 1, col. 600.

[34] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 96 et suiv, no. 61 (l'année 237 n.è.), idem, dans *Dacia*, II, 1925, p. 246, no. 43 (l'année 238 n.è.) ; Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 32.

[35] D. Tudor, *Vicus Quintionis...*, p. 502 et suiv, no. 3.

Celeris [36] et de son étendue [37], du territoire de Tomis celui de *vicus Turris Muca* (...) [38] et aussi celui du territoire de Callatis [39]. À *Ulmetum*, où l'on a trouvé cinq autels consacrés à *IOM* et à *Iuno Regina* et autant à Capidava [41], ces déités jouissaient d'une adoration spéciale. On les trouve adorées ensemble aussi dans d'autres localités rurales : à Dulgheru, près de Carsium, à Neatîrnarea (Cailadere) [43] au centre de la Dobroudja, Abrud (Mulčova) [44], dans le territoire de la ville *Tropaeum Traiani*, à Rasova [45]. L'association de ces deux divinités était si fréquente qu'on ne rencontre aucune inscription consacrée à *Iunona Regina* seule (elles apparaissent ensemble dans 23 autels, si nous comptons aussi celui de Gălbiori, où à côté d'elle il y a Ceres Frugifera [46] *IOM* est appelé par deux fois *Iupiter Optimus Maximus Tonans* (Iupiter tonant) à Capidava [47]. La seule épithète de *Iunona* est *Regina*, ce qui met en évidence le caractère officiel de son culte [48].

Quant à ceux qui ont élevé les autels il y a une première catégorie d'autels élevés au nom des habitants des villages, par exemple : *„vet(erani) et c(ives) R(omani) et Bessi consistentes"* de *vicus Quintionis* [49], *„c(ives) R(omani) et Lai consistentes"* de *vicus Secundini* [50], *„c(ives) R(omani) et Bessi consistentes" de vicus Ulmetum* [51], ou les citoyens romains et Lai de *Turris Muca* (...) [52]. Ces autels étaient habituellement elevés au nom de la collectivité rurale, ce qui est prouvé d'ailleurs par

---

[36] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 78 et suiv., no. 53 (l'année 177 n.è.).

[37] Șt. Constantinescu, *Un monument epigrafic votiv la Gîrliciu*, dans *SCIV*, IX, 1958, p. 349—354.

[38] *CIL*, III, 7533 ; I. I. Russu, *Note epigrafice*, ser. IV, dans *SCIV*, X, 1959, 1, p. 142 (du temps de Maximinus et Maximus).

[39] *CIL*, III, 7585.

[40] *CIL*, III, 14214[26] (l'année 140 n.è.) ; V. Pârvan, *Ulmetum*, II. p. 38 (= 366), no. 16 (l'année 163 n.è.) ; p. 17 (= 345), no. 8 (l'année 172), cf. I. I. Russu, *Vicus Ultisium*, dans *SCIV*, VIII, 1957, p. 344—349. V. Pârvan, *Ulmetum*, III, p. 13(=277), no. 11 ; *Ulmetum*. II, p. 14 (= 342), no. 6 (la fin du II-e siècle n.è.).

[41] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 86, no. 9 (Antoninus Pius) ; p. 87, no. 10 ; p. 90. no. 13 (entre 161—169 n.è.) ; p. 92, no. 14 (l'année 168 n.è.) ; p. 113, no. 37 (l'époque des Sévères.).

[42] *CIL*, III, 7488 (Antoninus Pius). À Troesmis : *CIL* III, 6167.

[43] *CIL*, III, 12487.

[44] *CIL*, III, 12465 ; *AEM*, XVII, 1894 ; p. 113, no. 58 ; Em. Popescu, dans *Studii clasice*, VI, 1964, p. 188.

[45] Gg. Poenaru-Bordea, dans *Studii clasice*, V, 1963, p. 294.

[46] *Ibidem*, p. 293.

[47] G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 86, no. 9 ; p. 87, no. 10 ; p. 92, no. 14 (?) *CIL*, III, 14446 ; *„Ioven et Fortunam" ;* V. Pârvan, *Ulmetum*, III, p. 12 (= 276) ; *„Iovi et Iunoni"*.

[48] M. Macrea, *op. cit.*, p. 360.

[49] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 55, no. 46 ; p. 63, no. 49 ; p. 67, no. 50 ; p. 71, no. 51 ; p. 74, no. 52.

[50] Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 322—323 ; V. Pârvan, dans *Dacia*, II, 1925, p. 241, 246 ; idem, *Histria*, VII, p. 96, nr. 61.

[51] *CIL*, III, 14214[26], V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 38 (= 366), no. 16.

[52] *CIL*, III, p. 7533.

les inscriptions de *vicus V...*[53], *vicus (?!) Urb...*[54] *vicus Novus*[55], pour honorer les „grands dieux de l'État romain" [56]. Ceux qui s'en occupaient étaient les magistrats du village. Parfois, *magistri* prenaient cette initiative à leur compte comme dans *vicus Sc(apt)ia*[57], *vicus Clementianensis*[58], *vicus Narcissiani*[59], dans *vicus Ulmetum*[60], et dans d'autres endroits du territoire de Capidava[61], dans *vicus Celeris*[62] du territoire de Histria ainsi que dans d'autres localités[63].

Le fait qu'on ait marqué dessus les noms des empereurs ou des consuls en fonction permet de dater la plupart des autels élevés entre Antonius Pius[64] et Philippe l'Arabe[65]. Plus nombreux sont ceux du temps de Marcus Aurelius[66] et de l'époque des Sévères[67]. Ces autels voués par les magistrats des villages, ayant donc un caractère officiel[68], étaient consacrés aux divinités pour la santé de l'empereur — *pro salute Imperatoris* — et de sa famille. On les élevait à l'occasion des événements importants de la vie des empereurs, l'anniversaire de ceux-ci ou des héritiers, etc. ou pour prouver la fidélité des villageois envers la cour impériale, d'habitude de la fête Rosalia[69]. Parfois, à côté des autels, pour la santé de l'empereur il y en avait aussi pour celle du village, comme dans *vicus Celeris: „pro sal(ute) Im(peratoris) et vici Celeris"* [70], ou pour celle du territoire de la cité (la résidence de celui-ci) comme dans *vicus Quintionis: „pro sal(ute) Im(peratoris) Aug(usti) Ci-*

---

[53] *CIL*, III, 14442.
[54] *CIL*, III, 14441.
[55] *CIL*, III, 14448.
[56] V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 191.
[57] *CIL*, III, 7536.
[58] V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 42 (= 370), no. 17 ; A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 141, no. 2.
[59] D. Tudor, *op. cit.*, p. 469 et suiv.
[60] V. Pârvan, *Ulmetum*, III, p. 13 (= 227), no. 11.
[61] Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 293.
[62] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 78, no. 53.
[63] *CIL*, III, 12487. À Troesmis : R. Vulpe, dans, *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 557 ; *CIL*, III, 6167 ; 6162. À Tropaeum Traiani : Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 294 ; *CIL*, III, 12462 (?).
[64] *CIL*, III, 14214[26] (Ulmetum) ; V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 55, no. 46 (l'année 149 n.è.). Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 88, no. 11 (entre 139—161 n.è.).
[65] *CIL*, III, 7533 ; cf. I. I. Russu, dans *SCIV*, X, 1959, 1, p. 142 (Maximinus et Maximus) ; V. Pârvan, dans *Dacia*, II, p. 246, nr. 46 (l'année 238 n.è.) ; Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 324, ? (l'année 247 n.è.).
[66] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 63, no. 49 ; p. 67, no. 50 ; p. 71, no. 51 ; p. 74, no. 52 (de *Vicus Quintionis*), p. 79, no. 53 (de *Vicus Celeris*) ; idem, *Ulmetum*, II, p. 38, no. 16, (l'année 163 n.è.), p. 17 (= 345) no. 8, (l'année 178 n.è.) ; *CIL*, III, 14448 (de *vicus Novus*, l'année 148 n.è.).
[67] Sc. Lambrino, *op. cit.*, p. 322 ; V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 42 (= 370), no. 17 (de 195 n.è.) ; A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 141 (tous les deux de *vicus Clementianensis*) ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 469 (Elagabal ?).
[68] M. Macrea, *op. cit.*, p. 360.
[69] V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 102 ; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 163.
[70] V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 79, no. 53.

vit(atis) et reg(ionis) Histriae"[71]. Les *magistri* n'oubliaient pas de demander de la santé pour eux et pour les leurs comme : *[Ap]olloniu[s?] magi[ster] vici Sc[apt]iae pro sa[lut]e vici et [s]ua et suoru[m] aram de suo posuit*" [72] ou *Iulius Teres* de Ulmetum „*pro salute suam et filiorum sui et vicanorum*".[73]

IOM et *Iunona Regina* sont honorés aussi par des individus, mais ces autels sont moins nombreux que les „officiels". Il y a tout d'abord des personnes qui priaient les dieux pour leur santé et pour celle de leur famille comme : *Val(erius) Felics* et *Calventius [Cons]tans* de Ulmetum[74], *Ael(ius) Inserus* du territoire de la ville de Tropaeum (Nastradin) [75] et d'autres endroits [76]. Le deuxième groupe est formé d'individus qui élevaient des autels pour la santé de l'empereur tels : *Aelius Cara...*", „*Aeli(us) Longinus vet(e)ranus ala(e) II Aravacorum*", *Eftacenus Bitimas, Cl(audius) Coceeius*, tous de Capidava ou de ses environs [77] ou *Xe[ni]ius Nicephorus* de Dulgheru [78], ainsi que d'autres localités [79]. Pour ceux-ci, comme l'avait remarqué Pârvan „les dieux et les empereurs occupaient une place à part et chaque voeu fait aux dieux était pour la santé, le bonheur et la victoire des empereurs et de leur maison" [80]. On remarque donc que ceux qui vouaient des autels étaient soit des citoyens romains ou des vetérans, soit des Grecs, *Bessi* et *Lai* établis autrefois dans la Dobroudja [81], ou des indigènes en train d'être romanisés en témoignant de la popularité remarquable dont jouissaient les deux déités ; le nombre des autels qu'on leur a consacrés dépassait celui des autels consacrés à d'autres divinités du panthéon gréco-romain.

Dans les villages *Iupiter* est représenté peu de fois. À Capidava on a découvert trois fragments d'une statue de *Iupiter* sur le trône (la partie inférieure). En bas on voit l'*aquila* qui accompagnait d'habitude ce dieu [82].,

Le troisième membre de la triade capitoline, *Minerva*, n'est mentionné dans aucune inscription provenue du milieu rural bien que l'*Athènes* grecque ne manquât pas d'adorateurs dans les cités de Pont Gauche [83].

---

[71] D. Tudor, *op. cit.*, p. 502, no. 3.

[72] *CIL*, III, p. 7536.

[73] V. Pârvan, *Ulmetum*, III, p. 13 (= 277) ; no. 11 ; *CIL*, III, 12494 *(vicus Hi...)*

[74] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 56 (=552), no. 11, *(IOM)* ; p. 63 (=559), no. 13, *(IOM* et *Hercules)* ; *Ulmetum*, II, p. 14 (= 342), no. 6.

[75] *CIL*, III, 12466.

[76] *CIL*, III, 7535 (Valul Traian ?)

[77] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 86 et suiv. no. 9 ; p. 90, no. 13 ; p. 92, no. 14 ; p. 137, no. 37 ; p. 87, no. 10.

[78] *CIL*, III, 7488 ; V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 155, R. Vulpe, *HAD*, p. 185.

[79] *CIL*, III, p. 7585 (près de Mangalia).

[80] V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 191.

[81] R. Vulpe, dans *SCIV*, 1953, 3—4, p. 471, Em. Zah, Al. Suceveanu, *Bessi consistentes*, dans *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 467—578.

[82] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 127.

[83] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 227.

Pour les gens dont l'occupation quotidienne était l'agriculture, une grande importance prenaient naturellement les divinités à caractère agreste [84].

Silvanus jouissait de popularité dans le milieu villageois [85]. Dans *vicus Ulmetum* il y avait un collège de ses adorateurs „qui dans leur qualité la plus importante de colons, agriculteurs, adorent le dieu comme *Silvanus Sator* et non pas comme *Domesticus* ou comme *Silvester* [86]. Les membres du collège ne s'appellent pas comme d'habitude *cultores* (ou *sodales)* [87], mais „*consacrani Silvani Satoris*".[88] La position de ce dieu était des plus importantes, vu que celui qui a élevé l'autel a été *questeur* du village de l'année 178 *Valerius Valerianus*. La date du premier juin, inscrite sur l'autel, période où l'on fêtait *Rosalia*, nous fait penser à une autre hypostase du dieu, à savoir celle de protecteur des associations funéraires [89]. Une autre découverte, toujours de *vicus Ulmetum* vient compléter ce problème. Un membre du collège, *Flavius Augustales*, met „*ara(m) et tabla (m)*" le 5 juin 191 n.è.[90] Cette fois-ci les dieux honorés sont *IOM* et *Sanctus Silvanus*, ce qui indique probablement l'association du plus grand dieu romain et de la plus populaire déité locale [91]. Dans la dédicace on souhaite de la santé pour l'empereur *Commodus* et pour les *consacrani*, ce qui prouve que le collège existait encore. *Ara* et *tabla* (probablement un bas-relief, une image des deux déités) témoignent de l'existance d'un sanctuaire rustique *(saccellum)* en plein air à Ulmetum [92]. Dans l'inscription on mentionne que la dédicace est faite „*...memoria sua*", ce qui confirme l'hypothèse du caractère *funeraticium* de l'association des adorateurs de *Silvanus* de Ulmetum [93]. Même le nom du village — *Ulmetum* — démontre d'une certaine manière qu'on préférait le dieu des bois. Non loin d'ici, dans *vicus Quintionis*, dans une inscription près de *Nymphae*, apparaît probablement *Silvanus* [94]. Bien qu'il n'y ait que deux attestations de Silvanus, la troisième n'etant pas sûre, nous estimons que dans les villages sa popularité avait dû être assez remarquable.

Dionysos jouissait d'une popularité spéciale parmi les habitants de Scythia Minor, grâce au caractère complexe de son culte : d'un côté comme dieu agraire, étroitement lié aux occupations de base des habi-

---

[84] D. Tudor, dans *Dacia*, N. S., XIII, 1969, p. 327.

[85] Daremberg-Saglio, IV, 2, p. 1341. W. H. Roscher, *op. cit.*, IV, col. 824 et suiv.

[86] V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 34 (= 362), no. 15.

[87] *CIL*, III, 633 (Philippi), cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 33 (=361). W. H. Roscher, *op. cit.*, IV, col. 865—867.

[88] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 33 (= 361), *consacrani : CIL*, III, 2109 (Salonae).

[89] Daremberg Saglio, IV, 2, p. 1344 ; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 34 (= 362).

[90] *Ibidem*, p. 47 (= 375), no. 22.

[91] *Ibidem*, p. 48 (= 376) ; *CIL*, III, 2520 ; *CIL*, III, 4410 (Carnuntum) : *IOM* et *Silvanus Sanctus*, W. H. Roscher *op. cit.*, IV, col. 847—848.

[92] V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 49 (= 377) ; R. Vulpe, *DID*, II, p. 177. W. H. Roscher *op. cit.*, IV, col. 858.

[93] R. Vulpe, *HAD*, p. 224 ; V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 65 (=393), no. 20(7),

[94] V. Pârvan, dans Dans *Dacia*, II, p. 214 et suiv. W. H. Rocher *op. cit.*, IV, col. 854 et 871.

tants, d'un autre côté comme dieu mystique, de la vie de l'au-delà, les religions de rédemption s'épanouissant à l'époque romaine[95]. Grâce aux nombreuses découvertes, on a pu établir minutieusement l'organisation du culte dans les villes grecques du littoral[96]. En échange, parmi les inscriptions trouvées dans le territoire des villages il n'y a que trois qui se réfèrent au culte de Dionysos. Deux d'entre elles rappellent des personnes qui ont pratiqué le culte de Dionysos dans les villes pontiques. À Nistorești *„Lucius Pompeius Vale(n)s... consist(it) r(egione) His(tri)"* parle de *„sacerdotium at Liber(i)"* détenu à Histria[97]. Se retirant à la campagne, celui-ci a continué certainement d'honorer *Liber Pater*. Dans une inscription trouvée à Cumpăna, un prêtre nous dit qu'il a été désigné à porter le sacerdoce par tirage au sort[98]. À Cerna, *„M(arcus) Antistius Caecina, eq(ues) alae I Dardan(orum)"*, honore *Liber Pater*. Là il y a eu probablement un sanctuaire du dieu[99]. À Histria, *Dionysos* était adoré en tant que καρποφόρος (le Fruitier), attribut accordé ordinairement à *Demeter*, les deux déités étant certainement associées aussi par les habitants des villages.

À l'encontre des inscriptions, les représentations bachiques découvertes dans le milieu rural sont beaucoup plus nombreuses et elles permettent d'éclaircir certains aspects du culte. On a trouvé à Mîrleanu[101], Urluia[102], Lazu[103], Corbu[104] des sculptures provinciales romaines quelques-unes étant l'oeuvre de certains sculpteurs autochtones. Quelques découvertes nous permettent de connaître *Dionysos* et ses compagnons. À Mîrleanu, un monument en forme de *aedicula* nous présente *Dionysos* avec *Pan*, si familier dans le cortèges dionysiaques[105]. Une statue de *Pan* seul a été trouvée à Techirghiol[106]. *Priapus*, dieu de la fertilité et de la fécondité, qui accompagne parfois *Dionysos*, apparaît dans une représentation indépendante à Cilic[107]. Sur une petite amphore de l'époque romaine découverte à Greci, on voit *Dionysos avec les Ménades*[108].

Le côté „rédempteur" du culte dionysiaque était très développé (il était entretenu surtout par les associations mystiques). Dans le milieu rural, le caractère chtonien de Dionysos est relevé par la présence des symboles dionysiaques sur les stèles funéraires : des sarments de vigne,

---

[95] La bibliographie de la question chez D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 234 et suiv.
[96] *Ibidem*, p. 234—266.
[97] *CIL*, III, 12489 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 237.
[98] Gr. Tocilescu, dans *AEM*, XI, 1887, p. 48, no. 60. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 241.
[99] P. Nicorescu, *Liber Dionysos*, dans *BCMI*, VIII, 1915, p. 41 À Troesmis, *CIL*, III, 7494 *(IOM* et *Liber Pater)*; à *Tropaeum Traiani*, *CIL*, III, 14214[1] *(Liber Pater* à côté d'*IOM, Hercules Invictus* et *Ceres)*; N. Gostar, dans *Studii clasice*, V, 1963, p. 303—304.
[100] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 238 et suiv, no. 1, 2, 3 et p. 243.
[101] C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1967, p. 42 et suiv., no. 12.
[102] *Ibidem*, p. 45—50, no. 13.
[103] P. Nicorescu, dans *BCMI*, 1916, p. 79, no. 5.
[104] I. Micu, dans *Analele Dobrogei*, XVIII, 1937, p. 31, no. 185.
[105] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 25, no. 3.
[106] *Ibidem*, p. 67, no. 27.
[107] D. Tudor, dans *Analele Dobrogei*, XVI, 1935, p. 28—29, fig. 6.
[108] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 31 et suiv, no. 6.

des raisins ou des sarments de lierre qui partent d'un vase (Krater ou Kantharos) et encadrent les inscriptions [109], ou la scène du banquet funèbre [110].

Par diverses associations avec le *Chevalier Thrace* on arrive à un syncrétisme religieux *Dionysos-le Chevalier Thrace* dans l'esprit de la population locale, ainsi que nous le prouvent les découvertes de Topalu [111], Independența[112], Tuzla[113] et la découverte de date récente à Satu Nou de *Dionysos* avec le serpent, monument unique dans la Dobroudja [114].

Les dix représentations de *Dionysos*, seul ou avec ses compagnons, auxquelles on ajoute les deux représentations indépendantes de *Pan* et de *Priapus*, sont une preuve de sa popularité parmi les habitants des villages. Cet état de choses s'explique par le fait que le monde unifié par la conquête romaine a permis l'assimilation et l'identification de *Dionysos-Bacchus-Liber Pater et Sabazius* en encourageant les religions de rédemption [115]. En même temps que l'adoption des formes de la civilisation grecque et ensuite de la civilisation romaine, les indigènes ont assimilé leurs divinités aux dieux du panthéon greco-romain. Bien que *Sabazius* ne soit pas mentionné dans la Dobroudja, il y en avait sûrement un dieu correspondant qui est devenu plus tard *Dionysos, Bacchus, Liber Pater* [116]. De toute façon, la foi des Gètes dans l'immortalité [117] a constitué un terrain favorable au développement du culte dans la Dobroudja romaine.

Diana était elle aussi la favorite des habitants des villages [118]. Un tel endroit des adorateurs de Diana est Taitza, dans le territoire de *Troesmis*. Sur un autel consacré à la déesse par un *beneficiarius consularis* de la XIII-e légion Gemina. Antoniniana, celle-ci est caractérisée par l'épithète de *aeterna* [119]. Toujours de Taitza provient un autel voué à *Diana Regina*, épithète fréquente dans la province Moesia Inférior [120].

Près de Taitza, à Tziganca, un autre *beneficiarius consularis*, à savoir *Q. Valerius Atimanius* vouait à *Diana* un autel à la santé de son consulaire *Marcus Catonius Vindex* [121]. La présence dans ces lieux de ces *béneficiari consularis* peut être déterminée par „l'existence de quelques

---

[109] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 51 (=547) ; Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 108, no. 29.

[110] A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 155 et suiv, fig. 14.

[111] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, dans *BCMI*, 1914, p. 15—16, no. 37, fig. 44 = Gr. Florescu, dans *Analele Dobrogei*, XVIII, 1936, p. 219.

[112] Gr. Florescu, dans *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 431, fig. 9 = *Analele Dobrogei*, XVII, 1935, p. 127—129.

[113] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 55, no. 25.

[114] Z. Covacef, dans *Pontica*, III, Constanța, 1970, p. 221.

[115] R. Vulpe, *HAD*, p. 228.

[116] P. Nicorescu, dans *BCMI*, 1915, p. 43 ; R. Vulpe, *HAD*, p. 230, note 5. A. Bruhl, *Liber Pater*, Paris, 1953, p. 215—216.

[117] I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, Cluj, 1947, p. 52—55.

[118] V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 134 și 166 ; *CIL*, III, 12371—12373, 14209.

[119] *CIL*, III, 6161 (l'année 218 n.è.) ; R. Vulpe, *DID*, II, p. 198, 110.

[120] V. *supra*, note 118.

[121] A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 179, note 1.

vestiges du culte de la déesse des forêts dans la région boisée par excellence où se trouvait cette localité des environs des sources de la Taitza" [122].

L'inscription de *vicus Celeris : „Dianes o[pti]mae meae titulum [po]suimus nos viv[e]ntes"* [123] est moins commune. On met *titulus* à l'occasion de la fête *Rosalia*, au début du mois de juin. Est-ce qu'on a ici une hypostase inconnue de la déesse, celle de protectrice et patronne des associations funéraires ?

Tout comme pour *Iupiter* on a trouvé peu de statues ou de bas-reliefs de *Diana* dans les localités rurales. On a découvert à Capidava un fragment d'une statue, à savoir la partie des hanches jusqu'aux genoux, la déesse étant vêtue de chiton [124]. Cette représentation et les 4 inscriptions consacrées à *Diana* ne témoignent que partiellement de la popularité dont la déesse aurait dû jouir dans les villages.

Ceres, ancienne déité italique, identifiée avec *Demeter*, occupait une place importante parmi les divinités à caractère agreste. Un autel trouvé à Gălbiori, dans le territoire de Capidava est élevé, comme nous l'avons déjà dit, par un *magister vici* pour *IOM*, *Iunona* et *Ceres Frugifera* (celle qui est riche en fruits.) [125] L'épithète *Frugifera* este accordée à *Ceres* seulement en Italie [126]. Les adorateurs de la déesse ne manquent ni dans les villes [127] non plus : à Callatis et dans les environs la déesse jouissait d'une estime toute spéciale ce qui est prouvé par les nombreuses monnaies à son effigie [128].

Les déités liées à l'agriculture étaient particulièrement honorées en Scythia Minor. Une inscription de la première moitié du troisième siècle n.è., trouvée dans le territoire de Histria rappelle Ζεὺς Ὄμβριμος comme déité tutélaire de la tribu des *Argadeis* de la cité [129]. On a récemment trouvé à *Tropaeum Traiani* un autel voué à la même déité par Protogenes μαγίστρατος dans une localité rurale des environs de la ville. Par ses propres moyens Protogenes élève l'autel et le temple du dieu Zeus Ombrimos [130], adoré certainement sur cette terre qui souffrait pas rarement de sécheresse. À Callatis, parmi les fêtes de premier rang de la ville il y avait les ainsi nommées Διόμβρια consacrées aux déités des récoltes abondantes [131].

---

[122] R. Vulpe, *DID*, II, p. 171.

[123] *CIL*, III, 7526 = Gr. Tocilescu, dans *AEM*, VIII, 1884, p. 32, no. 1 À Tomis : *IOM* et *Diana Augusta*, cf. D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 184, no. 7.

[124] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 129 (II-e siècle n.è.).

[125] Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 293.

[126] *Ibidem*, no. 9 : *CIL*, III, 3197. W. E. Roscher, *op. cit.*, I, 1, col. 863.

[127] À Tropaeum Traiani : *CIL*, III, 14214[1]. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 192 ; R. Vulpe, *HAD*, p. 224, no. 7. À Histria : D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 224—225.

[128] B. Pick, *Die antiken Münzen...*, p. 93.

[129] Sc. Lambrino, *Les tribus ioniennes d'Histria*, dans *Istros*, I, 1934, p. 118—121 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 288.

[130] Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, dans *SCIV*, XX, 1969, 4, p. 596—600.

[131] V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, dans *ARMSI*, XXXIX, 1920, p. 62, (= *SEG*, I, 327, ligne 14) ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 289.

Hercules, vainqueur et souverain du monde, devient le symbole du pouvoir impérial. Certains empereurs ont prétendu même une identification avec le héros (Commodus, Maximianus) [132]. „*Vet(erani) et c(ives) R(omani) et Bessi consistentes*" de *vicus Quintionis*, mettent à l'occasion de la restauration d'un *auditorium*, un *sigillum* à *Hercules Invictus* [133]. Dans *vicus Ulmetum*, Hercules apparaît associé à *IOM* [134]. À Şendreni, au-delà du Danube, le maire du village, *Rundacio*, élève un autel pour *Hercules Victor* (le Vainqueur) [135]. *Hercules* était adoré par les travailleurs de la carrière de pierre de près de *Axiopolis*, dans l'hypostase de *Hercules Saxanus* (le Tailleur de pierre) [136]. Nous rappelons aussi un bas-relief votif de *Hercules*, provenu d'un des villages du territoire de Tomis [137]. Dans *Scythia Minor* circulaient également de petites statues du dieu [138]. Il faut ajouter la considération remarquable dont jouissait *Hercules* à Callatis, en tant qu'ancêtre des Doriens, son image apparaissant sur des monnaies pendant une longue période [139].

Neptunus, le dieu des mers, était adoré aussi en dehors des cités pontiques. On a trouvé à Giuvegea (aujourd'hui Băneasa) un autel élevé par „*vexil(atio) leg(ionis) I Ital(icae) M(oesicae) et Ma(cedonicae) D(acicae) Trop[ae]i a(gens)*" pour le dieu *Neptunus Augustus* [140].

Bien sûr que *Mars*, le dieu de la guerre, était devenu plus populaire dans la Dobroudja après qu'on lui eût voué le célèbre monument d'Adamclisi, dans sa qualité de *Mars Ultor* (le Vengeur) [141].

Dans le territoire de Noviodunum [142] on rencontre l'ancienne déité italique de la fortune, *Fortuna*, associée à *IOM*, et à Capidava, un autel élevé pour *IOM*, *Fortuna*, *Redux* et *Signa cohortis*, à l'occasion du retour de la première cohorte des Germains d'une expédition [143].

Epona, déesse celtique reçue dans le panthéon romain, protectrice des chevaux et des écuries, est connue dans la Dobroudja par le bas-relief de Izvoarele (Albeichioi), dans le département de Tulcea. Elle y est représentée dans une attitude caractéristique, entre deux chevaux [144].

---

[132] Daremberg-Saglio, III, 1, p. 128 ; K. Latte, *op. cit.*, p. 213—221.

[133] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 617, no. 24 ; idem, *Începuturile* ..., p. 56, 126, 196. À Tropaeum Traiani ; *CIL*, III, 14214 [1]. R. Vulpe, *HAD*, p. 225.

[134] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 62 (= 558).

[135] Idem, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, dans *ARMSI*, ser. II, t. XXXVI, p. 103. Idem, *Începuturile* ..., p. 132. À Bărboşi : *CIL*, III, 778=7514 (*Hercules*) cf. V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 193.

[136] Gr. Florescu, dans *Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 44—46. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 288.

[137] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 45, 130—132.

[138] V. Pârvan, *Începuturile* ..., fig. 97.

[139] B. Pick, *op. cit.* I, 1, p. 86—87. D. M. Pippidi, dans *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 551.

[140] *CIL*, III, 14433 ; Em. Popescu, dans *Studii clasice*, VI, 1964, p. 198.

[141] *CIL*, III, 12467 ; R. Vulpe *DID*, II, p. 98—99. À Histria : *Mars Conservator*, cf. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 649.

[142] *CIL*, III, 14446.

[143] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 94 et suiv, no 17 ; R. Vulpe, *HAD*, p. 225.

[144] R. Vulpe, *HAD*, p. 225, note 12. À Tomis, cf. D. M. Teodorescu, dans *BCMI*, VIII, 1915, p. 77, no. 57.

Apollo, connu à Histria dès sa fondation [145], continue à être adoré aussi à l'époque impériale, à Tomis par exemple, comme protecteur des routes — *Apollo Agyieus* [146]. Le dieu était populaire aussi à Tropaeum Traiani, où il apparaît sous la forme d'*Apollo Sanctus* et *Deus Sanctus Apollo* [147], étant certainement adoré aussi dans le territoire de la ville.

Il est probable que, surtout parmi les Grecs, on continuait à adorer les membres de la triade éleusine. À Credintza, (Sofular) on rencontre *Pluton, Demeter, Kore* (Proserpine)[148]. Cette triade apparaît aussi sur un bas-relief dont on garde des fragments, trouvé à Palazu Mare, d'un modèle classique, mais ayant les caractéristiques de l'art provincial [149].

Les Dioscures, le couple de la lumière solaire, étaient les protecteurs des matelots, c'est pourquoi on les confond de bonne heure avec les *Cabires — Les dieux de Samothrace*. Leur culte est répandu dans les cités du Pont Gauche [150] dès l'époque hellénistique. À Tomis, à l'époque impériale, au moins deux tribus honoraient particulièrement les déités protectrices des marins [151]. À Capidava, on les trouve représentées sur une stèle, à côté du banquet funèbre [152].

Comme dans d'autres provinces, la Dacie par exemple [153], la plupart des inscriptions funéraires de *Scythia Minor* étaient vouées aux dieux protecteurs des tombeaux. *Dii Manes* [154]. Dans presque toutes les inscriptions apparaît la formule „*Dis Manibus*", très rarement „*Dis Inferis Manibus*", comme dans deux cas à Histria [155]. Les inscriptions funéraires contiennent parfois des réflexions concernant la mort [156], des conceptions complétées par la plastique funéraire [157].

---

[145] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 210.

[146] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, p. 131—133, 126—128=I. Micu, dans *Analele Dobrogei*, XVIII, 1937, p. 15, no. 62 (tirage à parte). D. Ciurea, N. Gostar, dans *Arheologia Moldovei*, VI, 1969, p. 111—112.

[147] *CIL*, III, 14437 ; D. Tudor, dans *Materiale şi cercetări arheologice*, II, 1956, p. 588—589, no. 56. *CIL*, III, 12446 ; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 12.

[148] *IGRR*, I, 603 ; Gr. Tocilescu dans *AEM*, VIII, 1884, p. 8, no. 21 ; cf. R. Vulpe, *HAD*, p. 227, no. 1 ; V. Pârvan, dans *Dacia*, I, 1924, p. 276—277.

[149] G. Bordenache, dans *Studii clasice*, IV, 1962, p. 281 (Tomis). À Durostorum deux divinités reçoivent des épithéts peu ordinaires, à savoir. *Pluton Sanctus et Domna Proserpina*, cf. I. I. Russu, dans *AISC*, II, 1933—1935, p. 212 et suiv.

[150] *AEM*, VI, 1882, p. 8, no. 14 (Tomis), cf. D. M. Pippidi, dans *Studii clasice*, VII, 1967, p. 225—226 ; idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 55—59. V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 173 ; *Histria*, IV, p. 12 et suiv et dans *Dacia*, II, 1925, p. 204.

[151] I. Stoian, dans *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 347.

[152] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, p. 136 et suiv. R. Vulpe, *HAD*, p. 228—229.

[153] M. Macrea, *op. cit.*, p. 365.

[154] Daremberg-Saglio, III, 3, p. 1573—1574.

[155] V. Pârvan, dans *Dacia*, II, 1925, p. 223, no. 23 ; D. M. Pippidi, dans *Studii clasice*, VIII, p. 45—61 ; R. Vulpe, *HAD*, p. 225.

[156] V. Pârvan, *Memoriale*, Bucureşti, 1923, *passim*. I. I. Russu, dans *Studii clasice*, XII, 1970, p. 171.

[157] G. Bordenache, Dans *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 161 et suiv., et dans Dacia, N.S., IX, 1965, p. 243 et suiv. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 206 et suiv.

Les Génies, les esprits protecteurs rencontrés partout dans le monde matériel des hommes et mêmes des dieux [158] sont adorés dans la Dobroudja romaine surtout en qualité de *tutela* des localités. À Capidava, sur un autel voué à *IOM* et à *Iunona Regina* du temps de Commodus, est mentionné aussi *Genius v(i)ci* [159]. Dans un autre endroit „*C(aius) Iulius Vale(n)s magister vici*" élève un autel : „*Genio vici Vergo[b]rettiani*" [160].

Les *Nimphes.* qui symbolisaient le pouvoir guérisseur des eaux [161], apparaissent dans *vicus Quintionis* probablement à côté de Silvanus [162]. À Histria, la tribu Aigikoreis dédie aux *Nimphae* une inscripton trouvée toujours à *vicus Quintionius* [163].

Triviae et *Quadriviae* des génies protecteurs des carrefours, protectrices des voyageurs, étaient vénérées aussi dans Scythia Minor, dont le réseau routier était assez important. On les trouve mentionnées sur un autel du territoire de Tomis [164].

On connaît l'organisation des cultes traditionnels grâce aux villes de la province. À l'exemple de Rome, le culte des villes était publique, étant dirigé par *ordo decurionum* (on choisissait les prêtres des membres de cet ordre), qui était responsable de tous les services religieux : offrandes, sacrifices, fêtes [165]. À Troesmis sont attestés un *flamen* [166] *augures* [167], *pontifices* [168], *augustales* [169] et même un „*sacerdos provin(ciae)*" [170]. À la campagne, comme on l'à déjà vu, les premiers à s'occuper d'honorer les dieux étaient les magistrats et c'est toujours eux qui auraient dû s'occuper de l'office des cultes.

De l'analyse des découvertes concernant les divinités du panthéon gréco-romain on peut tirer les conclusions suivantes :

Une place de choix revient à *IOM* et à *Iuno Regina.* Les deux divinités apparaissent dans 53 des 88 découvertes (inscriptions et représentations).

---

[158] Daremberg-Saglio, II, 2, p. 1448 et suiv ; V. Pârvan, *Începuturile* ..., p. 173. W. E. Roscher, *op. cit.*, I, 2, col. 1620—1622.

[159] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 98.

[160] *CIL,* III, 12479. À Tomis : *CIL,* III, 7529. R. Vulpe, *DID,* II, p. 147, no. 129 ; „*Genio loci*". À Tropaeum Traiani : „*G(enius) municipii*", cf. Gr. Tocilescu, dans *AEM,* XVII, 1894, p. 113, no. 58 ; idem, *Manuscrise* à l'Academie RSR, 5128, p. 58, cf. Em. Popescu, dans *Studii clasice,* 1964, p. 191, no. 29.

[161] Daremberg-Saglio, IV, 1, p. 124—128.

[162] V. Pârvan, dans *Dacia,* II. 1925, p. 214, no. 18.

[163] Idem, dans *Dacia,* I, 1924, p. 275.

[164] Gr. Tocilescu, dans *AEM,* III, 1879, p. 45, no. 19 ; V. Pârvan, *Ulmetum,* 1, p. 584, no. 7.

[165] M. Macrea, *op. cit.*, p. 380—381.

[166] *CIL,* III, 7599—6235.

[167] *CIL,* III, 7509 ; 7560 ; 6200 (?).

[168] *CIL,* III, 7504 ; 773=6170.

[169] Gr. Tocilescu. *Monumente epigrafice şi culpturale ale Muzeului naţional de antichităţi din Bucureşti,* I, 1902, p. 56 et suiv.

[170] *Ibidem,* p. 56. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 287.

On adore ensuite les divinités liées à l'agriculture, très populaire étant *Dionysos*, mais aussi *Silvanus*, *Ceres*, etc.

Les documents illustrant l'attachement de la population au panthéon gréco-romain sont beaucoup plus nombreux que ceux qui se rapportent aux croyances orientales, ces dernières récrutant leurs adèptes surtout parmi les étrangers établis en Scythia Minor [171]

[171] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 290. M. Munteanu, *Cultele orientale în satele din Dobrogea romană*, în *Comunicări de geografie şi istorie*, Constanţa, 1972.

Z. COVACEF et AL. BARNEA

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DU CULTE DE SOL-MITHRA EN SCYTHIE MINEURE

La politique de tolérance religieuse promue par l'autorité romaine dans les provinces conquises est bien connue. Grâce à cette politique, dès les premiers siècles de notre ère, dans les provinces européennes de l'Empire Romain pénètrent et se propagent — moyennant les soldats, colons, marchands et esclaves [1] — un grand nombre de cultes orientaux qui étaient, pour la plupart, des cultes „aux mystères", ayant propagé une certaine doctrine sur le mystère de la mort et de la vie future révélée, à la suite d'une initiation préalable, à un nombre restreint de croyants [2].

L'évolution historique de la province de Scythia Minor, en tant que point de rencontre de quelques influences de civilisations différentes : autochtone, grecque, romaine et orientale a permis, d'un côté, une diversité particulière de la vie religieuse et, d'un autre côté, le développement syncrétique de celle-ci. La diversité — même des éléments ethniques allait mener à une communauté de la vie spirituelle [3], au cadre de laquelle une interpénétration ou rapprochement entre les cultes et leurs domaines d'action apparaît en tant que trait caractéristique dans cette province. Cette tendance d'uniformisation, en spécial

---

[1] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, tome III, II-ème partie, p. 1945 ; Franz Cumont, *Les mystères de Mithra*, II-ème éd., Paris, 1902, p. 30 et suiv. ; R. Cagnat-V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, Paris, 1917, tome I, II-ème livre, pp. 448—449 ; M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris-Bruxelles, 1960, pp. 30—31 ; D. Tudor, *Oltenia romană*, III-ème éd., Bucarest, 1968, p. 373 ; Al. Dimitrova, *Intailles magiques à représentations gnostiques*, dans *Arheologhia*, 3, 1968, pp. 24—28 ; M. Macrea, *Viața în Racia romană*, București, 1969, pp. 358—359.

[2] Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, IV-ème éd., Paris, 1929, p. 127 ; M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 108—114 ; D. M. Pippidi dans *DID*, I. Buc., 1965, p. 322 ; D. Tudor *op. cit.*, p. 396 ; M. Macrea, *op. cit.*, p. 367—368.

[3] Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 224.

sous l'influence des cultes orientaux, se manifeste surtout sur le plan des rites funèbres : „les cérémonies liées au culte des morts acquièrent en Dobroudja, pendant les premiers siècles de notre ère, une importance particulière"[4], comme le prouve aussi le fait que les monuments au caractère funéraire constituent la partie prépondérante des matériaux archéologiques et épigraphiques [5].

Dans le cadre de la tendance syncrétique rappelée plus haut, mérite une attention particulière la pénétration, du côté de l'Orient, des cultes caractérisés par l'adoration du Soleil, lesquels acquièrent des aspects différents dans les monuments connus jusqu'à présent en Dobroudja, en fonction des voies de pénétration dans cette province et du sens ou du dessein de l'application du culte.

Nous ne parlerons pas ici des monuments d'origine typiquement orientale voués à *Mithra* et où la représentation de Sol apparaît à droite (d'habitude) ou à gauche du relief [6], mais plutôt des monuments où Sol et Mithra arrivent à se confondre. Pour ces derniers, il y a en Dobroudja de nombreux vestiges : *Deus Invictus, Deus bonus Mithras Invictus,* Ἥλιος Μίθρας ἀνείκητος, *Deus Sanctus Sol,* adoré en majeure partie par les militaires et par les vétérans [7]. L'assimilation *Sol-Mithra* avec l'épithète *invictus,* traduit du mot grec ἀνείκητος, est un phénomène qui devenait général dès le II-ème siècle apr. J.-C. en Occident [8] et *Sol Invictus* devient une désignation générale qui, en faisant

---

[4] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice,* Bucarest, 1969, pp. 293—294.

[5] Radu Vulpe, *op. cit.,* p. 234.

[6] Gr. Tocilescu, dans *Arch.-epigr. Mitt. Öst.,* VI, 1882, p. 23, no. 46 ; *Ibidem,* XIX, 1896, p. 97, no. 44 ; Idem, *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi,* I, Bucarest, 1902, pp. 83—94, no. 12—13 ; Fr. Cumont. *Textes et Monuments figurés relatifs au culte de Mithra,* tome II, p. 130, 470 ; Idem, *Les Mystères de Mithra,* pp. 33—34 ; V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* dans *ARMSI,* XXXV 1913, pp. 509—513 ; P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul oraşului Tomi,* dans *BCMI,* IX, f. 34, Bucarest, 1916, p. 78 ; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi,* Bucarest, 1918, p. 8 et suiv. ; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentarum Religionis Mithriacae,* Hagae Comitis, 1956—1960, tome II, pp. 364—366, no. 2303—2309 ; M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux ;* D. M. Pippidi, *Studii de ist. a relig.,* pp. 292—293, p. 308 et 308.73 ; Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane,* I, Bucarest, 1969, pp. 88—89, no. 175—202.

[7] Fr. Cumont, *Textes,* II, pp. 130, 470 ; Fr. Cumont, *Les mystères,* pp. 37—38 ; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum : consideraţii istorice,* Bucarest, 1912, p. 40 ; Idem, *Cetatea Ulmetum,* II, dans *ARMSI,* XXXVI, 1914, pp. 331, 393, 398 ; Idem, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* pp. 509—518, 533 ; Idem, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării,* Bucureşti, 1923, p. 168 ; Idem dans *Dacia,* II, 1925, p. 219 et suiv. ; D. M. Teodorescu, *Mon. in. din Tomi,* p. 95 et suiv. ; Gr. Florescu, dans *Analele Dobrogei,* XV, 1934, p. 127 ; R. Vulpe, *op. cit.,* p. 230.

[8] Cf. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire,* p. 1383 : „En Syrie, les Baals, identifiés avec Hélios, sont invoqués comme ἀνίκητοι. En Occident, cette appellation de *Sol invictus* ou *deus invictus* qui devient de plus en plus fréquente depuis le II-ème siècle, a surtout été usitée pour désigner Mithra".

abstraction des dénominations locales, indique toutes les divinités orientales, considérées comme solaires par toutes les théologies de l'Empire [9].

Sol et Mithra, ainsi assimilés et confondus, avaient pénétré et s'étaient répandus déjà dans l'Empire lorsque, au début du III-ème siècle apr. J.-C., Elagabal entreprend une tentative qui s'est avérée prématurée et violente [10] — celle d'imposer Baal d'Emèse en tant que principal dieu dans le Panthéon romain [11]. Ce n'est qu'après un demi-siècle qu'Aurélien réussira à officialiser le culte de Sol[12], dans la tendance de restaurer l'unité morale de l'Empire et la dignité impériale, dans ce culte monothéiste ayant été syncrétisées des conceptions solaires de toutes les religions antiques [13].

En Scythie Mineure, l'inscription la plus ancienne qui soit vouée à *Deus Invictus* date du temps de Marc Aurèle (terminus antequem 169) et provient du territoire de la cité Tropaeum Trajani. Elle a été mise par Annius Saturninus, centurion de la *Légion XI Claudia* [14]. Un autre centurion, cette fois-ci de *legio I Italica* voue un autel calcaire *in honorem Soli Invicto*, à la proximité de la même cité (peut-être même dans la cité?) [15]. De *Troesmis* provient une troisième inscription vouée à Sol, au-dessus de celle-ci étant aussi l'image d'une tête rayonnante [16]. Mais plus commentée et plus connue entre les monuments rapportés au culte solaire — et, cette fois-ci, au culte impérial, est l'inscription de *Salsovia*, datée en 322 et vouée à *Deus Sanctus Sol* [17].

---

[9] Cf. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, pp. 1383—1384 : „Mais on trouve, à côté du dieu perse, un *Sol invictus Elagabal*, un *Sol invictus Malachbel* et même un *Sol invictus Serapis*, et Sabazius, transformé en génie héliaque, prend le nom de *Sanctus invictus Sabazius*. Ainsi *Sol invictus* est une désignation générale qui embrasse toutes les divinités orientales considérées comme solaires par les théologiens de l'Empire" ; Fr. Cumont, *Les Mystères*, p. 82 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 232.

[10] Sol et Mithra étaient arrivés à se confondre et s'étaient propagés assez largement mais il y avait encore assez de divinités solaires locales. L'acte d'Elagabal a été violent justement pour avoir essayé d'imposer un culte local (cf. à la note suivante).

[11] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, p. 1383 ; Fr. Cumont, *Les Mystères*, p. 157 : „Elagabal a réclamé pour son Baal d'Emèse la suprématie sur tout le panthéon païen".

[12] Fr. Cumont, *Les Mystères*, p. 157.

[13] Fr. Cumont, *Les Mystères*, p. 157 ; E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, pp. 278—279 ; R. Vulpe dans *DID*, II, p. 277.

[14] *CIL*, III, S 7483. Une *ara* découverte à Pietreni, près d'Adamclisi : *„Deo/ invicto/ pro salu(te)/ imp(eratoris) M. Ant(onini) Veri Annius/ Saturninus/ (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae)/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)"* ; Fr. Curmont, *Textes et Monuments*, II, p. 130 ; E. Bujor, dans *SCIV*, IV, 3—4, 1953, pp. 780—791 ; R. Vulpe dans DID, II, p. 163.

[15] *CIL*, III, 12468. Autel en calcaire découvert à Adamclisi : *„In hon(orem) d(omus) d(ivinae)/ So[l]i invicto/ sacrum/ Q. Lucilius/ Pis[ci]nus (centurio)/ leg(ionis) I Ital(icae)/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)"* ; Gr. G. Tocilescu, *Arch. Epigr. Mitth. Öst.*, t. XVII, 1894, p. 103 ; Fr. Cumont, *Textes et Monuments*, II, p. 470.

[16] *CIL*, III, 6165. Tête aux rayons, à inscription : *„[S]oli Zo..."* ; Fr. Cumont, *Textes et Monuments*, II, p. 130.

[17] L'inscription indique que, sur ordre de l'empereur Licinius et de son fils Caesar Licinianus Licinius, les troupes du camp de Salsovia, sous la conduite de leur chef *(praepositus)*, devraient, le 18 novembre de chaque année, honorer le „Saint Dieu Soleil" par des prières, des libations et des offrandes d'encens et de cierges : *„Dei Sancti Solis simulacrum consecratum die XIIII Kalendas Decem-*

Reprenant les considérations plus haut faites, nous remarquons que les étapes et les aspects principaux du culte solaire sont représentés en Dobroudja par le syncrétisme *Sol-Mithra* et par la superposition du culte impérial sur le culte solaire plus ancien. Qui plus est, un autel recemment découvert près de la localité de Fîntîna Mare (l'ancien Baş-punar), commune d'Independenţa, district de Constantza, se rapporte toujours à la tendance syncrétique, autour du culte solaire [18]. (Fig. 1).

L'autel, anépigraphique, construit en calcaire blanc et dur, ayant les dimensions : hauteur — 0,740 m ; largeur à la base — 0,480 m ; largeur de la corniche — 0,585 m ; grosseur — 0,340 m (à la base) et 0,530 m (la corniche), présente, sur la corniche deux acrotères encadrant chacun une pomme de pin. Immédiatement au-dessous de la corniche se trouve le buste — à la toge serrée à droite et flottant à gauche — d'un enfant à la tête couronnée d'une auréole formée de 14 rayons. Deux *têtes de boeuf* simétriquement situées d'un côté et de l'autre du buste tiennent, avec les cornes du côté de l'intérieur, une guirlande de feuilles de laurier qui passe par-dessous le buste (Fig. 2). Une brisure a détruit une partie de la corniche, au-dessus de la protome bovine du côté droit et sa corne gauche. La brisure ne paraît pas être provoquée à dessein bien qu'elle donne, à première vue, l'impression du commencement de la sculpture d'une croix typique pour le VI-ème siècle apr. J.-C. L'autel présente encore une brisure accidentelle au-dessus de la corniche et la partie inférieure, bien que brisée, semble ne pas avoir été façonnée dès le début, de même que la partie opposée au relief.

A remarquer que, au moment de la découverte, l'autel avait encore, à la partie inférieure, à la base, des traces de mortier avec de la brique pilée, circonstance qui supposerait sa fixation sur un socle ou moins probablement, sa réutilisation dans une construction de la fin du III-ème siècle apr. J.-C. ou bien des siècles IV—VI.

La présence des deux pommes de pin sur la corniche nous détermine d'interpreter, dès le début, notre autel en tant que monument funéraire, vu la signification des deux fruits comme symbole de l'immortalité dans l'art funéraire [19]. Les protomes bovines (non pas buc-

bres ; debet singulis annis Jusso sacro Dominorum Licini Augusti et Licini Caesaris ture, cereis et profusionibus eodem die a praeposito et vexillatione in castris Salsoviensibus agentibus exorari ; Valerius Romulus, vir perfectissimus, dux, secutus jussionem describsit" ; Cf. C. Moisil dans *Convorbiri literare*, XXXIX, 1905, p. 565 ; V. Pârvan, *Salsovia*, Bucureşti, 1906, p. 27 et suiv. ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 296 ; I. Barnea, *Inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, dans *Dacia*, NS, I, 1957, pp. 278—279 ; R. Vulpe et I. Barnea dans *DID*, II, pp. 277, 383, 397, 506 ; D. M. Pippidi, *Studii de ist. a relig.*, pp. 299—301 ; R. Vulpe, *Note de istorie tomitană*, dans *Pontica*, II, Constanţa, 1969, p. 163.

[18] L'autel a été trouvé à la fontaine publique de Fîntîna Mare, par Mocanu Dumitru, engagé du Musée, et transporté à Adamclisi, ensuite à Constantza. A présent, la pièce est exposée devant le lapidarium de l'Edifice à mosaïque. Inv. 20460. Selon les relations d'un habitant de Fîntîna Mare, la pièce avait été initiellement trouvée dans un tumulus turc.

[19] Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 219.

Fig. 1

ranes) qui encadrent le buste ainsi que la guirlande de feuilles de laurier qu'elles soutiennent, le tout d'une exécution assez sommaire, présentent un intérêt particulier pour la symbolique dans l'art romain provincial. Si la présence de la guirlande est un fait habituel pour un autel funéraire, les protomes bovines sont une présence plus rare. Deux des 43 sarcophages de Dobroudja décrits et commentés dans un catalogue récent [20] ont de telles représentations, dans des contextes différents. Qui plus est, il y a, jusqu'à celui-ci, encore deux autels funéraires en Dobroudja, un provenant de Histria, décoré de bucranes (?) — plutôt toujours de protomes bovines — soutenant une guirlande [21] et un autre, cylindrique, de provenience inconnue, daté au II-ème siècle

[20] M. Alexandrescu, *Les sarcophages romains de Doubroudja*, dans *RÉSEE*, VIII, 2, 1970, pp. 269—318, cat. no. 1 et no. 27.

[21] G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo*, dans *Dacia*, NS, V, 1961, p. 210. fig. 27.

apr. J.-C., portant une brève inscription grecque, aus-dessous de laquelle deux têtes de taureau sontiennent une guirlande et une pomme de pin [22].

En ce qui concerne le buste auréolé, notre tendance initiale était de le lier directement au culte du soleil, atesté en Scythie Mineure, jusqu'à présent grâce aux quatre monuments mentionnés plus haut[23] auxquels s'ajoutent, mais sous un autre aspect, les reliefs funéraires au motif des paumes haussées [24].

Fig. 2

Les pommes de pin, les protomes bovines, la guirlande qui entoure le buste — toutes sont des attributs d'un monument funéraire. De cette maniére il est peu probable que le buste auréolé serait une représentation liée directement au culte du soleil, en quel cas, habituellement, conformément à la tradition, l'auréole apparaîtrait avec sept rayons. Le buste appartient plutôt à un défunt dont la tête est entourée par une auréole [25] et non par une couronne solaire. Le défunt paraît être un

[22] Gr. G. Tocilescu, *Monumente sculpturale şi epigrafice*, I, Bucureşti, 1902, p. 404 et suiv., no. 87.

[23] Il semble que le nombre en a augmenté d'un et nous tenons à remercier, de cette manière également, M. N. Gostar qui nous a informé que, ensemble avec M. C. Iconomu, il avait trouvé à Huşi un autel voué à *Invictus Sacrus* par Nikephoros pro Gemino ; il paraît que l'autel provient de Barboşi sinon du territoire de la Dobroudja même.

[24] Gr. G. Tocilescu, *op. cit.*, pp. 436—443, no. 93 ; D. M. Pippidi. *Studii de ist. a relig.*, pp. 206—217, pl. XXIII—XXIV, voir aussi la bibliographie.

[25] Fr. Cumont, *Recherches*, p. 422, note 2.

enfant, tant conformément à l'aspect de la figure sculptée en pierre qu'au fait que pour ἄωροι la couronne aux rayons — symbole de l'immortalité — est reconnue comme une présence frequente [26]. „Ces ἄωροι ne pouvaient être immédiatement admis parmi les défunts mais ils étaient obligés de mener une vie intermédiaire, jusqu'à l'âge qu'ils auraient atteint s'il n'étaient pas morts prématurément" [27]. Ainsi le relief peut être rapporté à l'eschatologie luni-solaire, en vertu de laquelle l'enfant défunt vivrait après la mort prématurée sur la lune, domaine des justes, en attendant que, après l'accomplissement de l'âge (que le destin lui a accordé mais qu'il n'a pas atteint), il monte au soleil [28].

L'autel étant anépigraphique, les possibilités de datation se résument aux critères stylistiques et de symbolique, en quel sens nous ne croyons pas qu'une datation plus ancienne que le troisième siècle apr. J.-C. soit possible.

Une attestation intéressante du syncrétisme Sol-Mithra, à laquelle s'ajoutent aussi des éléments appartenant à d'autres cultes ayant eu des traces communes, est une gemme, découverte ces dernières années à Tomi [29] (Fig. 3).

Sur la gemme, de forme ovale, est représentée la figure majestueuse d'une divinité masculine qui se tient debout sur un socle étroit et plat sous lequel il y a six lignes, légèrement inclinées, trois de chaque côté. En dessous, et au premier plan il y a un serpent courbé en demi-cercle vers les pieds du personnage, la tête vers le côté droit. La divinité porte sur la tête un haut *calathos*, aux rayons — trois de chaque côté. Aux épaules il y a deux longues ailes, représentées schématiquement, en position horizontale. A gauche, en bas, derrière le personnage, l'on voit le manteau : en quelques lignes, très légèrement nuancées, le vêtement est esquissé. La figure est faite, de même, très sommairement.

De sa main droite, le personnage tient un fouet, en s'appuyant à la fois sur une lance. Disposé symétriquement par rapport à la lance et toujours verticalement, il y a un sceptre, auquel il s'appuie de sa main gauche. Vers la marge de la gemme, il y a un palmier.

Parmi les symboles représentés sur la gemme, la plupart en sont des attributs de *Sol* : la couronne de rayons [30], le fouet, la lance, le palmier et le manteau. Les ailes à l'épaule, le sceptre et le serpent sont des attributs de *Genius Mithriacus*. On attribue à *Jupiter Héliopolitanus* le calathos mais également le fouet et la couronne de rayons [31].

[26] *Ibidem*. p. 482 ; pour ἄωροι, p. 244, 465.
[27] *Ibidem*, p. 244.
[28] *Ibidem*. lieu cité.
[29] Découverte à Constanța en 1964, sur la chaussée du port, dans un caveau. Inv. 4938. Dimensions : hauteur : 0,110 m ; largeur ; 0,080 m ; gross. : 0,020 m. Travaillée en jaspe vert.
[30] D'habitude, la couronne que porte Sol a sept rayons. Nous croyons que sur notre gemme il y en a six, seulement, à cause du haut *calathos* qui, à ce qu'il paraît. a couvert le septième rayon (qui de fait est très peu visible).
[31] Pour les attributs des divinités cf. R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, Paris. 1917, pp. 467—475.

La prepondérance des éléments simboliques liés au culte solaire [32] nous détermine à considérer que la divinité représentée sur la gemme est Sol qui, dans ce cas, a également adopté des éléments caractéristiques à d'autres divinités. La taille soigneusement faite de la pierre,

Fig. 3.

d'un côté, et le degré du syncrétisme, pas encore suffisamment sélectif, de l'autre, nous conduisent à une datation non pas plus tardive que les siècles II—III apr. J.-C.[33].

* * *

Les monuments que nous avons présentés ici, connus depuis longtemps — ou bien constituant des découvertes plus récentes, forment

[32] Le socle où se tient le personnage représente sans doute le globe. Cf. M. J. Vermaseren. *Mithra, ce dieu mystérieux*, p. 107 : „le globe et le fouet représentent le conception solaire et le serpent l'éternité".

[33] Le caveau où a été trouvée la gemme est daté selon une monnaie antoninienne de l'époque de Probus, émise à Saerdica en 277, IV-ème émission (Pink).

une image assez complexe de la présence en Scythie Mineure du culte solaire qui, dans chacun des cas, ne pourait pas être considéré indépendamment. Ceci puisque tous les monuments dont on a discuté ici s'expliquent non pas par eux-mêmes mais en tant que moments d'une évolution de culture spirituelle, évolution commune pour une large partie de l'Empire. Ce que devient typique pour la province de Scythia Minor n'est past le syncrétisme en soi-même concentré autour des cultes solaires mais la forme particulière que ce syncrétisme revêt en certains cas pour lesquels on ne peut pas trouver d'analogies dans d'autre parties de l'Empire.

M. BUCOVALĂ

MEDALIOANE CERAMICE DESCOPERITE ÎNTR-UN MORMÎNT DE EPOCĂ ROMANĂ LA TOMIS

Puținele rînduri de față sînt destinate a prezenta o interesantă descoperire făcută de asemenea, cu prilejul unor lucrări edilitare în orașul Constanța. Este vorba de descoperirea a trei piese ceramice, ce făceau parte din inventarul unui mormînt apărut într-una din necropolele de nord-vest ale vechiului Tomis, într-un punct situat la întretăierea actualelor străzi Ștefan cel Mare și I. Gh. Duca.

Din păcate, săpătura a distrus aproape în întregime mormîntul respectiv ; s-a putut stabili doar faptul că ritul era de inhumație, orientarea scheletului era est-vest, iar groapa fusese săpată la adîncimea de — 1,65 m. Singurele obiecte recuperate din inventarul funerar sînt trei medalioane ceramice, pe care le vom prezenta mai jos, fără a putea preciza dacă acestea erau însoțite de alte materiale.

1. Medalion foliform, lipit, întreg, (fig. 1). Inv. 12689 — lungime 0,116 m, lățimea maximă 0,075 m, grosime 0,007 m. Ceramică roșie cărămizie, de bună calitate, ușoară, bine arsă, acoperită de angobă roșiatică, ceva mai deschisă la culoare pe spate. Acesta este simplu, bine netezit și ușor albiat.

Fața reprezintă o frunză stilizată, care păstrează elementele principale ale configurației acesteia. Mijlocul ei este ocupat de o frunză de acant, stilizată, al cărei centru (linie mediană) are ca punct de plecare orificiul de agățat. Marginea propriu-zisă a medalionului, ușor înălțată și rotunjită, formează o bordură de care se lipesc alte motive stilizate, dantelate, realizate la vîrf prin puncte excizate, respectînd formatul unei frunze. Între acestea și frunza de acant, ce ocupă locul nervurii centrale, apar motive șănțuite, ușor curbate, asemănătoare cu frunze de lotus. Asemeni marginii de lîngă codița unei frunze obișnuite, părțile laterale orificiului de prindere sînt intens „ridate". Cît despre orificiul

de prindere, acesta este mai mare la fața principală, dovedind cert faptul că medalionul a fost purtat sau agățat.

2. Medalion cu motive vegetale stilizate (fig. 2). Lipit, vîrful rupt, zgîrieturi pe alocuri. Inv. 12688 — lungime 0,109 m, lățimea maximă 0,069 m, grosime 0,006 m. Argilă roșie cărămizie, densă și ușoară, bine arsă, acoperită cu angobă roșie uniformă.

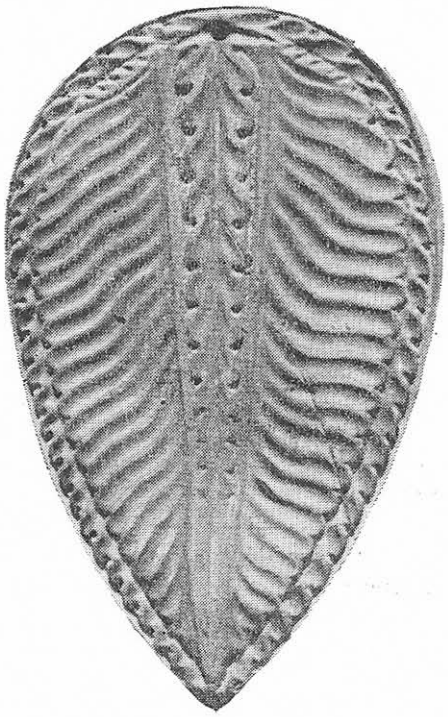

Fig. 1. Medalion foliform, întreg. Inv. 12.689 — lung. 0,116 m, lat. 0,075 m, gros. 0,07 m.

Fig. 2. Medalion foliform, cu vîrful rupt. Inv. 12.688 — lung. 0,109 m, lat, 0,069 m, gros. 0,006 m.

Atît ca formă, cît și ca ornamentare, cel de al doilea medalion este identic cu precedentul. Spatele, bine netezit și lustruit, este ușor albiat. Ornamentele de pe față apar însă mai estompate, datorită atît tiparului mai uzat, cît și finisării, mult mai neglijente în raport cu aceea a primului exemplar. Sînt mai puțin vizibile deci, atît marginile frunzei de acant ce ține locul nervurei mediane, cît și cele două margini propriu-zise, care dau în final impresia a două frunze suprapuse, cea de jos fiind mai lată. Finisarea mult mai neatentă este dovedită de faptul că punctele în relief care prin excizie dau impresia de „șnur" a marginii, cît și nota puternică de separație între cele două frunze suprapuse,

sînt la acest exemplar în număr incomparabil mai mare, datorită neatenției lucrătorului.

3. Cel de al treilea exemplar este și cel mai interesant, datorită scenelor sale figurate (fig. 3). Inv. 12687 — lungime 0,11 m, lățime maximă 0,069 m, grosime 0,008 m. Ceramică roșie-cărămizie, densă și ușoară. Urme de uzură pe alocuri, spart lateral în momentul descope-

Fig. 3. Medalion figurat — oscilla. Inv. 12.687 — lung. 0,11 m, lat. 0,069 m, gros. 0,008 m.

Fig. 4. Același medalion.

ririi. Angobă roșie, destul de uniformă, păgubită într-o porțiune semicirculară, sus, din fabricație sau datorită unei arderi secundare. Spatele, ușor albiat, netezit cu îngrijire. Pe față (delimitată de o margine simplă, în relief), apare o scenă figurată, dispusă în două registre. Cel superior este format de o scenă clasică de pescuit. Într-o barcă simplă, scundă, sînt figurați doi oameni, doi pescari, surprinși în plină activitate. La partea dinapoi, unul din ei, așezat pe bancă, ține o mînă în sus (cel mai probabil, desigur, pentru a ține vîsla, care nu apare însă clar, în orice caz într-o poziție ce asigură echilibrul bărcii), în timp ce la

pro vă este redat celălalt, ridicat în picioare, absorbit de munca pe care o execută, cu spatele arcuit ; mîna stîngă, depărtată de corp, îndreptată spre pupa bărcii, sugerează efortul de a scoate din apă ceva, iar dreapta, lăsată în jos, către apă, la nivelul provei, ține în pumn o ustensilă de pescuit, ieșită din apă și aflată pe punctul de a fi trasă cu totul în barcă.

Registrul inferior comportă de fapt două motive diferite, aparent fără legătură directă între ele. Primul, realizat exact sub barca din cîmpul

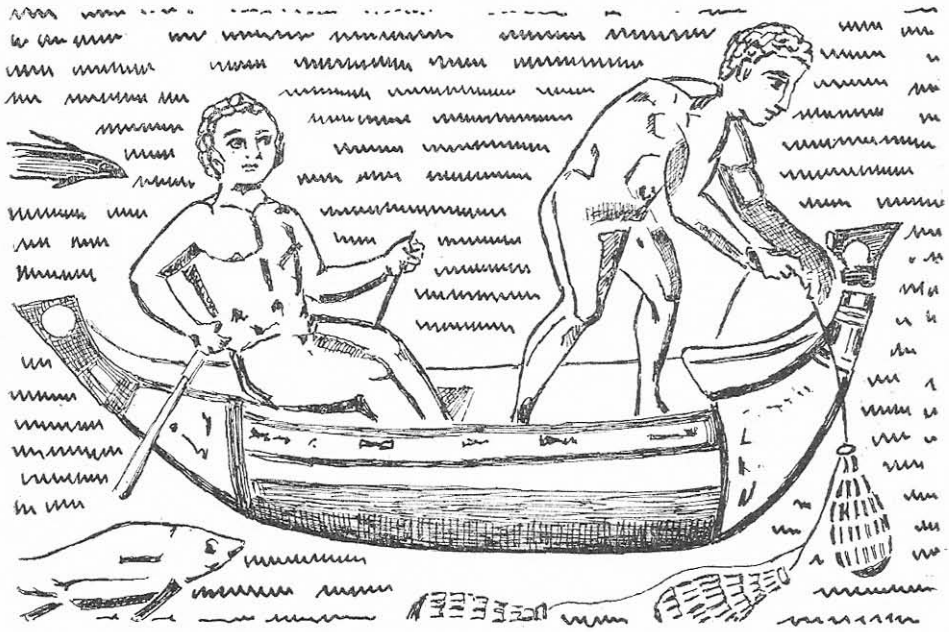

Fig. 5. Scenă pe pescuit realizată pe un paviment mozaicat descoperit în Tunis (Suza).

superior, înfățișează un om într-o poziție de lucru, de asemenea stînd așezat, cu mîinile îndoite din cot, în față, în care ține ceva ; poziția umerilor și a capului, aplecat pentru a urmări lucrul respectiv, întărește impresia că individul se află în plină activitate. Cel de-al doilea subiect reprezintă doi pești mari, plasați (în poziție verticală) de-o parte și de alta a personajului, puțin sub barcă, la o înălțime care vrea să sugereze că tocmai ei formează obiectul acțiunii celor doi pescari.

Pentru descifrarea tîlcului ascuns al acestor reprezentări, am recurs la comparații care ne-au permis descifrarea cîtorva din variatele și interesantele aspecte pe care scenele cu pricina le ridică în fața noastră. În primul rînd, scena de pescuit își găsește asemănarea — mergînd

pînă la identitate — cu o scenă realizată pe un paviment mozaicat, descoperit în Africa de Nord (Tunis), la Suza (fig. 4) și datat în sec. III e.n.[1]

Pe baza acesteia se poate avansa ipoteza că și în scena de pe medalionul tomitan, ustensila de pescuit folosită consta dintr-o sfoară sau funie mai lungă de care se atașau, la intervale mai mici sau mai mari, un gen de „săculețe" din sfoară împletită, dispuse cu gura — mai strîmtă — în jos și din care odată intrați, peștii nu mai puteau ieși. De asemenea, deși tipul de barcă diferă, în cazul de față, cele simple, aproape plate, cu prova ceva mai înălțată, din care un exemplar apare în medalionul de la Tomis, sînt prezente în multe alte mozaicuri tunisiene și cunoscute sub numele de „ratis" sau „schedia" [2]. În ceea ce privește reprezentările din cîmpul inferior, mai exact cei doi pești, amintim că o scenă asemănătoare este realizată pe o gemă descoperită la Romula (Reșca) în care apar doi pești în poziție verticală, plasați simetric însă în cîmpurile laterale ale unei „cruci" excizate [3]. Dacă scena respectivă, diferă însă de cea care constituie obiectul interesului nostru expres prin amănunte ce pot fi atribuite și concepției de fond, nu numai unor modalități de lucru specifice, mult mai apropiată de subiectul nostru este imaginea oferită de reversul unei monezi descoperite în Oltenia, aflate acum în cabinetul numismatic al Institutului de arheologie din București, monedă emisă de orașul Bizanț în timpul împăratului Traian [4]. Dealtminteri cei doi pești, aproape identici cu cei din scena de pe medalion, apar numai pe monedele din Bizanț, în epoca imperială, în puține exemplare și se poate considera chiar că într-un fel și măcar pentru o anume perioadă, ei reprezentau chiar simbolul orașului [5].

Din păcate, pînă în prezent nici-o raportare documentară nu ne-a ajutat să descifrăm secretul personajului reprezentat în poziție de lucru, în cîmpul inferior [6].

---

[1] L. Foucher, *Navires et barques figurès sur des mosaiques découvertes a Sousse et aux environs*, Institut National d'archéologie et arts, Musée Alaoui, Tunis, 1957, p. 36—38.

[2] *Idem.*

[3] P. Diaconu, *O „gemă" descoperită la Romula*, *Studii și cercetări de numismatică*, vol. IV, Edit. Academia R.S.R., București, 1968, p. 279. Autorul consideră că respectiva gemă (produs foarte probabil al „industriei" locale ce a continuat în epoca romană pînă către sfîrșitul secolului al III-lea) nu are caracter creștin.

[4] B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, *Dacia*, N.S., XI, 1968, Edit. Academia R.S.R., București, p. 387.

[5] Edith Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Byzantion*, Berlin, t. I, 1970, p. 75—77 ; II, 1972, p. 33 și urm. Informație datorată tov. profesor Bucur Mitrea, căruia îi mulțumim călduros pentru lămuririle suplimentare acordate.

[6] Una din ipoteze, care ar elucida problema acestui personaj, privit în conexiune cu celelalte reprezentări din medalion, ar putea fi faptul că scena figurată s-ar referi la un prototip reluat și de iconografia creștină și relatat și în Noul Testament. E vorba de cei doi frați Iacob și Ioan care pescuiesc în barcă în timp ce tatăl lor Zevedeu (sau Zevedei) stă pe țărm reparîndu-și mreaja.

Oricum ar fi, atît ca fond cît și ca formă, medalioanele ceramice de la Tomis constituie, în stadiul actual al documentării noastre, apariții unice în țara noastră [7].

În ceea ce privește rolul lor practic, credem că cele trei medalioane, lucrate cu ajutorul tiparelor, pot fi trecute, cel mai degrabă, în categoria așa numitelor „oscilla" [8], lucru întărit și de faptul că ele au, fără îndoială, un caracter magico-religios, fiind folosite de posesorul lor drept talisman. (Ele se puteau purta fie izolat, fie toate trei atît la gît, cît și cu ajutorul unor inele, prinse de fibule, ca podoabe pur vestimentare). De asemenea, nu trebuie neglijată nici posibilitatea păstrării lor în casă, pe lîngă altarul cuvenit, menit în concepția stăpînului gospodăriei, a-i aduce noroc în practica zilnică a meseriei de pescar.

Ca datare, deși contextul lipsește, din nefericire, pe baza facturii materialului sîntem înclinați să atribuim cele trei medalioane — oscilla perioadei de sfîrșit a secolului I — începutul secolului II e.n.

Calitatea superioară a materialului și execuției pot constitui, în același timp, puncte de sprijin pentru ipoteza ajungerii lor aici ca obiecte de import, lucru întărit, măcar pînă la această dată, de caracterul unic al descoperirii, dar în stadiul actual al informării noastre este greu de stabilit dacă acestea sînt produse ale unui atelier din Bizanț sau provin din ateliere italice, care în epoca imperială timpurie, constituiau, cum bine știm, furnizoarele cele mai asidue de obiecte și ustensile pe cît de diferite ca material, pe atît de reușite meșteșugăresc, pentru marea majoritate a provinciilor imperiului.

În acest caz, dacă datarea medalioanelor — oscilla se verifică, ipoteza mai veche potrivit căreia în cadrul necropolelor tomitane, sectorul încadrat între actualele străzi I. Gh. Duca, Jupiter și B-dul Republicii ar fi fost folosit în mod predilect pentru înmormîntări în epoca romană timpurie, ar primi un argument în plus [9].

---

[7] Numai ca problemă de fond, putem aminti cele nouă ex voto-uri anatomice din lut ars, aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie din Cluj, dar se știe clar că acelea provin din orașul etrusc Veii și datează, probabil, din anul 396 î.e.n. (Dr. E. Crișan, *Ex voto-uri anatomice de la Veii în Muzeul de Istorie Cluj*, *Acta Musei Napocensis*, VII, Cluj, 1970, p. 489). Se cunoaște de asemenea, un medalion ceramic circular, de mici dimensiuni (diam. 0,046 m) avînd bustul unei divinități în relief, care se purta probabil prins pe rochie, găsit într-un mormînt în tumul datat în sec. II î.e.n. (P. Alexandrescu, *Necropola tumulară de la Histria*, Histria II. Edit. Academiei R.S.R., București, 1966, p. 192, XXVI 20. În Anglia, la Corbridge (Corstopitum), s-a găsit un tipar ceramic pentru medalioane reprezentînd o divinitate celtică (Taneis sau Tanasus), medalion ce se aplica însă pe pereții vaselor (J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Phaidon, London, 1963, p. 191, nr. catalog 161,.

[8] Este vorba de piese-medalion lucrate din diverse materiale legate mai ales de cultul lui Bacchus, socotit originar din Atica, și răspîndite ulterior în lumea romană odată cu numeroasele manifestări atribuite aceleiași divinități, ce se atîrnau mai ales în crengile pomilor aflați pe locul sărbătoririi (Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, p. 257).

[9] M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, *Pontice* 1, 1968, pp. 270 și 303, cu harta respectivă.

MÉDAILLONS CÉRAMIQUES DÉCOUVERTS DANS UN TOMBEAU D'ÉPOQUE ROMAINE À TOMI

Résumé

L'auteur présente trois médaillons céramiques découverts dans un tombeau d'inhumation, étant orienté est-ouest, de la nécropole du nord-ouest de l'ancienne Tomi.

Toutes ces trois pièces ont forme de feuille et ont un orifice à acro-cher, usé, ce qui dénote qu'on les a utilisées.

Elles sont exécutées à l'aide du moule, en céramique rouge, nuance brique, de bonné qualité, dense, legère, couverte d'engobe rouge. Deux d'entre elles, identiques, sont ornementées de motifs stylisés dont on peut remarquer des feuilles d'acanthe et de lotus. Le troisième en est ornementé de figures en relief, de la façon suivante : dans la partie supérieure, une scène de pêche classique (deux individus dans une barque, l'un aux rames, l'autre sur le point de tirer un filet de pêche) ; l e registre inférieur en présente un homme dans une position incertaine de travail (il tient quelque chose dans ses mains pliées). Les deux scènes sont encadrées par l'image de deux grands poissons, représentés en position verticale. Selon les qualités techniques, les médaillons datent à la fin du I-er siècle. — II-ème siècle n.e.è.

Conformément à l'opinion de l'auteur, il s'agit des soi-disant „oscilla", prièces rapportées aux anciens cultes bachiques, d'Atique, transmis ultérieurement dans le monde romain également, de petites pièces, faites de divers matériaux (du bois, au début, ensuite de la céramique ou du métal), suspendues d'habitude aux arbres à l'occasion de la fête du dieu, à l'endroit de la cérémonie même. L'usage évident de l'orifice à suspendre dénote que les trois médaillons ont été soit gardés à la maison ou dans les temples, soit portés par leur possesseur même, pendant la vie, en guise de talisman, pour le préserver des malheurs. Uniques dans notre pays jusqu'à cette date, ils seraient arrivés à Tomi sur la voie des échanges commerciaux (à l'époque, apparaîssent sur les monnaies de Byzance, en guise de symbole de la ville, deux poissons identiques à ceux du médaillon et les atéliers italiques sont les plus assidus fournisseurs de céramique de bonne qualité, ainsi, que d'autres marchandises supérieures).

A. ARICESCU

NOTĂ DESPRE INSCRIPȚIA LUI HELIUS DESCOPERITĂ LA TOPOLOGU

Printre inscripțiile latine din Dobrogea de curînd publicate [1], se află și un fragment de altar funerar [2], descoperit cu cîțiva ani în urmă la marginea comunei Topologu (județul Tulcea), unde se găsesc urmele unei așezări romane [3]. Monumentul, pus în legătură cu alte documente epigrafice, poate prilejui un comentariu mai amplu decît cel făcut de editorul său.

Din altarul funerar se păstrează partea din mijloc, cu ultimele rînduri ale inscripției [4] (fig. 1) :

FIDIVS
HELIVS
DOMO
AMVRIO
VIVOSI
BI
F C

---

[1] V. H. Bauman, *Note epigrafice*, în *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 597.

[2] Editorul, la descrierea monumentului, îl numește „altar votiv" (p. 597), dar la explicația figurilor (p. 599, 600), îl denumește corect.

[3] În aceste părți, a existat un important centru de locuire în epoca romană. În apropiere de Topologu, la Sîmbăta Nouă, au fost descoperite numeroase vestigii, printre care și un număr mare de opaițe, provenite, se pare, dintr-un atelier local. Materialele se află în depozitul Muzeului de arheologie din Constanța, fiind inedite. Opaițele sînt menționate de C. Iconomu în catalogul *Opaițe greco-romane*, Muzeul de arheologie Constanța, 1967, nr. 326—328, 370—372, 537—538, 561, făcîndu-se încadrarea lor tipologică, fără precizarea condițiilor de descoperire.

[4] Altarul a fost anume spart din antichitate pentru a fi refolosit, iar blocul rezultat poartă urmele sistemului de încadrare în construcția unui zid.

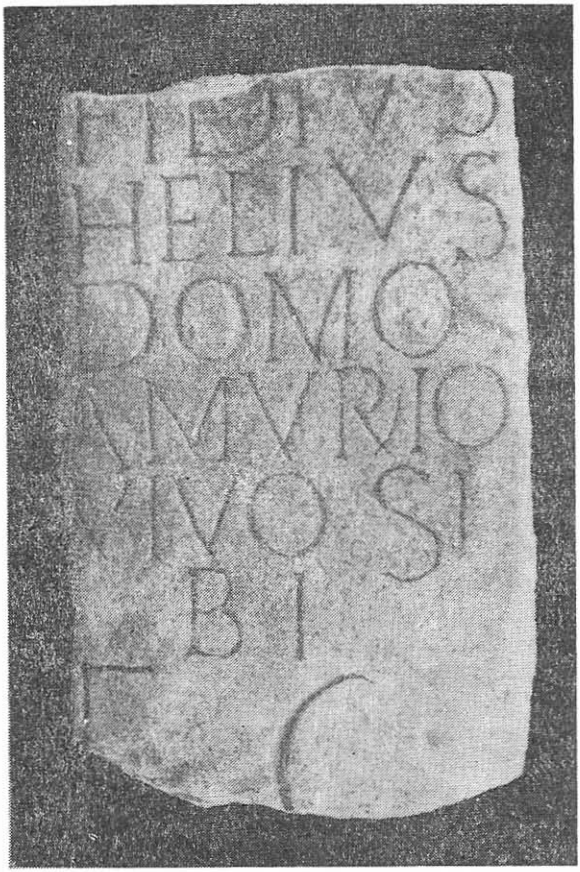

Fig. 1

Lipsesc primele două rînduri ale inscripției, care conțineau : primul, invocația *D(is) M(anibus)*, iar al doilea, eventual *praenomen*-ul prescurtat și sigur începutul *nomen*-ului celui care a ridicat altarul fiind încă în viață.

Scrierea îngrijită și spațioasă, fără ligaturi, literele cu *apices*, egale în înălțime (8—9 cm), în afară de cele din ultimul rînd, care sînt duble, permit datarea altarului pentru timpul domniei lui Hadrian sau, cel mai tîrziu, pentru vremea lui Antoninus Pius. Se poate observa simetria căutată a inscripției. Rîndurile 3, 4, 6 și 7 conțin, fiecare, cîte șase litere ; rîndul 5, situat în centrul textului, numai patru ; ultimul rînd (9) are numai două litere, mai mari, care reprezintă prescurtări, la fel ca și primul rînd, dispărut, unde erau scrise, de bună seamă cu aceleași caractere, cuvintele prescurtate *D(is) M(anibus)* ; rîndul 8, format doar din două litere, îi corespunde rîndul 2, care ne lipsește, unde ar fi putut exista de asemenea două litere dacă el conținea numai începu-

tul *nomen*-ului, și ni se pare foarte probabilă această presupunere, deoarece astfel simetria inscripției era perfectă, sau trei pînă la patru litere dacă el conținea și prescurtarea *praenomen*-ului.

Literele din primul rînd păstrat al inscripției reprezintă sfîrșitul unui *nomen* ca Alfidius, Aufidius, Fufidius sau vreun altul mai puțin frecvent, dar dintre acestea, prin părțile noastre, nu sînt întîlnite decît *Fufidius*, care apare o singură dată [5], și *Aufidius*, care este un nume destul de adesea întîlnit, atît în Dobrogea (*C. Aufidius SEN.* la Tomis [6], *Aufidia Auita* la Histria [7], *Aufidius AQ* la Noviodunum [8]), cît și pe teritoriul R. P. Bulgaria [9]. De altfel, există părerea că membri ai familiei Aufidiilor ar fi deținut în secolul al II-lea concesiunea vămii de la Dunărea de Jos (*portorium ripae Thraciae*)[10]. În consecință, credem că cea mai plausibilă întregire a *nomen*-ului de pe inscripția de care ne ocupăm, este *[Au]fidius*, fapt susținut de altfel și de considerațiile pe care le vom face mai jos.

În ce privește *cognomen*-ul, *Helius*, el este cunoscut în regiunea noastră (*Cocceius Helius* sau *Elius*) dintr-o inscripție de la Ulmetum[11] și din alte două de la Capidava[12]. Originea sa elenică este neîndoielnică (Ἥλιος). El poate să aparțină, în cazul nostru, fie unui grec devenit cetățean roman, fie unui libert [13]. Această presupunere din urmă s-ar părea că este susținută și de alte *cognomina* întîlnite la cei care purtau *nomen*-ul *Aufidius* în aceste părți : Ἡρακλιανός la Bessapara [14], *Aufidia Auita* la Histria [15], *C. Aufidius SEN*, la Tomis, unde *cognomen*-ul poate fi întregit *Senex* sau *Senior* [16]. Toate aceste nume ar putea să indice originea servilă a purtătorilor lor, dacă le comparăm cu numele libertilor și sclavilor din Dacia, de pildă [17].

---

[5] Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în *Studii clasice*, 6, 1964, p. 193.

[6] N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, în *Studii clasice*, 5, 1963, p. 305, inv. 15, sau în volumul *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 83—84, inv. 15.

[7] D. M. Pippidi, *Inscripții inedite din Istros*, în *Studii clasice*, 8, 1966, p. 50—51.

[8] I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în *Materiale și cercetări arheologice*, 5, 1959, p. 470.

[9] G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, nr. 1329, 2109, 2111, 2239.

[10] B. Gerov, *La romanisation entre le Danube et les Balcans*, în *Analele* Universității din Sofia, 54, 3, 1959—1960, p. 153—407.

[11] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, 1, în *ARMSI*, seria II, 35, 1911—1912, p. 550—555.

[12] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, 1, București, 1958, p. 104—105, nr. 25—26.

[13] Numele de divinități sau derivate din acestea apar adesea ca *cognomina* ale libertilor. Cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 82.

[14] G. Mihailov, *op. cit.*, nr. 1329.

[15] D. M. Pippidi, *loc. cit.*

[16] Editorul (N. Gostar, *loc. cit.*) propune, în primul rînd, întregirea *Sen[eca]* a *cognomen*-ului, dar admite și posibilitatea ca el să fi fost *Sen[ex] sau Sen[ior]*.

[17] Unde întîlnim numeroase exemple de *cognomina* ale libertilor provenite din nume de divinități. Cf. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, București, 1957, p. 74—75, 193—196, passim.

Un element important al inscripției de la Topologu îl constituie menționarea domiciliului anterior al lui *Helius, domo Amurio*, care ne indică locul unde personajul nostru a primit drepturile de cetățenie romană. Este vorba de orașul Ἀμόριον din Phrygia [18], transcris într-o formă latină mai rar întîlnită [19]. Această indicație pe care ne-o dă inscripția, așa cum vom vedea, pare să asigure, pe de o parte, întregirea *nomen*-ului și permite, pe de altă parte, unele considerații cu privire la originea și a altor posesori ai *nomen*-ului *Aufidius*.

În primul rînd, ne atrag atenția două inscripții din Thracia. Pe una dintre ele, cea de la Bessapara *(territorium Philippopolis)* întîlnim un Γ(αιος)Αὐφίδιος Ἡρακλιανός[20]. A doua, din *territorium Pautaliae* (Zelinigrad), în care este menționată familia Aufidiilor (ὑπὲρ Αὐφιδίων οἴκων) este dedicată lui Θεὸς ὕψιστος. Amîndouă documentele epigrafice indică originea greco-orientală a purătorilor *nomen*-ului *Aufidius*, prima, mai puțin evident, prin *cognomen* (Ἡρακλιανός), cea de a doua, în mod cert, prin divinitatea căreia îi este închinată [22]. În al doilea rînd, trebuie luate în considerație și două dintre inscripțiile amintite din Dobrogea. *C. Aufidius SEN*, de la Tomis a fost ofițer sau soldat în *legio V Macedonica* [23], iar *Aufidia Auita*, de la Histria, era soția lui *Ulpius Latinus* [24], veteran al aceleiași legiuni [25]. Cum știm că în veacul al II-lea cei mai mulți militari din *legio V Macedonica* erau recrutați din Asia Mică [26] nu putem să nu presupunem că purtătorii *nomen*-ului *Aufidius* din inscripțiile de la Tomis și de la Histria ar fi avut o origine microasiatică.

Făcînd legătura cu informația dată de inscripția de la Topologu, privind domiciliul personajului, putem bănui că *Aufidii* de la Dunărea de Jos au obținut cetățenia romană înainte de sosirea lor în aceste locuri [27], luînd numele vreunei personalități importante care își va fi des-

---

[18] *R. E.*, I, col. 1876.

[19] Deși rară, forma *Amurium* este înregistrată de dicționare și nu este o greșeală a lapicidului, cum crede editorul inscripției (V. H. Bauman, *op. cit.*).

[20] Inscripția de la Bessapara (G. Mihailov, *op. cit.*, nr. 1329) : Γ(αιος) Αὐφίδιος Ηρακλιανος[...ἐ]φίππους καὶ σχηματιαίους...

[21] G. Mihailov, *op. cit.*, nr. 2111 : Θεωῖ ὑψί[στωι]/ὑπέρ Αὐφιδίων οἴκων/[...Αὐ]φίσιο[ς...]

[22] M. P. Nilsson, *Geschichte der griechische Religion*, 2, p. 316, 357, 551, 636—640 ; *R. E.*, IX, col. 444—450.

[23] Textul inscripției (N. Gostar, *op. cit.*) : *[D(is) M(anibus)] / Pompeia S[abi] / na uix(it) an[n(is)...] / C(aius) Auf(idius) SEN / ...leg(ionis V [Mac(edonicae)] / coni(ugi) cari [ssim(ae)] / et sibi p [osuit].*

[24] D. M. Pippidi, *op. cit.* Textul inscripției : *[A]ufidia Auita / [u]iua sibi posuit.*

[25] V. Pârvan, *Fouilles d'Histria*, în *Dacia*, 2, 1925, p. 225 : *D(is) M(anibus) / Ulp(ius) Latinus ex sig(nifero) / vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) / vixit annis LX. / Aufidia Avita, / coiux eius, heres / [pientissima, bene] / [m]erenti posuit / de suo.*

[26] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, p. 79, 184.

[27] Indicația domiciliului pe inscripția de la Topologu este hotărîtoare în acest sens, deși în legătură cu Γ. Αὐφίδιος Ἡρακλιανός s-a făcut presupunerea că ar fi obținut cetățenia în Thracia, după unul dintre numele pe care le mai purta legatul *P. Iuuentius Celsus* (G. Seure, *Archéologie Thrace, în* R. *A.*, 24, 1926, p. 137—172).

fășurat activitatea în centrul Asiei Mici. Toate cele cinci inscripții la care ne-am referit (Bessapara, Zelinigrad, Tomis, Histria, Topologu), datează din secolul al II-lea și, pe baza acestui indiciu, putem presupune că, de bună seamă, obținerea dreptului de cetățenie de către *Aufidii* menționați în ele, a avut loc către începutul acestui secol. În timpul domniei lui Traian, în 100/101, *legatus Augusti pro praetore Cappadociae et Galatiae* era *Aufidius Vmber*, cunoscut din emisiunile monetare de la Neocaesarea [28]. Credem că se poate stabili o legătură între activitatea acestui guvernator și încetățenirea greco-orientalilor cu *nomen*-ul *Aufidius*, ca și a foștilor militari din *legio V Macedonica*, întîlniți în secolul al II-lea în Moesia și Thracia. Pe de altă parte, această legătură dă mai multă certitudine întregirii *nomen*-ului personajului menționat pe inscripția de la Topologu.

Praenomen-ul guvernatorului lui Traian din Asia Mică ne este necunoscut, nefiind indicat pe monedele care îl atestă pe *Aufidius Vmber*. Dintre cele cinci inscripții asupra cărora ne-am referit mai sus, numai pe două, cele de la Bessapara și de la Tomis, se păstrează inițiala *praenomen*-ului personajelor respective. Acest *praenomen* este același pe ambele inscripții : Γαιος *(Caius)*. Pe alte două inscripții în care apare *nomen*-ul *Aufidius*, ambele din *territorium Pautaliae* [29], întîlnim inițiale de *praenomina* literele Λ și Κ dar personajele din aceste documente nu prezintă vreun indiciu de legătură cu Asia Mică sau poate că aparțin unei generații mai noi a familiei Aufidiilor, avînd însă aceeași origine. Prezența *praenomen*-ului *Caius* pe inscripțiile de la Bessapara și de la Tomis ar putea constitui un punct de reper pentru determinarea *praenomen*-ului lui *Aufidius Vmber*, în timpul căruia am presupus că au devenit cetățeni romani *Aufidii* veniți din Asia Mică în Balcani și la Dunărea de Jos. Deci propunem, sub formă de ipoteză, ca numele guvernatorului *Aufidius Vmber* să fie completat cu *praenomen*-ul *Caius*, care poate că va fi confirmat de vreo descoperire viitoare.

Dacă presupunerile făcute sînt întemeiate, inscripția de la Topologu, care ne-a prilejuit discuția de mai sus, ar putea fi întregită astfel:

[D(is) M(anibus]
[? C(aius) Au-]
fidius
Helius
domo
Amurio
uiuo si-
bi
f(aciendum) c(urauit)

---

[28] *P.I.R.* [2], 280—281, nr. 1395

[29] G. Mihailov, *op. cit.*, nr. 2109, 2239.

Pentru a încheia, subliniem că documentul epigrafic de la Topologu atestă o dată mai mult, așa cum de altfel s-a mai arătat [30], că *Aufidii* deținеau în aceste regiuni o situație privilegiată, fie ca oameni cu funcții importante în domeniul administrativ sau economic, fie ca veterani, fie ca proprietari bogați, așa cum pare să fi fost *Aufidius Vmber*, mîndru de originea sa, care nu ne dă nici un amănunt în legătură cu activitatea avută, dar care a putut să-și ridice, fiind în viață, un monument funerar îngrijit lucrat și costisitor.

NOTE SUR L'INSCRIPTION DE HELIVS DÉCOUVERTE À TOPOLOGU

Résumé

Est presentée une inscription funéraire publiée depuis peu qui contient des détails intéressants concernant le nom et l'origine du personnage. On propose le complètement [*Au*]*fidius* du *nomen*, vu sa fréquence dans ces endroits. Le *cognomen* Helius pourrait indiquer l'origine servile de celui qui a érigé le monument. Dans l'inscription est noté le domicile antérieur du personnage (*domo Amurio*) qui indique l'origine microasiatique de *Helius* et l'endroit où il a reçu la citoyenneté romaine. Est faite la relation avec d'autres inscriptions où apparaît le *nomen Aufidius*, d'où il semble résulter la même origine microasiatique des personnages respectifs. Toutes les inscriptions discutées, ainsi que celle de Topologu, datent du IIe siècle, ce qui prouverait que les *Aufidii* du Bas-Danube ont reçu la citoyenneté romaine au début de ce siècle-là, en Asie Mineure où, à l'époque de Trajan, était gouverneur *Aufidius Vmber*. Le *praenomen* du gouverneur, attesté seulement par des émissions monétaires de Néocésarée, n'est pas connu et l'on fait la proposition qu'on le complète hypothétiquement *Caius*, en vertu de l'existence de ce *praenomen* dans deux des cinq inscriptions dont il a été question. En conclusion, est souligné le fait que les *Aufidii* détenaient dans les Balcans et au Bas-Danube une situation privilégiée, soit comme gens avec d'importantes fonctions administratives et économiques, soit comme vétérans ou latifundiaires.

[30] B. Gerov, *op. cit.*

Z. COVACEF

LE CARACTÈRE CHTONIEN DU CULTE DE DIONYSOS. STÈLE FUNÉRAIRE DIONYSIAQUE

Parmi les monuments funéraires de toutes les provinces de l'Empire Romain, la stèle en est le plus commun, ayant un vaste répertoire de motifs décoratifs, en diverses variantes dans chaque province [1].

Vers la moitié du II-ème siècle, en Scythie Mineure apparaissent les stèles funéraires de grandes dimensions, au champ divisé en plusieurs registres dont le plus grand est accordé à l'inscription. Ce type de stèle devient prépondérant au cours du siècle suivant, en défaveur du type pontique proprement dit [2], et demeure ensuite le type unique jusque dans l'époque romaine tardive. Le motif décoratif le plus souvent rencontré sur ces stèles est la scène du banquet funéraire [3] et la représentation du Chevalier Thrace — celui-ci symbolisant la qualité de héros que l'on accordait au défunt [4]. Les stèles de ce type présentent aussi le décor végétal aux bords du monument, qui souvent sépare les

---

[1] Gabriella Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesiu Inferior, II*, dans *Dacia*, NS, IX, 1965 : classification des stèles funéraires sous le rapport de la forme et de la construction, avec un espace plus large pour les stèles d'influence et goût romains, de grandes dimensions, ayant plusieurs registres ; Maria Alexandrescu-Vianu, *Constribuţii la clasificarea stelelor funerare din Moesia Inferior*, exposé présenté à la Session Scientifique du Musée d'Archéologie de Constantza, „Pontica 72" ; Nezih Firtali, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1964.

[2] Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 261.

[3] Vasile Pârvan, *Cetatea Ulmetum, I*, dans *ARMSI*, XXXIV, 1912 ; Ibidem, *Fouilles d'Histria*, dans *Dacia*, II, 1925 ; Gr. Florescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale*, dans *Capidava. I. Monografie arheologică*, par. Gr. Florescu, R. Florescu et P. Diaconu, Bucureşti, 1958 ; Gabriella Bordenache, *op. cit.*

[4] Vasile Pârvan, *Fouilles d'Histria*, pp. 230—231, no. 48, pp. 235—236, no. 31 ; Gr. Florescu, *Capidava. I.*, pp. 104—105, no. 25—26 ; Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 263 et suiv., fig. 10—13, 17—18, 21 ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, pp. 220—225 où voir aussi la bibliographie.

registres entre eux. Le décor végétal est représenté par de beaux sarments sortant d'un cantharos qui se trouve à la partie inférieure, au-dessous de l'inscription, et remonte sur la bordure, en alternant une grappe de raisin avec une feuille de vigne [5] d'autres fois, au lieu de la vigne est représenté le lierre [6]. Et l'une et l'autre représentent une allusion à l'éternité de la vie future (puisque le lierre est toujours vert) ou à la vie sacrée de Dionysos [7] Les nombreuses stèles funéraires découvertes en Dobroudja et décorées en relief avec des vases et des sarments de vigne, avec des grappes de raisin et des feuilles sont un indice de la diffusion des mystères dionysiaques dans la region du Bas-Danube, surtout à l'époque romaine [8].

A ce type de stèle funéraire — de grandes dimensions, mais orné d'un motif plastique particulier, s'ajoute un monument recemment découvert à Fîntîna Mare, localité appartenant à la commune d'Independența, district de Constanța [9].

La stèle funéraire [10] (inv. 20304) a les dimensions suivantes : haut : 1,25 m ; base : 0,50 m ; gros.: 0,25 m ; elle est taillée en calcaire poreux, coquillier, blanc-grisâtre. La pièce est divisée en deux registres (fig. 1). Le registre inférieur — réservé pour l'inscription — en est configuré en relief, sous forme d'autel. Le registre supérieur en est occupé par un bas-relief. Le personnage principal — qui occupe la majeure partie de la scène — est présenté debout, tout nu. La partie supérieure du corps manque, la pierre est brisée sur la ligne des épaules du personnage.

---

[5] Vasile Pârvan, *Ulmetum. I.*, pp. 540—541, no. 5, pl. VII, fig. 2, p. 543, no. 6, pl. VII, fig. 1, p. 545, no. 7, pl. X, fig. 1, p. 547, no. 8, pl. IX, fig. 2 ; Ibidem, *Fouilles d'Histria*, pp. 222—241, no. 23 (fig. 36—37), no. 25 (fig. 43—44), no. 26 (fig. 45—46), no. 28 (fig. 48), no. 38 (fig. 61—62), no. 39 (fig. 63), no. 40, (fig. 64) ; Gr. Florescu, *op. cit.*, pp. 79—116, no. 4, 6, 22, 26, 28—30, 32, 40 ; Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 365, pl. LXI ; Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 264 et suiv., fig. 16 (stèle funéraire d'Histria), fig. 18 (la stèle de Scoris de Tropaeum Trajani, aujourd'hui perdue), fig. 19, 23 (stèle provenue de Tomi).

[6] Vasile Pârvan, *Ulmetum. I.*, p. 563 et suiv., no. 15, pl. XX, fig. 2 ; Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 370, pl. LXVI (fig. 3) ; Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 264 et suiv., fig. 10, 12, 14.

[7] Johanna Hebert, *Lebensbaum und Vase auf antike Denkmälern Österreiches*, dans *JÖAI*, XLIII, 1958, Beiblatt, p. 187 et suiv. ; Gabriella Bordenache, *op. cit.*, p. 264 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 94—120, 234—266, 289—294.

[8] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 258 et suiv. où voir aussi la bibliographie.

[9] Au mois de septembre 1971, un groupe de chercheurs — Ocheșeanu Radu, Papuc Gheorghe du Musée d'archéologie de Constantza et Simion Ștefan, de l'Institut d'Archéologie de Bucarest — trouvés au chantier archéologique d'Adamclisi, ont entrepris quelques recherches de surface, qui ont atteint finalement le village de Fîntîna Mare (l'ancien Başpunar), trouvé à approximativement 25 km, au sud-est d'Adamclisi. Ici, dans l'ancien cimetière turc, ils ont découvert une quantité appréciable de monuments architectoniques — colonnes, bases de colonnes, chapiteaux, architraves — et des monuments sculpturaux antiques. Les grandes dimensions des pièces, la circonstance que la plupart en étaient couvertes de terre, la végétation abondante — une vraie broussaille — n'ont pas permis une étude plus minutieuse. Ils ont pourtant réussi à apporter au Musée de Constantza la stèle funéraire dont nous nous occupons, ainsi que deux chapiteaux byzantins.

[10] Je tiens à remercier, de cette manière également, mes collègues Gh. Papuc et R. Ocheșeanu, pour les précieux renseignements qu'ils m'ont fournis.

Vu les attributs de celui-ci, nous avons considéré que c'est bien Dionysos. De sa main gauche, courbée de la coude, Dionysos tient le thyrse. Mais son avant-bras se termine brusquement, tronqué au bord de la stèle. De sa main droite, légèrement courbée, il tient un cantharos dont il verse la liqueur divine dans un vase qu'un personnage, trouve près du bord gauche du relief, soulève vers lui. Derrière ce personnage — acolyte ou thiassite ? — en partant du bord de relief, remonte en serpentant un sarment.

A cause de la brisure du monument, nous ne connaissons pas la figure de Dionysos, le motif ornamental de la partie supérieure et, également, nous ne pouvons pas savoir si la stèle se terminait par ce registre ou il y en avait encore un.

Tout l'ouvrage dénote l'imperfection artistique. La partie supérieure du tronc de Dionysos est tracée grossièrement, est trop grande par rapport aux pieds ; le thyrse, trop gros, donne impression d'une bordure du relief. Dans l'intention de représenter Dionysos en mouvement, l'artiste creuse plus profondément la pierre devant la jambe gauche (8 cm par rapport à 6 cm pour le reste du relief), la jambe droite étant ainsi plus en avant. A cause d'une très forte érosion, le contour du deuxième personnage [11] est très peu visible — à peine en distingue-t-on les jambes et les mains qui soulevent le vase, en forme d'amphore, vers Dionysos.

La stèle étant anépigraphique, la datation, ne peut en être faite qu'en vertu des qualités artistiques. La technique de l'execution ainsi que le manque de respect envers les proportions classiques nous déterminent à dater le monument au III-ème siècle [12].

Dès le début, le monument nous a posé certains problèmes. D'abord, concernant sa forme et la représentation plastique ; deuxièmement, le caractère de celle-ci. Le fait que nous n'avons jamais rencontré sur une autre stèle la représentation du lieu de l'inscription sous forme d'autel, nous a déterminé à croire que devant nous se trouve une oeuvre inachevée, laquelle devait être un autel représentant Dionysos, comme on en a trouvé encore un en Dobroudja [13]. Mais nous nous sommes rendu compte de ce que notre monument ne pouvait pas être sculpté en guise d'autel à cause des dimensions de la base, trop petites par rapport à la hauteur (0,230 m à la base par rapport à 1,25 m de hauteur, dans l'état actuel ; fig. 2). Dans ce cas, la stèle imite quelque modèle répandu à l'époque romaine au sud de la Dobroudja [14]. L'absence de l'inscription nous détermine à croire que nous nous trouvons

[11] Personnage qui peut bien être un βάκχος d'un *thiasos*, comme on voit sur un petit relief votif, découvert à Histria, daté au I-er s.apr. J.-C. Cf. S. Lambrino, *Arta greacă şi romană în România*, Arta şi tehnica grafică, 1938, p. 10, fig. 13 ; G. Bordenache, dans *Dacia*, NS, V, 1961, p. 201, fig. 13 ; Ibidem, *Sculture greche e romane, I*, Bucureşti, 1969, p. 59, no. 105, pl. XLVII.

[12] Gabriella Bordenache, *Sculture*, pp. 64—65, no. 117, pl. LII ; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanţa, 1966, p. 42, no. 11 et p. 45—47, no. 13.

[13] Cf. C. Scorpan, *op. cit.*, pp. 45—47, no. 13 ; autel bachique découvert à Urluia (près d'Adamclisi), dans la même zone que notre stèle.

[14] Ibidem, *op. cit.*, p. 47.

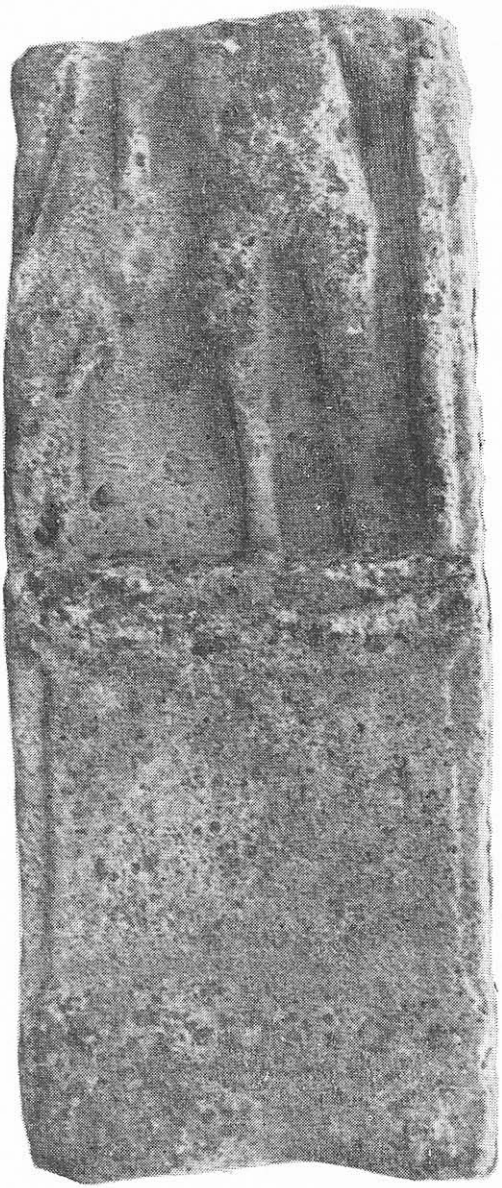

Fig. 1.

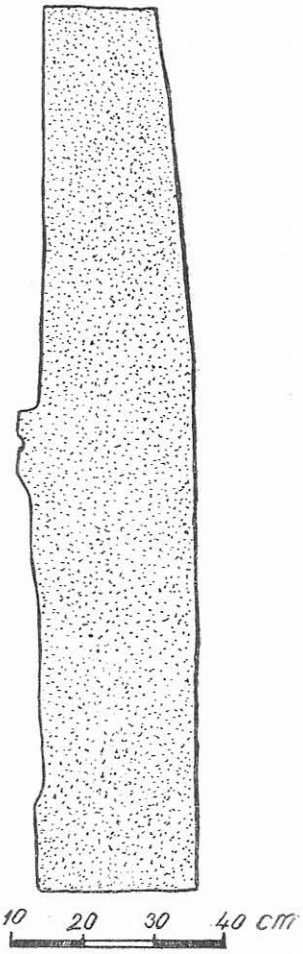

Fig, 2.

devant une stèle funéraire provenue de l'atelier de quelqu'un des *negotiatores lapidarii* [15], qui fournisaient pareils monuments, déjà sculptés, aux régions rurales autours des centres de leur résidence, trouvés soit

[15] Cf. Vasile Pârvan, *Ulmetum. I*, p. 534.

dans les villes plus grandes [16], soit au voisinage d'une carrière [17]. L'inscription alait être sculptée altérieurement, par un autre artisan [18] — ou par le même [19] — dans l'espacè préparé à dessein.

En ce qui concerne la représentation plastique, ceci se rapporte au caractère *chtonien* de Dionysos.

Dionysos, l'un des principaux dieux de l'antiquité a joui d'une grande popularité, surtout à l'époque romaine, lorsqu'il est assimilé à Liber Pater ou Bacchus [20], la divinité italique de la fécondité de la terre et surtout avec Sabazios [21], la divinité thrace aux attributions analogues. Le grand dieu des populations indigènes était avant tout un dieu solaire auquel les grecs ont trouvé des rapports avec *Dionysos*, *Zeus*, *Hélios* et *Hades* [22]. Le culte de *Sabazios* était associé à de vraïs mystères où il était représenté en tant que dieu de la mort et de la régénération[23]. La popularité du culte de Dionysos en Scythie Mineure est dûe justement à ce double aspect : public et secret [24]. Grâce à son caractère agreste [25], Dionysos est intimement lié aux occupations fondamentales des habitants de cette province. Mais comme à l'époque romaine florissent les religions de rédemption [26], celui-ci devient moins un dieu de la végétation et davantage un dieu de l'univers, un dieu de la mort et de la

---

[16] Notre stèle, trouvée à Fîntîna Mare, pouvait provenir de Tropaeum Trajani, ou il y avait un centre original de production de ces monuments, cf. Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*

[17] La pierre calcaire dont est faite la stèle, provient d'une des carrières locales, assez nombreuses. Radu Pascu, *Carierele şi apele minerale din Dobrogea*, Bucureşti, 1928, pp. 13—14, 115 ; A. Rădulescu, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, dans *Pontica*, V, 1972, pp. 177—204, où on voit toute la bibliographie.

[18] Sont nombreux les monuments funéraires de cette période, qui ont la même inscription, mais en très grand contraste, au point de vue de l'execution, avec le relief. Cf. Vasile Pârvan, *Ulmetum. I.* p. 534 ; „L'explication de la grande différence entre l'écriture et le relief c'est que l'on achetait des pierres funéraires déjà sculptées, aux reliefs habituels ;... dans l'espace aplani, destiné à l'incription un autre artisan gravait ensuite la légende funéraire".

[19] Gabriella Bordenache, *Temi e motivi, II*, p. 264—265 ; „La nette différence entre l'inscription — gravée en beaux caractères réguliers — et la scène figurée, constitue une note constante pour toute la production des stèles de Moesia Inferior, soit pendant ce siècle, considéré la période de pointe de la production de cette classe de monuments — soit au III-e s.apr. J.-C. En ce cas, l'hypothèse qur le même artisan s'était spécialisé à l'execution de l'inscription, celle-ci constituant la partie essentielle pour la vaste clientèle, est acceptable" ; cf. aussi, Bianchi Bandinelli, dans *Acmè*, V. 1952, p. 630.

[20] Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 228.

[21] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, f. IV, Paris, 1875, p. 597 ; Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 228 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 234, et 234.2.

[22] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, f. IV, p. 597.

[23] *Ibidem.*

[24] D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 94—95, 234—266.

[25] Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 228.

[26] En ce qui concerne la diffusion des religions „de rédemption" dans le monde romain : Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, IV-e, éd., Paris, 1929 ; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 342 et suiv. ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 234 et suiv.

vie future [27]. Ce côté „sauveur" du culte dionysiaque se développe beaucoup [28], étant entretenu surtout par les associations des initiés [29].

Le caractère *chtonien* du culte dionysiaque est bien documenté dans la plastique funéraire de la Scythie Mineure. Ainsi, dans un tombeau de Tomi, daté au premier siècle apr. J.-C., on a découvert deux appliques de bronze en guise de masques bachiques, qui ont servi à ornementer les extrémités d'un cercueil [30]. De Callatis, d'un tombeau d'incinération du II-ème siècle apr. J.-C., proviennent quelques vases à représentations bachiques [31]. Sur un bas-relief découvert à Satu Nou (comm. d'Oltina), à côté de Dionysos — sauf Pan et la panthère — apparaît un serpent [32], symbole qui appartient surtout au culte mystique du dieu et qui est emprunté à Sabazios le thrace [33]. Le caractère chtonien du culte dionysiaque est relevé également par la présence des symboles dionysiaques sur les stèles funéraires : les sarments de vigne aux feuilles et grappes de raisins ou les sarments de lierre qui, partant d'un cantharos situé à la base du monument, encadrent les inscriptions et les scènes du banquet funèbre [34].

La stèle funéraire dont on s'est occupé, nous éloigne des thèmes habituels, monotones, de ce genre de monuments funéraires — le banquet funèbre et le Chevalier Thrace [35], tant grâce au motif plastique utilisé qu'également par la représentation du lieu pour inscription sous forme d'autel. Mais, chose encore plus importante, étant datée à une période où la diffusion de la religion dionysiaque avait laissé des traces profondes parmi les habitants de la Dobroudja [36], la stèle funéraire prouve une fois de plus le caractère chtonien du culte de Dionysos.

---

[27] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, f. IV, p. 633 ; D. M. Pippidi. *Contribuții la istoria veche a României*, II-e éd., București, 1967, p. 234 ; Idem, *Studii de ist. a relig.*, pp. 94—95, 106—113, 294.

[28] D. M. Pippidi, *Studii de ist. a relig.*, p. 234 et suiv. ; M. Munteanu, *Divinitățile pantheonului greco-roman în satele Dobrogei antice*, exposé à la Session Scientifique du Musée d'Archéologie de Constantza, „Pontica 72".

[29] Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 235 ; D. M. Pippidi, *Contribuții*, pp. 405—406. Idem, *Studii de ist. a relig.*, pp. 106 et suiv., 115 et suiv., 235—266.

[30] M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966, pp. 22—24, no. 12—13.

[31] C. Preda, *Découvertes récentes dans la nécropole tumulaire du début de l'époque romaine à Callatis*, dans *Dacia*, NS, IX, 1965, pp. 237—244, no. 2, 3 a/b, fig. 4—9 ; M. Irimia, *op. cit.*, pp. 24—29, no. 14—16.

[32] Z. Covacef, *Monumente sculpturale inedite din Muzeul de Arheologie Constanța*, dans *Pontica*, III, 1970, pp. 223—227, fig. 1.

[33] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire*, f. IV, pp. 622, 633.

[34] Voir plus haut les notes no. 5—7.

[35] Gabriella Bordenache, *Temi e motivi*. II, pp. 253—281.

[36] A. Bruhl. *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 49 et suiv. ; D. M. Pippidi, *Contribuții*, pp. 405—406 ; Idem, *Studii de ist. a relig.*, p. 258 et suiv.

GH. PAPUC

NOUVELLES DONNÉES SUR L'ÉDIFICATION DE LA CITÉ TROPAEUM TRAIANI

En 1891 [1] Gr. Tocilescu a découvert, dans la zone de la porte orientale de la cité Tropaeum Traiani, une inscription qui commémore, l'édification de la cité sous les empereurs Constantin le Grand et Licinius. Il résulte clairement du texte de cette inscription, qui date de l'année 316, que la cité a été construite „a fundamentis" sous ces deux empereurs"[2].

Par suite des fouilles archéologiques effectuées au cours des années 1970—1972, dans la zone sud-ouest du mur d'enceinte, ont apparus de nouveaux problèmes, très importants, qui viennent compléter les données connues jusqu'à présent sur la construction de la cité Tropaeum Traiani.

La conclusion des fouilles montre d'une manière explicite que la fondation du mur de la zone du sud a été construite séparément, et qu'il s'est écoulé un assez long temps avant la construction du mur proprement dit. La fondation est plus ancienne que la date mentionnée sur l'inscription dont nous avons parlé.

Les travaux pour élever le mur d'enceinte furent commencés à une epoque antérieure aux empereurs Constantin le Grand et Licinius, mais une fois la fondation achevée, le travail a été abandonné, pour des raisons non encore connues. Cependant, l'abandon a été opéré d'une manière organisée.

Le principal élément qui nous a déterminé à considérer que la fondation est antérieure à la superstructure du mur fut la découverte des quelques fondations des tours.

Une telle tour est apparue sur la courtine entre la tour no. 18 et la tour no. 19. Deux des sinq sections qui furent ouvertes dans la zone

---

[1] R. Vulpe, *Activitatea arheologică în Dobrogea*, in *Dobrogea — 50 de ani de viață românească*, București, 1928, p. 124.

[2] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 56.

dont nous venons de parler nous ont présenté le principal matériel concernant notre problème, notamment les sections C I 7 et C. I 8 [3]. Les cinq sections, perpendiculaires sur le mur d'enceinte, sont orientées sud-ouest, nord-est. Les deux sections qui nous intéressent ont une largeur de 2 m et une longueur de 18 m. Chacune d'elles a mis au jour un des deux côtés parallèles de la tour. La partie semicirculaire de la tour a été partiellement démantelée à un certain moment (fig. 1).

La fondation de la tour saisie par nous a les côtés recouverts d'une mince couche de mortier, d'une couleur verdâtre. Les côtés de la tour sont perpendiculaires sur le mur d'enceinte. La tour est orientée avec sa partie semi-circulaire vers le sud-ouest.

Etant donné que les deux sections, C I 7 et C I 8, sont à peu près identiques du point de vue stratigraphique [4], nous allons présenter succinctement la situation stratigraphique de la section C I 7, notamment le profil oriental.

A la base de la section se trouve la superficie couverte de mortier, du côté est de la tour, et qui s'est conservée sur une distance de 7,1 m[5]. La surface plane s'explique par suite du nivelage des constructeurs, à l'aide d'une couche de mortier, qui contient une grande quantité de sable. A cause de cette composition, le mortier est moins résistant à l'action des agents de l'atmosphère et en même temps il est très friable [6]. Sur la surface de ce côte on observe l'empreinte des chaussures des ouvriers. Par le nivelage au mortier de la fondation, on a crée l'ainsi nommé „lit d'attente" [7] sur lequel devait s'élever la superstructure du mur (fig. 2).

Le côté de la tour se termine vers le mur d'enceinte par un gradin haut de 50 cm[8]. Ce gradin aussi présente sur sa partie supérieure une couche de mortier de couleur verdâtre.

---

[3] La cité Tropaeum Traiani a été divisé en quatre grands secteurs, marqués par les quatre premières lettres de l'alphabet. Les chiffres romains indiquent l'emplacement de la section ouverte entre les murs de la cité, ou bien à l'extérieur des murs. Les chiffres arabes indiquent l'ordre dans lequel furent ouvertes les sections d'un secteur.

[4] La différence stratigraphique a été influencée par la forme du terrain dans cette zone de la cité.

[5] Dans la section C I 8 la longueur du côté occidental de la tour se conserve sur une longueur de 8 mètres.

[6] Pendant l'hiver de 1971 notre secteur n-a pas été protégé contre les intéperies par la direction du chantier D.M.I.A. d'Adamclisi. De cette manière, lorsqu'on a repris les fouilles, le mortier s'était détaché sur de grandes surfaces de la plate-forme des fondations. Malgré tous les désagréments qui en résultent, ceci nous indique, une fois de plus, que les fondements ne sont pas restés longtemps à découvert pendant l'antiquité mais, après un bref laps de temps, ils ont été couverts de terre apportée.

[7] „Le lit d'attente" est la partie supérieure des fondations et consiste dans le nivellement de celles-ci à l'aide du mortièr. La raison de cette opération est de rendre possible une répartition uniforme de la pression qu'exerce la superstructure de la muraille sur les fondations.

[8] La raison de cette marche était de pouvoir réaliser l'interpénétration des pierres de la superstructure de la tour avec celles de la muraille d'enceinte. De cette manière, on réalisait une forte liaison entre la tour et la muraille.

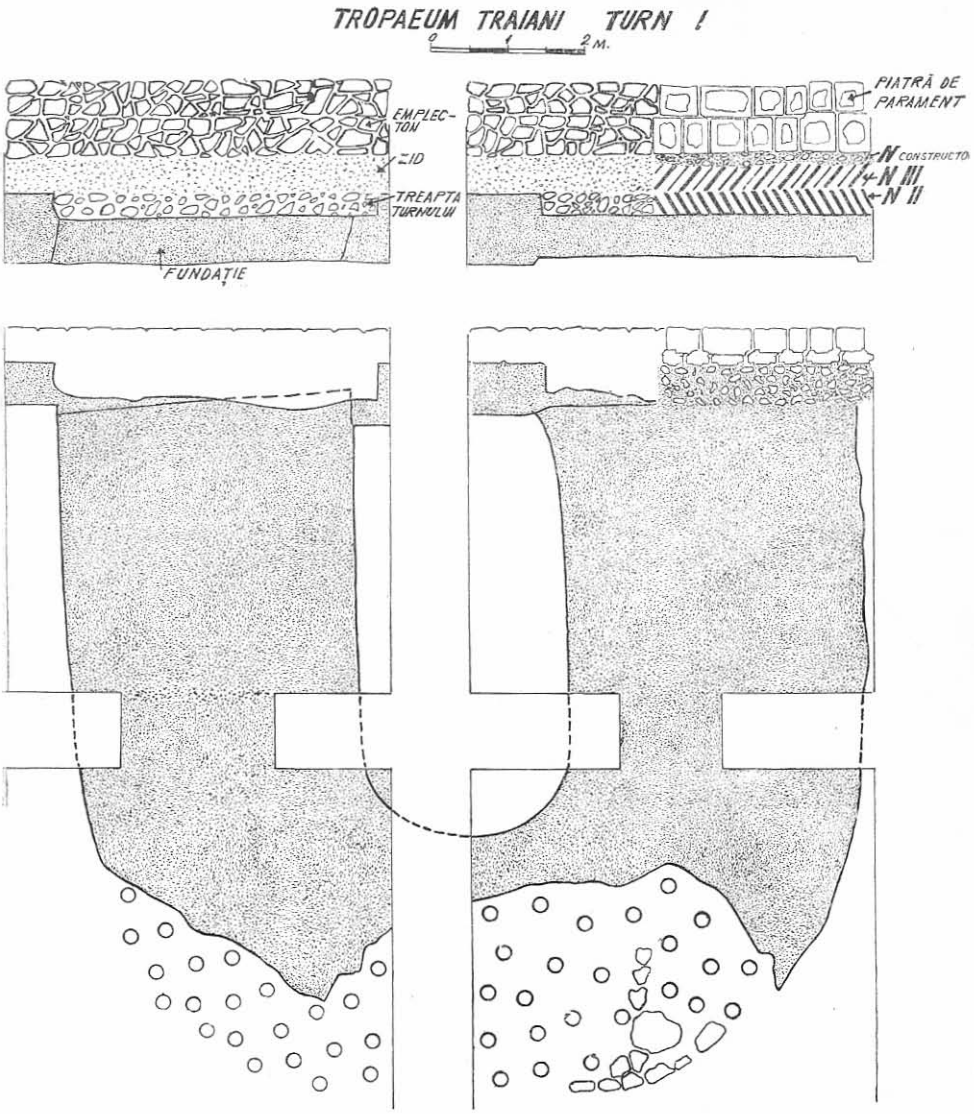

Fig. 1.

Sur la surface nivelée au mortier se trouve une première couche de terre. Il s'agit d'un dépôt spécialement apportée, pour conserver la fondation dans de bonnes conditions, jusqu-au moment où l'on devait reprendre la construction.

Les deux opérations, c'est-à-dire le nivelage au mortier de la fondation et le dépôt de la couche de terre sont contemporaines, c'est-à-dire

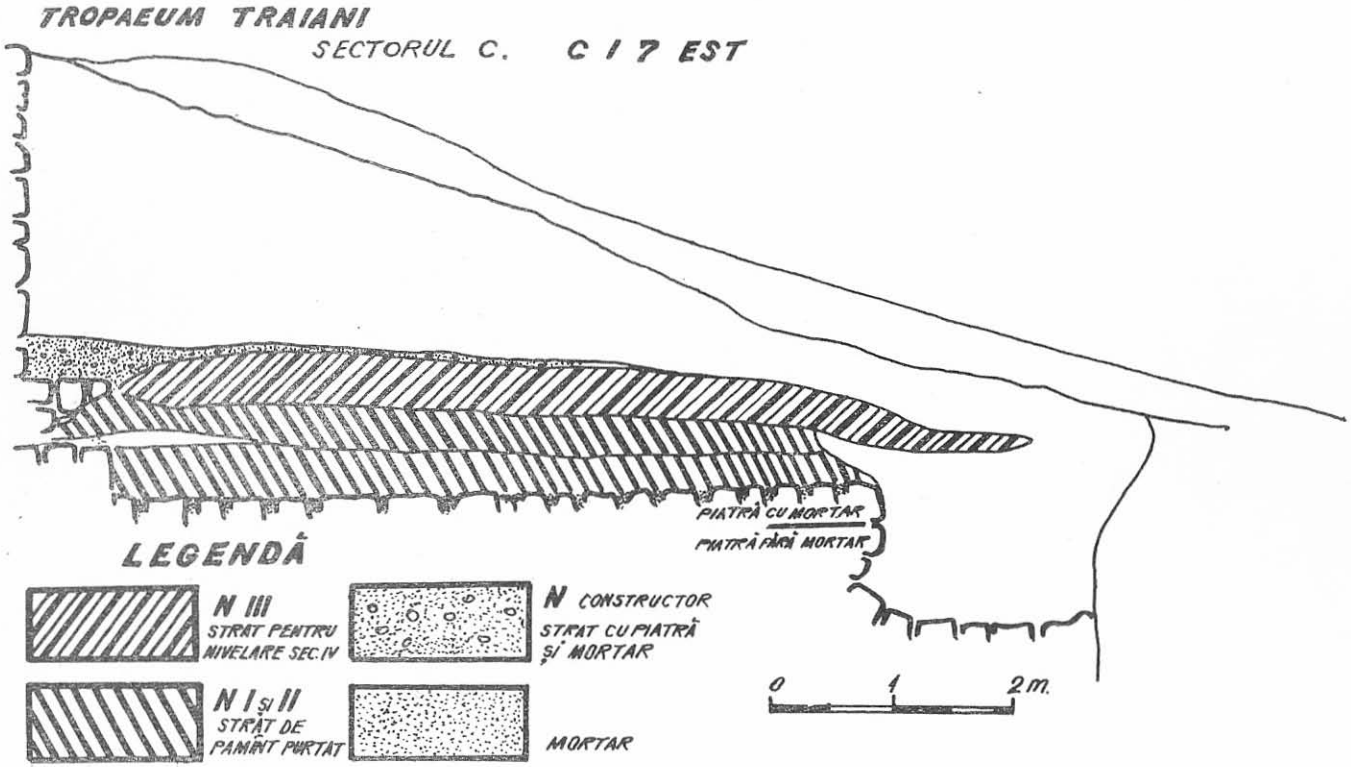
TROPAEUM TRAIANI
SECTORUL C. C 17 EST
PIATRĂ CU MORTAR
PIATRĂ FĂRĂ MORTAR
LEGENDĂ
N III
STRAT PENTRU NIVELARE SEC. IV
N CONSTRUCTOR
STRAT CU PIATRĂ ȘI MORTAR
N I ȘI II
STRAT DE PĂMÂNT PURTAT
MORTAR
0 1 2 m.

Fig. 2.

que ce sont les mêmes constructeurs qui ont travaillé à la fondation, qui ont apporté la couche de terre, dans le but mentionné. Le moment où l'on a posé cette terre se rattache à la cessation du travail, pour des causes pas encore connues. On ne perdait donc pas de vue le projet de construire le mur d'enceinte, dés que le moment critique sera évincé.

L'épaisseur de la couche de terre varie de 70 à 95 cm.[9] La terre a été apporté en deux phases, rapprochées comme temps. Dans la première reprise on a étendu la couche 1, qui a une épaisseur de 50 cm. Cette première couche recouvrait le côté de la tour jusqu'au niveau du gradin, sans toutefois le couvrir.

Au niveau du gradin se trouvent, sur un mètre de long, plusieurs petites pierres, ainsi que de faibles traces de mortier.

Après qu'on eût posé le niveau l'on a apporté une nouvelle couche de terre (couche 2). Cette fois-ci, la terre recouvrait le gradin aussi, gradin qui n'est que la fondation du mur d'enceinte, antérieur au règne de Constantin le Grand et de Licinius.

Les deux couches ont une couleur jaune-gris. Toutes les deux sont segmentées par des raies d'argile et ont une épaisseur de 3—4 cm. Les fragments céramiques, assez rares, sont du même type, ce qui nous permet de supposer que la terre provenait du même site.

Ce dépôt de terre est daté par une monnaie de Dioclétien [10], frappée avant la réforme monétaire [11] (fig. 3).

J'ai mentionné ci-dessus que la partie semi-circulaire de la tour a été partiellement démantelée. La fosse ainsi crée a une largeur de

Fig. 3.

[9] La terre a été deposée dans le fossé qui persistait encore, après l'achèvement des fondations. Depuis le niveau initial de calcaire jusqu'au niveau du mortier qui couvrait les fondements il y avait une différence de 70—95 cm.

[10] La monnaie a été trouvée par le camarade R. Ocheşeanu, dans son secteur, près de la porte du sud où il existe une autre fondation de tour, recouverte de mortier et de terre apportée. La monnaie se trouvait à 10 cm au-dessus de la plateforme de la tour.

[11] *RIC*, V, II, no. 163, atelier Roma, les années 288-9.

près de 2 m. Ceux qui ont démantelé ont extrait les pierres du bord de la fosse de fondation qui avait été creusée dans le loess. Cette opération est survenue pendant la période écoulée entre le moment où l'on a recouvert de terre la platte-forme et celle où l'on a élevé le mur d'enceinte, sous l'empereur Licinius (la fose coupe les couches 1 et 2). La fosse résultée après qu'on eût enlevé la pierre a été comblée, et la terre fut bien tassée. On observe, en profil, de nombreux restes de mortier [12]. Le comblement appartient aux constructeurs „liciniens" qui ont étendu au-dessus des deux couches protectrices une couche de terre pour le nivelage du terrain. Cette couche (3) comble la fosse dementèlement de la partie semi-circulaire de la tour.

Le niveau supérieur de la couche 3 est le niveau courant du temps de la construction de la cité, au début du IV-ème s. Sur ce niveau on observe, sur une distance de 7—8 m, des fragments de pierre, résultés du ciselage des blocs façonnés. Sur ces fragments lithiques, du mortier est tombé, formant un véritable pavage, sur une distance de 2—3 m du mur. A partir de ce niveau sont disposés les rangées de pierres de parement à bossage. La couche 3 a une epaisseur de 30 à 60 cm. On trouve dans sa composition, de loin en loin, des petites pierres.

Les dépôts au-dessus du niveau de construction ne présentent pas d'importance pour notre problème et nous ne nous arrêterons donc qu'à la description du niveau de construction du début du IV-ème s.

En examinant la technique de consaruction de la vieille fondation, on remarque l'emploi de piquets plantés dans la fosse de la fondation. Ces piquets consolidaient le loess, et réalisaient en même temps une connection aussi ferme que possible entre la fondation et la terre où cette fondation était fixée [13]. Dans les deux sections furent saisis 5—7 trous de piquets par mètre carré. Le diamètre des piquets varie entre 10 et 20 cm (fig. 4).

Entre ces piquets, aussi bien que sur eux, on a posé des pierres, qui atteignent une hauteur de 80—90 cm. Sur cette couche de pierres sans mortier, se trouve une autre couche de pierres, avec mortier, et qui a une épaisseur de 60—70 cm [14]. A la partie supérieure de cette nouvelle couche eut lieu le nivelage à mortier dont nous avons parlé (fig. 5).

Comme nous l'avons dit, l'activité des constructeurs déployée pendant la seconde décennie du IV-ème s. à la cité Tropaeum Traiani a commencé par l'action de combler la fosse résultée du démantèlement de

[12] Dans la section C I 8 on ne peut pas saisir la fosse de démantèlement de la partie demi-circulaire de la tour, la situation stratigraphique ayant été affectée par une maison extra-muros du VI-ème s.

[13] Vitruve, Despre arhitectură, Bucureşti, 1964, p. 258.

[14] V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum — Consideraţiuni istorice* — dans *BCMI*, IV, 1911, p. 166. La section pratiquée dans le mur d'enceinte (selon l'arch. Fakler) ne présenterait pas la structure de mur semblable à celle découverte par nous. et ne donne pas non plus la profondeur de la fondation. Dans toutes les cinq sections nous avons pratiqué des semi-sections qui vont jusquè à la partie inférieure de la fondation. Dans tous ces cas la structure de la fondation a été celle présentée par nous.

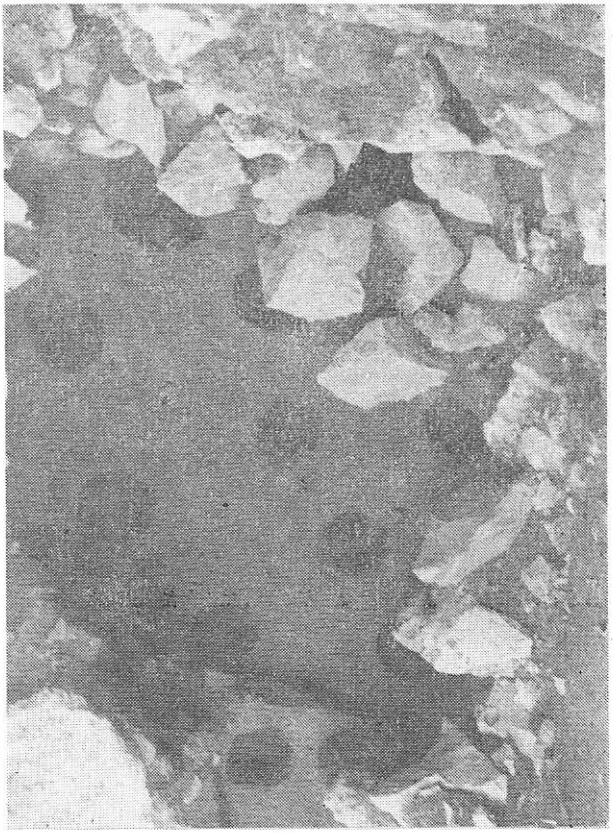

Fig. 4.

la partie circulaire de la tour, ainsi que par le nivelage du dépôt de la couche 3. Le tracé de la fondation antérieure était connu, si bien que les nouveaux ouvriers ont construit le mur sur la vieille fondation. On observe, au profil, qu'ils ont fendu les niveaux 1 et 2, pour se rapprocher de la fondation abandonnée. Dans la fosse ainsi creusée, ils ont installé leur fondation, en pierre et mortier.

Nous devons remarquer que le nouveau mur n'a pas été élevé dans toute sa longueur sur l'ancienne fondation. Une première preuve c'est la tour elle même. La longueur de la courtine où nous avons effectué les recherches est de 28 m. C'était la distance usuelle entre les tours [15]. Vitruve, en parlant de la disposition des tours de défence, dit que „les intervalles entre les tours doivent être calculés de manière à ce qu'il n'y ait entre l'une et l'autre qu'un vol de flèche" [16]. Mais la découverte

[15] I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Buc. 1968, p. 385.
[16] Vitruve, *op. cit.*, p. 50.

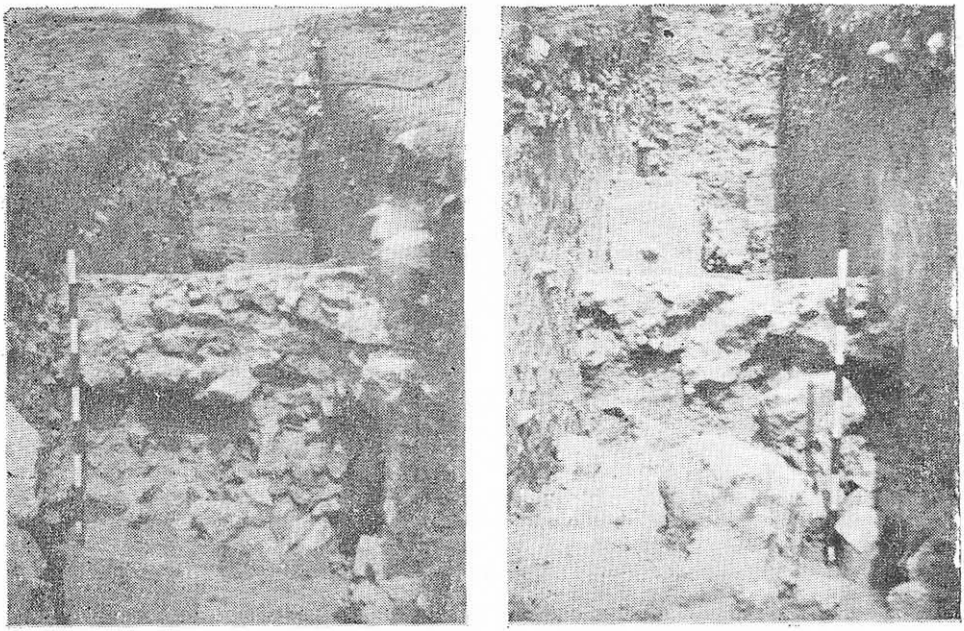

Fig. 5.

de la fondation de la tour sépare la courtine de telle manière, que l'intervalle entre les tours n'aurait été que de 8—9 m. Il est donc évident que la fondation est antérieure au mur, car il n'y avait nulle raison pour que les constructeurs du début du IV-ème s. aient exécuté la fondation de la tour, pour abandonner ensuite le travail commencé. La fondation démantelée de la tour a été abandonnée par les nouveaux constructeurs, car des travaux de réparations étaient dénués de sens pour une construction qui manquait de solidité et qui aurait pu céder sous le poids du mur.

J'ai dit ci-dessus qu'on a découvert plusieurs fondations de tours. Une seconde „tour" a paru sur la courtine comprise entre les tours no. 20 et no. 21, là où le mur du IV-ème s. décrit un angle vers l'est [17]. Cette tour présente une situation semblable à celle présentée antérieurement : la partie semicirculaire a été complètement démantelée. Nous estimons que les deux opérations ont été accomplies au même moment. L'épaisseur des côtés parallèles, recouverts de mortier, est de 3,60 m et le diamètre intérieur de la tour est de 2,70 m. Le diamètre extérieur de cette tour est de 9,90 m.

[17] Cette fondation de tour a été étudiée par P. Diaconu, qui a mis à notre disposition son matériel et ses observations. Les recherches ont eu à souffrir, par suite des travaux executés par la D.M.I.A. Adamclisi au cours du printemps de 1970 sans une asistance archéologique.

Fig. 6.

Cette tour forme un certain angle avec le mur d'enceinte licinien. En regardant de plus près, on observe qu'elle est perpendiculaire sur la fondation du mur, auquel elle est liée organiquement.

Nous avons donc une nouvelle preuve qui atteste que les tours se trouvant à l'état de fondation ne datent pas du début du IV-ème s.

La troisième fondation de tour a paru dans la zone de la porte du sud, plus exactement dans sa partie occidentale [18]. Le côté est de cette troisième tour est presque complètement démantelée, et ce qui s'est conservé de la fondation a été recouvert de terre — une terre toute

[18] La troisième tour a été étudiée partiellement par R. Ocheşeanu.

pareille à celle qui recouvrait la première tour [19]. C'est dans cette terre qu'on a trouvé la monaie de Dioclétien, monnaie, qui permet de dater la terre qui recouvre les fondations des tours (fig. 6).

Le démantèlement des fondations a eu lieu, comme je l'ai déjà dit, avant la construction de la cité sous Constantin le Grand et Licinius. Je reviens sur ce problème, puisque l'extraction des pierres prouve sans nul doute qu'à ce moment la vieille fondation était considérée comme une oeuvre abandonnée, dont personne ne se souciait. Ce sont les événements politiques de l'époque qui ont déterminé ce désintéressement.

On peut remarquer de même la différence entre le matériel lithique employé pour la fondation de la platte-forme et celui utilisé pour élever le mur. Le mortier de la fondation de la tour est de couleur verdâtre, tandis que celui du mur „licinien" est blanc, ce qui indique une plus grande quantité de chaux dans sa composition.

A l'appui de ces constatations que nous avons faites pendant la campagne de recherches au cours de l'été 1971, nous citerons une source à peu près contemporaine : Themistios [20]. Dans un discours prononcé au cours de l'hiver de l'année 370, l'auteur antique apporte des éloges à l'empereur Valens, qui a réalisé la paix avec les Gotes. Il dit notamment que Valens „a élevé une forteresse, en utilisant quelques vestiges de murs difficiles à suivre, élevés par l'un de ses prédécesseurs. Mais s'il a voulu profiter de cet emplacement favorable, il a dû y renoncer par la suite, à cause des difficultés survenues"[21]. Il résulte de ce texte une situation toute pareilles à celle de Tropaeum Traiani.

Themistios parle explicitemment de la tentative, antérieure au règne de l'empereur Valens, d'élever la cité Cius [22].

La différence entre la situation saisie par nous à Adamclisi et les relations données par Themistios réside dans l'aspect des murs au moment de la cessation du travail et de l'abandon. Dans le cas relaté par Themistios, l'ouvrage a été abandonné par manque de matériaux de construction. Il est probable que les murs avaient été abandonnés sans qu'on eût l'intention de jamais reprendre le travail ; il n'était donc pas question d'une cessation temporaire des travaux de fortification, mais d'un abandon définitif. Le même Themistios nous dit que les nouveaux murs ont été élevés sur les traces „difficiles à distinguer" des murs antérieurs. Par conséquent, un long temps a dû s'écouler lorsque l'empereur Valens a fait élever la cité Cius.

A Tropaeum Traiani les choses diffèrent, dans ce sens qu'on peut parler de la cessation du travail effectuée d'une manière organisée. Le

---

[19] La troisième tour de la zone du sud à le côté de l'est sous la porte du sud. Donc, les nouveaux constructeurs ont eu une nouvelle vision édilitaire puisque au-dessus des anciennes fondations d'une tour ils ont bâtiune porte. Ceci a entrainé des modifications certaines également au plan intérieur de la cité. Nous parlons de la rue qui menait à cette porte.

[20] *Izvoarele istoriei Romăniei*, vol. II, Buc. 1970, p. 55.

[21] *Idem*, p. 63.

[22] I. Barnea, *op. cit.*, p. 395.

moment critique qui avait déterminé l'interruption du travail une fois dépassé, tout devait être repris. Nous considérons donc qu'on estimait que la fondation de Tropaeum Traiani allait être utilisée peu de temps après, par les mêmes constructeurs. La preuve en est, justement, les mesures de protection qu'ils avaient prises, c'est-à-dire la terre dont on a recouvert la fondation, pour qu'elle n'ait pas à souffrir à cause des agents atmosphériques. Si ces agents avaient actionné, ils auraient rendu la fondation impropre pour y élever un mur tellement massif, qui devait repousser pour toujours les attaques ennemies [23].

En partant de la monnaie sus-citée, nous attribuons la fondation du mur d'enceinte à l'empereur Dioclétien (284—305). Etant donné la nécessité de consolider la défense et de fortifier le *limes* contre les attaques des „barbares", devenues de plus en plus fréquentes sous le règne de Dioclétien, on devait prendre des mesures pour résoudre ce problème impératif [24]. Il fallait s'occuper aussi d'une réorganisation administrative de l'empire, initiée par l'empereur Dioclétien. Il fallait consolider la défense dans l'intérieur de la Scythie Mineure [25]. La cité Tropaeum Traiani avait été probablement affectée elle aussi par les invasions de Gothes et d'autres peuples, attaques qui se sont répétées pendant tout le III-ème s. [26].

Les travaux commencés à Tropaeum Traiani ont été arrêtés peu de temps après, par suite de l'attaque des Carpo-Gothes, en 295. Au cours de cette attaque la cité „trajane" d'Adamclisi a été anéantie [27] et les constructeurs n'ont eu à leur disposition que peu detemps pour prendre les mesures destinées à protéger la fondation ; nous affirmons cela à cause de la position géographique de la cité Tropaeum Traiani, qui se trouve au centre de la Scythie Miueure.

Les dégâts de l'année 295 sont confirmés pour toutes les cités de cette zone de l'empire romain. Après ce moment critique, on commence à reconstruire les cités. La principale place dans cette oeuvre de reconstruction revient aux cités du *limes* et à la capitale de la province [28], et c'est pourquoi on renonce aux travaux commencés à la cité Tropaeum Traiani.

---

[23] Vitruve, *op. cit.*, p. 45.

[24] Gh. Ştefan, dans *Dinogetia*, Buc. 1967, p. 15.

[25] Nous considérons que les constructeurs du IV-ème siècle ont beaucoup augmenté le nombre des tours. Il faut tenir compte des problèmes relatifs au renforcement de la défense de chaque fortification à part par l'augmentation du nombre des tours, fait exigé par la nouvelle situation politique.

[26] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc., 1938, p. 265 et suiv.

[27] Carl Patsch, *Beitrage zur Volkerkunde von Südosteuropa*, V, IIII ; *Die Volkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diocletian bis Heraclius*, Vienne et Leipzig, 1928, p. 7—13 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 384 ; Gh. Poenaru-Bordea, *Monede recent descoperite la Histria şi unele probleme de circulaţie monetară în Dobrogea antică*, dans *Pontica*, IV, 1971, p. 322 ; H. Nubar, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină*, dans *SCIV*, 2, 1971, p. 200.

[28] I. Barnea, *op. cit.*, p. 375.

C'est en ce moment qu'on construisit le château de Transmarisca, comme il résulte d'une inscription datée du 297, et où l'on précise que cette forteresse a pu être élevée après la défaite des peuples barbares [29].

A cette époque on reconstruisit aussi la cité Durostorum, qui avait souffert elle aussi, par suite de l'attaque de l'année 295. C'est ce qui nous est relaté par un fragment d'inscription découvert à Durostorum [30]. Il paraît que la réfection de la cité Durostorum a eu lieu en l'an 296, donc avant d'avoir été élevée la fortification de Transmarisca [31].

Une autre cité sur laquelle l'empereur Dioclétien a dirigé son attention est Dinogeția. Cette cité a été rebâtie du fond en comble. Les fours pour la cuisson des briques, découverts dans le voisinage de la cité, constituent une preuve éloquente dans ce sens [32].

La capitale de la Scythie-Miueure a joui d'une attention spéciale, ce qui était d'ailleurs chose toute naturelle. On a élevé à Tomi pendant cette période une nouvelle porte de la cité, *presidiaria* [33].

De tout ce qui vient d'être dit, il résulte que l'activité pour consolider cette province de frontière a connu une ampleur tout spéciale sous l'empereur Dioclétien.

Pour revenir à la situation de Tropaeum Traiani, la reprise des travaux ne fut possible qu'après l'attaque mentionnée, car il y avait d'autres problèmes, plus importants, à résoudre. En l'an 305 Dioclétien abandonne la direction de l'empire. Il s'ensuit une période assez confuse, sillonnée de luttes internes pour accaparer le trône. Cette période se prolonge jusqu'en 312.

Au début de la deuxième décennie du IV-ème s. on commence, sous l'empereur Licinius, à construire la cité Tropaeum Traiani. Les travaux se prolongent pendant 3—4 ans [34] et en 316 la cité est terminée. On lui accordait une si grande importance, que la direction des travaux fut confiée aux préfets du prétoire, le sénateur Petronius Annianus et le chevalier Iulius Iulianus [35]. L'importance que l'empereur Licinius a accordé à la cité Tropaeum nous fait comprendre pourquoi Dioclétien avait commencé à élever ses murs, travail que, par suite de l'attaque carpo-gothe de l'année 295 avait dû être interrompu.

Nous espérons que les fouilles des campagnes futures fourniront de nouvelles dates qui élucideront complètement la situation que nous avons présentée là de façon préliminaire.

---

[29] Carl Patsch, *op. cit.*, p. 7—13 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 285 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 375.

[30] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 285.

[31] *Ibidem.*

[32] Gh. Ștefan, *Un cuptor roman de arș țigle descoperit la Garvăn*, dans *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 344 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 376.

[33] V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, dans *Analele Academiei Române, S. II, t. XXXVII*, 1914—1915, *Mémoriile Secțiunii Istorice*, p. 435 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 286 ; Iorgu Stoian, *Tomitana*, Buc. 1962, p. 50 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 276.

[34] I. Barnea, *op. cit.* p. 385.

[35] Gr. Tocilescu, *op cit.*, p. 56.

A. RĂDULESCU

ATELIERE CERAMICE MILITARE DE-A LUNGUL DUNĂRII DE JOS

Cercetărilor arheologice din ultimii 25 de ani efectuate în Dobrogea într-un mare număr de așezări romane, li se integrează organic și acelea de pe întreaga întindere a malului drept al Dunării de la Durostorum și pînă la vărsarea fluviului în mare, cu rezultate ale căror implicații în viața ecinomică a provinciei îngăduie unele determinări directe legate de activitatea meșteșugărească a unităților militare. Unul din aspectele vieții meșteșugărești, civilă sau militară, se poate pune în lumină în această parte a întinsei frontiere din îndepărtatul colț nord-estic al imperiului, grație, pe de o parte cuptoarelor de ars ceramică, cercetate în puncte ca Altinum-Oltina, Dinogeția-Garvăn, sau Noviodunum-Isaccea, pe de altă parte, imenselor cantități de materiale din pămînt ars apărute în săpăturile efectuate în majoritatea centrelor de epocă romană din sistemul de fortificații a frontierei imperiale de la Dunărea de Jos. În chip special, atenția ne este reținută de materialul ceramic folosit în construcții (cărămizi, țigle, olane etc.) cu ștampilă care atestă activitatea meșteșugărească pe *limes*-ul dunărean a legiunilor sau unităților auxiliare în Scythia Mică. Folosind suma datelor istorice, epigrafice și arheologice, vom încerca a determina centrele militare în care s-au produs materiale ceramice, considerînd ca fiind de un interes sporit și pentru identificarea formațiunilor militare care au staționat pe *limes*.

Înființată pentru paza acestui ținut îndepărtat al imperiului, încă din vremea lui Augustus, Classis Flavia Moesica[1] își dovedește activitatea în domeniul producției ceramice în mai multe puncte de staționare de pe malul drept al Dunării Inferioare prin mari cantități de cărămizi

[1] RE, 3, col. 2647—2648 ; V. Pârvan, *Getica*, p. 596 ; *Ist. Rom.* I, Buc. 1960, p. 296, 484, 486, 522 ; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 61.

necesare diverselor construcții. Astfel un *hypocaustum* amenajat din cărămizi, între care peste 20 de exemplare purtînd ștampile variate și cu inscripții diferite ca formă, dar toate cu numele flotei dunărene, a fost descoperit de curînd la Noviodunum [2]. Putem reține două forme : CLASSIS F(lavia) M(oesica) și CL(assis) FL(avia) MY(sica). Tot la Noviodunum, în necropola cetății, a fost găsită împreună cu o altă cărămidă cu ștampila flotei și o monedă de la Vespasian [3]. Această descoperire constituie un reper util pentru încercări viitoare de orientare în problema epocii de funcționare a unor ateliere ceramice pe lîngă centrul de staționare al flotei de la Noviodunum.

Desigur nici apariția fragmentelor de cărămizi ștampilate, în cazul așezării de la Noviodunum ca și în celelalte cazuri despre care vom aminti, nu constituie o dovadă suficientă a funcționării în centrul respectiv a unor *officinae* militare. Dar, abundența mărturiilor, descoperirea lor în cetate sau în imediata ei apropiere, existența în zonă a condițiilor optime de funcționare al atelierelor și, adăugăm neapărat, dacă ținem seama de importanța strategică a centrului de la Noviodunum ca punct de staționare a flotei de pe Dunăre atunci avem toate motivele să credem că viața meșteșugărească militară s-a ilustrat la vremea respectivă cu ateliere ale căror urme nu se vor mai lăsa mult căutate în cadrul cercetărilor viitoare. Descoperiri recente în stațiunile de pe malul Dunării ne permit, în acest stadiu al cercetărilor noastre să luăm în discuție două fragmente — unul de cărămidă, cel de al doilea de țiglă. Desigur numai un singur fragment este departe de a ne convinge că a fost fabricat în acel punct, dar socotim că nu acest aspect este important, important fiind faptul atestării pe baza ștampilelor a unor formațiuni militare în aceste stațiuni și care demonstrează implicit că acea unitate sau subunitate militară își avea atelierele sale ceramice. Indiferent unde va fi funcționat, atelierul a existat iar produsele puteau fi vehiculate pe Dunăre în diverse puncte. Cu atît mai mult, va fi greu de fixat centrul de producție deoarece pe lîngă cuptoarele cunoscute pînă acum în așezările de pe malul Dunării nu s-au găsit încă resturi de produse ștampilate. Cît privește produsele diverselor ateliere care vor fi funcționat în interiorul provinciei este mai greu de crezut că vor fi ajuns pînă la Dunăre. Atît drumurile cît și greutatea materialelor de construcție îngăduiau mai puțin vehicularea lor. Ar rămîne deci de admis, ipotetic, că cele două fragmente ceramice ștampilate pe care le vom discuta, fie vor fi ajuns în locurile de descoperire pe calea apei, fie sînt produse pe loc. Oricum aria lor de răspîndire se circumscrie *limes*-ului din părțile Dunării Inferioare.

---

[2] SCIV 1—2, 1954, p. 181 ; I. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în MCA, IV, 1957, p. 165, fig. 13 ; I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Novidunum — Isaccea*, în MCA, V, 1958, p. 159 ; Gheorghe Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, B. Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn*, în MCA, VII, 1961, p. 595.

[3] E. Bujor, S. Gavrilă, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, în MCA, VII, 1961, p. 396.

Primul fragment, cel de cărămidă, din pastă bună și de culoare roșie închisă, cu litere reliefate într-un cadru dreptunghiular imprimat în pasta crudă, s-a descoperit mai de mult la Izvoarele-Pîrjoaia, sat așezat în sud-vestul Dobrogei, pe malul Dunării, despre care, se crede că poate fi identificat cu antica *Sucidava* [4]. În ștampilă, distingem grupul de litere COCVS. Ni s-a părut verosimil să reconstitium CO(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) sau S(ygambrorum), unitate militară al cărei nume ne este cunoscut și din alte documente ce provin din stațiunile de pe Dunăre [5]. Se știe că această unitate a staționat în Moesia Inferior între anii 26—27 pînă în 86 e.n.[6], avînd sediul la Durostorum, în apropierea căruia se află satul Izvoarele — antica *Sucidava* [7]. Soldații cohortei de *Sugambri* și-au organizat în apropiere, poate chiar în mai multe puncte de pe Dunăre, ateliere pentru producția de cărămizi, țigle, olane etc.

Cel de al doilea fragment, aparține unei țigle. Ștampila se conservă în bună parte. Fragmentul a fost descoperit la Sacidava în cadrul campaniei de săpături din vara anului 1972 [8], în pămîntul de umplutură de lîngă zidul de incintă.

Într-un cadru dreptunghiular puternic imprimat în pastă se disting clar literele în relief scrise invers ICIL. Latura din dreapta spartă a făcut să dispară începutul inscripției. Reconstituim totuși aproape sigur Coh(ors) I. CIL(icum).

Această unitate este atestată după anul 100 e.n. în Moesia Inferior de mai multe izvoare [9]. În cazul nostru, fragmentul ștampilat ce atestă numele acestei cohorte nu numai că înlătură orice îndoială privind cadrul geografic al Moesiei Inferioare în care a activat cohorta de cilicieni [10], dar aduce știrea unică pînă acum privind existența atelierului ceramic ce-i aparținea.

---

[4] RE, S.v. *Sucidava*, col. 560 ; D. M. Ionescu (Dobrogianu), *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, Buc. 1904, p. 529 ; P. Diaconu, în *Biserica ortodoxă română*, LXXXI, 1963, p. 546—550 ; V. Culică, în SCIV, XVII, 1966, p. 189—195 ; R. Vulpe, *La limite meridionale de la province Romaine de Scythie*, în *Studia Balcanica. Recherches de Géographie historique*, I, Sofia, 1970, p. 43—44.

[5] CIL, XXI, nr. 44 și 78 ; cărămida din Kutlovița, în CIL, III, 12529 ; *Revue archéologique* 1927, nr. 95 — inscripție care îi atestă prezența sa în Frigia, pe vremea lui Hadrian, unde se transferase din Moesia Inferior.

[6] W. Wagner, *Die Dislocation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 185.

[7] *Sucidava*, respectiv Izvoarele-Pîrjoaia se află la nord-est de *Silistra-Durostorum*, cu circa 10—12 km.

[8] Săpăturile inițiate și subvenționate de Muzeul de arheologie Constanța, sînt conduse de către C. Scorpan căruia îi mulțumesc aici că mi-a îngăduit să folosesc acest fragment de tiglă cu inscripție.

[9] CIL XVI, 78, (descoperită la Giurgiu) ; I. Venedicov, în *Izvestia*, Varna, IX, 1953, p. 61—68 ; CIL, III, 14437, 2 ; D. Tudor, *Cohors I Cilicum in Scythia Minor și Taurida* în *Analele Universității C. I. Parhon, București*, Seria Științe Sociale și Istorice, 5, 1956, p. 50 și urm.

[10] D. Tudor, *op. cit.*, cu ale sale considerații, care, la vremea apariției articolului, implica atîtea rezerve.

Localizate cu aproximație în jurul Dinogeției-Garvăn, atelierele cohortei a II Mattiacorum au fost active în sec. II., dar cele mai importante centre militare cu numeroase ateliere de produs ceramică, rămîn *Troesmis* și *Durostorum* — primul, reședința pentru scurtă vreme a legiunii a V-a Macedonica [11], cel de al doilea a legiunii a XI-a Claudia [12].

Descoperiri ocazionale cît și unele săpături de salvare făcute în puncte mai apropiate sau mai depărtate de Troesmis (ca de exemplu Histria iar recent la Callatis) au pus în lumină țigle cu ștampila legiunii a V-a Macedonica. Dar pînă la această dată nici o descoperire nu permite localizarea vreunui atelier ce-i aparținea. Nu este exclus însă ca în cazul cuptorului de la Telița [13], din zona rurală a Troesmisului, unde s-a găsit o instalație bine conservată cu depozitul de proiectile alături din lut, să avem dovada unor officinae de caracter militar strîns legate de activitatea în acele părți a vreunei unități dislocate de la Troesmis.

În chip firesc dovezile privind activitatea meșteșugărească, ceramică, a legiunei a XI-a Claudia, a cărei prezență la Durostorum a însemnat un timp de mai multe veacuri sînt mult mai numeroase, atestînd o activitate cu mult mai prolifică.

În colecții de stat sau particulare se află o mare cantitate de fragmente de țigle, cărămizi, olane etc., cu ștampile [14] provenind din zona aferentă Durostorum-ului. Ele se prezintă într-un repertoriu foarte interesant ca formă și manieră de redat numele legiunii. Cu sau fără ligaturi, scrise normal sau invers, cu litere drepte sau cursive, totul demonstrează o variată și îndelungată preocupare al meșterilor soldați în atelierele legiunii. Că au existat numeroase ateliere în zona învecinată a orașului de reședință a legiunii nu mai este nevoie să o spunem. Pe o arie întinsă la nord sau la sud, — de-a lungul Dunării — au fost descoperite materiale ce atestă direct intensa activitate a unor ateliere militare, fiecare avîndu-și ștampila proprie, ceea ce se deduce prin diferențele de formă a cartușului, a literei sau al conținutului. Să citățm cîteva exemple mai interesante :

1. — LEG(ionis) XI CL(audiae) FIG(linae) KAS(tris)
2. — LEG(ionis) XI (Cla'udiae) P(iae) F(idelis)
3. — LEG(ionis) XI CL(audiae) F(iglinae) TRA(ns) M(ariscae).

---

[11] RE, col. 1574 : sub Claudius Leg. a V-a Macedonica se afla la Oescus, sub Nero, în orient (Pont și Armenia) apoi în Iudeia ; odată cu Vespasian revine la Oescus și spre sfîrșitul domniei lui Traian va fi mutată la Troesmis. Aici va sta pînă sub Marcus Aurelius. Vezi și *Ptolemaios* III, 10, 5. Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 68 și urm ; A. Betz, în RE, s.v., Troesmis, col. 591 și urm.

[12] *Ptolemaios*, III, 10, 3 ; *Itin. Ant.*, p. 223, 4 ; *Not. Dign., Or.*, XL, 33—35 ; RE, col. 98. Pentru diferitele cărămizi ștampilate, vezi și 12526 și Dessau, ILS, 9112 ; R. Vulpe, I. Barnea în, *Din istoria Dobrogei*, II, passim.

[13] Săpăturile la cuptorul de la Telița a fost executată de către S. Gavrilă, care a avut amabilitatea să-mi pună la dispoziție note, planuri și fotografii.

[14] Între colecțiile mai importante reținem : Colecția P. Papahagi de la Silistra, a lui V. Culică, acum la Călărași ; Colecțiile Muzeului „Ialomița" din Călărași și ale Muzeului de arheologie Constanța.

Atelierele acestei legiuni, dovedite prin cărămizi ștampilate se află chiar și în orașele de pe litoral la Tomis, la Callatis, ca să nu mai amintim de unele descoperiri din dreapta Dunării, la Cuza Vodă lîngă Călărași sau la Drajna de Jos [15].

Numeroase sînt dovezile despre funcționarea unor ateliere ceramice militare și pentru o altă legiune a cărei prezență la gurile Dunării este de dată mai recentă. Din literatura arheologică mai veche rezultă că s-au făcut numeroase descoperiri de cărămizi ștampilate cu numele legiunii I-a Italica nu numai între frontierele fostei provincii ci și în afara ei [16]. Amintim că în tegulariul Muzeului de arheologie Constanța se păstrează două exemplare cu ștampila acestei legiuni. Pe ștampila primului exemplar se poate citi LEG(ionis) I ITALI(cae).

Al doilea fragment provine de la Callatis — fără să postulăm prin aceasta existența vreunui atelier aici, deși s-a descoperit un cuptor de ars ceramică [17] — și are pe el literele LEG I. Evident LEG(ionis) I ITAL(icae).

Tot din literatura mai veche știm că s-au descoperit la *Dinogeția*-Garvăn, la Niculițel lîngă *Noviodunum*, cît și în împrejurimile Troesmisului cărămizi ștampilate cu numele legiunii I *Iovia Scytica* [18].

Sub împăratul Anastasius efortul militar al imperiului la Dunărea de Jos ilustrat și de construcțiile militare, atelierele ceramice pentru materialele de construcții sînt bine atestate [19]. Lăsînd deoparte descoperirile lui V. Pârvan de la Histria, cu cărămizi ce purtau ștampila lui Anastasius, ne oprim aici asupra celor descoperite la Dinogeția [20]. Sînt mai multe exemplare ce diferă ca formă și tip — semn al proveniență lor din ateliere diferite. Textul tuturor inscripțiilor este în limba latină, dar mai totdeauna incomplet. O singură ștampilă din lotul de la Dinogeția are imprimat corect textul :

+ Imp] ERAT(or) ANASTA(sius).

Deasupra și dedesubtul acestui text sînt imprimate literele TIN, pe care inițial cercetătorii nu le-au putut interpreta corect. Dar, o descoperire ulterioară, cu un text mai complet a permis o reconstituire

---

[15] Gr. Florescu, în *Capidava*, București, 1958, p. 15, nota 2.

[16] *Ist. Rom. I*, p. 372 ; 520 și 521, fig. 115.

[17] C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, în *Pontice* I, Constanța, 1968, p. 235 și urm.

[18] *Itin. Ant.*, o menționează ca pe un toponim : Scythica. De fapt este *Leg. I Iovia Scythica*, care împreună cu *Leg. II Herc.* își aveau sediul în Scythia — prima la Troesmis, secunda la Noviodunum. *Not. Dign.* Or. XXXIX, 32—34, cu deosebirea că le inversează sediile. RE, col. 1407 ; C. Moisil, *O nouă inscripție găsită în Dobrogea*, în *Convorbiri literare*, XXXIX, 1905, nr. 6, p. 564 ; V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 26 ; Gh. Ștefan, în Balcania, VII, 1944, 2, p. 344—348.

[19] Theophanes, *Chronographica*, AM, 5994, Bonn, 1839, p. 222, r. 3—4 (= C. de Boor, Leipzig, 1883, p. 143, r. 26—27), cf. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. *I-ère* : De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284—476). Paris, 1959, p. 89—90 ; P. Lemerle, *Invasions et migratores dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII siècle*, în *Revue historique*, t. 211, 1954, p. 283—284, *Ist. Rom.* I, p. 597—599 ; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 409—415.

[20] I. Barnea, *Contribution the Dobrudja history, under Anastasius I*, în *Dacia*, NS, IV, 1960, p. 363—367.

verosimilă. În pavimentul basilicii de sec. VI e.n. de la Dinogeția s-a identificat o cărămidă ce purta într-un cartuș cu chenar simplu inscripția : + (Pius) INPE(ra)TOR ANASTASIUS. Pe marginea de sus cît și pe cea de jos a cărămizii este clar imprimat centrul A TINA [21]. Corectînd o ipoteză mai veche I. Barnea presupune fie că aceste cărămizi au fost aduse la Dinogeția din centrul de la Altinum-Oltina unde recent s-a descoperit un important complex de cuptoare pentru ars cărămizi datînd din sec. V [22], fie că un detașament al unității militare numită în *Not. Dign. Or.* XL, 28, *Milites nauclarii Altinenses* cu sediul la Altinum [23], vor fi fost detașați chiar la Dinogeția unde au produs pe loc cărămizile. În oricare situație ne-am afla, cert este că au funcționat în vremea lui Anastasius în Dobrigea mari officinae militare, cu precădere pe *limes*.

Suita atelierelor de pe *limes*-ul dobrogean al Dunării va fi fost de bună seamă mai mare. Am înserat aici datele mai sigure furnizate pînă în prezent de descoperirile de pe *limes* și din marile orașe ale Scythiei Mici, dar subliniem că am folosit numai știrile furnizate de literatura arheologică sau cele aparținînd colectivului de cercetători de la Muzeul de arheologie Constanța. Publicarea tuturor descoperirilor va fi extrem de interesantă pentru noi fiindcă alături de cele amintite aici vor întregi un tablou sinoptic privind repartiția pe *limes* a atelierelor de produs ceramică — în special materialele de construcție de pămînt ars ce au o mare importanță pentru cunoașterea vieții economice a provinciei.

Materialele ceramice cu inscripții se dovedesc pentru Dobrogea romană, pînă acum, ca fiind aproape în exclusivitate militare. Alături de ceramica anepigrafă — ce se descoperă pretutindeni în cantități masive pe limes, ca rezultat al activității fie al atelierelor militare [24], fie și al unora civile — a jucat un rol deosebit în efortul edificator susținut pe întreaga durată a stăpînirii romane.

Problema cunoașterii în detaliu a activității meșteșugărești militare și civile pentru Scythia Minor, constituie o preocupare de prim ordin a specialiștilor în acest domeniu. Dar, compartimentul atelierelor ceramice se dovedește a fi cel mai puțin cercetat pînă acum, iar cele cîteva considerații sumare înserate aici, nu fac decît să jaloneze începutul unor investigații mai aprofundate.

---

[21] I. Barnea, *Nouvelles considerations à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase I-er*, în *Dacia*, NS, XI, 1967, p. 355—356, fig. 1.

[22] M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, în *Pontice* I, 1968, p. 379—407.

[23] Menționată și de Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 11, sub forma.

[24] RE, IX, 2, col. 1460—1461 ; H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, vol. II, Leipzig, 1879, p. 9—22 ; 29—31. Relativ la activitatea cărămidăriilor este foarte importantă lucrarea lui H. Nissen, *Geschichte von Novaensium, în Boner Jahrbücher. Jahrbücher des Vereius von Altertumsfreunden im Rheinlande*, Heft, 111/112, 1904, p. 85, iar pentru organizarea activității meșteșugărești militare vezi Erich Sander.

ATELIERS MILITAIRES CÉRAMIQUES, LE LONG DU BAS-DANUBE

Résumé

Les découvertes archéologiques effectuées les dernières 25 années au bord du Bas Danube, dans la zone de l'ancienne province de Scythia Minor, ont rendu possibles des recherches dans un secteur de la vie économique romaine très peu connu jusqu'à présent : l'activité artisanale militaire. Le l'ensemble de la vie artisanale, nous nous sommes arrêtés à esquisser quelques considérations, axées sur des découvertes d'objets céramiques estampillés, concernant les matériaux des constructions militaires — respectivement les ateliers céramiques. Ainsi les différentes légions ou formations militaires prouvent leur activité artisanale dans un grande nombre de centres. La plupart ne peuvent être rigoureusement fixés sur la carte de la Dobroudja. Mais on considère que ce fait est de moindre importance. Importante est l'attesttaion en soi-même de l'une ou de l'autre des unités militaires qui ont activé en Dobroudja romaine et l'apparition d'une estampille sur des briques, tuiles ou tuyaux en terre cuite constitue la preuve péremptoire du fonctionnement de certains ateliers que l'estampille représentait.

L'activité de la flotte du Danube, Classis Flavia Moesica, a laissé des preuves de son activité artisanale aux plusieurs endroits du Bas-Danube dont le plus important est Noviodunum.

De Sacidava provient un fragment de brique portant l'estampille COCVS — reconstituée : Co(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) ou S(ygambrorum).

Les fouilles récentes de Sacidava ont mis à jour un document céramique qui, selon toutes les probabilités, attestait Coh(ors) I — CIL (icum).

Grâce à des découvertes plus anciennes ou plus récentes, nous connaissons des aspects de l'activité artisanale déployée par la IIe Cohorte Mattiacorum et pour les Legions Ve Macédonica (Troesmis) et XIe Claudia (Durostorum), la ligne du Danube a fait voir un grand nombre de matériaux pour constructions céramiques qui en attestent la présence ; quant à la partie intérieure de la province et au littoral, il existe les mêmes attestations.

La Légion I Italica et la Légion I Iovia Scythica ont également eu des ateliers aux plusieurs endroits, en special le long du Danube — mais en ce qui concerne la Légion I Italica, il en existe des preuves à Callatis.

L'époque de l'empereur Anastase a été extrêmement prolifique pour les ateliers de certaines unités militaires d'Histria et de Dinogétie.

Du dernier centre proviennent des briques marquées du nom de l'empereur mais aussi du nom d'Altinum ce qui a déterminé les spécialistes à supposer que ou bien les briques ainsi marquées étaient apportées sur la voie fluviale du Danube ou bien quelque sous-division d'une unité militaire (peut-être des Milites Nauclarii Altinenses) aurait été détachée à Dinogétie où elle aurait créé une officina.

L'importance de la vie artisanale, en général, est grande. Les débuts, pour la Dobroudja romaine, en ont été faits tout en marquant ces premiers centres d'activité militaire artisanale. On préconise la concentration des efforts pour tirer au clair les problèmes, si obscurs jusqu'à présent, de ce secteur économique.

C. SCORPAN

LA CONTINUITÉ DE LA POPULATION ET DES TRADITIONS GÈTES DANS LES CONDITIONS DE LA ROMANISATION DE LA SCYTHIA MINOR

La connaissance des populations de la Dobroudja antique et surtout de la population autochtone, de sa permanence à travers les siècles, constitue une des principales préoccupations de l'archéologie, d'autant plus utile dans cette région où le melange et les interférences vigoureuses et de longue durée conférent à ce problème des aspects spéciaux.

Les sources littéraires et épigraphiques contiennent de nombreuses et substantielles informations concernant les autochtones de cette province.

Parmi les plus importantes, d'ailleurs très connues, citons : Hécatée [1], Hérodote [2], Hellanicos [3], Thucydide [4], Strabon [5], Trogue-Pompée [6], Ovide [7], Cassius Dion [8].

---

[1] *Fr.*, 170—172.

[2] IV, 93 ; IV, 97 ; 98, 99 ; V, 3.

[3] *Coutumes barbares*, Fr., 73.

[4] II, 96.

[5] *La Géographie*, II, 5, 12 ; VII, 3, 2 ; 5, 1, 12.

[6] IX, 2, 3.

[7] *Les Tristes*, I, 10, 13—14 ; II, 3, 1—14 ; III, 9, 1—10 ; V, 2, 65—70 ; V, 7, 50—60 ; V, 10, 25—30. *Les lettres du Pont*, IV, 13, 17—23, 33—40.

[8] Les chapitres de *l'Histoire romaine* de *Cassius Dion*, concernant la conquète de la Dobroudja par les romains, entre les années 29—28 a.n.ère, ont une valeur spéciale par les dates sur l'existence, a la fin du I-ère siècle a.n.ère des formations politiques d'Etat Gètes habitant le téritoire de la Dobroudja.

Des sources épigraphiques complètent les informations des historiens de l'antiquité, concernant les Gètes et les formations étatiques du territoire de la Dobroudja [9].

Les sources littéraires et épighraphiques attestent avec certitude, non seulement l'existence d'une population gète autochtone, mais aussi des formations politiques étatiques en formation, dont le rôle et l'influence exerciteés sur les cités grecques ont été souvent décisives.

Le stade actuel des recherches nous permet donc de parler d'une *politique ponthique* des rois gètes, depuis Dromichaites jusqu'à Burebiste [10].

Une autre conclusion se détache, en même temps, des sources consultées : le fait que les Thraco-Gètes n'ont pas été les seuls habitants de ces contrées, mais qu'ils ont assimilé toute une série d'autres populations: Scythes, Cèltes, Bastarnes etc.

Les aspects et les problèmes qui se dégagent de l'étude de la culture materielle et spirituelle de l'époque La Tène, ent Dobroudja, sont multiples. Ce qui nous intéresse sortout, ce sont les tendaces de l'évolution vers l'époque romaine et les transformations sourvenues pendant cette dernière période, problèmes rélevés, d'une manière concrète par les découvertes et les recherches entreprises à Hystria, Tomi, Callatis, N. Bălcescu. Dans ces points, la continuité et l'évolution des formes et de la décoration de la céramique autochtone gète du V.ème—I.er siècle av. n. è. est évidente. On a constaté aussi l'existence de traits spécifiques dans la céramique gète du litoral ouest de la Mer Noire, un certain *aspect ponthique* de la céramique, déterminé par le processus d'hellénisation progressive, concrètisé dans la transposition des formes grecques dans la céramique locale, par une technique spéciale de la pâte et de la manière de modeler et de brûler. Cet *aspect ponthique*, d'une nuance hellénistique, de la céramique modelée à la main par les Gètes du littoral, se perpétue tard dans l'époque romaine (constatation sur laquelle on reviendra).

Grave et significative est aussi la conclusion qui s'est imposée : dès le commencement de l'aspect ponthique de la séramique, la Dobroudja subit l'influence directe de la culture gèto-dace du nord du Danube [11].

---

[9] D. M. Pippidi, *Ştiri noi despre legăturile Histriei cu geţii în secolul al III-lea*, dans *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucarest, 1967, p. 167—185, D. M. Pippidi, *Contribuţii*, p. 186—221. H. Daicoviciu, *„Regatul" lui Rhemaxos*, dans *Acta musei Napocensis*, IV, 1967, p. 445.

[10] Em. Condurache, *Burebista şi oraşele pontice*, dans *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 521.

[11] M. Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria, sec. V—I î.e.n.*, dans *Pontica*, III, 1970, p. 99. Alexandrina Alexandrescu, *Morminte tardive în necropola getă de la Zimnicea*, comunication présentée au Symposion de Oradea — octobre 1971. On constate donc pendant les II—I siècle a.n.ère, un procéssus évident de *dacisation* dans la céramique. Le même phénomène se reflète aussi dans les urnes du II-e siècle a.n.è., découvertes dans la necropole de N. Bălcescu.

Malgré l'importance reconnue aux problèmes d'éthnie, la continuité des autochtones gètes dans la Dobroudja romaine n'a pas été mentionnée, jusqu'il y a 3—4 ans, que d'une manière occasionelle [12].

Les fouilles et les recherches commencées en 1968 ont contribué à l'accumulation de dates inédites, de première signification qui ont permis à contourer, chaque année avec plus de précision, le thème en cause. [13]

De cette manière, nous sommes justifiés à soutenir l'ipothèse de *la continuité gète, sur le territoire de la Dobroudja, jusqu'au III.ème—IV.ème siècle de notre ère* et même si on ne peut pas parler, avec certitude, d'une population non-romanisée, nous sommes obligés d'affirmer *la continuité das traditions gètes, jusqu'aux V.ème—VI.ème siècles de notre ère !*

Ce phénomène s'incadre parfaitement au fond de la continuité de vie, de culture et d'éspace de toutes les tribus gèto-daces, d'avant et d'après la conquête romaine.

La céramique autochtone de la Dobroudja romaine offre les principaux arguments et critères d'interprétation de l'ipothèse émise.

Il n'est question, bien sûr, que de la céramique découverte en des conditions stratigraphiques indoubitables, dans les établissements ou necropoles mentionnées au commencement de cette étude (note 13).

Du I.er—IV.e siècle, les formes et la décoration de la céramique modelée à la main, ou de la céramique grise confectionnée au tour, ont de nombreuses analogies autant sur le territoire de la Moesie que de

---

[12] V. Pârvan, dans *Getica*, et puis dans *Cetatea Tropaeum ;* R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938. Gh. Ştefan, *Contribuţii arheologice la cunoaşterea dacilor în Dobrogea de nord*, dans *Studii şi referate*, I, p. 29—34.

[13] C. Scorpan, *Contribuţii arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice*, dans *Pontice*, I, 1968, p. 341. Et puis, le même auteur a publié : *Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Bugeac-Valea lui Marinciu* (le premier établissement gète de Dobroudja investigué jusqu'à présent), dans *Pontice*, II, 1969, p. 253 ; *Imitaţii getice după opaiţe greco-romane*, dans *Pontice*, II, 1969, p. 253 ; *Prezenţa şi continuitatea getică în Tomis şi Callatis*, în *SCIV*, 21, 1, 1970, p. 65 ; *Aspecte ale continuităţii şi romanizării băştinaşilor din Dobrogea în lumina recentelor cercetări*, dans *Pontica*, III, 1970, p. 139 ; *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană — sec. II—IV e.n.*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 137.

Ce sont les seules études concernant le problème des autochtones et de leur continuité dans la Dobroudja romaine, parues entre 1954 et 1971. L'article de M. Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, dans *SCIV*, 22, 1, 1971, p. 19—45, confirme (pour les II-e — III-e siècle) l'ipothèse de la continuite dace anterieurement par nous.

Notre ipothèse a été confirmée aussi par Al. Barnea, *Cu privire la continuitatea populaţiei geto-dacice în cetăţile Dinogeţia şi Tropaeum Traiani*, communication a VII-e conference d'archéologie Bucarest, 1971.

Plus recemment, C. Scorpan, *Continuitatea în Dobrogea şi problema unităţii culturii geto-dace*, în *Crisia*, Oradea, 1972, p. 155. Voir aussi, C. Scorpan, *La continuité de la population et des traditions thraco-gètes en Dobroudja*, au *Premiér Congrés de Thracologie, Contributions roumaines*, Sofia, 1972.

la Dacie romaine, ou chez les Gèto-Daces libres habitant au nord du Danube [14].

L'étude de la céramique de Bugeac, Tomi, Callatis, Horia, et Sacidava, modelée à la main, soulève un problème intéressant : malgré le caractère évident de la tradition céramique autochtone La Tène, la technique du modelage et de la cuisson change, sensiblement améliorée en rapport à celle de l'époque hellénistique et ce qu'il y a de plus important, ressemble, jusqu'à l'exactitude à la céramique gète et dace (modelée à la main) de Moldavie, Valachie et Transylvanie. Presque la même constatation est valable aussi pour la céramique grise au tour, mais l'influence du sud thrace disparaît. Depuis l'étape classique du I.er siècle a.n. ère et le I.er siècle n. ère, une explication catégorique de l'unité de la culture materielle des gètes et des daces, et donc de l'unité spirituelle, este difficile à fournir. On pourraît supposer un relachement de pouvoir et de l'influence des thraces du sud, dû à l'avancement des Romains vers le Danube et aux relations plus étroites des Gèto-Daces, résultat de l'extension de l'état dace de Burebiste jusqu'a Pont-Euxin et stabilisés dès la domination unitaire de type provincial de l'empire romain sur les territoires gètes et daces autour des Carpathes et dans la région du Danube Inférior.

Nous avons découvert aussi en Dobroudja, des vases modelés à la main, mais pas identhiques aux types nord-danubiens et qui constituent une catégorie spéciale de la céramique locale, ouest-ponthiques. À Medgidia, un vas à anse tirée du bord, muni de bec, avec de gros parois, l'ouverture large et le bord simple, s'amincissant beaucoup vers le pied pas troup haut, à base circulaire et décoré, à la base, d'une bande saillante, alvéolée. Deux tasses gètes, l'une noire, découverte à Medgidia et l'autre brune de Sacidava, présentent à l'opposé de l'anse, un bec d'écoulement.

Remarquable aussi une céramique ornée aux bandes alvéolées ou, aux boutons, modelée à la main, mais dans une pâte très poreuse, presque noire. Les parois de ces vases sont minces, durs, très bien cuits.

On doit aussi considérer, comme variantes locales, les lampes modelées à la main dans une pâte poreuse, imitations incontestables d'après les spécimens grèco-romains. On a découvert des lampes de ce type à Tomi, Callatis, M. Kogălniceanu. L'exemplaire de Callatis est orné du motif incisé imitant la disposition des aiguilles de sapin et de rangées de petite alvéoles [15].

---

[14] La majorité des découvertes et la bibliographie respective, chez D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, Bucarest, 1966 ; *idem*, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Buc. 1971.

Gh. Diaconu, *Tîrgșor, necropola din sec. III—IV*, București, 1965, p. 65, pl. VIII/2 ; D. Protase, *op. cit.*, p. 112—114 ; *Materiale*, VII, p. 505 ; *Materiale*, VIII, p. 18.

[15] C. Scorpan, *Imitations gètes d'après des lampes gréco-romaines*, dans *Pontica*, II, 1969, p. 253—269.

En fait, l'existence des variantes locales du même aspect ponthique de la culture aborigène en époque romaine, représente aussi un problème de continuité. En corrélation directe avec l'unité culturelle, on constate le développement d'un processus qui à conféré une relative unité à la culture materielle thraco-gète dans les zones adjacentes de l'ouest et du nord de la Mer Noire.

*

On connait aujourd'hui l'importance, pour le problème de la continuité, du rite d'incinération chez les Gètes.

En Dobroudja aussi, le rite d'incinération caractérise la population autochtone du IV.e siècle a.n. ére jusqu'aux II.e—III.e siècles de n. ère.

La population gète du territoire de la Dobroudja, utilisait pendant l'époque romaine, aussi le rite funéraire traditionel d'incinération en urnes.

La nécropole d'Enisala [16], du II.e siècle de notre ère, représente une preuve incontestable de la continuité en Dobroudja. La disposition des pierres autour et au-dessus des urnes rappelle le rite funéraire identique du IV.e siècle a.n.è., à Bugeac. L'utilisation à Enisala, sauf les urnes modelées à la main et ornées, d'une bande alvéolée, de vases romains comme urnes d'incinération, ne peut pas être interpretée que le résultat de la romanisation et non de l'existence d'une éthnie double — gète et romaine, dans le cimetière. Donc, le terme de daco-romain, accordé à la nécropole d'Enisala nous semble inoportun et iréel.

Des urnes gètes d'incinération, indiquant, probablement des nécropoles, ont été découvertes aussi à Visterna et Hamcearca.

Une nécropole d'incinération avec des urnes modelées à la main et ornées d'une bande alvéolée, on a découvert a *Alimanu,* pres de Rasova (et de Sacidava), datés du II—IIIe s.n.è.

Mais n'oublions pas qu'on a aussi découvert à Piatra Frecăţei un tombeau d'incinération où on a trouvé un fragment céramique, modelé à la main et orné d'une bande alvéolée [17].

Il faut citer aussi les tombeaux tumulaires à l'incinération sur place, dans la nécropole de la cité d'Hystria, qui durent du VI.e siècle a.n.è. jusqu'au II.e siècle de n.è., attribués à la population autochtone thraco-gète [18].

La situation des nécropoles du Tomi est digne d'une attention spéciale. On a découvert un nombre de 450 tombeaux d'époque romaine. L'incinération est générale au I.er siécle de n.è., sauf dans quelques tombeaux d'inhumation d'enfants, mais, au commencement du II.e

[16] M. Babeş, *op. cit.*
[17] A. Petre, dans *Dacia*, VI, 1962, p. 218, fig. 5.
[18] P. Alexandrescu, dans *Histria*, II, p. 133—282 et dans *Materiale*, V, p. 309—310, fig. 11.

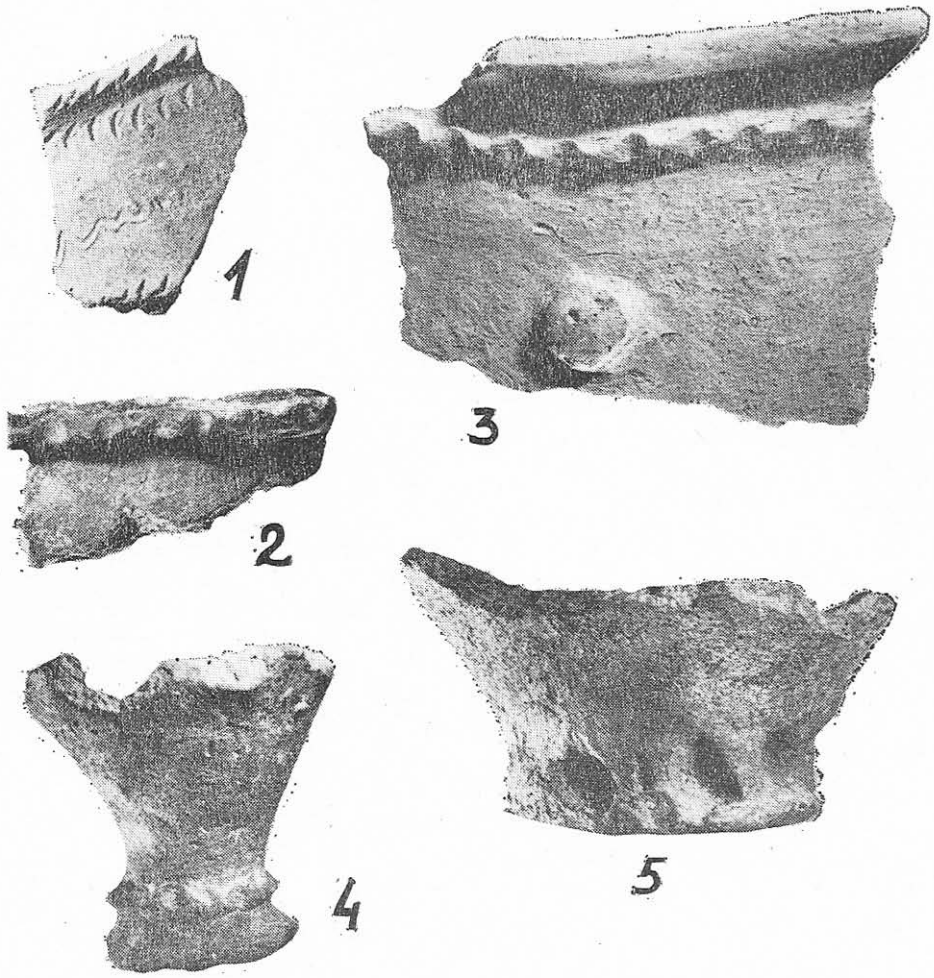

Fig. 1. Céramique gète. 1—3 = Bugeac. 4 = Medgidia. 5 = Tomis.

siècle, les tombeaux d'incinération deviennent de plus en plus rares. Datés du III.e siècle on n'a découvert que trois tombeaux d'incinération, par raport au 200 d'inhumation. Les tombeaux d'incinération du III.e siècle sont planes, avec la fosse ovale, légèrement courbée, mais avec l'incinération sur place, la zone d'incinération ne dépassant pas le niveau de la fosse [19].

[19] V. Barbu, dans *Studii clasice*, III, 1961, p. 203 et *L'incineration et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, dans *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 372—376. Voir aussi *SCIV*, 22, 1, 1971, p. 48—51.

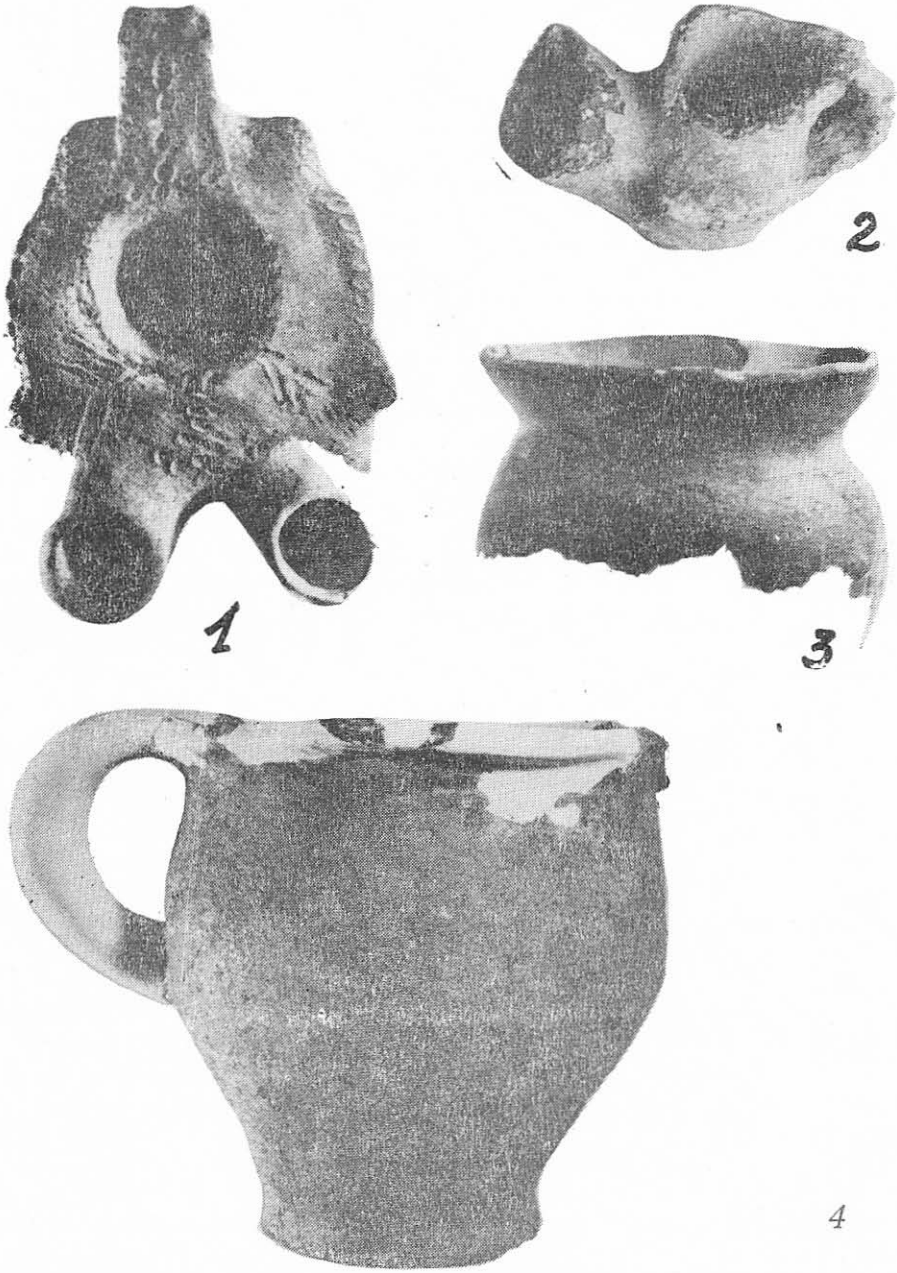

Fig. 2. 1 = Lampe modelées à la main, Callatis. 2 = lampe à la main, M. Kogălniceanu. 3, 4 = céramique gète de Sibioara.

Même les premiers investigateurs des tombeaux tomitaines n'excluaient pas l'ipothèse qu'au moment où, au III.e siècle l'inhumation était générale à Tomi, la pratique d'incinération était déterminée par les traditions de la population gète autochtone de la ville. L'argument décisif pour cette ipothèse peut être consideré la découverte dans le tombeau no. 26 d'une tasse-cassollette, modelée à la main, ayant à la base, les encoches digitées.

L'impédiment qui s'oppose à cette interprétation pouvaît être l'absence de tombeaux semblables en La Tène, tant en Dobroudja qu'en Dacie, d'où la conclusion que l'origine en serait grèco-romaine. Mais, de même qu'en Dacie romaine, malgré la provenance étrangère, le type de tombe à l'incinération sur place, à la fosse ovale, courbée, a été adopté, aussi par les autochtones [20]. De cette même catégorie font partie aussi les tombes à céramique gèto-dace de Cinciş et Sebeş, et en Dobroudja, les quelques tombes de Tomi et de N. Bălcescu.

Dans cette dernière localité on découvert une nécropole d'incinération aux tombes du III.e—II.e siècle a.n.è., prolongeant son existence jusqu'a l'époque romaine.

Les tombes sont, en majorité, du type d'incinération sur place, en fosse rectangulaire. Dans ces tombes on a découvert la céramique gète associée aux amphores hellénistiques ou à la céramique romaine. L'association de ces tombes aux urnes à celles plates à l'incinération sur place est digne d'intérêt.

La nécropole de N. Bălcescu doit être interprétée comme appartenant aux autochtones gètes, parmi lesquelles, quelques uns, sous l'influence de l'hellénisme, empruntent un nouveau type de tombe d'incinération qui dure jusqu'à l'époque romaine.

*

Les découvertes gètes du territoire de la Dobroudja ne doivent pas surprendre, car elles sont en concordance avec les autres sources littéraires ou épigraphiques.

A la limite entre l'époque hellénistique et romaine, la vie et les faits des gètes ont eu un écho retentissant dans l'oeuvre de Cassius Dion et de P. Ovidius Naso (v. les notes 7 et 8).

En pleine époque romaine, on trouve dans les inscriptions les noms de quelques autochtones [21]. Certainement que le nombre des Gètes arrivés à une position sociale, leur permettant d'élever des tombes en pierre, était réduit.

Tout aussi significative pour le problème en question est aussi la continuité de l'utilisation officielle des anciens noms gètes des quelques établissements, à travers toute l'époque romaine, des nominations dont la terminaison en *dava* ou *sara,* prouve l'appartenance à un territoire

[20] D. Protase, *Riturile funerare*, p. 114—115, 139, 170—171.

[21] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 190—191 ; I. I. Russu, *Populaţia histriană în sec. II e.n.*, dans *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 50—54.

certe des gèto-daces [22]. La célèbre inscription de la cité des Ausdecenses parle, d'une certaine manière, des autochtones [23]. N'oublions pas que la personnification du dieu principal local — Uhéros chevalier, est très répandue [24].

Même au IV.e siècle de n.è., un homme important de Scythia Minor — un *exarhus* — portait le nom gèto-dace classique — *Dicebalus*, fait qui atteste avec certitude son appartenance éthnique [25].

Une bien connue et discutée inscription du commencement du III.e siècle de notre ère, parle d'un litige de frontière entre Messia Pudentilla et le *vicus* Buteridava, qui était sur le territoire de la cité d'Hystria [26]. Voil, donc qu'une ancienne dave autochtone gète, continue d'exister pendant le III.e siècle de notre ère, sur le territoire même d'une cite comme Hystria.

L'étude des documents épigraphiques qui contiennent le terme de „*princeps*", a mené à la conclusion que dans les provinces danubiennes, le titre de *princeps* accompagne le nom, justement pour signifier les indigènes (romanisés ou pas) [27].

Significative parrait aussi l'inscription de Durostorum, mise pour un soldat de la Légion XI Claudia, Valerius Marcus, par sa femme Aurelia Faustina, avec les fils Decibalus, Seiciperis, Mamutzis et les filles Macaria et Matidia [28]. Les noms indigènes Decibalus (certainement gète), Seiciperis et Mamutzis, donnés aux enfants par des parents déjà romanisés, indique, à notre oppinion, la force conservatrice gète.

*

Un problème très intérésant et spéciale est *la continuité de la traditions très anciennes, réflétée surtout dans la céramique,* au sein des *traditions très anciennes, réfleté surtout dans la céramique,* au sein des groupes éthniques indigènes en voie de romanisation ou déjà romanisés, *pendant les IV.e—VI.e s. de notre ère.*

Les preuves de ce processus ont été découvertes (du point de vue archéologique) à Hystria, Tomi, Callatis, Dinogeţia, Sacidava, Tropaeum Trajani.. Il ne faut pas ignorer toute la série des découvertes sûres du point de vue stratigraphique, découvertes qui se multiplient chaque année, par des fouilles.

La céramique de l'époque romano-byzantine, modelée à la main, est de tradition certe gète, mais la technique de la pâte, la cuisson et le

[22] Vl. Georgiev, *Raporturile dintre limbile dacă, tracă şi frigiană,* dans *Studii clasice,* II, 1960, p. 44—45 et la carte.

[23] R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei,* II, p. 164.

[24] C. Scorpan, *Cavalerul Trac,* 1967.

[25] I. Barnea, *Din istoria Dobrogei,* II, p. 397. On trouve le nom aussi dans d'autres inscriptions de la Moesie Infèrieure mais pas en Thracie (cf. Vl. Georgiev, *op. cit.,* p. 47).

[26] *CIL,* III, 14447 ; I. I. Russu, în *SCIV,* VI, 1955, 1—2, p. 80 ; Em. Doruţiu, dans *SCIV,* XV, 1964, 1. p. 132 ; Al. Suceveanu, dans *Peuce,* II, 1971, p. 155.

[27] *CIL,* III, 12491. Em. Popescu, *Studii clasice,* IX, 1967, p. 181—198, *CIL,* III, 772. *CIL,* III, 7481.

[28] R. Vulpe, *Histoire ancienne,* p. 190.

modelage ont beaucoup évolué et changé. Les formes même subissent une évidente empreinte romaine.

Les fouiles de 1970—1971 de Sacidava ont été édificatrices. Les trois séctions, à tous les niveaux, des plus anciens (II.è—III.e siècle) jusqu'a plus récents (IV.e, Ve et VI.e siècle), contenaient de la céramique gète, modelée à la main, aux formes et décorations des plus caractéristiques.

En dehors de la rémanence, plus rare, de types anciens, traditionnells comme pâte et forme, dans la période tardive se produisent certaines transformations. La pâte este de meilleure qualitè, homogène, aux dégréssants fins, prêtant aux parois (déja minces) unde grande dureté, sonorité et une couleur brune, fonçée.

On constate un évident rapprochement aux vases romaines, gris, d'utilité commune (cuisine) et même *une transposition des formes et ornements gète traditionelles dans la pâte grise, modelée au tour,* identique à la céramique grise, poreuse de l'époque romano-byzantine (le type Hinog).

La forme la plus fréquente de la céramique modelée à la main reste quand-même, celle de pot, mais plus ovoïdale et d'une élégance plus souple. Caractéristique et fréquente pour cette étape tardive reste la décoration consistant d'une bande saillante, aux alvéoles et encoches mais placée invariablement et exactement juste autour du bord.

Un vase, modelé à la main, entier, décoré aux encoches au bord et avec deux bandes saillantes, alvéolées, placées tout autour, a été découvert *in situ,* sur le paviment de la grande basilique de Tomi, avec le fragment d'un pot modelés à la main, orné aussi d'une bande alvéolée au-dessous du bord, mais dans une pâte grosière, traditionelle (appartenant certainement au VI.e siècle).

Aux fouilles d'Adamclisi, Dinogeţia, Sacidava, Sinoè etc. on a découvert de la céramique modelée à la main, ornée au bord de la même bande saillante, alvéolée.

A Constantza (Tomis), des fouilles de 1971 et 1972 ont découvert la céramique gète très riche aux niveaux de IVe et Ve siècle notre ère, en spécial des vases confectionnés au tour, en pâte traditionelle, décorés à la bande saillante (fig. 4).

On a découvert aussi sur le territoire de Dobroudja, *des vases confectionnés au tour, décorés à la bande saillante, traditionelle,* gète, alvéolée ou incisée. La comparaison et l'évolution de ces vases donnent une signification spéciale au phénomène de la continuité et de la romanisation.

Nous avons découvert à Bugeac, dans l'établissement rural du II.e siècle de notre ère, des fragments céramiques modelés au tour rapide et décorées d'une bande saillante, alveolée, mais dans une pâte grossière poreuse, typiquement gète, aux parois épais, caractéristique, qui rapelle jusqu'à l'identité un fragment grossier, modelé à la main et orné de la même manière, ce qui prouve que *dès le II.e siècle, la pâte, la forme et la décoration gète ont passé sous l'influence romaine, au tour de potier.*

1.

2.

Fig. 3. 1 = Inventaire d'un tombeau de Tomis. 2 = Vase à la main, sec. VI, Tomis

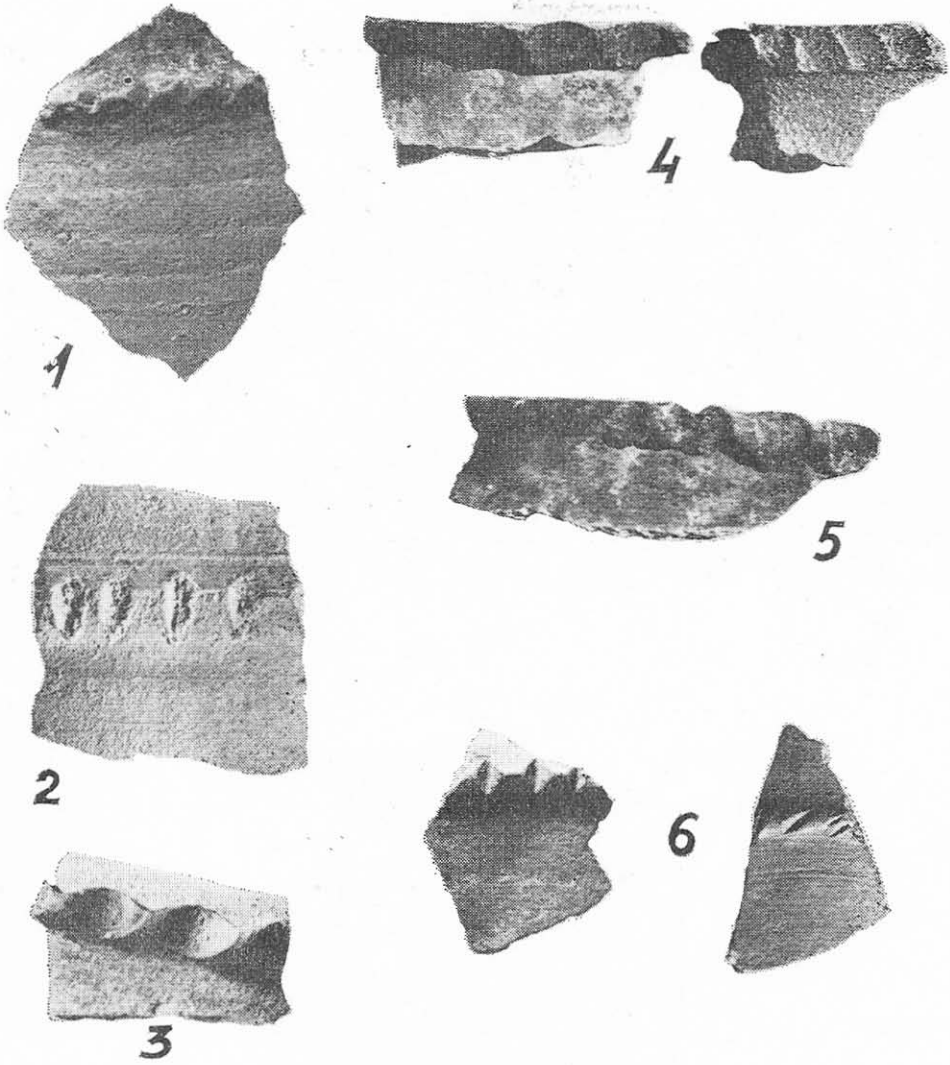

Fig. 4. Céramique au tour, décoré aux bande alvéolées, ou incisée.
1, 2 = Bugeac, sec. II. 3—5 = Tomis, sec. IV et V. 6 = Sacidava, sec. VI.

Nous avons découvert à Sacidava, Tropaeum et plus récemment à Tomi, *aux niveaux du V.—VI.e siècle,* des fragments céramiques modelés *au tour rapide,* maïs dans une pâte homogène, fine, grise, aux parois minces-dures (céramique grise caractéristique à la période tardive, du type Hinog), *décorés aux bandes alvéolées* ou incisées.

Voilà donc que si à Bugeac, la poterie du II.e siècle reste inchangée, aux rares écarts (concrétisés par l'introduction d'une manière isolée,

de la roue du potier sur la pâte, forme et décor gète), dans l'époque tardive, à Sacidava, Tomi et Tropaeum, les autochtones — en grande partie romanisés, en dehors des vases traditionells adoptent la céramique grise, commune, romaine, mais en l'agrémentant de bandes saillantes, alvéolées et ondulations incisées.

La genèse de cette nouvelle catégorie céramique reflète avec clarité le rapport et la symbiose des *deux componentes éthniques essentielles de la romanisation :* les gètes autochtones et les romaine. On pourraît même parler d'une certaine éthnie géto-romaine.

*

Nous avons trouvé dans des rapports d'ancienes fouilles des dates et des découvertes intéressantes, à l'appui de la continuité gète du V.e—VI.e siécle, mais qui n'ont pas suscité alors, un intérêt spécial (les découvertes, dans des conditions stratigraphiques indubitables, de céramique gèto-dace du IV.e, V.e, VI.e siècle) à Dinogeţia et à Mangalia [29].

Les découvertes et les constatations faites par les archéologues bulgares en Moesie et Thrace sont aussi concludentes pour nous [30]. Le plus récente, publiée dans une ample étude, par D. Goncev et A. Milcev confirme la continuité des formes et des ornements de la céramique thrace autochtone jusqu'au IV.e—V.e siècle de notre ère [31].

Si en Thracie et Moesie Inférieure (sur le territoire bulgare) la continuité des indigènes jusqu'au V. —VI. siècle de n.è. est attestée, comment pourraît-on séparer, méthodologiquement et logiquement, la région romaine du nord de la ligne Durostorum-Callatis du reste de la Moesie ?

*

La céramique grise, dite „de ménage" de l'époque romano-byzantine tardive, du type Hinog (ou céramique grise à *„umbo"*) est d'un grand intérêt pour le thème discuté.

Elle a été daté, d'abord, pour la fin du VI.e siècle et le commencement du VII.e siècle ; mais on en a découvert aussi à Sacidava, aux niveaux de la fin du IV.e siècle et du V.e et VI.e siècle (une grande cruche-amphoroïdde, trouvée intacte, *in situ,* du V.e siècle).

---

[29] *SCIV,* VI, 3—4, 1955, p. 714, fig. 2/2 ; *Materiale,* VII, p. 587 ; p. 593. *SCIV,* X, 2, 1959, p. 482.

[30] D. Tudor, dans *Godisnik* — Plovdiv, III, 1959, p. 92—133 ; G. Tonceva, dans *Izvestiia* — Varna, X, 1956, p. 51—61 ; B. Sultov, dans *Izvestiia* — Tîrnovo, 1, 1964, p. 50 ; I. Velkov, dans *Izvestiia,* Sofia, XI, 1937, p. 117—170 ; Voir aussi *„Thracia"*, Sofia, 1972 : V. Najdenova, *Une nécropole thrace de l'époque romaine dans les Rhodopes,* p. 145. T. Ivanov, *Über die Kontinuität der thrakischen Kultur in den thrakischen Gebieten während der Römerzeit,* p. 159. V. Velkov, *Thrakien* in der *Spätantike* (IV—VI Jhdt.), p. 213. V. Tăpkova-Zaimova, *La compétence des sources byzantines sur la surviance de l'ethnie thrace,* p. 223.

[31] D. Concev et A. Milcev, *Fouilles et recherches dans le bassin de retenue du barrage de Batak,* dans *Izvestiia,* Sofia, 32, 1970, p. 205 („Certains ornements et formes de la céramique trace préromaine continuent d'exister jusqu'au IV—Ve s.").

Des vases gris de cette catégorie étaient parfois décorés *à l'épaule* avec des bandes saillantes alvéolées, ou d'incision de tradition gète.

Le contact entre les vases à la décoration gète et la céramique romaine façonnée au tour a été déjà discuté.

On considère donc que la céramique grise tardive a une catégorique componente gèto-romaine, résultat de la romanisation à durée. Mais, il existe aussi des oppinions qui reconnaissent dans cette céramique à *umbo*, des traits génétiques non-romaines, ce qui nous semble plausible-du point de vue historique et archéologique — seulement pour quelques formes, dans la région du Danube Inférieur [32].

*

Nottre oppinion est que la romanisation d'un territoire, considérée comme un phénomène d'assimilation culturelle, suppose, *sine qua non*, la continuité d'une population autochtone, sur laquelle le phénomène agit, pendant une longue période.

Toutefois, si les éléments qui prouvent la présence des autochtones peuvent être divers (noms gètes, noms de localités, céramique, rite funéraire), justement à cause de la latinité de plus accentuée, ces éléments apparaissent peu nombreux et modestes, surtout par rapport aux éléments romains.

Les découvertes gètes des siècles V et VI sont d'une part, pour le moment, peu nombreuses, d'autre part plus surprenantes que celles des siècles II et III, et à cause de cela elles apparaissent moins concludentes.

Mais s'il faut acréditer la thèse de l'existence (dans le milieu rural surtout, mais aussi dans les cités et les villes) des Gètes des siècles I—II—III de notre ère, la période la plus offensive et rigoureuse de la romanisation de type classique — alors l'idée de la continuité de certains éléments de la culture materielle gète devient d'autant plus plausible, qu'en commençant par le IV.e siècle, nous assistons beaucoup plus à la ruralisation et barbarisation de la province du Danube Inférieur, qu'à son urbanisation et romanisation.

Donc, il paraît normal, et nous l'avons déjà affirmé à d'autres occasions, le phénomène de romanisation (en géneral et dans la Scythie Minor, en spécial) contient un germe éssentiel, obligatoire : la cohabitation éthnique.

D'autre part, si la romanisation représente un procéssus de nature linguistique et pas de nature materielle on s'explique plus facilement et sans les contradictions flagrantes, apparentes, la conservation jusqu'aux 1V. — VI.e siècle d'anciennes traditions, dans la céramique chez

[32] P. Diaconu, *SCIV*, X, 2, 1959, p. 482. I. Barnea, *SCIV*, 1, 1960, p. 72—76 ; En ce qui concerne tant les cruches piriformes (quelques unes n'ont même pas „umbo" au fond) les grands vases amphoroïdalux à l'ouverture large, ou trilobée, que la facture technique, les cannelures sont certainement romaines. Mais le *umbo* reste un élément etranger, apporté probablement par les foederates germaniques.

les descendants des gètes aborigènes, déjà romanisés. La conservation et le phénomène de pérpétuité des traditions — et il faut souligner — *seulement de certaines traditions dans le contexte d'ensemble de la romanisation continue*, de nature linguistique (mais, d'après notre oppinion, aussi d'ordre culturel materiel, justifié par l'adoption définitive, chez les indigènes, pas seulement de la langue latine, mais aussi du mode de vie romain ou romain-byzantin), ne contredit et ne peut pas contredire la réalité absolue de la romanisation sur le territoire situé entre le Danube Inférieur et la Mer Noire.

En fait, toute la population avait adopté le mode de vie romain-byzantin et la langue latine, fait qui n'exclue pas la possibilité que les génération déscendantes des Gètes romanisés ou des Gèto-Romains produisent encore des vases modelés à la main, d'ancienne tradition.

Le phénomène de romanisation de la Dobroudja est d'autant plus catégorique qu'il a duré plusieurs siècles, mais, durant 600 ans, cette romanité a été obligée d'actionner sur les populations non-romanisées (ou en voie de romanisation) qui pénétraient tout le temps du nord du Danube.

La transmutation masive des Gèto-Daces depuis la plaine valaque, au II.e siècle de notre ère ; la colonisation et stabilisation, en étapes, des Carpes, dés le commencement de la deuxième moitié du III.e siècle : la présence des Sarmathes ; de la culture Sîntana-Cerneahov ; la pénétration des premiers Slaves, au VI.e siècle ; pour ne plus parler de l'importance des groupes éthniques grecques (attesté, par exemple, à Tropaeum, jusqu'au VI.e siècle de notre ère) ; ce sont des faits discutés, thèoriquement et prouvés, du point de vue archéologique, pendant ces dernières années.

La romanité de Dobroudja réunit tous le éléments hétérogènes dans un procèssus irréversible, unificateur, de latinisation. Sans l'analyse et l'étude des éléments inclus par la romanisation, (surtout des populations autochtones), on ne pourraît pas comprendre et argumenter la réaction de continuité de la romanité dans la région du Danube Inférieur, jusqu'au commencement de la féodalité.

A présent, la synthèse des preuves accumulées, nous fait penser ipothétiquement à la continuité gèto-romaine, jusqu'au commencement de la féodalité, procèssus effectué dialectiquement sur le territoire de la Dobroudja et surtout par l'intermédiaire de la Dobroudja, la seule région où l'éthnie gète et plus tard gèto-romaine pourraît persister, cette province restant romaine jusqu'en plein VII.e siècle (sans être affectée par les puissants ébranlements qu'ont subissant même après le VII.e siècle gré des invasions migratoires) et subiseant même après le VII.e siècle une influence byzantine, dominante, positive et continue qui s'est exercitée d'une manière permanente sur les territoires autour de la Mer Noire.

GH. PAPUC

CERAMICĂ ROMANĂ TÎRZIE CU DECOR ȘTAMPILAT DESCOPERITĂ LA EDIFICUL ROMAN CU MOZAIC DIN TOMIS

În timpul săpăturilor efectuate de Muzeul de Arheologie Constanța pentru a scoate la iveală mozaicul din Tomis și cele 11 magazii, a fost recoltat un material arheologic impresionant, atît din punct de vedere cantitativ, cît și din punct de vedere al valorii sale științifice.

O mare parte din ceramica descoperită aici a fost studiată de către Adrian Rădulescu [1] În cele ce urmează ne propunem să tratăm o parte infimă din ceramica de la acest edificiu, anume, cea cu decor ștampilat.

Această ceramică constituie o categorie importantă din cadrul ceramicii romane tîrzii, fapt relevat de studiile care au apărut avînd ca subiect tocmai această categorie ceramică. Pe plan național un amplu studiu asupra ceramicii romane tîrzii cu decor ștampilat aparține lui Emilian Popescu, și cuprinde ceramica de acest tip descoperită la Histria [2]. Trebuie să amintim de asemenea faptul că au apărut și alte lucrări ce vizează această problemă [3].

Pe teritoriul Dobrogei au fost identificate mai multe centre unde s-a descoperit ceramică cu decor ștampilat. Amintim dintre acestea :

---

[1] A. Rădulescu, *Desvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană.* I, Contribuții la cunoașterea ceramicii romane, în mss.

[2] Emilian Popescu, *Ceramica romană tîrzie cu decor ștampilat descoperită la Histria.* în *SCIV*, 16, nr. 4, 1965, pp. 695—725.

[3] Scarlat Lambrino, *Empereur pré-byzantin figuré sur une coupe en terre-cuite,* în *RIR*, I, 1931, pp. 63—74 ; Gh. Ștefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogeția-Bisericuța, în Dacia*, XI—XII, 1945—1947, pp. 305—307 ; *Săpăturile de la Garvăn,* în *SCIV*, I, 1, 1951, p. 37 ; Gh. Ștefan, I. Barnea, *Șantierul de la Garvăn,* în *MCA*, VIII, 1962, p. 678 ; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei,* II, 1968. p. 493 ; I. Barnea, *O casă romană tîrzie de la Dinogeția,* în *SCIV*, 20, 2, 1969, pp. 255—263.

Carsium [4], Sacidava [5], Histria [6], Tropaeum Traiani [7], Salsovia [8], Dinogeția [9], Piatra Frecăței [10], precum și în alte zone din Tomis [11].

Ceramica cu decor ștampilat din Dobrogea se încadrează perfect în cadrul ceramicii de acest fel din răsăritul Imperiului Roman. Prima lucrare apărută, care tratează această problemă este cea a lui K. Kübler [12], urmată de lucrarea lui F. O. Waage [13], care revine mai tîrziu asupra acestei probleme [14]. Ceramica romană cu decor ștampilat descoperită pe Agora ateniană a fost studiată de H. S. Robinson [15]. Cea mai recentă, dar și cea mai completă lucrare, ce are meritul de a elucida o serie de probleme legate de această categorie ceramică aparține lui J. W. Hayes [16], lucrare apărută în 1972.

Ceramica cu decor ștampilat este caracteristică întregului Imperiu Roman, avînd însă deosebiri în funcție de zonele de difuzare. Ceramica de această categorie din Africa [17], constituie o grupă separată de

---

[4] A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hîrșova*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 355.

[5] C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limes-ului și Dobrogei romane*, în *Pontica*, V, 1972, p. 321.

[6] Em. Popescu, *op. cit.*

[7] Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 306; în sectorul nostru de la cetatea Tropaeum Traiani, 1972, a apărut un fragment ceramic decorat cu ramuri de palmier, în condiții stratigrafice neclare.

[8] Vezi Em. Popescu, *op. cit.*, nota 11, p. 696.

[9] Gh. Ștefan, *op. cit.*; Idem, *Săpăturile de la Garvăn*, în *SCIV*, 1, 1951; Gh. Ștefan, I. Barnea, *op. cit.*, p. 678; I. Barnea, *op. cit.*, p. 255.

[10] Em. Popescu, *op. cit.*, nota 13, p. 696.

[11] În Tomis au apărut fragmente ceramice cu decor ștampilat în Șantierul arheologic din Parcul Catedralei și în Piața Ovidiu, cu ocazia unor săpături mai vechi.

[12] K. Kübler, *Spätantike Stempelkeramik. Mitteilungen aus dem Kerameikos V*, în *Athen, Mitteilungen*, 56, 1931, p. 75—85; idem, *Zum Formwandel in des Spätantiken attischen Tonplastik*, în *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 67, 1952, p. 99—145.

[13] F. O. Weage, *The Roman and Bizantine Pottery*, în *Hesperia, journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. II, p. I, 1933, p. 279, 293—304.

[14] Idem, *Antioch on the Orontes IV. Port one ceramics and islamic coins. Publications of the Committee for Excavations of Antioch and its vicinity*, Princeton, 1948, p. 4, 43—58.

[15] H. S. Robinson, *The Athenian Agora, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. V, *Pottery of the Roman Period*, Princeton, New Jersey, 1959, p. 76 și următoarele.

[16] J. W. Hayes, *Late Roman Pottery, Brit. School at Roma*, London, 1972, p. 323 și următoarele.

[17] Dintre studiile privind ceramica cu decor ștampilat din Africa amintim: A. L. Delattre, *Sugets chrétiens figurés sur le fond intérieur de vases de belle poterie trouvés à Cartage*, în *Revue de l Art chrétien*, VI, 1888, pp. 219—233; M. Pinard, *Poteries et fragments chrétiens à décor incisé provenant de Cartage*, în *Byrsa*, II, 1952, p. 121—149; G. Camps, *La nécropole de Draria el Achour*, în *Libica, Epigraphie*, t. III, 1955, p. 225—264; Y. Allais, *Notes sur quelques tessons de Djemila*, în *Libica*, t. V, 1957, p. 37—42; A. Jodin, M. Ponsich, *La céramique estampée du Maroc romain*, în *BAM*, IV, 1960, p. 287—318; Idem, *Nouvelles observations sur la céramique estampée du Maroc romaine*, în *BAM*, VII, 1967, p. 499—549.

cea din apusul Europei [18], care şi aceasta se deosebeşte de ceramica cu decor ştampilat din Orientul Imperiului (inclusiv Peninsula Balcanică).

Astfel stînd lucrurile vom proceda mai jos la prezentarea ceramicii descoperite la Edificiul cu mozaic din Tomis, făcînd o clasificare a acesteia. La baza studiului nostru va sta clasificarea tipologică şi cronologică a materialului descoperit.

Deosebim trei grupe care compun ceramica romană cu decor ştampilat şi anume :

— grupa I-a, este cea mai timpurie, şi încadrăm aici ceramica decorată cu ramuri de palmier aranjate radial, combinate cu mici motive subsidiare, înconjurate cu cercuri concentrice. Această grupă este specifică, perioadei cuprinsă între anii 360—450 [20] ;

— grupa a II-a, în care intră fragmentele decorate cu animale mici şi cu motive florale repetate de mai multe ori, combinate cu rotocoale sau caneluri concentrice. Decorul în bandă concentrică tinde să fie compus dintr-un singur motiv repetat de cîteva ori. În cadrul acestei grupe deosebim trei subgrupe :

A : o bandă de decor concentrică, înconjurată de cercuri repetate de mai multe ori, avînd uneori o cruce în mijloc ;

B : una sau două benzi de motive în jurul fundului, înconjurate de caneluri :

C : o singură ştampilă în centru, înconjurată de caneluri. Grupa a doua este caracteristică perioadei dintre anii 440—490 [21] ;

— grupa a III-a cuprinde fragmentele decorate *cu o singură ştampilă aplicată pe centrul vasului*, fără caneluri sau alte decoruri. Cele mai dese motive folosite sînt crucile simple sau monogramatice. Tot în această grupă intră vase ornamentate cu animale şi motive florale, precum şi figuri umane, care apar însă mai rar. *Ştampilele tind să fie mai mari şi bine executate*. Această grupă s-a difuzat în perioada cuprinsă între anii 470—580 [22].

Vom trece mai jos la prezentarea materialului pe care îl posedăm, încadrîndu-l în grupele prezentate şi vom începe cu fragmentele ceramice care se încadrează în grupa I-a. Amintim de la început că analogii întîlnim la Antiohia [23], la Atena [24], la Histria [25], la Tropaeum Traiani [26] etc. Acest stil de ramură de palmier, formează un grup comun. Motivele de ramuri de palmier combinate cu cercuri concentrice sau rozete sînt copiate după ceramica africană [27]. De menţionat că ştampilele mai timpuri sînt mai mici şi destul de simple.

---

[18] Em. Popescu, *op. cit.*, nota 14, p. 697.
[19] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 323.
[20] *Ibidem*, p. 349.
[21] Ibidem, *loc. cit.*
[22] *Idibem*
[23] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, în *Late Roman C.*
[24] H. S. Robinson, *op. cit.*, pl. 36, m. 289.
[25] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 1, p. 699.
[26] Vezi nota 7.
[27] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 347.

Încadrăm în această grupă cinci fragmente decorate cu *ramuri de palmier* (fig. 1). Pe un fragment dintr-un vas cu diametrul fundului de 14 cm ramura de palmier este redată de 10 ori radial. Pentru a completa decorul, s-a aplicat în bandă concentrică, de 16 ori, o ștampilă circulară haşurată. Acest decor este încadrat de două cercuri concentrice liniare (fig. 1,1). Pe alte două fragmente, alături de ramura de palmier apar cercuri concentrice (fig. 1,2), sau rozete (fig. 1,3), dispuse în cerc exterior. Şi în aceste cazuri ornamentația este completată cu mari cercuri concentrice exterioare. Tot din această grupă, fac parte încă cinci fragmente ornamentale cu cercuri concentrice mici, repetate de mai multe ori, dispuse în bandă circulară (fig. 2,1-5). În unele cazuri ultimul din cercurile concentrice este realizat prin împunsături succesive, dînd imaginea unei roți dințate (fig. 1,1,3). Întîlnim decor alcătuit din așezarea în bandă concentrică a cercurilor concentrice mari, ce alternează cu altele mai mici (fig. 1,2). În alte cazuri cercurile concentrice sînt așezate alternativ cu patrate grilate (fig. 1,4-5). Mai sus am precizat că acest decor a fost copiat după cel african, fapt pentru care facem referiri la ceramica cu decor ștampilat descoperită în Maroc [28], şi care este asemănătoare cu cea prezentată mai sus. În plus mai adăugăm un fragment care are analogii în ceramică „marocană", fragment decorat cu frunze de ferigă stilizate [29], alternînd cu cercuri concentrice (fig. 1,5).

Vasele din prima grupă au forma de farfurii întinse sau de platouri circulare. Inelul de pe fundul vasului este marcat printr-o ușoară îngroșare a zonei respective [30]. Fragmentele care fac parte din grupa I-a sînt puțin numeroase în comparație cu cele din grupele II și III.

În grupa a II-a se încadrează acele fragmente ornamentate cu motive florale şi geometrice. Cele mai multe din ștampilele amintite sînt datate în a doua jumătate a secolului al V-lea e.n.[31]. Unul din decorurile comune al acestei grupe îl constituie *animalele*. Exemplele cele mai timpurii din grupă sînt mici şi stilizate aproape copilărește. Din nou sursa acestor motive pare să fie Africa. Iepurii şi cîinii sînt specifici grupei a II-a.

Vom începe prezentarea fragmentelor din această grupă cu un număr de patru fragmente ornamentate cu palmetă, repetată de mai multe ori, alcătuind o bandă concentrică, care încadra o cruce (fig. 3,1). Analogii întîlnim la Antiohia [32], şi în orașele nord-pontice [33]. Acest decor se află în interiorul unui cerc liniar. Pe celelalte trei fragmente nu s-au

---

[28] A. Jodin, *Les etablissements du roi Juba II aux Iles Purpuraires (Mogador)*, Tanger, 1967, p. 153. — vezi şi planşele LXIX, LXX, precum şi fig. 27.

[29] A. Jodin, M. Ponsich, *op. cit.*, pl. VI — Lixus, şi fig. 2 şi 12.

[30] J. W. Hayes, *op. cit.*, capitolul despre profilul vaselor cu decor ștampilat — *Catalogue of vessel typp* — p. 325 şi urm. :

[31] *Ibidem*, p. 345

[32] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, *Late Roman C.*

[33] V. F. Gaiduchievici, *Rascopchi Tirtachi v 1935—1945*, în *MIA*, nr. 25, 1952, p. 127 ; T. N. Knipovici, *Krasnolacovaia cheramica pervîh vecov* n.e., în *MIA*, 25, p. 325.

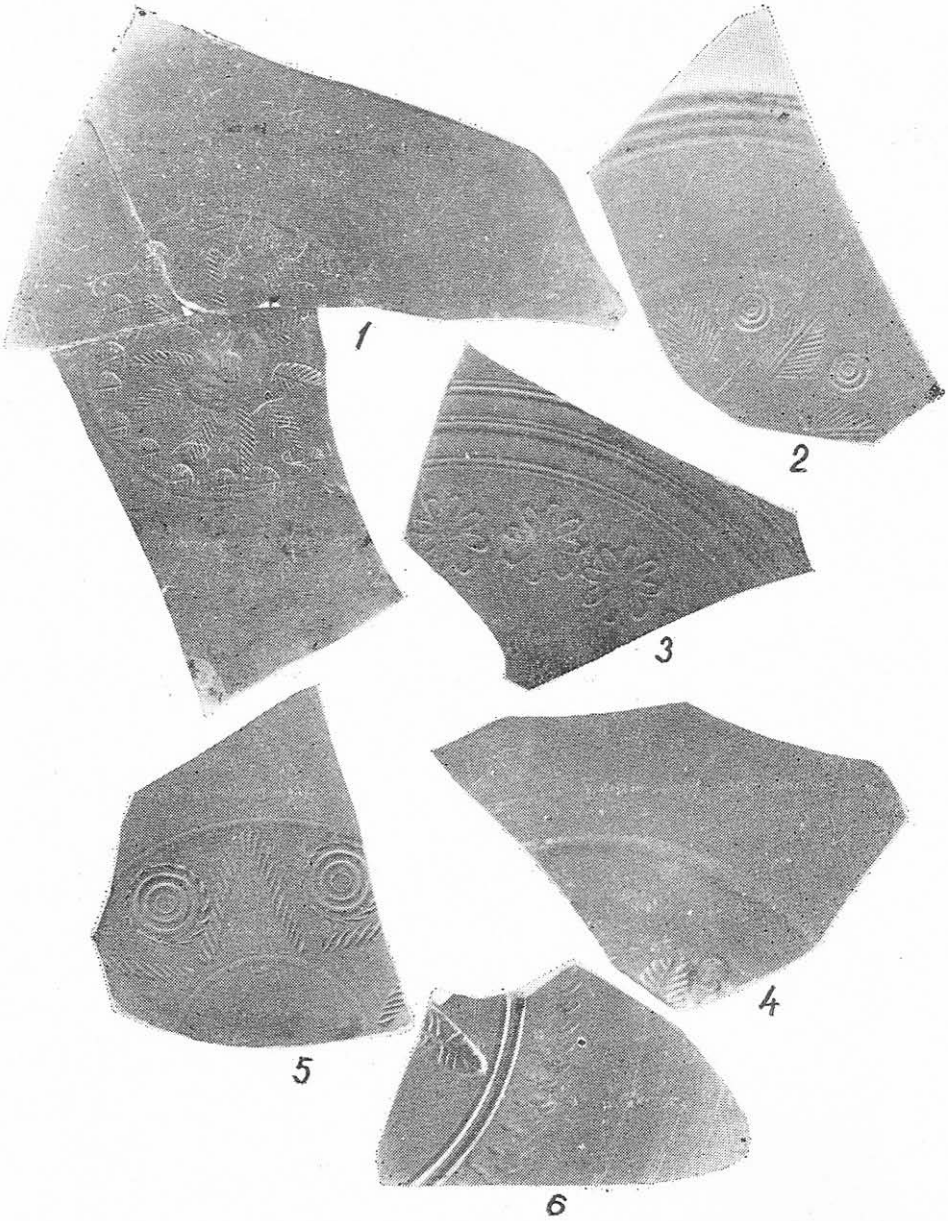

Fig. 1.

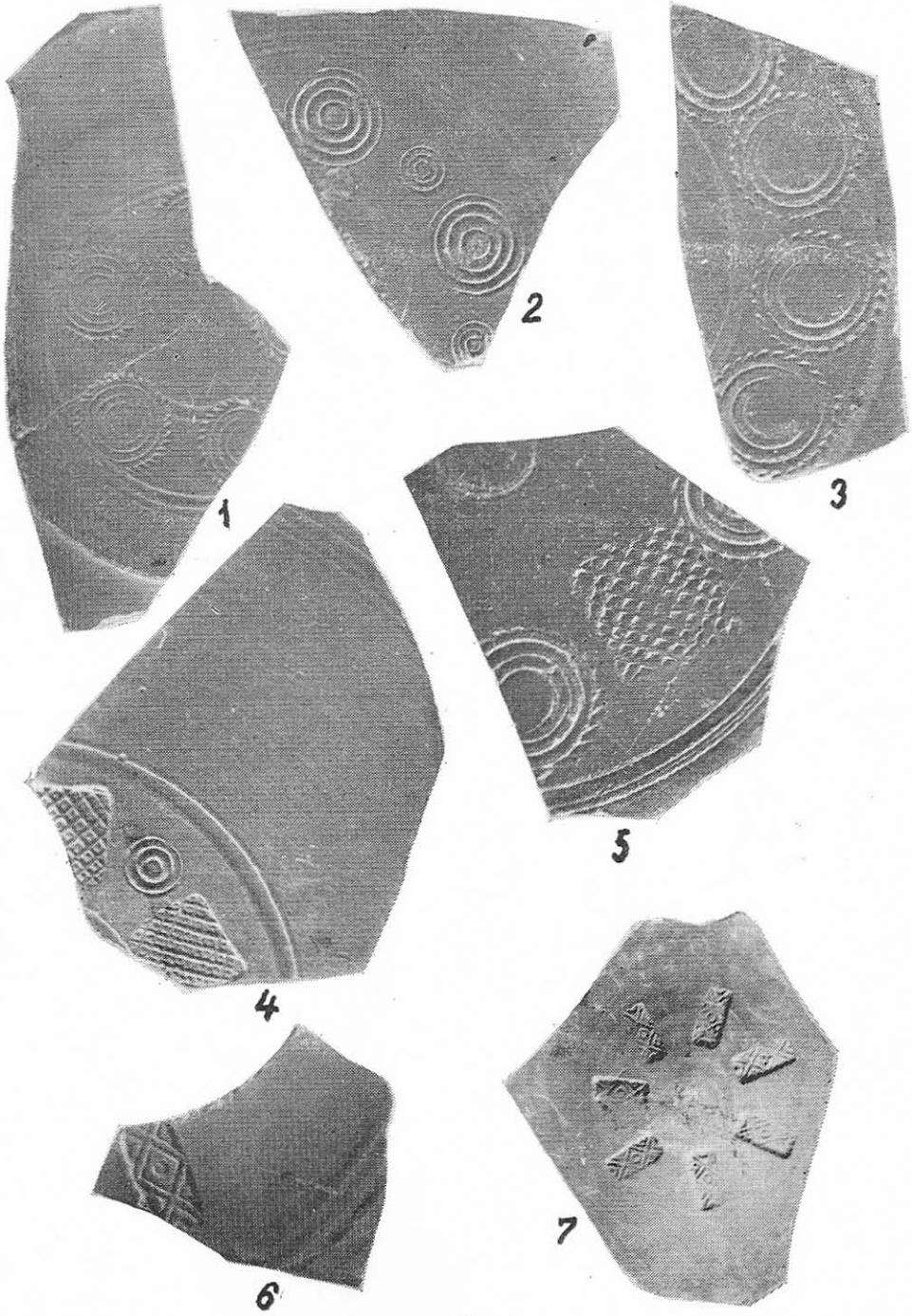

Fig. 2.

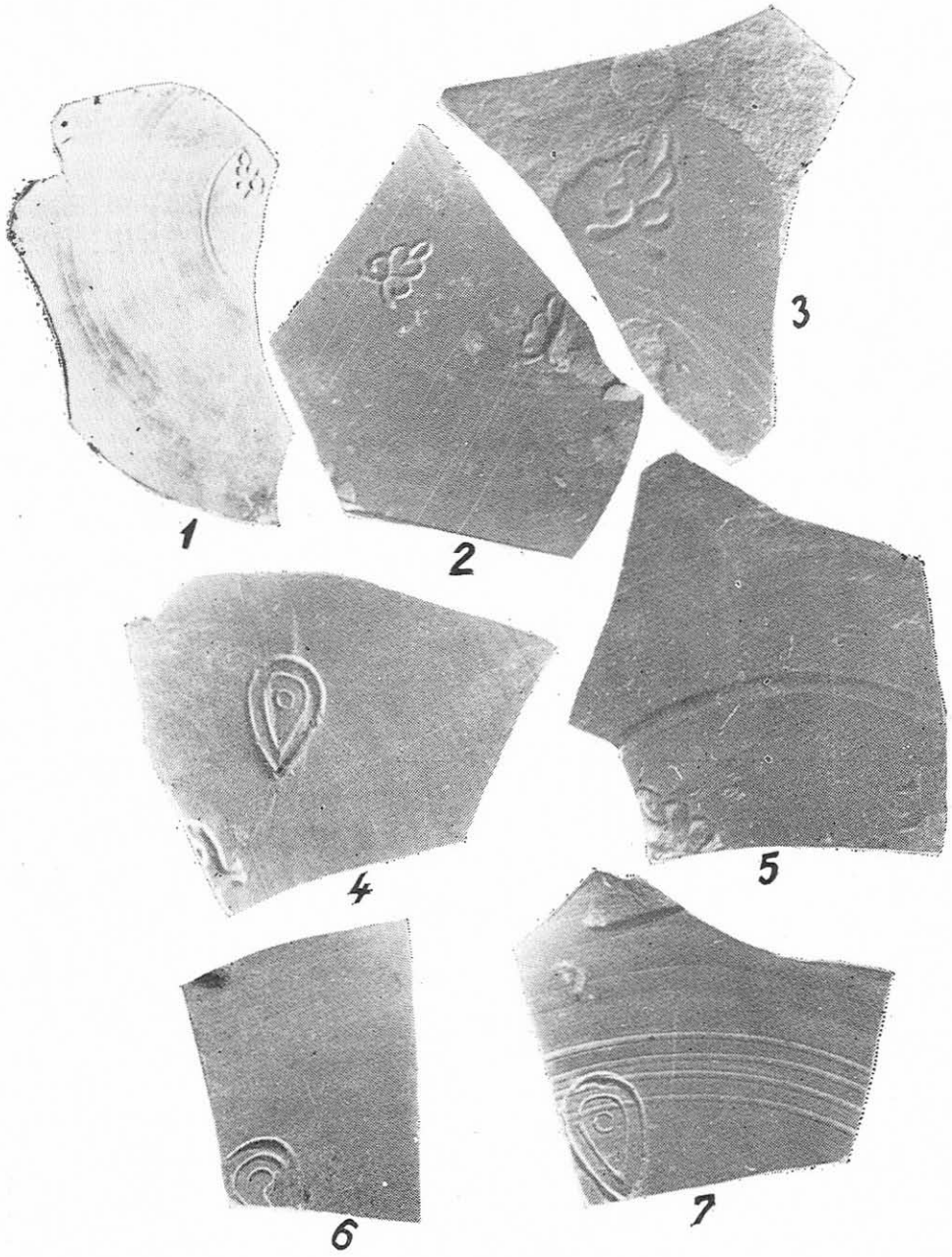

Fig. 3.

păstrat părți din decorul central pentru a-l putea identifica (fig. 3,2, 3,5). Fragmentele ornamentale cu palmetă se încadrează în subgrupele A și B din grupa a II-a.

Mugurul de lotus [34] îl avem reprezentat pe șapte fragmente, unde prin repetare de mai multe ori creează o bandă concentrică, înconjurată de cercuri din striuri (fig. 4,1,7), sau de cercuri lineare (fig. 4,2-6). Pe nici un fragment nu s-a păstrat ștampila aplicată în centrul vasului.

Migdala stilizată [35], la fel ca și mugurul de lotus, face parte din subgrupele A și B. Pe unul din cele trei fragmente decorate cu migdală se observă o parte din decorul central, gura și ochiul unui pește (fig. 3,4). Pe un alt fragment după ce s-a aplicat ștampila, au fost imprimate patru cercuri lineare concentrice, două afectînd decorul amintit (fig. 3,6,7). Analogii întîlnim la Antiohia [36] și la Histria [37].

Tot din această grupă fac parte fragmentele ornamentate cu *romb cu volute* [38] (fig. 5,1-3). Pe unul din cele trei fragmente cu acest decor, în interiorul volutelor se află cîte două cercuri (fig. 5,1). Fragmente decorate la fel întîlnim la Atena [39] și în R. P. Bulgaria la Cerven [40].

Trei fragmente au ca decor *litera S ornamentată cu volute* [41] (fig. 5,4-6). Pe unul din fragmente ștampila s-a păstrat în două exemplare. Este cert că acest decor alcătuia tot o bandă concentrică, nepăstrîndu-se ștampila centrală pe care o înconjura. Pe fragmentul din fig. 5,5 aceeași ștampilă, dar de dimensiuni mai mari a fost aplicată pe centrul vasului fapt care încdarează vasul respectiv în grupa a III-a [42]. Pentru acest motiv de decor putem face analogii la fragmentele descoperite la Antiohia [43], la Histria [44] etc.

Două fragmente sînt decorate cu un *model de lanț* [45] sau „entrelacs" (fig. 5,7,8). Decor asemănător întîlnim la Antiohia [46].

Înrudit cu decorul de mai sus este cel de pe fragmentul din fig. 5,9, decor alcătuit dintr-un *lanț de cercuri încadrat între două înlănțuiri de semicercuri* [47]. Analogii întîlnim la Antiohia [48].

---

[34] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, variantele 1 — o, analogii pe Agora ateniană, p. 303.

[35] *Ibidem*, fig. 73, p. 352.

[36] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 29, *Late Roman B. Pottery with Stamped Decorations.*

[37] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 2, 3—5.

[38] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, variantele *t* și *u*.

[39] *Ibidem.*

[40] S. Gheorghiev, *Srednovecovniat grad Cerven, Problemi i Proucivania*, în *Isvestia*, XXXIII, Sofia, 1972, p. 309.

[41] J. W. Hayen, *op. cit.*, fig. 73, varianta *v*.

[42] *Ibidem*, p. 352 ; Autorul încadrează acest decor și în grupa a III-a.

[43] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, *Late Roman C.*

[44] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 2, p. 708.

[45] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, *dd*, p. 355 ; în cazul nostru este o variantă deoarece lipsesc liniile care încadrează modelul de lanț.

[46] F. O. Waage, *op. cit.*, IV 732.

[47] J. W. Hayes, fig. 74, a, *op. cit.*

[48] *Ibidem.*

Două fragmente (fig. 2,6,7) au ștampila imprimată pe ele alcătuită dintr-un *romb și două triunghiuri* [49]. Pe unul din fragmente ștampila a fost aplicată de șapte ori radial pe fundul vasului. Decorul acesta îl întîlnim pe vasele ce provin din Agora ateniană [50].

Tot la Atena găsim analogii pentru decorul a trei fragmente descoperite la Edificiul cu mozaic, decor dispus în bandă, cuprins între cercuri concentrice și realizat prin aplicarea unei ștampile pe care este reprezentată *cifra 8 avînd deasupra o cheie* [51] (fig. 6,1,2).

Reprezentarea stilizată a *tălpii de încălțăminte* [52] constituie decorul întîlnit pe șase fragmente care fac parte din subgrupa B a grupei a II-a (fig. 6,4,7). Într-un singur caz avem această ștampilă pe centrul vasului, fiind mai mare decît în celelalte cazuri (fig. 6,3).

În grupa a II-a A și B se încadrează acele fragmente decorate cu *o cruce așezată pe un romb* [53] și repetată de mai multe ori. Pe trei fragmente tipul de cruce amintit alcătuiește un decor dispus în bandă concentrică : nu putem ști ce reprezenta ștampila aplicată pe centrul vasului. Banda de cruci este mărginită uneori de cercuri liniare (fig. 7,1,-,4). În fig. 7,2 ștampila a fost aplicată de șapte ori radial pe fundul vasului și o dată pe centrul acestuia. Amintim că acest decor poate fi întîlnit și în grupa a III-a, dar noi nu posedăm fragmente care aparțin acestei grupe. O ștampilă asemănătoare a fost aplicată pe fragmentele ce provin de la Antiohia [54], de la Histria [55] etc.

După cum am amintit mai sus, specifice acestei grupe sînt vasele al căror decor reprezintă *animale*, dintre care amintim iepurii și cîinii. Din cele șapte fragmente pe care sînt redați *iepuri* [56], cinci aparțin grupei a II-a, celelalte două, grupei a III-a. Pe unul din cele cinci fragmente (fig. 8,3) ștampila a fost aplicată de cinci ori radial [57]. Pe un alt fragment, alături de banda concentrică realizată din iepuri mai mari, se află aplicată o ștampilă reprezentînd un iepure mai mic : ultima ștampilă fiind aplicată peste cercurile din benzi de incizii ce încadrau prima bandă decorativă (fig. 8,2). Celelalte trei fragmente au decorul realizat prin repetarea ștampilei reprezentînd iepuri, completat cu cercuri din benzi de striuri, păstrîndu-se pe unele fragmente un cerc (fig. 8,1, 2,4) sau două cercuri de același fel(fig. 8,5). Analogii întîlnim la Antiohia [58], Histria [59], Dinas Powys [60] etc.

---

[49] *Ibidem*, fig. 74, b.
[50] *Ibidem*, p. 355.
[51] *Ibidem*, fig. 74, g.
[52] *Ibidem*, fig. 74, c.
[53] *Ibidem*, fig. 74, j.
[54] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 34.
[55] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 11,6 p. 713.
[56] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 74, variantele *l—o* și *p—t*.
[57] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 9.
[58] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 33, *Late Roman C*.
[59] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 9.
[60] Leslie Alcock, *Dinas Powys. An Iron Age, dark age and early Medieval settlement in Glamorgan*, Cardif, 1963, p. 126—127 și fig. 25.

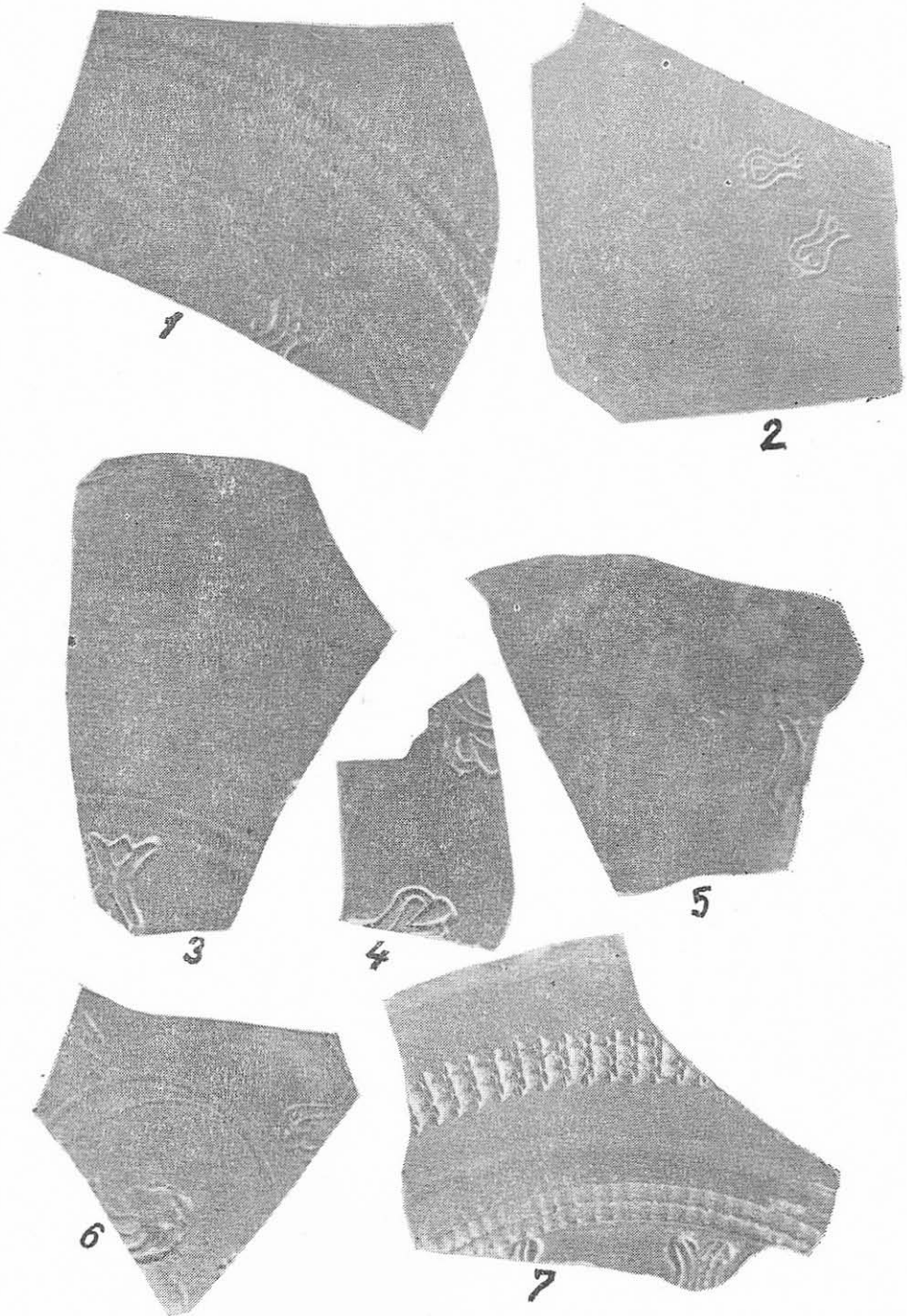

Fig. 4.

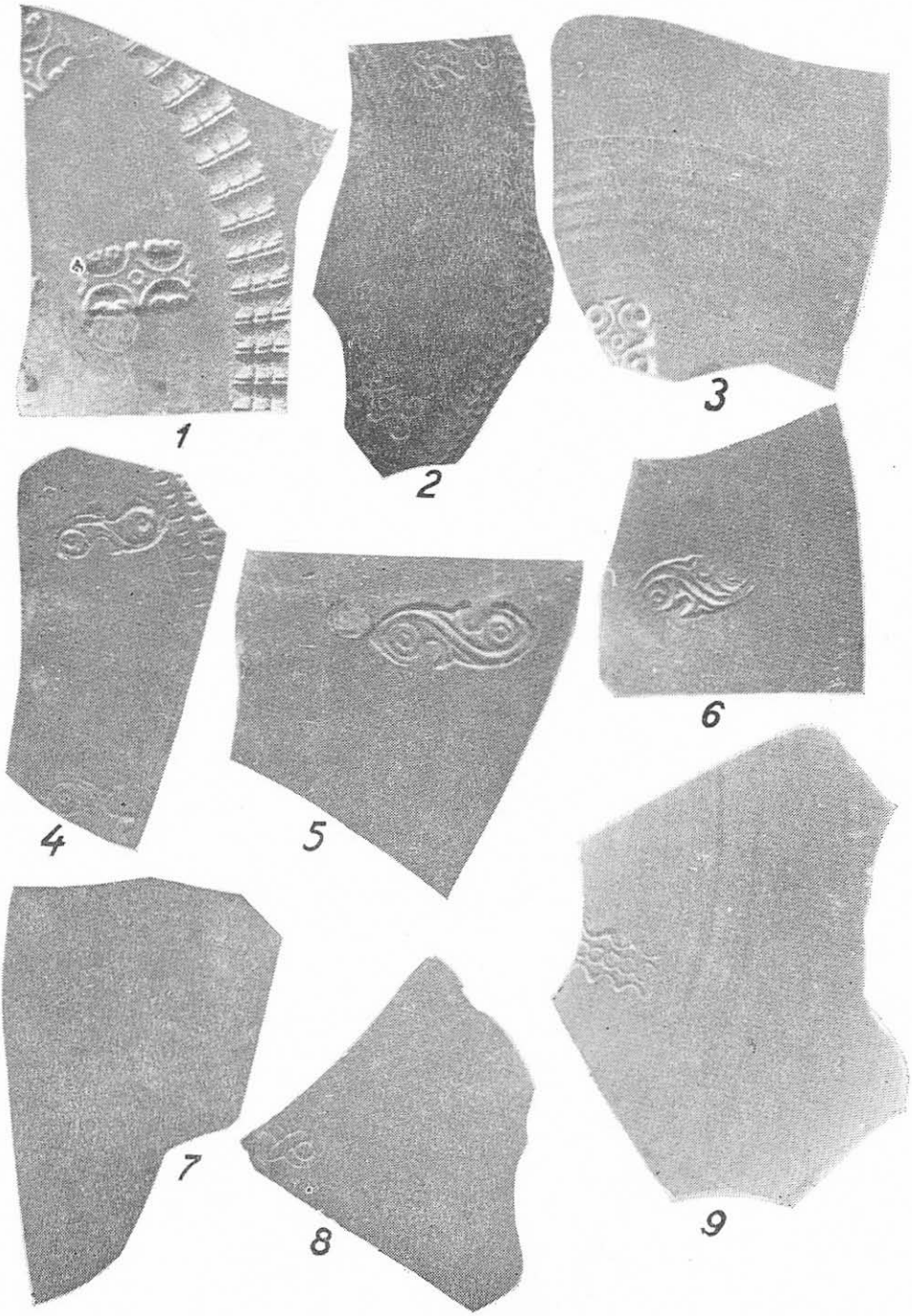

Fig. 5.

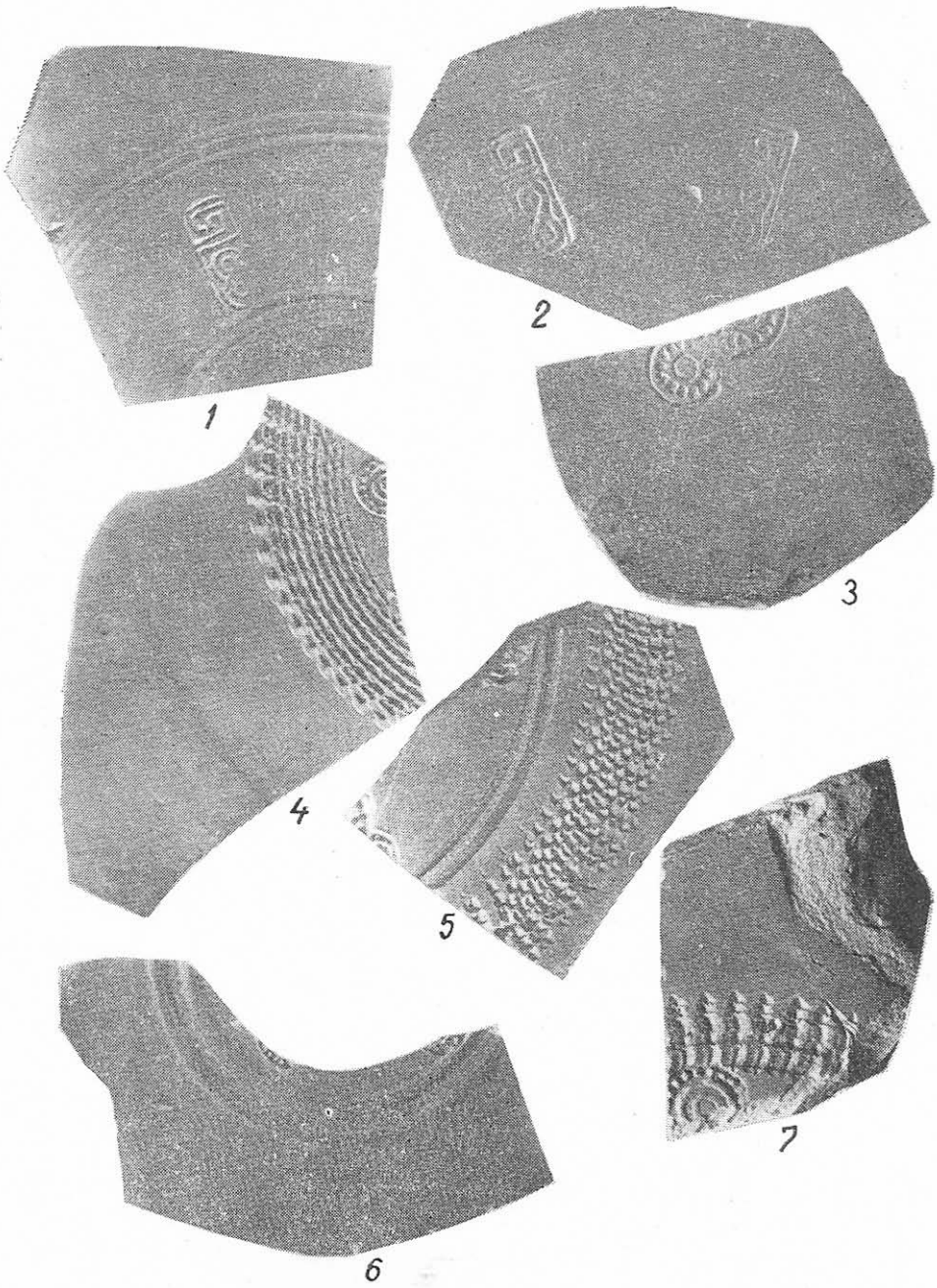

Fig. 6.

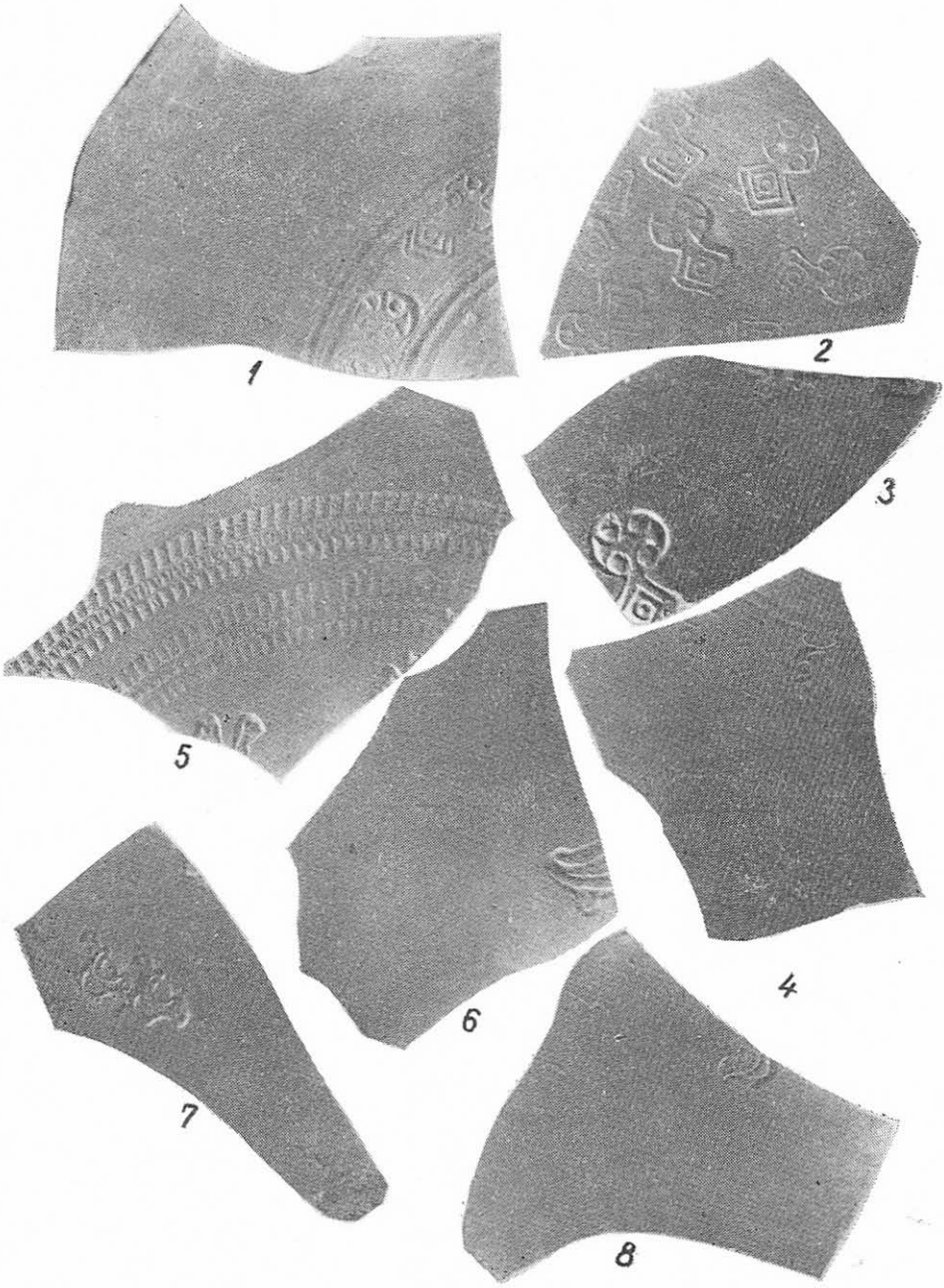

Fig. 7.

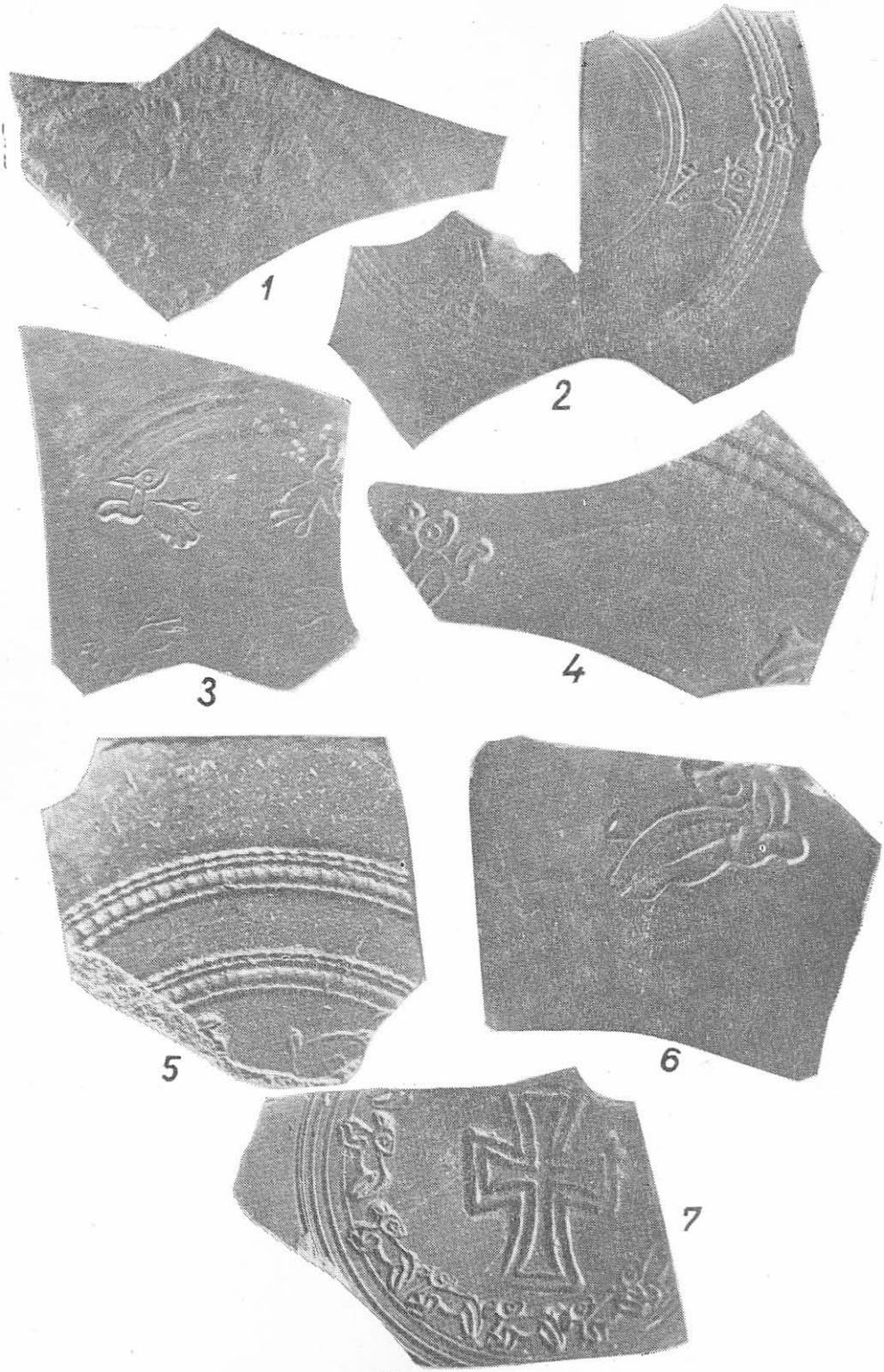

Fig. 8.

Cîinii apar ștampilați pe șapte fragmente : pe patru din acestea le considerăm ceva mai timpurii, dat fiind maniera de execuție a ștampilei. Coada este redată printr-un simplu cîrlig, iar ochiul printr-un cerculeț. Decorul este completat cu cercuri concentrice care limitează de o parte și de alta banda realizată prin repetarea ștampilei reprezentînd cîini. Cercurile pot fi liniare (fig. 9,4,5), sau realizate din rețele de incizii (fig. 9,1,2). Pe un fragment din fundul unui vas, ștampila a fost aplicată de patru ori radial (fig. 9,7), iar pe altul, sînt redați în bandă concentrică *ogari* [61] în fugă, avînd urechi mari, lăsate pe spate(fig. 9,4). Într-un singur caz (fig. 9,8) redarea botului la cîine se deosebește de cele enumerate mai sus prin forma sa deosebită. În ceramica de la Histria [62] și cea de la Antiohia [63] se găsesc ștampile similare cu cele din Tomis [64].

Din grupa a II-a a ceramicii romane tîrzii cu decor ștampilat, mai precis din subgrupa B, fac parte și fragmentele de vase decorate cu *delfini*. Pe cele șase fragmente delfinul este redat în două cazuri (fig. 10,1,4) o singură dată, ștampila fiind aplicată pe centrul vasului [66]. Una din ștamuile (fig. 10,4) își găsește analogie perfectă la Histria [67], iar cea de a doua este varianta „p" din fig. 76 reprodusă de Hayes și descoperită la Corint [68]. Pe celelalte fragmente delfinii apar fie de două ori (fig. 10,3,5), fie de mai multe ori radial pe fundul vasului, înconjurați de patru cercuri concentrice, după acestea, urmînd o altă bandă concentrică realizată prin aplicarea aceleiași ștampile de patru ori [69] (s-au păstrat decît doi delfini din banda exterioară, dar este ușor de observat numărul inițial, fig. 10,2). Tot de mai multe ori delfinul este redat și pe centrul vasului din care s-a păstrat fragmentul din fig. 10,3. Într-un singur caz alături de delfin se află stampată o rață (fig. 10,6). Pentru această reprezentare combinată nu am găsit analogii pînă acum.

Pe două fragmente se află stampați pui de găină. Într-un caz sînt redați doi pui unul lîngă celălalt [70] (fig. 7,7), iar pe celălalt fragment este redat un singur pui [71] (fig. 7,8). Pe alte două fragmente apare fie o parte din corpul unui pui (?), fig. 7,6), fie picioarele acestuia (fig. 7,5).

Cîteva din fragmentele pe care se află aplicată ștampila reprezentînd un *cantharos* fac parte din grupa a II-a. Acest motiv poate fi legat și el la origine de ceramica africană, dar mai tîrziu se reduce la

---

[61] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 29, o ștampilă asemănătoare sau chiar identică cu cea din Tomis.
[62] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 2—5,7.
[63] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 33, *Late Roma C. Pottery with Stamped Animals.*
[64] Vezi un tip similar la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, v, y.
[65] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, n—p.
[66] Delfinul se află stampat și pe vase din grupa a III-a, vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76.
[67] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 3.
[68] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, p.
[69] Stampilă identică la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, o
[70] Vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, varianta *a*.
[71] *Ibidem*, varianta *d*.

un simplu motiv decorativ [72]. Cele trei fragmente pe care le încadrăm în această grupă au reprezentate, un cantharos mic, repetat de mai multe ori, alcătuind o bandă decorativă în jurul unui ornament central, ce nu s-a păstrat (fig. 10, 1-3). Într-un singur caz ștampila s-a aplicat radial pe fundul vasului (fig. 10,2). Ștampile asemănătoare întîlnim pe fragmentele ceramice descoperite la Tarsus [73], la Antiohia [74], la Histria [75] etc.

Considerăm că putem încadra în această grupă, fără teamă de a greși, încă șapte fragmente. Pe trei din acestea a fost aplicată o ștampilă reprezentînd o leoică [76]. Ștampila a fost aplicată în bandă concentrică. Pe un fragment se păstrează o parte din decorul central, anume o cruce grecească [77] (fig. 14,3). Decorul central nu s-a păstrat pe celelalte două fragmente (fig. 14,1-2).

Un alt fragment are stampat un *leu*, bineînțeles, în bandă concentrică, încadrată de o parte și de alta de cercuri concentrice (fig. 12,1).

Alte două fragmente sînt decorate fie cu *două perechi de volute* (fig. 14,5,6), fie cu *o singură pereche*. În ambele cazuri aceste motive alcătuiau o bandă concentrică în jurul unei cruci grecești [78].

Ultimul din cele șapte fragmente, are banda concentrică realizată prin aplicarea de mai multe ori a unei ștampile ce reprezintă *un pătrat în care este înscris un romb*. De o parte și de alta, se află cercuri concentrice din benzi de striuri (fig. 14, 4).

Tot din grupa a II-a, A fac parte șase fragmente care au aplicate cîte o ștampilă ce reprezintă o *cruce grecească* [79]. În cinci cazuri se observă cercurile concentrice ce înconjurau decorul central (fig. 15,1-6). Amintim că ștampila fusese aplicată pe centrul vasului. Acest tip de cruce (alături de crucea așezată pe un romb) se încadrează în grupa a II-a. Cruci de același tip întîlnim la Histria [80] și la Antiohia [81].

Epuizînd de prezentat materialul din grupa a II-a, vom trece la cea de a III-a grupă în care se încadrează cea mai mare parte a ceramicii romane cu decor ștampilat descoperită la Edificiul cu mozaic din Tomis.

În prima parte a secolului al VI-lea *animalele stampate* pe vase, sînt *mai mari* decît cele din grupa a II-a, mai *detaliate*, avînd o ornamentație liniară sau punctată, care produce un efect naturalistic. Accentul pare să fie pus în primul rînd pe motive de vînătoare, fiind dominante două tipuri, anume cerbul și leul. Figurile umane sînt foarte rare. Cele mai numeroase sînt fragmentele ce poartă pe ele ștampile

[72] *Ibidem*, p. 348.
[73] *Tarsus*, I, fig. 165.
[74] F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32.
[75] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 2, 9.
[76] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 75 p.
[77] Caracteristic grupei a II-a A.
[78] Situație similară ca în nota 77.
[79] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, o, p, q.
[80] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 11, 8 și 9.
[81] F. O. Waage, *op. cit.*, *Late Roman C*, fig. 34.

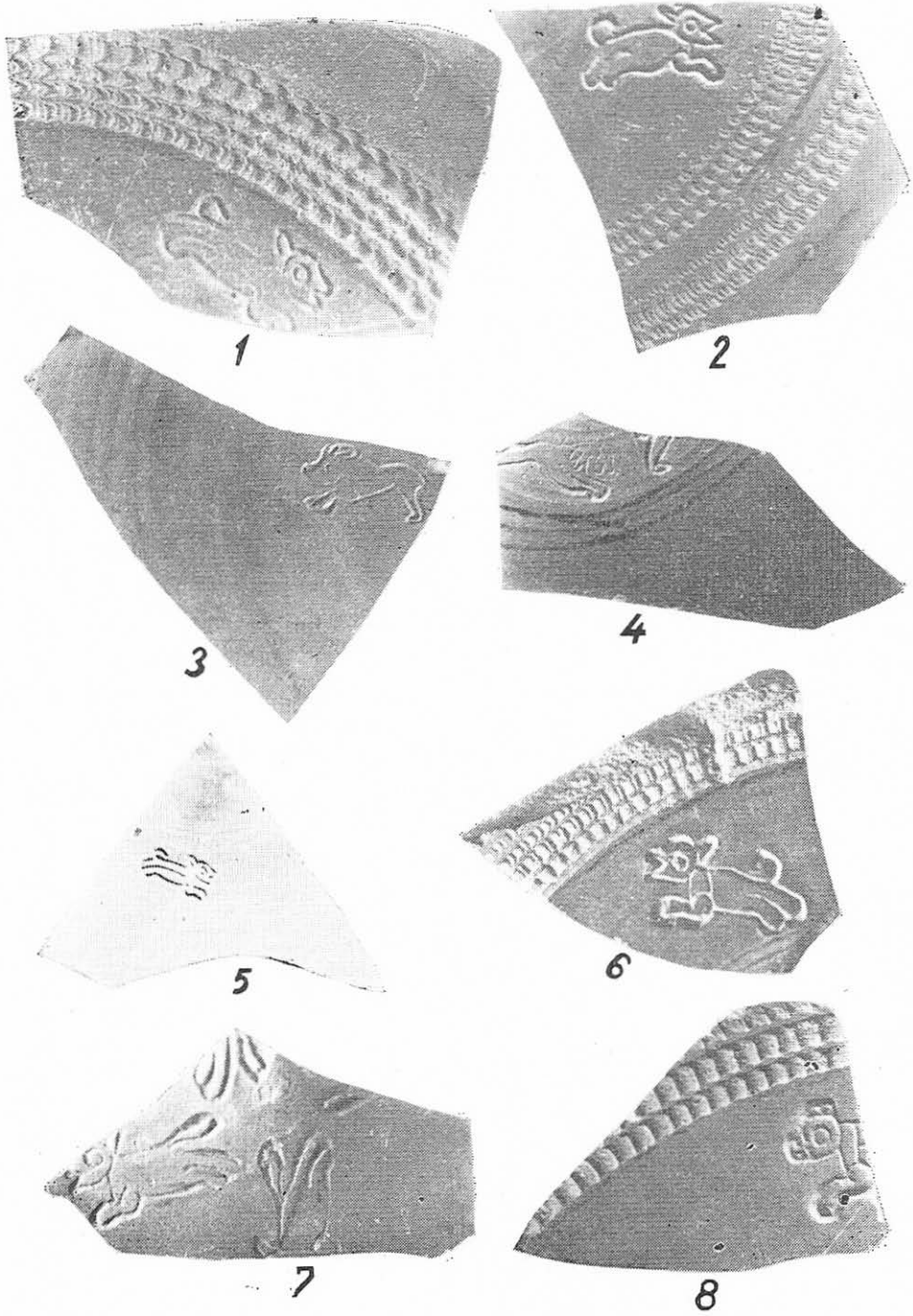

Fig. 9.

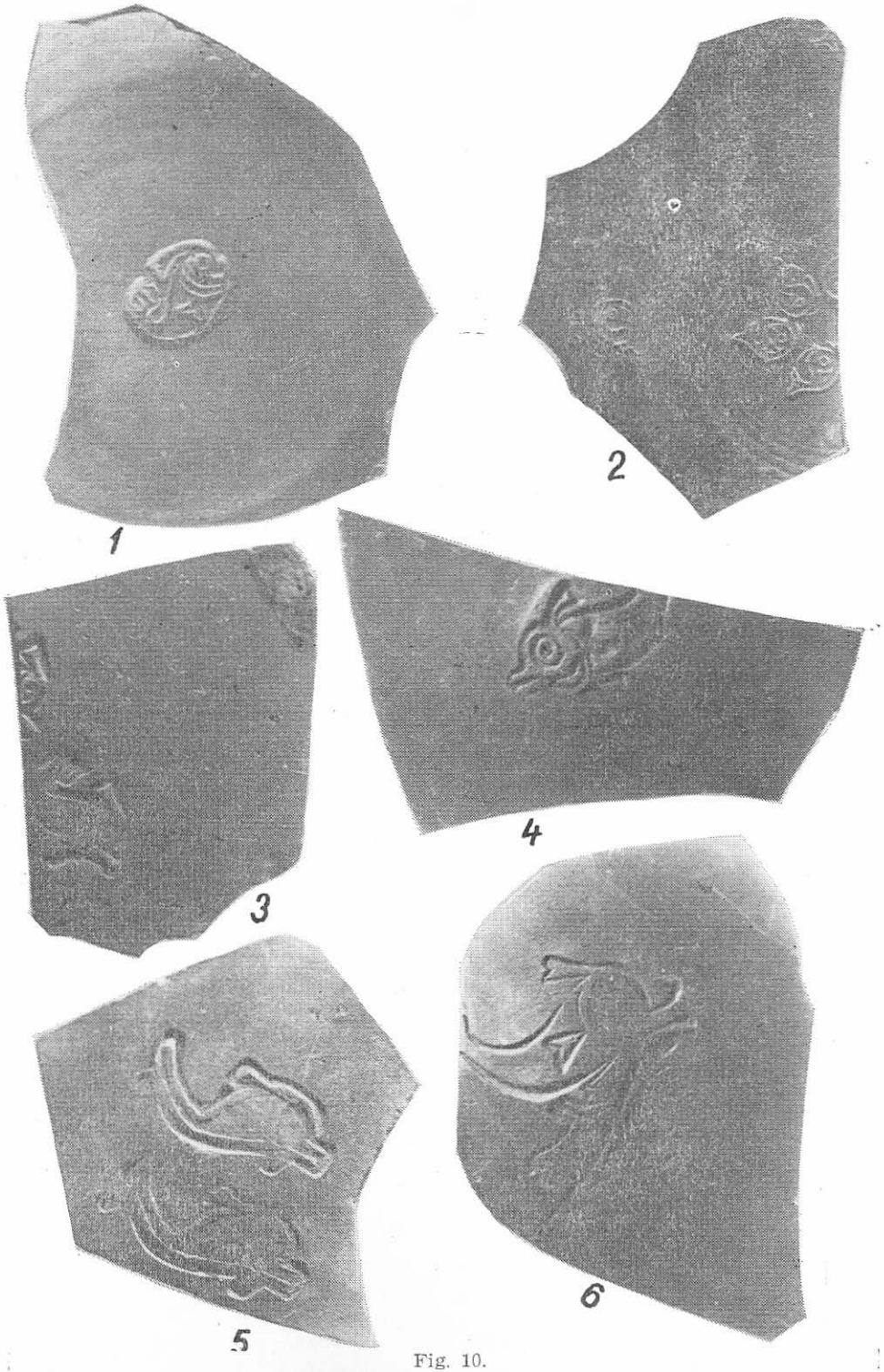

Fig. 10.

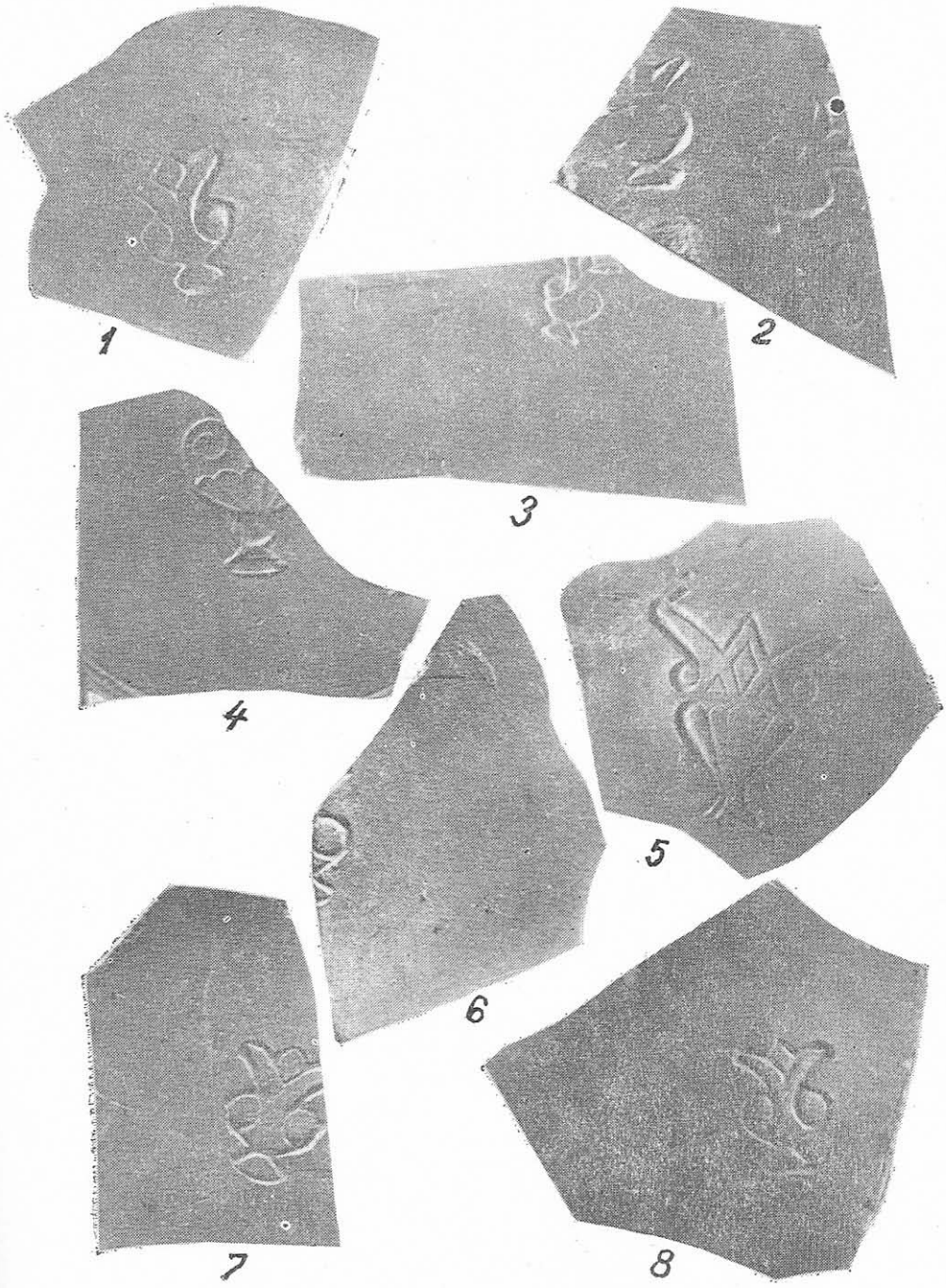

Fig. 11.

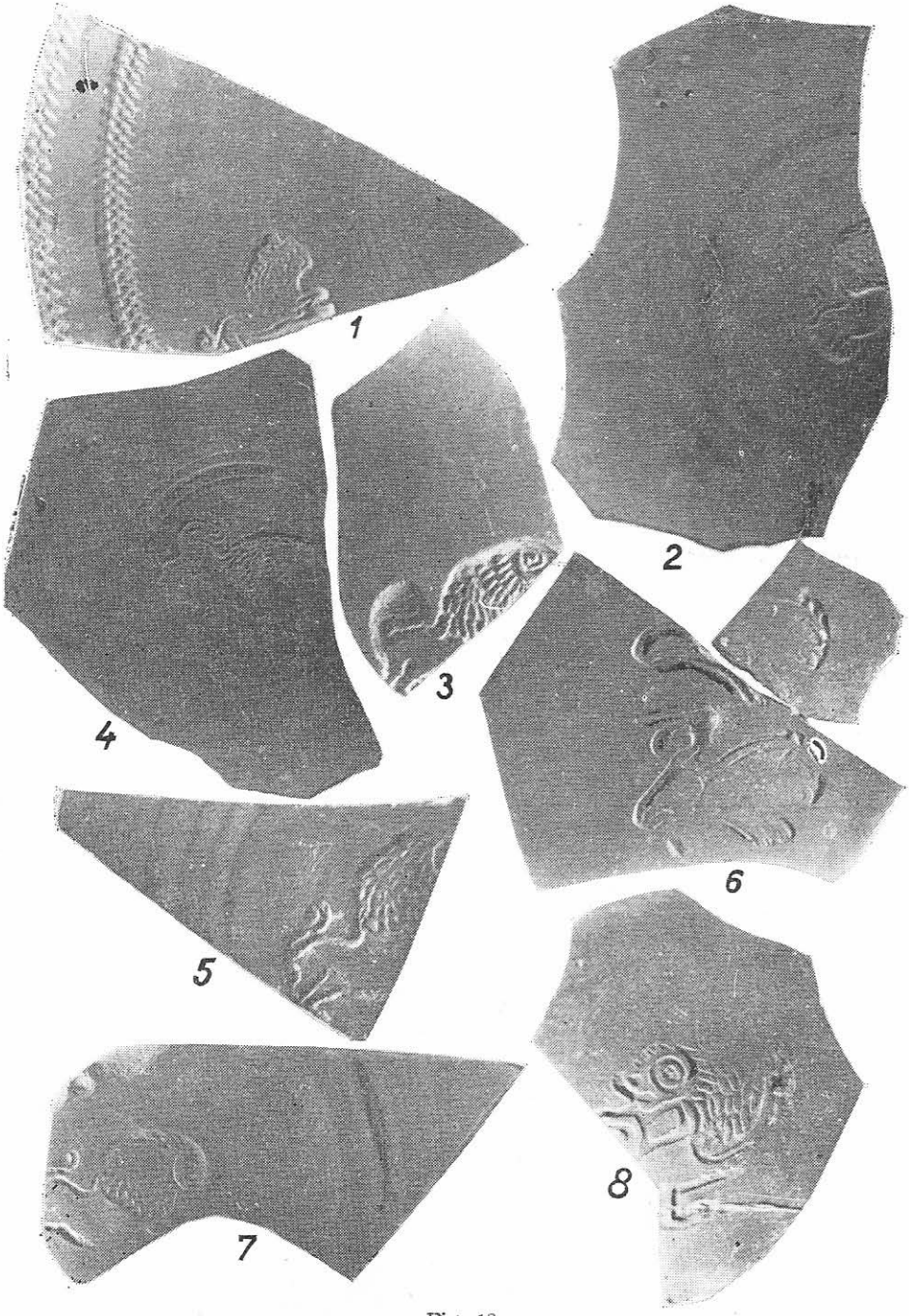

Fig. 12.

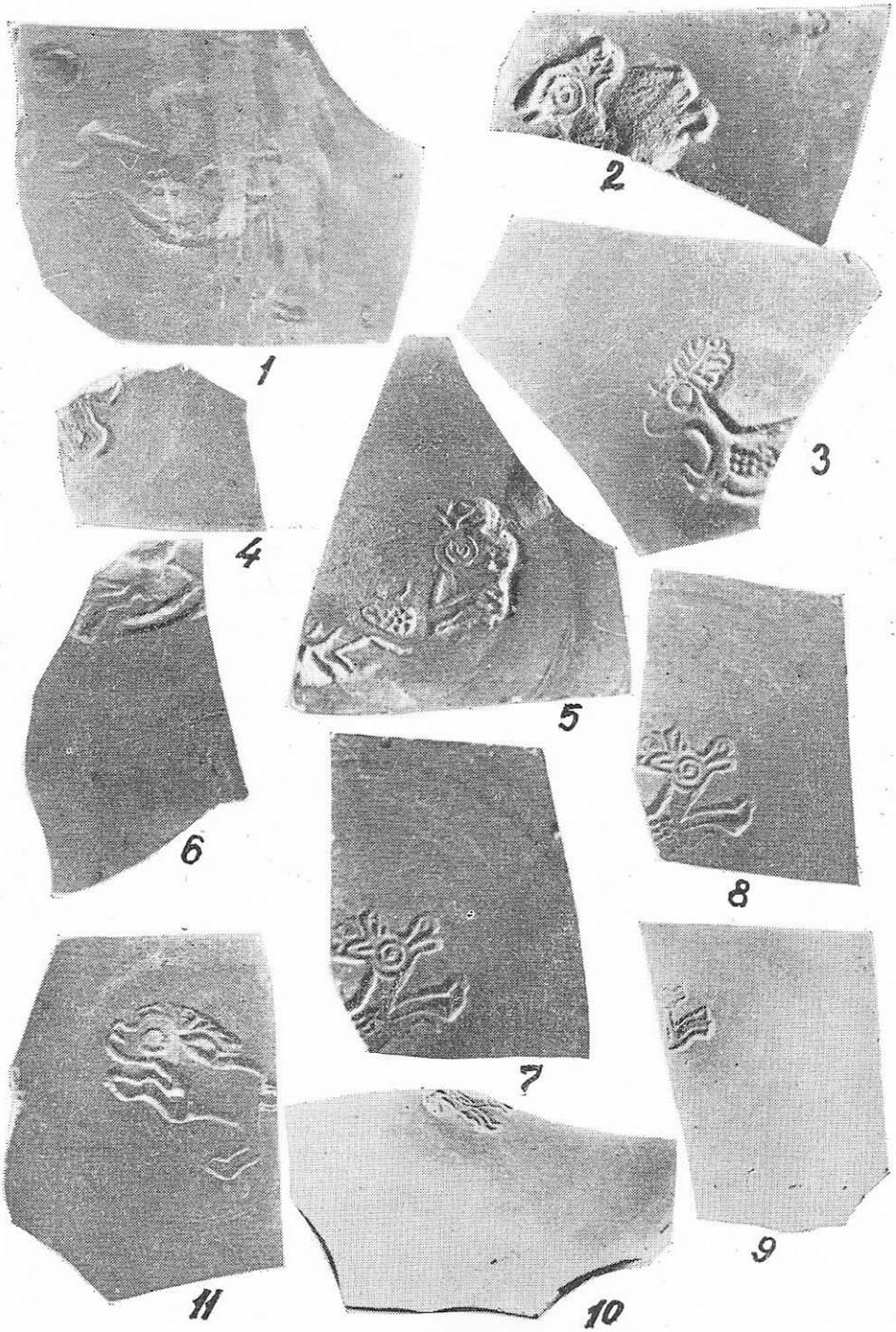

Fig. 13.

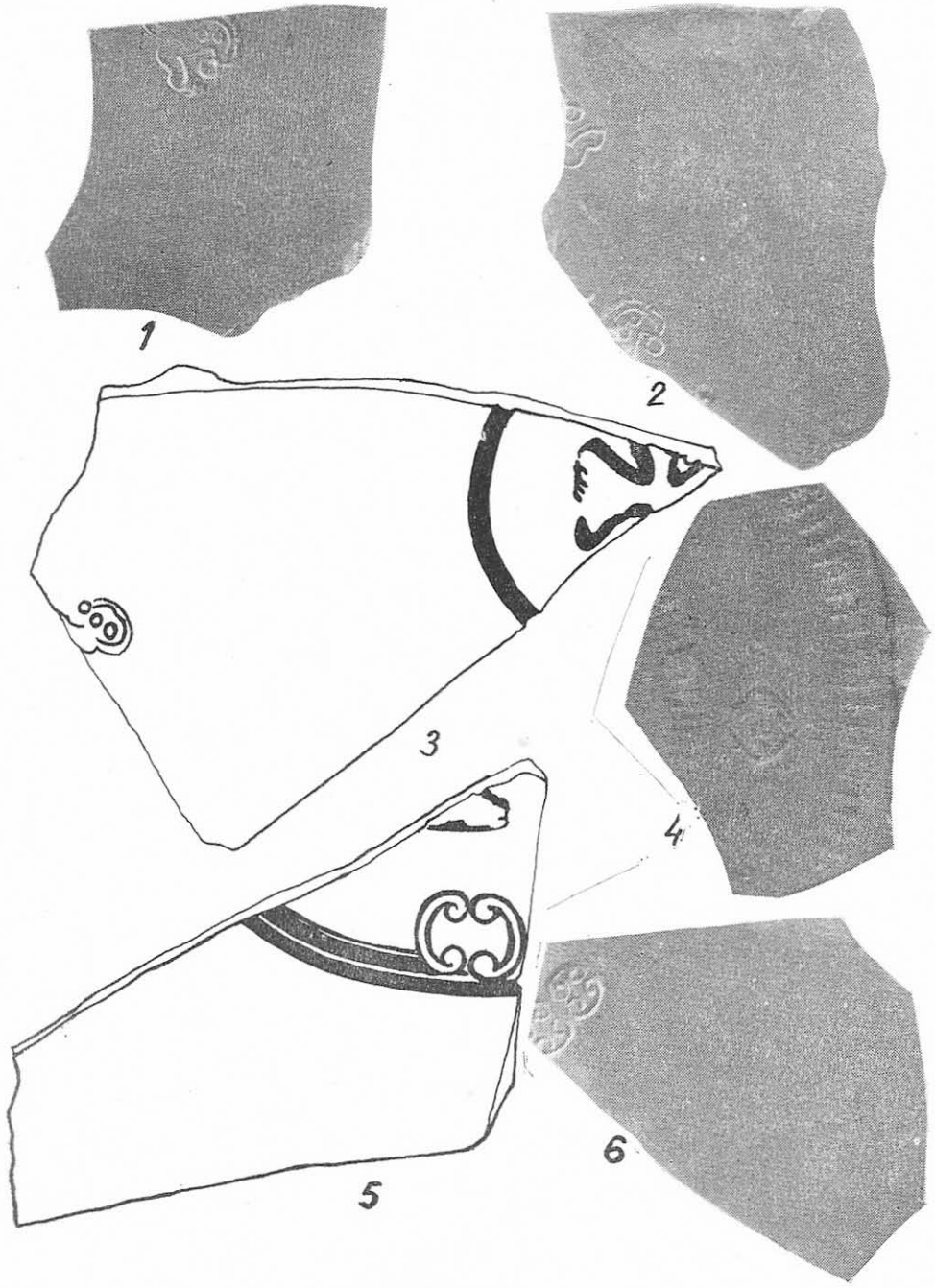

Fig. 14.

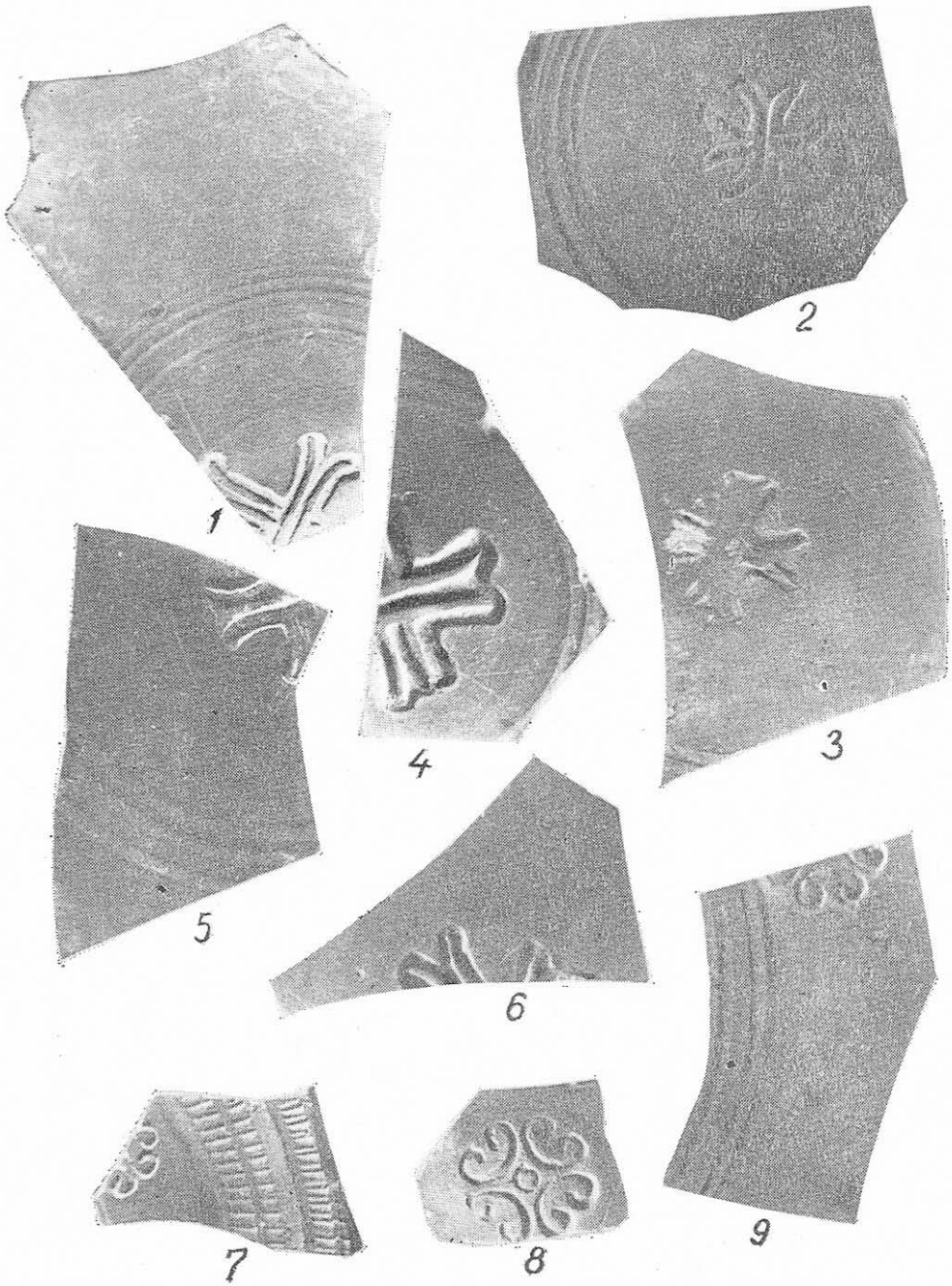

Fig. 15.

reprezentînd cruci și cruci monogramatice. Ultimele două motive supraviețuiesc mai mult decît tipurile amintite mai sus. Influența africană poate fi detectată în exemplarele timpurii [82].

Întîlnim și în grupa a III-a ștampile reprezentînd *iepuri*. Pe un fragment acest animal este redat clar și dacă putem spune, bogat ornamentat [83] (fig. 8,6). Pe un alt fragment s-au păstrat șase iepuri [84], care formează un arc de cerc în jurul unei cruci (fig. 8,7).

Cinci fragmente sînt decorate cu cîte un *cantharos* aplicat pe centrul vasului. Primele trei ștampile (fig. 11,6-8), corespund variantei „d" prezentată de Hayes [85]. Celelalte două reprezentări sînt identice cu varianta „b" și respectiv „c", autorul dînd analogii la Atena, Tarsus, Sardis [86] (fig. 11,4-5).

Un fragment ce provine din zona centrală a fundului unei farfurii are aplicat o ștampilă reprezentînd *patru duble volute* [87] (fig. 14,8). Același decor îl întîlnim și pe fragmentele din fig. 14,7,9. Pe acestea din urmă, însă ștampila este mai mică și aplicată în bandă concentrică. Cele două fragmente fac parte din grupa a II-a. Le-am prezentat împreună spre a observa clar diferența.

Un număr de nouă fragmente ceramice sînt decorate cu *lei*. Ștampila a fost aplicată pe centrul vasului. Într-un singur caz leul apare în dublă reprezentare (fig. 12,6). Toate aceste nouă reprezentări diferă de ștampila ce fusese aplicată pe un vas din grupa a II-a [88]. De menționat că patru fragmente au fost ștampilate cu una și aceeași ștampilă (fig. 12,2,3,5,7), deci proveniența este categoric comună, iar momentul fabricării același. Următoarele patru fragmente sînt individualizate prin ștampila pe care o poartă. Astfel leul apare înconjurat de cercuri concentrice, sau fără acestea din urmă. Pe ultimele două fragmente pe care le prezentăm, leii stampați sînt mult mai mari (fig. 12,4,8) decît în cazurile de mai sus. Ceramică cu decor ștampilat asemănător întîlnim la Khibat al Karak [89], la Histria [90] și în alte părți.

Cerbul este frecvent reprezentat pe fragmentele de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis. Spunem acest lucru, deoarece s-au păstrat 11 fragmente cu această reprezentare. Cinci ștampile (fig. 12,5,7-10) sînt similare cu cea prezentată de J. W. Hayes în fig. 76, varianta „b", analogii întîlnind în Apolonia Cyrenaica, Bizantin Palace [91] etc. Pe alte trei fragmente sînt imprimați cerbi alergînd spre stînga (fig. 12,2,3, 11). Cel de pe fragmentul din fig. 12.11 este identic cu varianta „g",

---

[82] J. W. Hajes, *op. cit.*, p. 348.

[83] Nu am găsit ștampile asemănătoare în bibliografia pe care am cercetat-o.

[84] Iepurele de pe ștampila aplicată pe acest fragment este identic cu varianta *i* din fig. 74, J. W. Hayes, *op. cit.*

[85] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, d.

[86] *Ibidem*, p. 362.

[87] P. Delougaz and R. C. Haines, *A. Bykantine Church at Khirbat al-Karak* (University of Chicago Oriental Institute Publications, vol. 85 ; Chicago, 1960). Potterysections by Delougaz, pl. 31.

[88] Vezi mai sus p. 168.

[89] P. Delougaz, *op cit.*, pl. 31, 11 și 61, 3.

[90] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 4.

[91] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 359 (vezi și fig. 76)

fig. 76, p. 358, din studiul citat mai sus. Anumite părți din corpul cerbului s-au păstrat pe alte trei fragmente (fig. 12,1,4,6).

Considerăm că putem lărgii gama tipurilor de ștampile reprezentînd animale, adăugînd la cele de mai sus *asinul* [92] stampat pe două fragmente (fig. 16,3-4), și *taurul* [93] (tot pe două fragmente, fig. 16,1-2), care apare însă în manieră deosebită în cele două cazuri. Pasta, mărimea ștampilei, realizarea acesteia, sînt argumente în favoarea încadrării celor patru fragmente de mai sus în grupa a III-a.

Păunul este redat pe șase fragmente, din care două (fig. 16,6,9) sînt asemănătoare variantei „f", fig. 77, din lucrarea lui J. W. Hayes, iar celelalte similare variantei „g" [94] (fig. 16,5,7). Păunul apare de asemenea pe ceramica cu decor ștampilat descoperită la Bethany [95]. Amintim că tot un păun, dar în relief, executat pe o toartă de opaiț tîrziu, a fost descoperit în cetatea Tripaeum Traiani, pe nivel de sec. VI [96].

Figurile umane, după cum am mai amintit, sînt rare, și se limitează la faza mai timpurie a grupei a III-a, sfîrșitul sec. al V-lea, începutul sec. al VI-lea. Ștampilele sînt brut realizate. Sînt cazuri cînd acest motiv ornamental este asemănător celui african, fără a fi însă legat direct de acesta [97]. Cinci fragmente păstrează pe ele reprezentări umane. Unul din ele este similar tipului descoperit la Atena [98] (fig. 17,3). Pe alt fragment este stampilat un personaj mîncînd struguri [99] (fig. 17,4). Un fragment mai mare are o ștampilă care reprezintă un personaj îmbrăcat cu o togă, lungă pînă în dreptul genunchilor, avînd mîinile ridicate. Se pare că este vorba de un preot în poziție de rugăciune [100] (fig. 17,2). Pe un alt fragment este redat un om care duce în mîna stîngă o armă (?) rezemată pe umăr (fig. 17,5). Ultimul fragment cu reprezentări umane, are pe el păstrate, numai picioarele persorajului (fig. 17,1).

Cea mai mare parte a materialului de la Edificiul cu mozaic este decorat cu cruci și cruci monogramatice. Ceramica ornamentată cu acest tip supraviețuiește cel mai mult, cu toate acestea însă sînt sărace exemplele de la sfîrșitul secolului al VI-lea. De altfel, către anul 600 tehnica ștampilării dispare. Cele mai timpurii exemplare sînt crucile de tip grecesc, care sînt decorate cu două sau patru motive circulare. Prezentăm mai jos crucile din grupa a III-a.

---

[92] Vezi Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 2 — se pare că pe fragment este stampat un asin, slab conturat. Considerăm că este asin deoarece pe unul din fragmentele de la Edificiul cu mozaic acest animal este bine conturat. Tot asin pare să fie și la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, varianta *i* : din cauza stării fragmentare a ștampilei autorul consideră că este vorba de o zebră.

[93] Acest motiv nu l-am întîlnit încă pe ceramica provenită din alte centre.

[94] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 361 și fig. 77, variantele *f* și *g*.

[95] Saller, *Excavations at Bethany* (1946—1953), p. 261, nr. 3321, fig. 49.

[96] C. Scorpan, *Tipuri de opaițe necunoscute și problema unor transmiteri în epoca feudală*, în acest volum, p. 225, fig. 3, 4.

[97] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 348.

[98] S-ar părea că este vorba de o ștampilă identică, vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, i.

[99] Agora ateniană, P 278, apud, J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 362, vezi și fig. 77, l.

[100] Un fragment cu un decor asemănător provine de pe Agora ateniană. (J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 362).

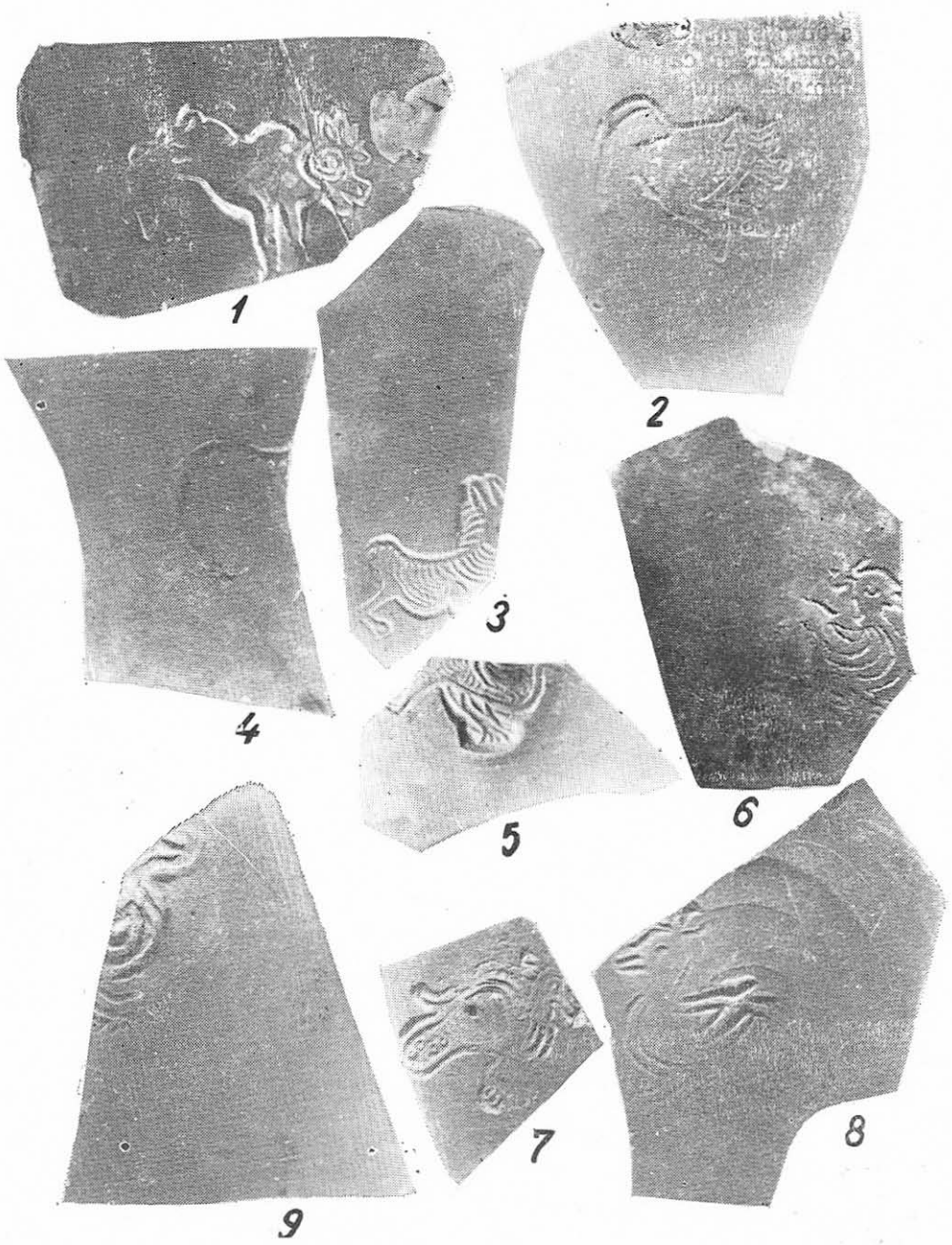

Fig. 16.

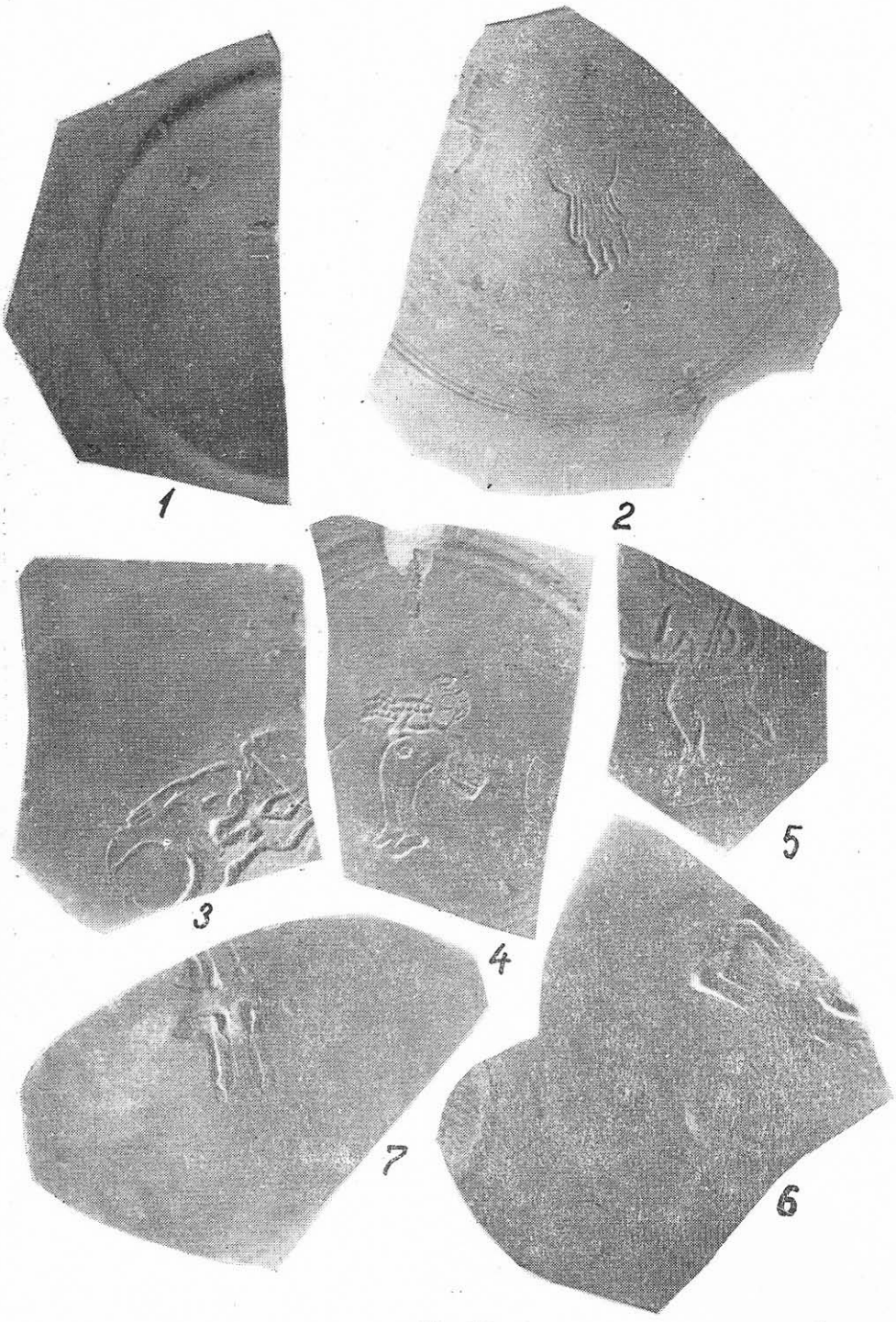

Fig. 17.

1. Cruce monogramatică de tip grecesc cu linie dublă, cu A și Ω, cu capetele întoarse [101] ; avem un singur exemplar identic cu cel publicat de Gh. Ștefan în 1947, provenind de la Dinogeția [102] (fig. 18, 1).

2. Cruce monogramatică, cu A și Ω , redusă la o singură linie. Acest tip de cruce îl întîlnim pe șase fragmente (fig. 19,2-4). Într-un caz lipsește A, iar Ω este așezat în stînga, iar în alte cazuri poziția ambelor litere este inversată (fig. 19,1,5,6) [103].

3. Cruce monogramatică cu pandantive sub brațul vertical. Un număr de 14 fragmente (fig. 21,1-6) sînt ornamentate cu acest tip de cruce. Dintre acestea remarcăm două fragmente : unul pe care crucea are bucla lui *rho* spre stînga (fig. 20,1), iar altul care este dintr-o pastă de calitate inferioară, avînd decorul neclar (fig. 20,6). Acest tip de cruce îl întîlnim pe ceramica cu decor ștampilat de la Histria [104], de la Tomis [105], și din orașele nord-pontice [106].

4. Cruce monagramatică cu patru pandantive de o parte și de alta a brațelor [107], din care noi avem două exemplare. Un fragment are aplicată o singură ștampilă pe centru [108] (fig. 18, 5). În celălalt caz ștampila a fost aplicată de patru ori radial, avînd brațul cu *rho* spre centrul vasului (fig. 18,6).

5. Cruce grecească cu duble nervuri și cu pandantive : patru fragmente au o ștampilă de acest tip [109] (fi. 22,1-). Pe două fragmente crucea are numai două pandantive (fig. 22,1-2), față de celelalte, care au cîte patru.

6. Crucea cu dublu contur este des reprezentată [110], o întîlnim pe 26 de fragmente. Vom împărți pe variante acest material astfel : Șase fragmente corespund variantei „f" (fi. 22,5-8), patru fragmente sînt asemănătoare variantei „g" (fig. 23,1-3), variantei „d" îi corespund ștampilele de pe trei fragmente (fig. 17,6-7), restul de 13 cruci sînt identice cu varianta „c" (fig. 23,4-7) din clasificarea făcută de J. W. Hayes [111].

7. Crucea grecească cu dublu contur. În acest tip încadrăm nouă fragmente [12]. Pe șase fragmente se văd cercurile concentrice ce înconjurau decorul central (fig. 24,1-9). Într-un caz s-a păstrat o parte dintr-un graffiti scris pe două rînduri. Din rîndul inferior se pot citi trei litere ECΣ (fig. 24,6). Este posibil ca inscripția să-l indice pe meșter,

---

[101] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 78, g.
[102] Gh. Ștefan, *Anciene vestiges...*, p. 306.
[103] *M.I.A.*, nr. 25, 1952, pp. 126, 320 ; J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 66, p. 363 și fig. 78, h.
[104] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 8, 2 și 5.
[105] Un fragment cu decor asemănător provine din Șantierul arheologic Tomis, Parcul Catedralei.
[106] *M.I.A.*, p. 126 și 320.
[107] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 78, m, n.
[108] Vezi C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice*, p. 321.
[109] J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 70, p. 365, vezi fig. 78, r, s.
[110] Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 4—6 ; *M.I.A.*, 25, p. 126 și 320 ; H. I. Robinson, *op. cit.*, pl. 36, M. 351.
[111] J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 79, p. 366.
[112] *Ibidem*, p. 367, motivul 72, analogie la Corint, C, 65, 199.

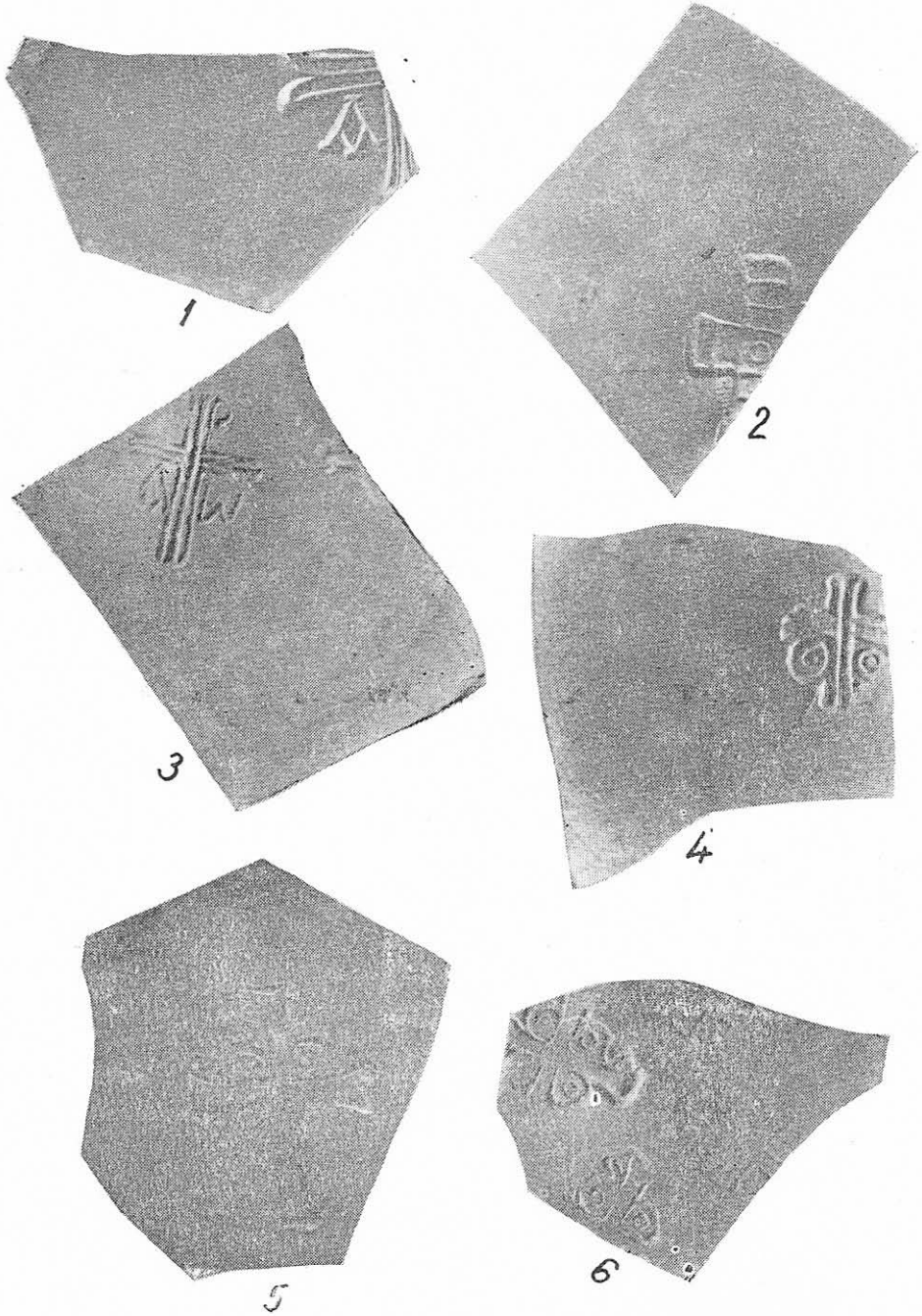

Fig. 18.

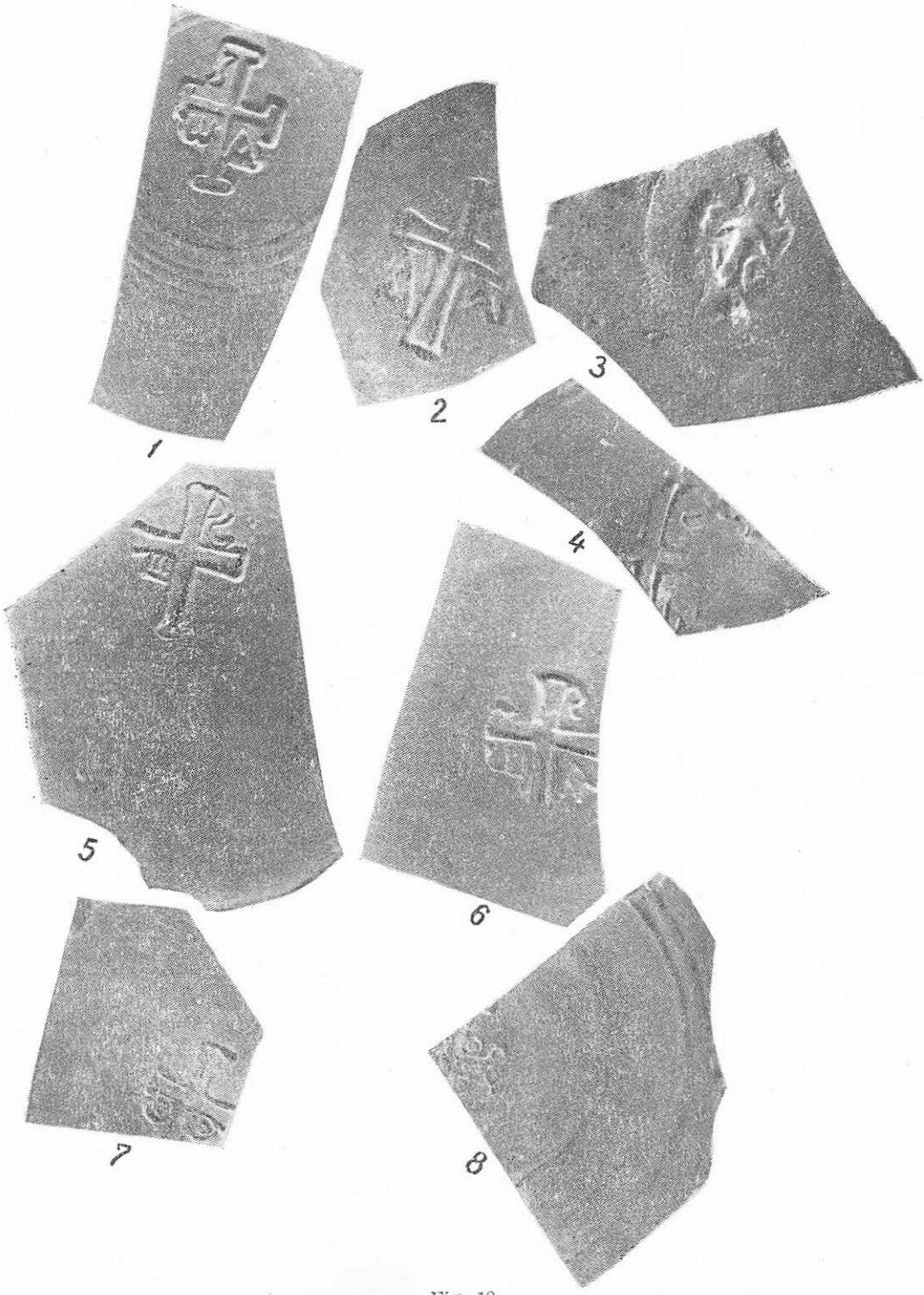

Fig. 19.

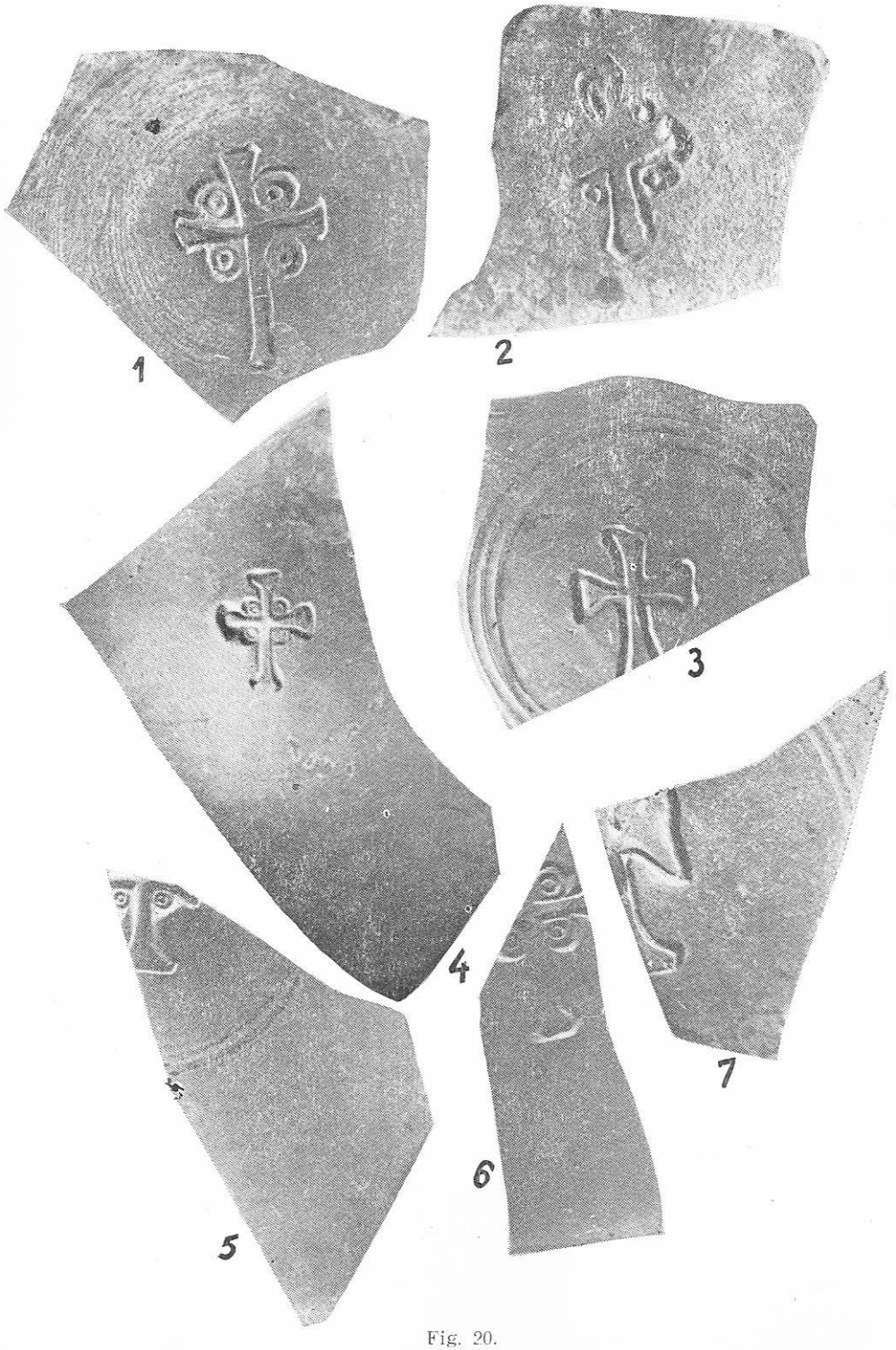

Fig. 20.

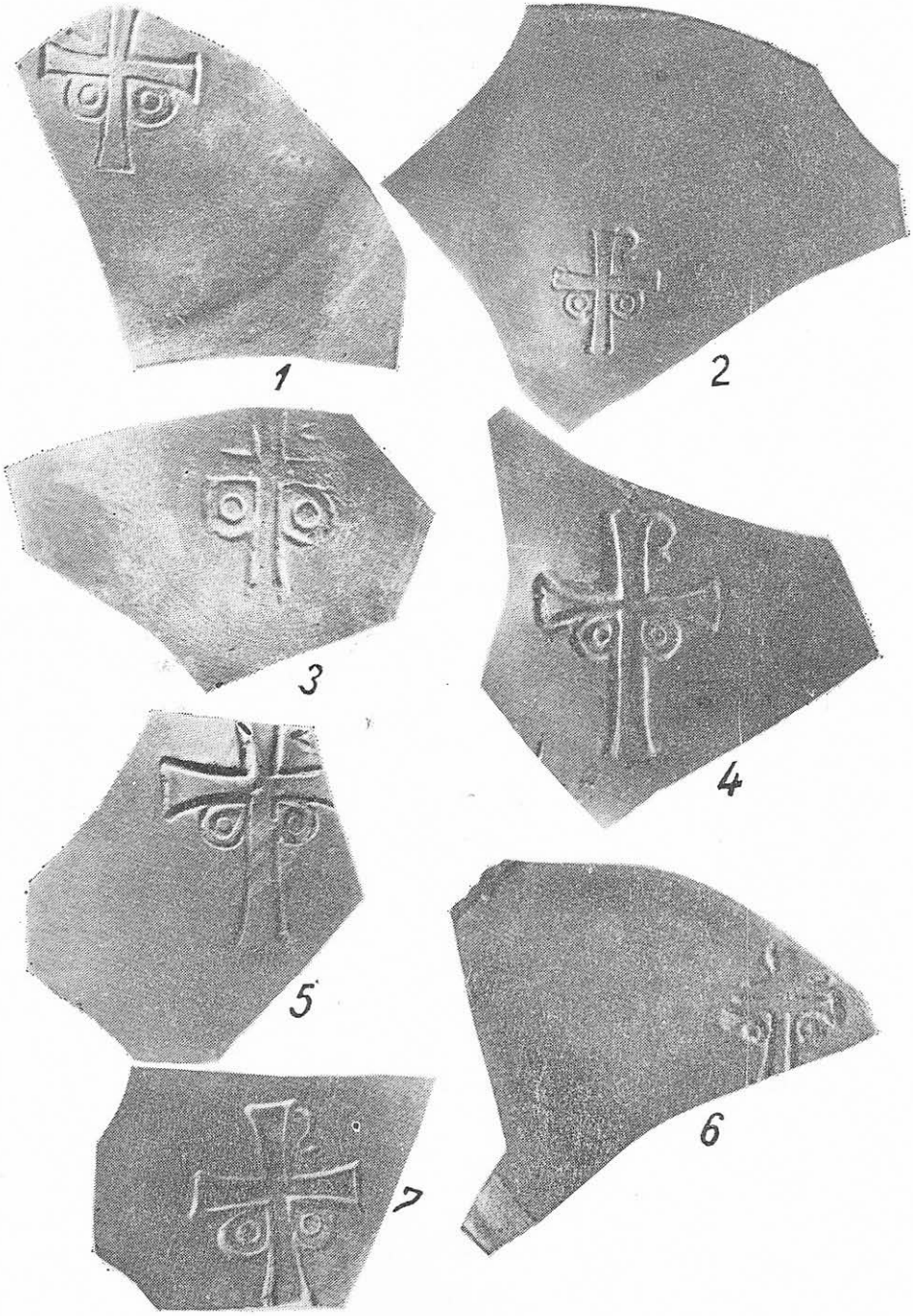

Fig. 21.

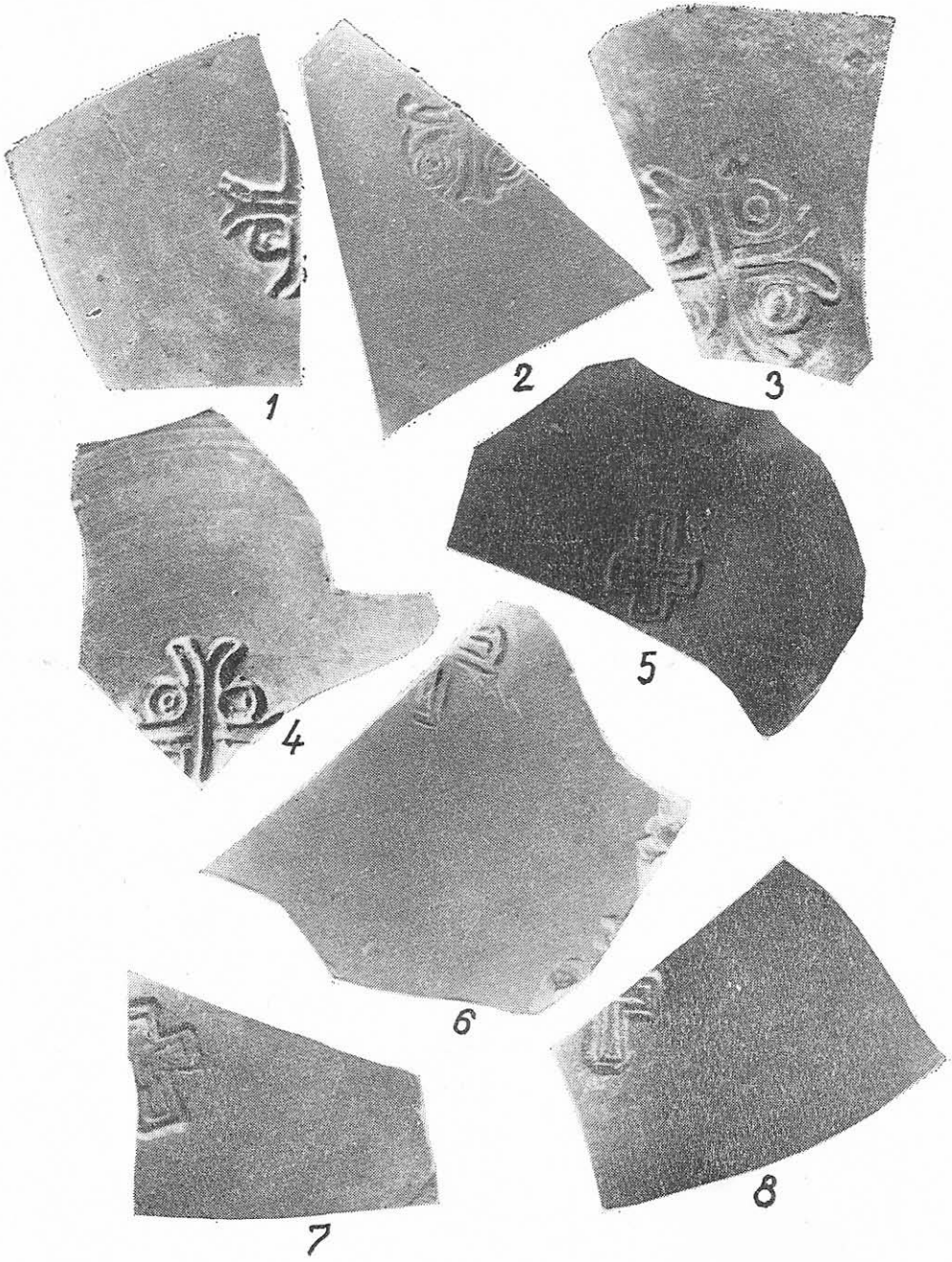

Fig. 22.

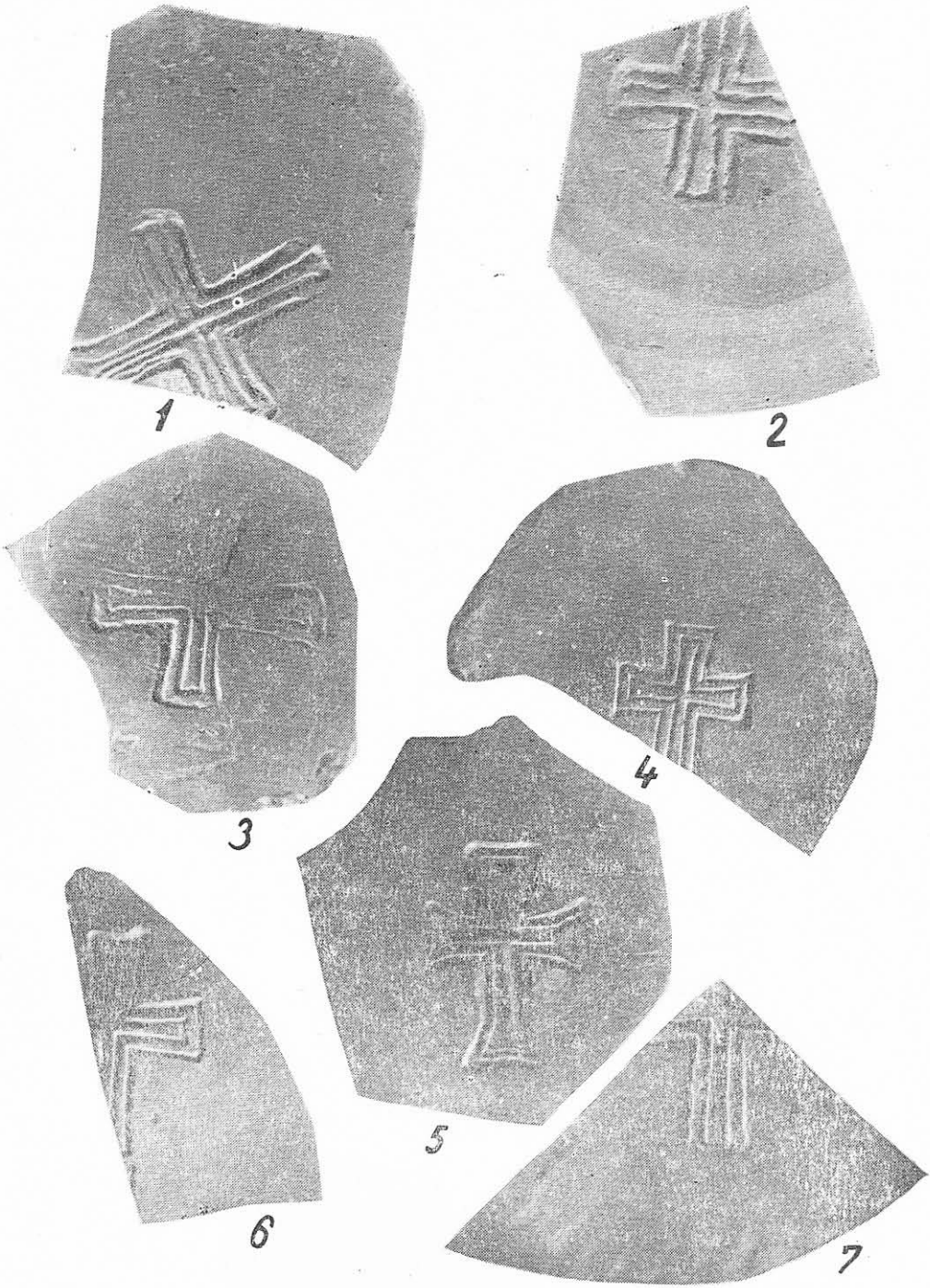

Fig. 23.

sau să fie o inscripție cu caracter ritual. Pe celelalte trei fragmente, decorate cu aceeași cruce, cercurile concentrice lipsesc (fig. 24,1,2,8).

8. Crucea grecească cu decor punctat, o avem reprezentată pe șase fragmente, din care patru sînt dintr-o pastă gălbuie, fapt ce le separă de celelalte în totalitate (fig. 25,3-6). În jurul crucii apar în toate cazurile cercuri liniare sau cercuri din benzi de striuri [113] (fig. 25,1-6).

9. Cruce cu reprezentări de giuvaeruri montate și cu motive circulare de o parte și de alta a brațelor. Avem un singur fragment pe care s-a păstrat o parte dintr-o astfel de cruce [114] (fig. 19,8).

10. Crucea cu patru motive circulare în jurul brațelor [115]. Acest tip este reprezentat pe cinci fragmente (fig. 20,1,2,4,6). Într-un singur caz pasta diferă, fiind de calitate inferioară. În același timp și decorul este slab realizat (fig. 20,2).

11. Crucea cu două pandantive sub brațul orizontal — reprezentată pe un fragment (fig. 19,7) — este asemănătoare variantei „t" din clasificarea amintită mai sus [116].

12. Crucea plină [117] este prezentă pe fragmentele din fig. 20,3,7. În două cazuri în jurul crucii se pot observa două sau trei cercuri concentrice.

13. Un tip de cruce, pentru care nu am găsit analogii, este cel din fig. 18,2. Se observă faptul că brațele sînt fragmentate pe lățimea lor.

14. Nu am găsit analogie nici pentru crucea cu brațele duble, avînd două motive circulare sub brațul orizontal (fig. 18, 4).

15 Crucea monogramatică cu linie dublă, avînd capetele drepte și literele apocaliptice A și Ω (fig. 18,3) este asemănătoare tipurilor 1 și 2,

Cu prezentarea ultimelor trei cruci am epuizat ceramica cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis. Dar, amintimp faptul că am prezentat acele fragmente care aveau ștampila cît de cît identificabilă. Alături de acestea s-au găsit numeroase fragmente care, datorită modului de păstrare a ștampilei nu ne permite o identificare a acesteia.

Cu toate acestea, mai atribuim grupei a III-a un număr de 45 fragmente ceramice pe care s-au păstrat mici părți dintr-o cruce.

Fragmentele pe care le-am prezentat provin toate din fundul platourilor și farfuriilor romane cu decor ștampilat. Este de la sine înțeles că această categorie ceramică este una de lux, nu comună. Încercările de a restaura cît de cît un vas din această categorie au fost fără rezultat, cu toate că în depozit se păstrează numeroase buze ceramice, pe care le considerăm ca aparținînd vaselor cu decor ștampilat. Pentru acest fapt ne însușim punctul de vedere al lui J. W. Hayes, în ceea ce privește profilul acestor vase [118].

---

[113] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 321 ; J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 79, h.
[114] J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 77, p. 368, vezi și fig. 79, o.
[115] *Ibidem*, motivul 78, vezi fig. 79, p.
[116] *Ibidem*, motivul 80.
[117] *Ibidem*, fig. 79, i.
[118] Supra, nota 30.

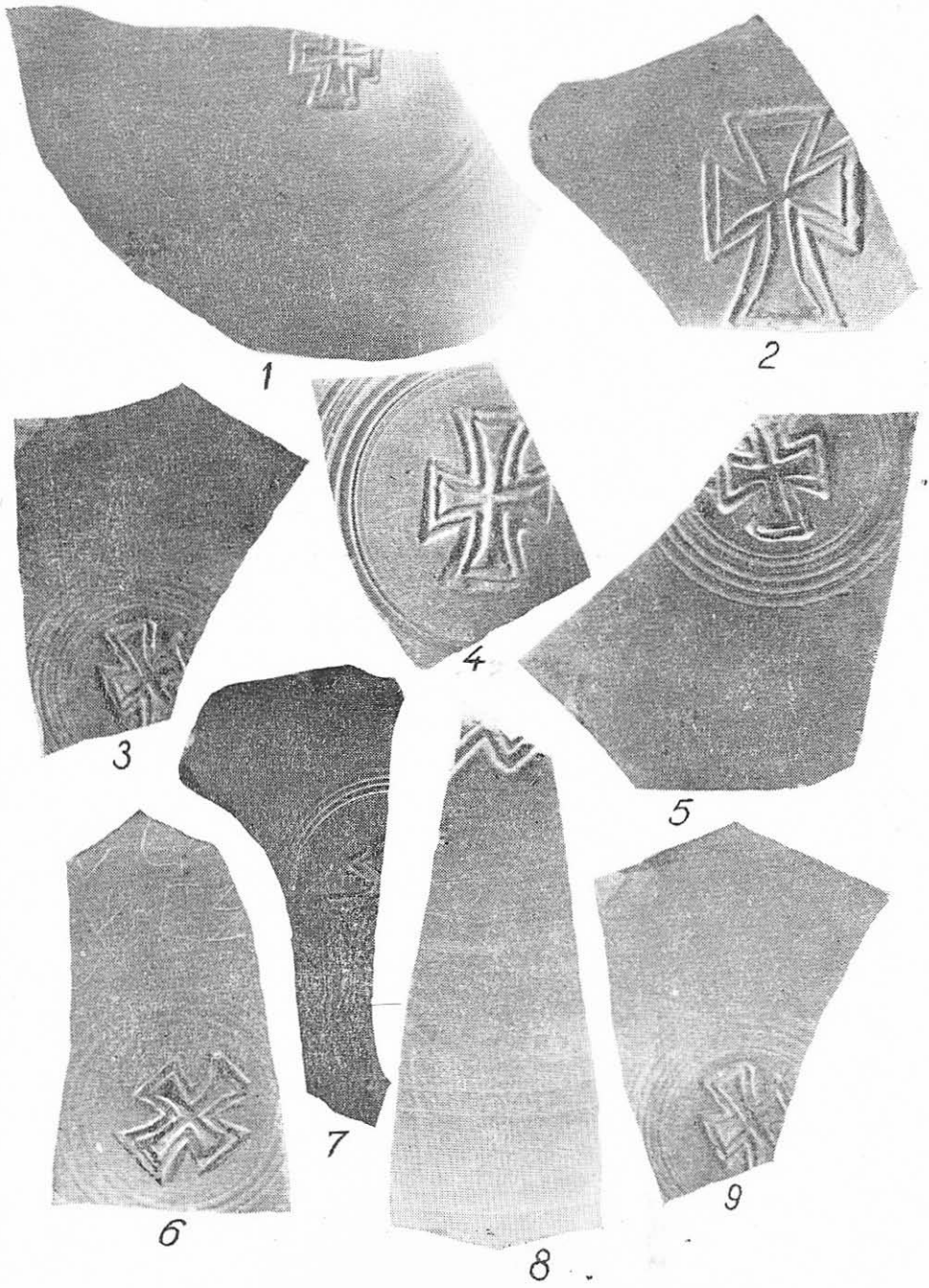

Fig. 24.

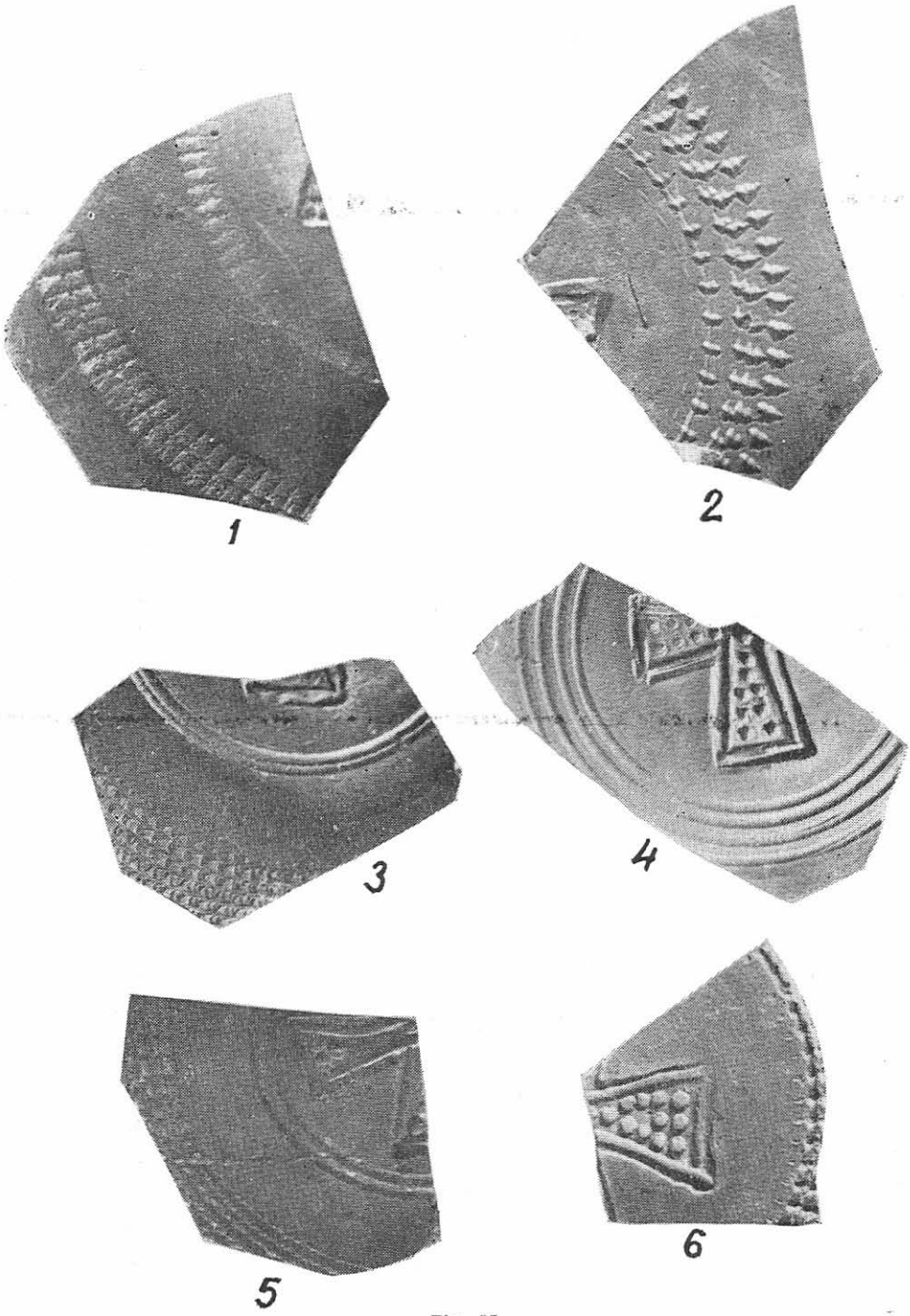

Fig. 25.

Ţinem să amintim acum că ne-am însuşit de asemenei datarea pe care o propune acelaşi J. W. Hayes din motive lesne de înţeles, legate de cercetarea arheologică executată la Edificiul roman cu mozaic.

Vom încerca să tragem cîteva concluzii avînd în vedere numărul fragmentelor din fiecare grupă, fapt pentru care dăm tabelul de mai jos :

	Nr. fragmentelor	Procentaj %
grupa I-a	10	2,8
grupa a II-a	77	37,2
grupa a III-a	127	61,3

Procentajul ne indică difuzarea cantitativă a ceramicii cu decor ştampilat. Este logic, că în regiunea noastră vasele cele mai timpurii au pătruns în număr mic. Acest număr sporeşte odată cu scurgerea timpului, cînd bineînţeles se lărgeşte producţia ceramicii cu decor ştampilat, prin apariţia de ateliere noi în Asia Mică, unde este indicat locul de origine ale acestei categorii ceramice [119]. Grupa a III-a a cărei pondere se ridică la 61,3% ne indică larga difuziune a categoriei ceramice în discuţie. Legat tocmai de această grupă considerăm că pe lîngă numărul mare de vase de lux ce provin din centrele Asiei Mici nu putem exclude posibilitatea de a se fi încercat producerea unor copii pe plan local. Prezentînd mai sus fragmentele, în cîteva locuri am remarcat pasta deosebită şi deficienţa decorului (vezi fig. 19/3 ; 20/2 ; 21/6). În cazurile amintite decorul nu a fost afectat de alţi factori, ci aşa a fost la origine. Este lesne de înţeles şi foarte logic că un vas cu decorul în starea amintită nu mai părăsea locul de producţie fiind un rebut, deci aducerea unui asemenea vas din altă parte cade de la sine.

În concluzie, nu excludem posibilitatea de a fi existat şi în Tomis sau pe aproape un atelier care să producă ceramică romană cu decor ştampilat de o calitate care în mare măsură depăşea pe cea a fragmentelor de mai sus.

J. W. Hayes face legături între ceramica romană cu decor ştampilat şi cea de tip Çandarli [120], mai ales în perioada timpurie. Nici unul din fragmentele noastre nu are în pastă urme de mică aurie, fapt ce ar indica legătura cu ceramica de tip Çandarli. Cele spuse de noi nu trebuiesc înţelese ca o negare a opiniei lui J. W. Hayes ci că la Tomis, n-au ajuns vasele cele mai timpurii datate, din grupa I-a.

Încheind, ţinem să menţionăm că viitoarele săpături din Tomis ce se vor face lîngă Edificiul roman cu mozaic ar putea aduce date noi privind această categorie ceramică.

---

[119] J. W. Hayes, indică Pergamul sau zonele imediat învecinate, lărgind apoi locul de producere al acestei categorii ceramice în regiunea nord-est egeeană şi regiunea Dardanelelor, *op. cit.*, p. 370—371.

[120] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 369.

CÉRAMIQUE ROMAINE A DÉCOR ESTAMPILLÉ DÉCOUVERTE À L'EDIFICE ROMAIN À MOSAÏQUE DE TOMI

Résumé

A la suite des fouilles archéologiques effectuées à l'Edifice à mosaïque de Tomi, on a récolté des matériaux céramiques impressionants. L'auteur se propose d'en traiter une petite partie, notamment la céramique tardive à décor estampé.

Après avoir brièvement passé en revue les études antérieures concernant cette catégorie de céramique, lesquelles appartiennent aux auteurs K. Kübler, F. O. Waage, H. S. Robinson, Em. Popescu, J. W. Hayes, on passe à la présentation des matériaux divisés en trois grands groupes, ainsi :

Le premier en comprend la céramique romaine décorée de rameaux de palmier combinés avec de petits motifs subsidiaires. Les fragments céramiques de cet groupe sont datés entre 360—450.

Le deuxième groupe comprend les fragments estampés avec de petits animaux, motifs floraux, etc., disposés en bande concentrique. Au cadre de ce groupe il existe trois sous-groupes :

A — une bande de décor concentrique ayant parfois une croix au centre.

B — une ou deux bandes de motifs, entourées de cannelures.

C — une seule estampille au centre du vase, entourée de cannelures.

Les matériaux du IIe groupe sont spéecifiques à la période 440—490.

Le troisième groupe réunit les fragments qui proviennent du fond des vases et où sont estampés des animaux plus grands, figures humaines, croix et croix monogrammatiques. A retenir que, en ce qui concerne le troisième groupe, l'estampille est appliquée un seule fois au centre du vase. La céramique de ce groupe est daté entre 470—580.

Par la suite, l'auteur présente les fragments encadrés au premier groupe, à partir de ceux décorés de feuilles de palmier (fig. 1), et de feuilles de fougère stylisées (fig. 1 et fig. 2.).

Sont présentés de suite les fragments appartenant au deuxième groupe. Les motifs décoratifs de ce groupe, trouvés sur les fragments de Tomi, sont les suivants : la palmette (fig. 3, 1—3, 5), le bourgeon de lotus (fig. 4, 1—7), l'amande stylisée (fig. 3, 4, 6—7), le rhombe aux volutes (fig. 5, 1—3), la lettre ornementée de volutes (fig. 5, 4—6), entrelax (fig. 5, 7, 8), chaîne de cercles (fig. 5, 9), rhombe et deux triangles (fig. 2, 6—7), le chiffre 8 ayant au-dessus une clé (fig. 6, 1—2), la semelle stylisée (fig. 6, 4—7), la croix placée au-dessus du rhombe (fig. 7, 1—4), lièvres (fig. 8, 1—5), chiens (fig. 9, 1—8), dauphins (fig. 10, 1—6), poussins (fig. 7, 5—8), cantharos (fig. 11, 1—3), paires de volutes (fig. 14, 5—6) ainsi que la croix grecque (fig. 15, 1—6).

Les fragments du IIIe groupe sont les plus nombreux, les animaux stampés y sont plus grands. Les motifs ornamentaux du IIIe groupe sont : le lièvre (fi. 8, 6, 7), le cantharos (fig. 11, 4—8), le lion (fig. 12, 2—8), le cerf (fig. 13, 1—11), l'âne (fig. 16, 4—5), le taureau (fig. 16, 1—2), le paon (fig. 16, 5—9), les figures humaines (fig. 17, 1—5) et les croix simples ou monogrammatiques. Nous avons classifié les croix ainsi :

1. Croix monogrammatique de type grec à ligne double, avec A et Ω (fig. 18, 1).

2. Croix monogrammatique avec A et Ω, réduite à une seule ligne (fig. 19, 1—6).

3. Croix monogrammatique aux pendentifs sous la branche horizontale (fig. 21, 1—7).

4. Croix monogrammatique à quatre pendentifs (fig. 18, 5—6).

5. Croix grecque à doubles nervures et pendentifs (fig. 22, 1—4).

6. Croix à double contour (fig. 17, 7, 6 ; 22, 5—8 ; 23, 1—7).
7. Croix grecque à double contour (fig. 24, 1—9).
8. Croix grecque à décor pointillé (fig. 25, 1—6).
9. Croix à représentations de joyaux montés (fig. 19, 8).
10. Croix à quatre motifs circulaires autour des branches (fig. 20, 1—2, 4—6).
11. Croix à deux pendentifs sous la branche horizontale (fig. 19, 7).
12. Croix à contour rempli (fig. 20, 3, 7).
13. Croix aux branches fragmentées (fig. 18, 2).
14. Croix à branches doubles et à deux motifs circulaires (fig. 18, 4).
15. Croix monogrammatique à double ligne avec A et Ω (fig. 18, 3).

En conclusion, l'auteur se réfère à l'origine de la céramique tardive à décor estampé en la localisant en Asie Mineure.

A. RĂDULESCU

AMFORE CU INSCRIPȚII DE LA EDIFICIUL ROMAN CU MOZAIC DIN TOMIS

Descoperit ocazional în toamna anului 1959, Edificiul roman cu mozaic din Tomis — Constanța zilelor noastre — avea să formeze apoi obiectul unor intense cercetări arheologice, cu rezultate revelatorii sub raportul unei mai bune cunoașteri a vieții economice și artistice a celui mai de seamă centru urban de pe coasta de vest a Pontului Euxin, numit în izvoarele literare și epigrafice de epocă romană tîrzie, ἡ λαμπροτάτη μετροπολις καὶ πρώτη τοῦ εὐωνύμου Ποντου.[1]

Amplasat pe patru terase ale falezei ce înconjură spre nord-vest portul actual — care de fapt suprapune în totalitate portul antic — construcția, de dimensiuni neobișnuit de mari, s-a dovedit a fi, după 10 ani de cercetări sistematice, o veritabilă Τράπεζα, (fig. 1), pardosită cu peste 2.000 mp de mozaic policrom[2], ale cărui motive ornamentale sînt în exclusivitate de caracter geometric[3] (fig. 2). Încăperea, de tip hală, ce servea scopurilor comerciale ale portului, era prevăzută în substrucție, pe terasa a treia — numerotate de sus în jos — cu un șir de 11 încăperi mari, cu dimensiuni de 11 m lungime, 6 m lățime și 8 m înălțime, ale căror intrări și acoperișuri arcuite, se repetau într-o succesiune ritmică. Totul s-a construit în piatră și cărămidă de tip *pedales*, alternanța straturilor de piatră cu cele de cărămidă constituind și aici

---

[1] IGRR, I, p. 211, nr. 630.

[2] Rezultatele preliminare ale cercetărilor de pînă acum, sînt consemnate în numai trei lucrări mai importante, cf. V. Canarache, *L'édifice à mozaïque découvert devant le port de Tomis* în *Studii Clasice*, III, 1961, p. 227—240 ; idem, *Edificiul cu mozaic*, Constanța, 1968, cu traduceri în limba franceză, rusă, engleză și germană ; A. Rădulescu, *Date tehnice despre edificiul cu mozaic din Constanța*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, anul XXXIX, nr. 3, 1970, p. 52 și 56.

[3] Mai puțin imaginea unui mic porumbel, al cărui contur îl dă toarta unui cantaros din cercul înscris marelui pătrat ce se află în partea de nord-est a covorului cu mozaic, simbol indisolubil legat de influența și practicile creștine.

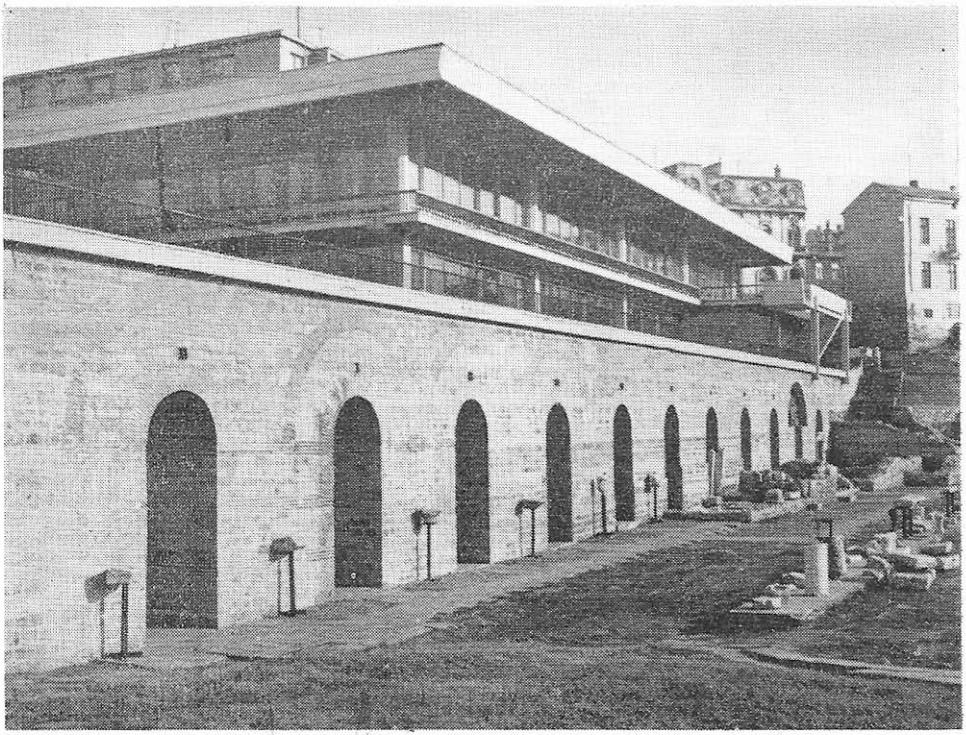

Fig. 1. Clădirea de prezervare a Edificiului roman cu mozaic.

o caracteristică identică cu a altei mari construcții învecinate, cea a termelor — ambele edificii avînd strînse raporturi de contemporaneitate[4].

Ultimele campanii de săpături, din anii 1965—1968, s-au concentrat în încăperile boltite nr. 3 și nr. 4 din substrucția clădirii, unde au fost puse în lumină mărturii arheologice de o importanță capitală pentru cunoașterea caracterului comercial al marelui edificiu. Într-adevăr, în încăperile amintite, au fost puse în lumină impresionante cantități de mărfuri care formau obiectul negoțului maritim (fig. 3) : ancore de metal (fig. 4), piroane de fier conservate în amfore oblungi (fig. 5), mari cantități de minereu de fier, tipare de opaițe, greutăți de marmură pentru cîntarele mari și — lăsînd de o parte alte elemente arheologice de mai mică importanță — subliniem, imensa cantitate de amfore piriforme depozitate în camera nr. 4 (fig. 6). Am reușit să recuperăm aproape 120 de amfore întregi sau fisurate, celelalte fiind toate strivite de pu-

[4] Despre *termae*-le tomitane din sec. IV e.n., situate în imediata apropiere a Edificiului cu mozaic, pe terasa a treia, dar mai apropiate intrării nr. 1 în actualul port — mai spre nord-est — s-a scris foarte puțin pînă acum. Un singur studiu privind inscripția „in situ" de la una din intrări, a prilejuit determinarea scopului său funcțional, cf. A. Rădulescu, *Note epigrafice*, I, în *Pontice*, I, 1968, p. 325—329.

Fig. 2. Detalii de pe suprafața covorului cu mozaic policrom.

Fig. 3. Detaliu de la depozitul cu mărfuri din încăperea boltită nr. 3.

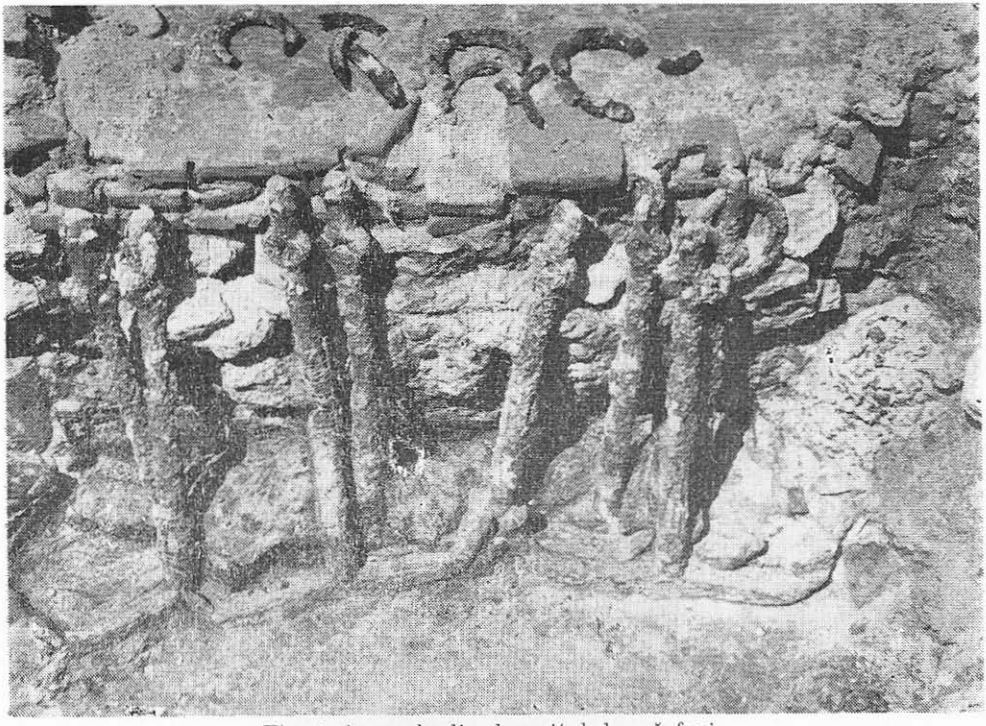

Fig. 4. Ancorele din depozitul de mărfuri.

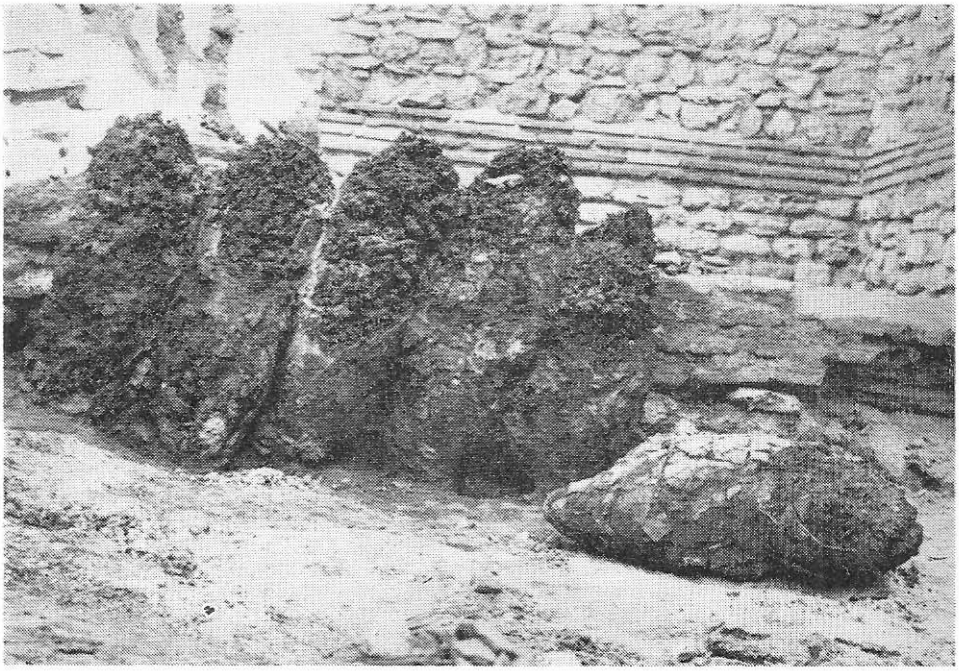

Fig. 5. Piroane de fier în amfore oblunge.

ternica presiune a molozului provocat de dărîmarea acoperișului ce susținea pardoseala cu mozaic de deasupra încăperilor. În totalitate, aceste amfore erau încă încărcate cu diferite substanțe chimice, organice sau anorganice, despre a căror natură vom aminti pe scurt, examenul chimic făcut la Institutul politehnic din București[5] : materialele organice sînt reprezentate prin diferite specii de rășini naturale de origine vegetală. 1) *Colofoniul* (Colophonium), ce se folosea la prepararea unor lacuri și vopseluri, ca liant, în compoziții de chituri etc. ; 2) *Rășina de pin* (Resina pini), întrebuințată de asemenea la prepararea lacurilor și firnisurilor, tot ca liant etc. ; 3) *Terebentina* (Balsamum terebenthique) ; 4) *Mastix* — rășină de Chios ; 5) *Stiraxul* (balsamum styracis) — rășină de arbori ce cresc în Asia Mică și seamănă cu colofoniul și terebentina. Terebentina, mastixul și stiraxul erau mult întrebuințate ca droguri și balsamuri farmaceutice, cele impure la confecționarea torțelor, la impregnarea cîlților și frînghiilor cu care se făcea etanșarea scîndurilor de pe punțile vaselor, se ungeau odgoanele și parîmele pentru impermeabilizarea lor și micșorarea gradului de uzură etc. Colofoniul și rășinile pure erau utilizate la impermeabilizarea amforelor în care se depozitau vinuri, prin căptușirea acestora în interior cu o peliculă ade-

[5] De către un grup de specialiști format din Acad. C. D. Nenitescu, Acad. C. Drăgulescu, Dr. Simona Zugrăvescu și ing. Edith Beral.

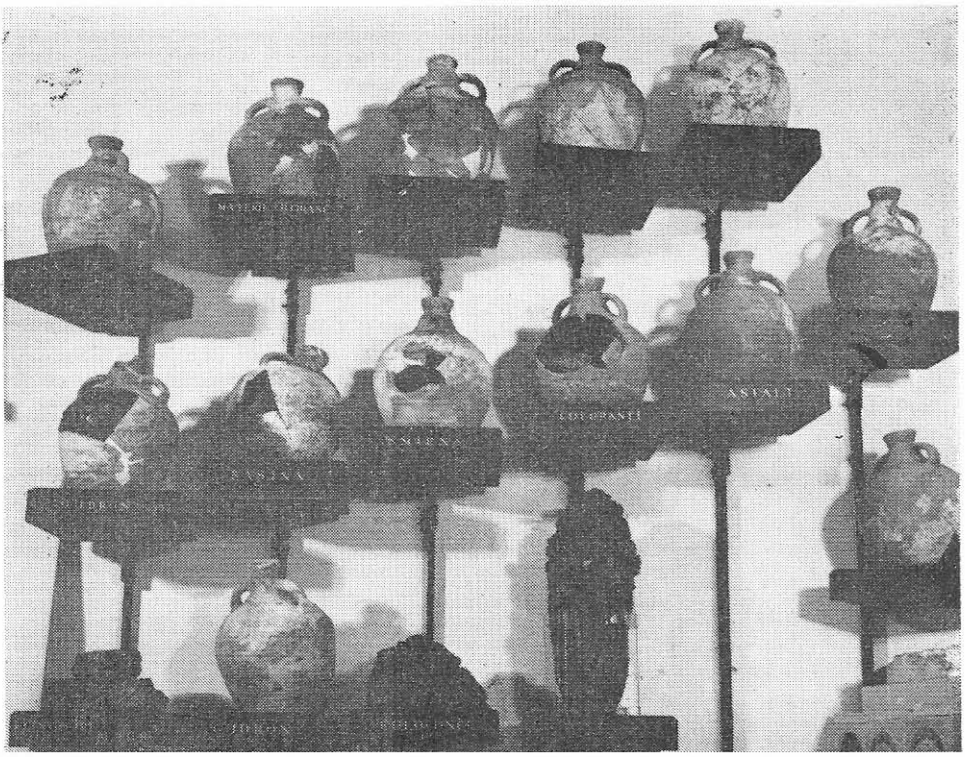

Fig. 6. Amfore piriforme din depozitul cu mărfuri.

rentă, de rășină. Alte diferite rășini se foloseau pentru limpezirea vinurilor.

Între rășinile gumoase enumerăm : 6) *Tămîia* (Gummiresina Olibanum), originară de pe coasta Somaliei ; 7) *Smirna* (Gummi-resina Mirrha), originară din Arabia. Atît tămîia cît și smirna, prin mirosurile plăcute pe care le degaja la ardere, se foloseau în temple, altare etc., sau, cel mai adesea în parfumerie și cosmetică.

Între materialele anorganice, depozitul de amfore conținea : calupuri mari (lingouri) de minereu de fier semipreparat, ancore de fier cu cîte două aripi și piroane conservate în amfore oblungi.

Revenind la amforele propriu-zise, vom stărui mai pe larg asupra lor, date fiind unele interesante date de ordin arheologic și epigrafic — pe care ni le furnizează. Într-o succintă clasificare tipologică recent realizată pentru amforele cunoscute pînă la această dată în Scythia Minor[6], acest tip a fost numit convențional, după aspectul exterior și după pansă, *piriforme cu striuri* (fig. 7). Este cunoscut în Dobrogea

[6] A. Rădulescu, *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană. I. Contribuții la cunoașterea ceramicii*, Constanța, 1972, cap. *Categorii și forme de amfore* (în mss).

Fig. 7. Amforă piriformă cu grafiti și dipinti pe umăr.

romană pentru numeroase alte centre arheologice. Amintim, pentru edificare, descoperirea ocazională a unor exemplare la Jurilofca — aproape de Argamum — altele la Mangalia[7] — deci în special în centrele de pe litoral. În interiorul provinciei și pe *limes*-ul dunărean, amintim fragmentele de la Altinum[8], toate resturi ale unor amfore piriforme decorate cu striuri ondulate sau drepte ; aceleași mărturii le avem la Ulmetum[9], Capidava[10], Histria[11], Jurilofca[12], Constanța — altele decît cele de la Edificiul cu mozaic — și Mangalia[13] etc. Cu și mai multă intensitate, acest tip este atestat în regiunile înconjurătoare Scythiei Minor, mai apropiate sau mai îndepărtate, dar în orice caz, cu o mai mare frecvență în zonele nord-pontice[14] și egeene[15]. Semnalăm de asemenea prezența lor în Oltenia[16].

Tipul, atît de larg reprezentat, pentru care am amintit doar cîteva centre unde a fost atestat pînă acum, în cazul depozitului de la Edificiul cu mozaic din Tomis, are dimensiuni medii de 60 cm înălțime, și 40 cm diametrul de maximă rotunjime a corpului. În general, este fabricat din pastă bună, în compoziția căreia existau multe ingrediente. Porozitatea relativă a pastei este dată de nisipul grosier ; culoarea cărămizie a pastei este dată de arderea oxidantă. Pe suprafața corpului apare, în cele mai multe cazuri, angoba albuie. Pe fundul corpului piriform, apare un buton sau picior. Torțile îi sînt mici, mult arcuite — evident, fără nici un scop de utilitate practică, ci doar unul decorativ ; se prind cu mult sub buza gurii tăiată drept, sprijinindu-se în partea superioară la baza gîtului, iar în partea inferioară, pe umărul corpului.

De regulă amforele acestui tip sînt decorate pe umăr sau pe corp, fie cu brîuri paralele de striuri drepte și ondulate, fie cu o bandă mai

---

[7] Amfora piriformă cu striuri de la Mangalia, a fost descoperită de către C. Preda. Acum se află în Muzeul „Callatis" din localitate, inv. 16.403.

[8] M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de la Oltina*, în *Pontice*, I, p. 293, fig. 13.

[9] V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, Buc., 1923, p. 149, fig. 74.

[10] R. Florescu, *Capidava*, ed. Meridiane, Buc., 1967, fig. 22.

[11] *Histria* I, monogr. arh., Buc. 1952, p. 458, fig. 383 și 284.

[12] Un exemplar, din descoperirea ocazională de la Jurilofca, pînă acum încă inedită, se află, în Muzeul de arheologie Constanța.

[13] De la Constanța ca și de la Mangalia, provin numeroase exemplare de acest tip, acum în diferite muzee din țară, dar în special în depozitele Muzeului de arheologie Constanța. Amintim că fragmente de amforă de acest tip s-au descoperit la Mangalia Nord — Neptun, cf. C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, în *Pontice*, I, p. 247 și 248, fig. 11—13 — amfore piriforme cu striuri. De amintit că amforele piriforme, care în părțile noastre circulă între sec. IV—VI e.n., în Grecia apar mai de timpuriu, după cîte se pare încă din sec. III e.n. — poate în cea de a doua jumătate a sa — cf. V. R. Grace, *Amphoras, and the ancient wine trade*, 1961, fig. 37.

[14] A. L. Iakobson, *Amforele medievale din regiunea de nord a Mării-Negre* (încercare de clasificare cronologică), în *Sovetskaia arheologia* XV, 1951, p. 325—345, fig. 12.

[15] V. R. Grace, *op. cit.* ; G. F. Bass, în *Archeologischer Anzeiger*, 1962, pl VII, fig. D—J, pentru Bodrun (Halikarnassos) ; *BCH*, 89, 1965, p. 947, fig. 22.

[16] D. Tudor, *Oltenia Romană*, Buc. 1958, p. 366, fig. 7.

mare, unică, tot de striuri. Altele au cea mai mare parte a corpului — de regulă jumătatea superioară — acoperită cu striuri din aceleași categorii.

Am arătat că aproape în totalitate, aceste recipiente standardizate, erau încărcate cu diferite substanțe minerale sau vegetale destinate comerțului. Implicațiile acestei stări de lucruri se vădesc și în starea lor de conservare și în aceea a problemelor științifice pe care le ridică. Mai întîi semnalăm că cele care erau fisurate, au permis să se prelingă la suprafața lor, conținutul. Petele ivite astfel, laolaltă cu stratul de calcar depus în delungul timpului din molozul ce le acoperea, au făcut ca, printr-un proces fizico-chimic normal, să dispară multe elemente din ornamentică, dar mai ales, datele științifice care ne interesează în chip deosebit. Datele științifice la care ne referim sînt acele semne ce apar pe corp (fig. 8), unele, scrijelate altele pictate cu vopsea roșie pe umerii amforelor, fie în zonă netedă, fie chiar pe cîmpul striurilor. Aceste semne grafice, sînt în realitate cifre. Primele, cele scrijelate, sînt cifre în caractere latine — în exclusivitate asociații din semnele X și I ; celelalte, pictate cu vopsea roșie, sînt litere grecești care indică tot cifre. Starea lor precară de conservare a făcut să dispară în special literele grecești vopsite, fapt care afectează considerabil posibilitățile de descifrare. În orice caz sînt grupuri de litere, alcătuite în mare parte din N, θ și ξ.

S-au selectat 29 (douăzeci și nouă) de amfore întregi care poartă cifre latinești și grecești. Una dintre ele, care ocupă poziția nr. 16 în clasificarea de față (fig. 8) are în locul cifrei latine un semn care prin forma sa amintește un spic de grîu ; amfora de la poziția 19, nu are decît o parte din cifra grecească, poate un θ.

Un examen atent al acestor inscripții, pe baza unui tabel de clasificare inerent într-o astfel de cercetare, denotă că inscripțiile, indică aproape în totalitatea cazurilor, capacitatea recipientelor[17], fapt cunoscut, prin analogie, nu numai în Dobrogea romană ci și în numeroase alte cazuri din fostul imperiu roman de răsărit. Amintim bunăoară descoperirea la Dinogeția a unui mare fragment de amforă cu striuri pe gît și pe umăr, pe care s-a scris, tot cu vopsea roșie, cifra ξ(εσται) ; = 60[18]. Pe o altă amforă, de formă ovoidală și cu fund ascuțit, descoperită la Constanța într-un mormînt de inhumație, unde era depusă ca ofrandă, apare pe umăr, scris mare și citeț cu vopsea roșie, inscripția K ϲ). Dacă asupra primei litere nu încape nici o îndoială privind valoarea sa cifrică, cea de a doua de formă mai bizară, prezintă dificultăți de interpretare. Credem totuși că este litera A. În această situație am găsi capacitatea vasului de 21 de *sextarii*. Astfel de exemple pot continua pentru regiunea la care facem referiri.

Revenind la grupul amforelor de la Constanța, datate *grosso modo* între sfîrșitul veacului al IV-lea și veacul al VI-lea — perioadă ce coin-

[17] Vezi spre exemplu o situație de vas care poartă difintil, la I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Buc. 1968, p. 489—490.

[18] I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VI-e siecle*, în Dacia, N.S.X., 1966, p. 244, fig. 5 ; amintește că pe lîngă se mai află și litera α, și o cruce incompletă.

AMFORE CU INSCRIPȚII DIN DEPOZITUL DE MĂRFURI DE LA EDIFICIUL CU MOZAIC DIN TOMIS. BOLȚILE III–IV

NR. CRT.	FLANȘA CU IMAGINEA AMFOREI	NR. DE INVENTAR	DIMENSIUNI		INSCRIPȚII		INTERPRETAREA INSCR. LATINE	INTERPRETAREA INSCR. GRECEȘTI PICTATE	CAPACITATEA ÎN SEXTARII	CAPACITATEA ÎN LITRI	CONȚINUTUL LA ANALIZA CHIMICĂ
			ÎNĂLȚIMEA	DIAMETRUL	SCRIJELATE	SCRISE CU VOPSEA ROȘIE					
1	XLVIII/1	8073	0,54m	0,37m	IIIXXXIII	-N-	XLVII	.N. =50(?)	50(?)	28,5	STYRAX (rășină)
2	XLVIII/2	8130	0,56m	0,37m	XXXXXIIIIIII	N3 M	LVII	N3 =57 N3(?)=57	57	30	AMESTEC DE MATERIALE ORGANICE ȘI ANORGANICE
3	XLVIII/3	8090	0,57m	0,38m	XXXXXX	L	LX	ϟ. = 60 ϟ. = 60	60	31,5	MATYX (rășină)
4	XLIX/1	8077	0,525	0,325	XXXXXIIIIIII	NΘ NΘ	LIX	NΘ =59 NΘ =59	59	29,5	MATYX (rășină)
5	XLIX/2	8091	0,57m	0,39m	XXX XXXX	3	LXX	K. = ? .3 = ?	70(?)	34	OLIBANUM-MIRRHA (tămîie și smirnă)
6	XLIX/3	8121	0,525	0,36m	XXXXXX	NΘ NΘ	LX	NΘ =59 NΘ=59	59(?)	26	BALSAMUM TEREBENTHINE (Terebentină)
7	XLIX/4	8129	0,54m	0,37m	IIIIIXXXXX	N	LV	N. = 50(?)	50(?)	28,5	STYRAX (rășină)
8	L/1	8069	0,53m	0,37m	XXXXXII		LXII	?	62(?)	26,5	STYRAX (rășină)
9	L/2	8099	0,58m	0,38m	IIIIIIIIIXXX	NΘ NΘ	XXXIX(?)	NΘ =57 NΘ =57	57(?)	32	STYRAX (rășină)
10	L/3-3a	8093	0,55m	0,40m	XXXXXXXIII	M M	LXIII	M(?) =40 M(?) =40	40(?)	30	MATYX (rășină)
11	LI/1	8071	0,53m	0,38m	M	Θ NN	?	.Θ(?) ?	?	30	STYRAX (rășină)
12	LI/2	8094	0,56m	0,38m	XXXXXIIIIIII		LVIII	?	58(?)	30	STYRAX (rășină)
13	LI/3	8076	0,555	0,39m	IIIXXXXXX		LXIII	?	63(?)	30	MATYX (rășină)
14	LI/4	8072	0,54m	0,375	XXXXXIIII//	NΘ NΘ	LV	NΘ =59 NΘ = 59	59(?)	32	OLIBANUM-MIRRHA (tămîie și smirnă)

NR. CRT.	PLANȘA CU IMAGINEA AMFOREI	NR. DE INVENTAR	DIMENSIUNI		INSCRIPȚII		INTERPRETAREA INSCR. LATINE	INTERPRETAREA INSCR. PICTATE-GRECEȘTI	CAPACITATEA ÎN SEXTARII	CAPACITATEA ÎN LITRI	CONȚINUTUL LA ANALIZA CHIMICĂ
			ÎNĂLȚIMEA	DIAMETR.	SCRIJELATE	SCRISE CU VOPSEA ROȘIE					
15	LII/1	8098	0,56m	0,38m	XXXXXIIIIIII	I NΘ I NΘ	LVIII	NΘ = 59 NΘ = 59	59(?)	31	STYRAX (rășină)
16	LII/2	8120	0,53m	0,34m		I NI	L	.N. = 50(?)	50(?)	28	OLIBANUM (tămîie)
17	LII/3	8075	0,55m	0,37m	XXXXXX	I Θ	LX	?	60(?)	30	BALSAMUM (amestec de rășini)
18	LII/4	8122	0,55m	0,38m	IIIIIIIIXXXXX	NH NH	LVIII	NH = 58 NH = 58	58	30	BALSAMUM TEREBENTHRE (terebentină)
19	LIII/1	8097	0,55m	0,40m	?	?	?	.Θ (?)	?	30	STYRAX (rășină)
20	LIII/2	8134	0,55m	0,37m	IIIXXXXX	N. NΘ	LIII(?)	N NΘ = 59	59(?)	29,5	STYRAX (rășină)
21	LIII/3	8135	0,55m	0,38m	IIIXXXXX	I NƷ	LIII	? NƷ = 57	57(?)	30,5	STYRAX (rășină)
22	LIII/4	8131	0,54m	0,36m	IIIIIIXXXXX	NƷ N	LVII	NƷ = 57 N. = ?	57	26	MATYX (rășină)
23	LIV/1	8132	0,55m	0,38m	IIIIXXXXX	NΘ NΘ	LIV	NΘ = 59 NΘ = 59	59(?)	30	OLIBANUM-MIRRHA (tămîie și smirnă)
24	LIV/2	8133	0,54m	0,38m	IIIIIIIXXXXX	NƷ N	LVII	NƷ = 57 . = ?	57	29	MIRRHA (smirnă)
25	LIV/3	8096	0,57m	0,365	XXXXXIIIIIIII	NG NG	LIX	NΘ = 59 NΘ = 59	59	32,5	—
26	LIV/4	8095	0,58m	0,40m	XXXXXX	ΣB NB	LX	ΣB = 62 ΣB = 62	62(?)	36,5	MATYX (rășină)
27	LV/1	8128	0,53m	0,375	XXXXXIIIIIII	NƷ NƷ NƷ	LVII	NƷ = 57 NƷ = 57 NƷ = 57	57	29	STYRAX (rășină)
28	LV/2	8074	0,58m	0,38m	XXXXIIIIIIII	K NG	XLVIII	? NΘ = 59	59(?)	29	STYRAX (rășină)
29	LV/3	8067	0,55m	0,38m	IIIIIIXXXXX	NƧ NƧ	LVII	NƷ = 57 N. NƷ = 57	57	30	MATYX (rășină)

cide cu acea înflorire economică de care vorbesc unele izvoare literare πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμορ [19], situație pe care de-altfel o confirmă în chip peremptoriu și izvoarele arheologice — faptul că cifrele nu se pot citi în întregime, lasă deschisă deseori calea supozițiilor. În special literele grecești, sînt pictate dezordonat, incomplet și stîngaci. Dispariția unor litere, starea fragmentară a altora, numărul mai mare sau mai mic, la fel ca și varietatea lor în interiorul aceluiași grup, ar putea să ducă la presupunerea că pe lîngă indicarea capacității recipientelor, inscripțiile ar putea furniza și alte știri. Am exclus fără nici o rezervă posibilitatea ca în cazul diferitelor inscripții de la aceste amfore, să avem pe lîngă o cifră sau alta, și eventuale formule religioase[20], sau magice — am adăuga noi. De numele vreunui proprietar, exprimat numai prin inițialele sale nu poate fi vorba — dacă ne orientăm după repetarea regulată a acelorași litere, indicînd aceiași cifre și în latinește — unde sînt numai cifre — nici grecește. Lipsa semnelor de cult sau de altă natură decît cea metrologică, reclamată de practicile comerciale ale imobilului care adăpostea amforele, se explică în chip firesc, prin caracterul economic-portuar al Edificiului cu mozaic de la faleza portului tomitan. Încăperile nr. 3 și 4, sînt exemple edificatoare de prăvălii sau depozite de mărfuri destinate comerțului, poate și de tranzit.

Din analiza inscripțiilor rezultă că cele scrijelate — *grafitti* — reprezintă o notare cifrică inerentă calculelor metrologice în antichitate ca și în zilele noastre. Este cunoscut că în epocă romană numeroase amfore purtau etichete — *pittacia* — (Petronius, *Sat.* 34), *notae* (Horatius, Carm. 11, 3, 8), *tituli*, sau, cum este și cazul nostru, aveau o inscripție desenată cu negru, cu roșu sau cu vopsea de altă culoare — *dipinti*[21].

Pentru fiecare unitate de 10 sextarii se nota cu X. Adunînd, pentru un grup de cifre latine de la o amforă sau alta, siglele X și I, rezultă o cifră latină care, scrisă corect, marchează întreaga capacitate a vasului. Confirmarea o aduc apoi acele *dipinti* cu caractere grecești, care după cum arătam sînt tot cifre egale cu cele latine. Exemple concrete ne oferă amforele din pozițiile tabelului nostru, 3, 22, 27 și 29, în cazul cărora concordanța între cifrele latine și cele grecești este marcată perfect. În celelate cazuri, valorile indicate de o categorie de sigle sau alta, sînt fie sensibil apropiate fie mult diferențiate. Aceste deosebiri se pot lesne explica, pe de o parte prin dispariția, alterarea sau conservarea precară a unor litere — indiferent de ce caracter — pe de alta, fiindcă notările s-au făcut în funcție de anumite uzanțe comerciale. S-ar părea că notările cu sigle latine ar indica o capacitate convențională a recipientului, pe cînd cele grecești una reală — cea a con-

[19] Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, VI, 21, apud Migne, *Patr. gr.*, LXVII, col. 1345—1346; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc. 1938, p. 321 și urm.; *Istoria României*, vol. I, Buc. 1960, p. 580 și urm. I. Barnea, în *DID*, II, Buc. 1968, p. 397 și urm.

[20] I. Barnea, *DID* II, p. 489—490; D. Tudor, *op. cit.*, p. 366—367, fig. 95 și cu interpretările științifice în *Supplementum epigraphicum*, nr. 232—263.

[21] M. H. Callender, *Roman Amphoras*, Londra, 1965, p. 5—7.

ținutului introdus în vas la un moment dat. Și după cum se pare vasele erau refolosite în acest caz de mai multe ori pentru transportul unor produse-mărfuri, era firesc ca o notare cu vopsea mai veche să fie ștearsă și înlocuită cu una mai nouă, adecvată noului conținut. Și mai plauzibilă ar fi împrejurarea potrivit căreia, inscripțiile cu vopsea roșie se aplicau drept confirmări la vamă[22] la ieșirea dintr-un port și la intrarea într-altul. În chipul acesta s-ar explica, apariția pe unele amfore, ale căror dipinti sînt mai bine conservate, a două sau chiar trei grupe de cîte două litere grecești identice. De exemplu, la poziția 2 din tabel apare de două ori N + Ξ ; la pozitia 4 de două ori N + Θ ; la poziția 10 de două ori M + M ; la poziția 26 de două ori Ξ + B etc.

Celelalte litere sau semne, adiacente sau părți integrante ale cifrelor deslușite numai parțial, nu s-ar putea descifra și interpreta decît cu erori nejustificate, motiv pentru care, se impune un examen atent fizico-chimic de laborator, care să facă posibilă citirea completă a tuturor semnelor. Dar, chiar în această fază de cercetare, inscripțiile de pe amforele piriforme din depozitul de mărfuri de la Edificiul roman cu mozaic de la Constanța, demonstrează o vie activitate comercială și, cum spuneam, poate vamală, în portul Tomisului din veacurile IV—VI e.n., și în același timp indică un nivel economic ridicat. Însăși marea cantitate de mărfuri descoperite în încăperile III și IV, constituie dovada peremptorie a unor intense practici comerciale, pentru care erau necesare însemnate cantități de amfore pentru exportul și importul mărfurilor, marea fiindu-le calea cea mai lesnicioasă de transport.

Amforele din depozitul de mărfuri amintit, examinate pe baza comparațiilor și analogiilor cu exemplare din larga arie geografică căreia i se înscrie și Scythia Minor, se pare că sînt importate dintr-un centru egeean, dintr-un punct ce ar trebui poate căutat pe coasta de apus a Asiei Mici, acolo unde, în apropiere de actualul Bodrun (anticul Halicarnassos) numeroase exemplare identice au fost descoperite pe fundul apelor, poate nu departe de centrul de unde vasul avariat le încărcase. Desigur, tipul s-a răspîndit mult, fiind imitat în numeroase alte ateliere în bazinul egeean sau al Pontului Euxin. S-au produs importante asimilări și împrumuturi, care explică pentru partea răsăriteană a Mării Mediterane și pentru Pontul Euxin — zonă de puternică influență grecească tîrzie — interferențe și interpătrunderi de forme și tipuri specifice, între care, vreme de 2—3 veacuri, amforele piriforme cu striuri ocupă un loc însemnat în viața economică a regiunii. Astfel explicăm întinderea pe o mare arie geografică a acestui tip, prezent și în Scythia Minor, ca și în arhipelagul egeeic, în nordul pontic, la nord de Dunăre etc. Putem vorbi de conturarea unui *facies* regional, propriu evoluției culturale din această zonă a Imperiului tîrziu, dar, cu respectarea trăsăturilor specifice pentru fiecare provincie, trăsături menținute de factorii etnici locali.

Prezenta la Tomis a tipului acesta este fapt deci ușor de explicat, iar descoperirea unui număr atît de masiv de amfore cu inscripții de

[22] *Ibidem.*

dublă factură, constituie o apariție insolită. Cu mențiunea că descoperirile izolate de amofre de pînă acum ce au marcată capacitatea lor, fie în nordul Dunării, fie în Dobrogea, au dat naștere primelor preocupări de metrologie în arheologia românească, în cazul nostru, cele circa 30 de amfore întregi, la care neîndoios putem adăuga în viitor și fragmentele încă neselectate provenind din același depozit, vin să aducă un spor considerabil la cunoașterea vieții economice din Tomisul sec. IV—VI e.n., a cărui activitate portuară și în chip inerent vamală, abia că mai trebuiesc amintite. Pe de altă parte se aduc contribuții substanțiale la cunoașterea unor practici metrologice, cu recipiente a căror capacitate, în cazul nostru, deseori poate fi riguros stabilită.

AMPHORES AUX INSCRIPTIONS DE L'EDIFICE ROMAIN À MOSAÏQUE DE TOMI

Résumé

Sauf la substantielle contribution qu'il apporte à la connaissance de la vie sociale, économique et artistique de l'ancienne Tomi, le grand édifice à mosaïque situé sur la falaise de l'ouest du port moderne de Constantza s'impose grâce à sa structure architectonique massive aussi bien que par son but fonctionnel — une vraie τράπε α.

Les campagnes de fouilles executées entre 1965—1968 dans les onze pièces voûtées de la substruction ont mis à jour, des pièces 3 et 4, des vestiges révélateurs : ancres de métal, de grands clous, minerais de fer, poids de marbre et une grande cantité d'amphores piriformes — à peu près 120 — chargées de differents produits chimiques, organiques et minérales. Le produits organiques en sont pour la plupart d'origine végétale : *colophane* (colophonium), *résine de pin* (resina pini), *térébenthine* (balsamum tebentiqe), *résine de Chio* (mastix), *encens* (gummi-resina Olibanum), *myrrhe* (gummi-resina Mirrha) e.a.d.s.

Les amphores piriformes, très répandues dans l'ancienne province de Scythia Minor, trouvent des analogies dans les zones proches du nord du Pont Euxine, du nord du Danube, dans le bassin de l'est de la Méditerranée etc. Ayant des formes et dimensions semblables, ces récipients, standardisés, portent d'habitude au col ou à l'épaule des inscriptions de deux sortes : éraflées et peintes, respectivement *graffiti et dipinti*. Les premières, écrites en caractères graphiques latins sont en exclusivité des associations des signes X et I ; les autres, peintes, sont des groupes de lettres grecques, composées en grande partie de N, θ et ξ.

L'état précaire des inscriptions rend difficile la reconstitution de la plupart (pl. 8). De toute manière, à base d'un tableau de classification, on a constaté qu'il y à des chiffres et qu'il existe une étroite relation entre les chiffres grecs et latins. Ces notations indiquent la capacité du vase que nous calculons ici en *sextarii*. Chaque groupe de dix *sextarii* était noté en latin par X ; și l'on aditionne les sigles X et I, on trouve la capacité entière du récipient. Il paraîtrait que les notations par des sigles latins marqueraient une capacité conventionnelle du vase tandis que les notations par des caractères grecs la capacité réelle — c'est à dire celle du contenu introduit à un moment donné dans le vase. Et, à ce qu'il paraît, les vases étaient réutilisés, en ce cas, à plusieurs reprises, pour le transport de certains produits-marchandises.

La circonstance qu'on appliquait les inscriptions à teinture rouge en guise de confirmation à la douane, à l'entrée dans un port et à la sortie d'un autre serait encore plus vraisemblable. Ainsi s'expliquerait l'apparition sur certaines amphores de deux et même trois groupes de deux lettres grecques identiques.

Les amphores aux inscriptions présentées démontrent une intense activité commerciale à Tomi depuis le IVe au VIe s.n.ère et, ensemble avec les autres marchandises découvertes dans les chambres 3 et 4 de l'Edifice à mosaïque, elles constituient la preuve d'une remarquable pratique commerciale d'importation et exportation.

La tentative de localiser le centre de provenience de ces amphores d'importation nous a déterminé de considérer les découvertes de Bodrun (Halicarnassos) et de la région environnante et de fixer avec approximation la zone égéenne en tant que zone d'irradiation de ce type. Evidemment, dans la province des bouches du Danube ainsi que dans d'autres régions le type s'en est répandu, en a été imité et les mélanges, les interférences etc. de formes et types ont déterminé en Scythia Minor la configuration d'un faciès régional.

La présence à Tomi de ce type piriforme en grand nombre, avec les inscriptions latines et grecques mentionnées constitue une première et importante base sérieuse d'investigations dans les problèmes métrologique de l'époque.

C. SCORPAN

TIPI SCONOSCIUTI DI LUMINI A OLIO ROMANI E IL PROBLEMA DI CERTE TRASMISSIONI NEL PRIMO FEUDALESIMO

A Sacidava, nella campagna di scavi del 1970, abbiamo scoperto un lumino a olio di un tipo sconosciuto, realizzato con una tecnica speciale, di una forma strana rispetto a tutti gli altri tipi di lumini dell'epoca romana. Partendo dallo studio di questo oggetto interessante scoperto nello scavo, cercandone le spiegazioni funzionali e soprattutto le analogie, abbiamo scoperto nei depositi del Museo di Costanza alcuni altri lumini, appartenenti anch'essi a dei tipi finora sconosciuti. Bisogna sottolineare fin dal principio il fatto che la tradizione di alcuni di questi lumini romani e stata tanto potente in queste regioni che e arrivata fino all'epoca del primo feudalesimo, contribuendo alla creazione di lumini di forma somigliante.

Tipo A.

1. Sacidava, scavi 1970, scoperto al livello del IV secolo d.C. No. d'inv. 19617. Dimensioni : diametro massimo = 9,5 cm ; altezza = 4 cm ; diametro del fondo = 3,8 cm. (fig. 1/1-3).

Il lumino e stato lavorato alla ruota, fatto che lo differenzia fin dal principio dai ben noti lumini romani confezionati con lo stampo. E stato modellato in una pasta omogena, di qualita superiore, d'un color crema-bianchiccio. Una pasta di creta identica, dello stesso colore, si ritrova in moltissimi vasi scoperti a Sacidava. Il fondo presenta dei semicerchi concentrici dovuti alla ruota.

Il lumino ha un recipiente (serbatoio) obbastanza capace, bitronco-conico, con una larga bocca d'alimentazione, circondata da uno stretto labbro orizzontale, verso l'interno. Nella parte anteriore ha un orificio circolare, ottenuto con la pressione dall'esterno all'interno. La meta superiore della lampada e circondata da una bordura larga, obliqua,

svasata in fuori, che continua, in profilo, la linea della meta tronco-conica inferiore. formando nella parte anteriore, di fronte al l'orificio del lumino propriamente detto, un beccuccio per il lucignolo. Nella parte posteriore, un piccolo manico largo, con tre forti nervature in rilievo che s'attaccano alla parte superiore del serbatoio del lumino e all'infuori sotto la bordura.

L'aspetto generale e quello d'un piccolo ed elegante vaso (scodellina) din ceramica, di colore giallo-biancastro, non decorato e senza patina colorata in rosso alla superficie. Si noti che l'intero oggetto e stato lavorato alla ruota, nello stesso tempo, in un sol pezzo, senza aggiunte (eccettuando il manico che e stato attaccato ulteriormente).

Il lucignolo stava certamente appoggiato con un capo sul beccuccio della bordura circostante, attraversava l'orificio e s'alimentava con l'altro capo direttamente nel recipiente. A che cosa servisse pero la bordura, o meglio la padellina ll'intorno, non possiamo precisarlo. Forse per dei residui della combustione o per lo scolamento dell'olio dal lucignolo ?

La datazione nell'epoca romana (IV sec.) e perentoriamente assicurata tanto dalle condizioni stratigrafiche quanto dai dati tipologici (la pasta specifica e la tecnica.

Non conosciamo (per ora) analogie ne nelle scoperte o nei depositi dei musei, ne nell'intera bibliografia din specialita consultata. [1a]

Su alcuni lumini antichissimi che rivestivano la forma di recipienti vasti, aperti (padelline o scodeline col beccuccio pel lucignolo) ritorneremo ancora. [1b]

2. Da Capidava (le condizioni stratigrafiche della scoperta permangono incerte) proviene un lumino somigliante a quello di Sacidava piu sopra descritto. Il lumino di Capidava (inv. no. 4235) e pure lavorato alla ruota, ma in una pasta bruno-mattone. Dimensioni : diametro massimo = 8 cm ; altezza = 4 cm ; diametro del fondo = 6 cm (fig. 1/4—6).

E formato da un recipiente relativamente tronco-conico, terminante con un collo corto e una bocca di riempimento larga 2,2 cm. Il fondo, piatto e grande, presenta le tracce della ruota del vasaio e dello staccamento di sulla duota. Dal fondo partono in su, leggermente oblique, le pareti alte 2,4 cm. che formano, col corpo del serbatoio e intorno alla meta superiore di questo, una bordura come un canale collettore o come una padellina, al livello della quale si apre anche l'orificio di combustione, pel lucignolo, del lumino propriamente detto. Di fronte all'orificio, il labbro della bordura non ha piu beccuccio. Nella parte opposta si osservano facilmente le tracce d'un piccolo manico che s'attaccava al margine della bocca di riempimento e al margine della padellina circostante.

Questo lumino di Capidava data dall'epoca del primo feudalesimo.

---

[1] a La sola lampada relativamente somigliante in H. Mentzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, 1954, p. 102, nr. 659, fig. 83. Datata nèlla tarda epoca romana, fa parte della categoria delle lampade di tipo arabo. La lampada somigliante a *Sucidava-Celei* (inedito) — informazione prof. D. Tudor.

[1] b W. Deonna, *Les lampes antiques trouvées a Delos*, in *BCH*, XXXII, 1—4, 1908, p. 151—152, fig. 24.

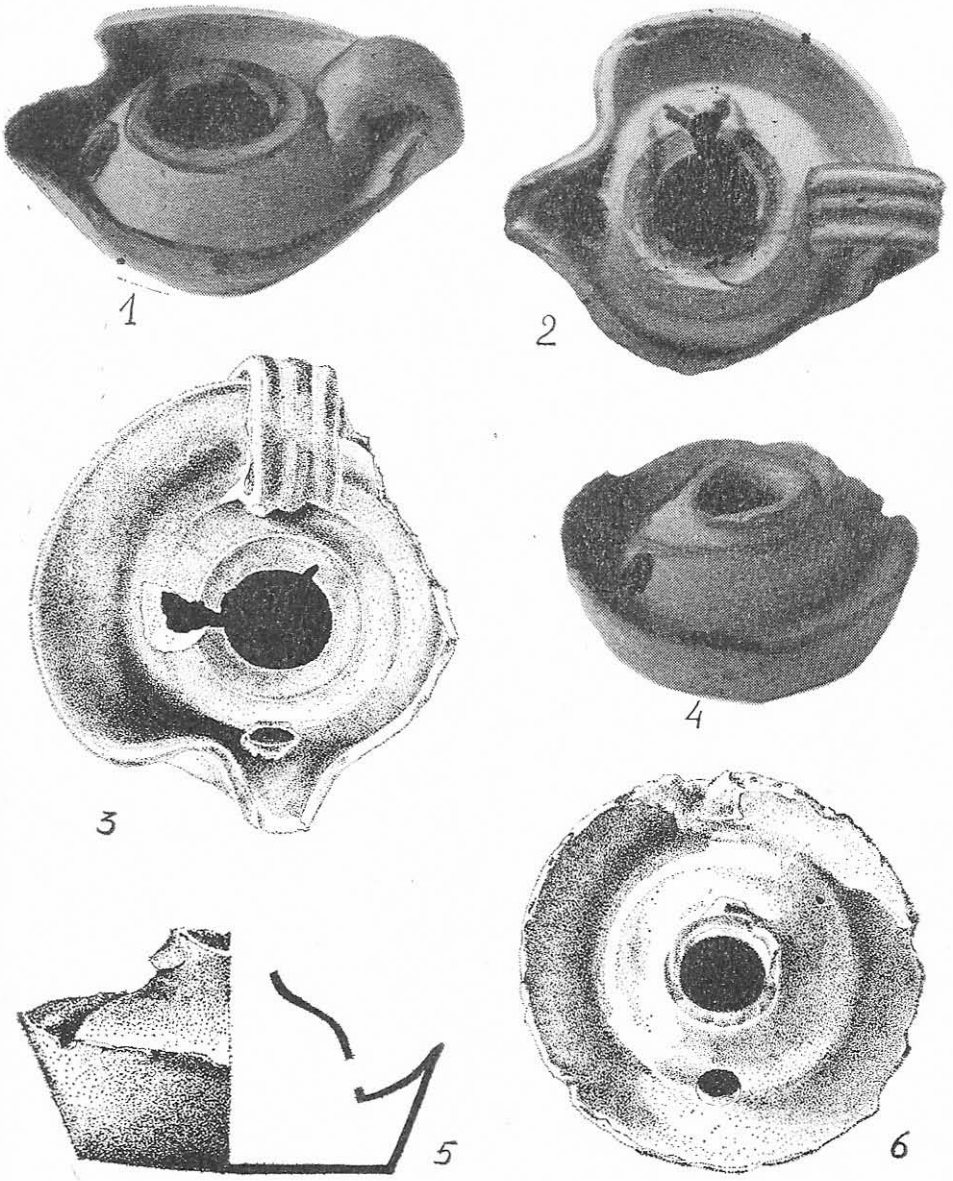

Fig. 1. 1—3 = il lumino tipo A, Sacidava ; 4—6 = il lumino del primo feudalesimo di Capidava.

Senza essere identico e molto meno accuratamente lavorato, senza i dettagli del primo, questo lumino del primo feudalesimo di Capidava na certamente delle sicure affinita col lumino romano din Sacidava, (tipo A piu sopra descritto).

Se il lumino din Capidava appartiene veramente all'epoca del primo feudalesimo (secondo la data fissata dagli scopritori e secondo elementi tipologici), allora la sua origine dev'essere cercata nell'epoca romana, nel tipo A scoperto da noi a Sacidava [2].

Si tratta quindi d'un'altra forma romano-bizantina perpetuatasi fino nel X—XI secolo, scoperta che aggiunge una prova alla tradizione e alla continuita romanica fino al principio dell'epoca medioevale.

Tipo B.

1. Scoperto nel 1965 in una tomba d'inumazione a Tomis (inv. no. 12075). Dimensioni : diametro massimo = 10,5 cm ; altezza del tubo = 4,5 cm ; altezza della scodellina-recipiente = 3,8 cm ; diametro del fondo = 4,5 cm. (fi. 2/1-3,4/).

Le condizioni della scoperta e l'inventario funerario della tomba (scodella rossa, lumino a olio banale e tipico con la rosetta, vasi di vetro) permettono di datarlo dal periodo del II—III sec. d.C.

Il lumino e lavorato alla ruota, tutte le sue parti componenti confezionate nello stesso tempo e dallo stesso pezzo di creta, senza aggiunte (eccettuando il manico che e stato applicato). Le pareti sono molto fini, sottili, dure e con risonanza, d'una pasta omogenea della miglior qualita, d'un colore mattone-rossastro.

Caratteristico e il recipiente grande, copace e aperto, della forma d'una piccola scodella o padellina, con le pareti alte che presentano su di un lato un beccuccio pel lucignolo. Direttamente dal fondo della scodella recipiente e direttamente legato a questa, parte verticalmente un tubo cilindrico, largo 4 cm, col labbro svasato e un po'ingrossato. Davanti el beccuccio s'e praticato un orificio pel passaggio del lucignolo. Nella parte opposta al beccuccio, si osservano le tracce d'un manico che era attacato al labbro del tubo e al margine del recipiente.

Il fondo presenta tracce visibili della ruota, come purre dello staccamento da essa.

Si osservano anche alcune macchie di pitturo rossa.

Il lucignolo partiva quindi dall'interno del tubo centrale, attraverso l'orificio, appoggiandosi in fuori sul beccuccio del recipiente.

E difficile precisare quale fosse il ruolo della scodella serbatoio. Forse pei residui ? Ad ogni modo l'orificio si trova, in tutti i lumini di questo tipo, esattamente alla base del tubo, cosicche ogni contenuto dall'interno del tubo passa nella scodella e viceversa.

---

[2] C. Cîrjan, *Cîteva opaiţe din epoca feudală în Dobrogea* nella *Revista Muzeelor*, 1, 1970, p. 62. L'autore considera che questo lumino sia d'influenza romano-bizantina.

2. Tomis, 1962. Scoperto in via M. Viteazu (zona dell'antica necropoli) no. inv. 3573. Dimensioni : diametro massimo = 11 cm ; altezza della scodella-recipiente = 3 cm ; altezza del tubo centrale = 6 cm ; diametro del tubo = 4 cm ; diametro del fondo = 4 cm. (fig. 2/4,3/).

Questo lumino e esattamente dello stesso tipo del primo (no. 1 Tipo B) ma le pareti sono un po'piu grosse e il tubo centrale molto piu alto rispetto ai margini del recipiente e col labbro fortemente ripiegato in fuori. Il tubo e stato tinto in rosso e la scodella ha soltanto righe e macchie dello stesso colore.

3. Tomis, 1960, via Muzeelor (zona dell'antica citta). Inv. no. 14757. Manca la maggior parte della scodella-serbatoio. Dimensioni : altezza del tubo centrale = 6 cm ; diametro del tubo = 3,5 cm ; diametro del fondo = 3 cm. (fig. 2/6).

Lumino del tipo B, con le pareti grosse e il tubo alto. Il tubo tinto in rosso in modo inuguale.

4. Lumino tipo B — Tomis 1971 — Piazza Stefan cel Mare — Tomba d'inumazione — Inv. no. 12447 (fig. 7/1). Dimensioni : diametro massimo = 11,5 cm ; altezza del tubo = 5 cm.

5. Capidava. Scoperto durante gli scavi del 1949, datato dal II sec. d.C. No. inv. 5559. Manca la maggior parte del recipiente. Dimensioni : altezza del tubo = 5 cm ; diametro del tubo = 4 cm ; diametro del fondo = 4,6 cm. (fig. 2/5).

Lumino del tipo B. Il tubo centrale largo si dilata nella parte superiore come un imbuto. La meta superiore del tubo e tinta in rosso con righe prodotte dallo scolamento.

Si osserva chiaramente che i quattro lumini descritti piu sopra fanno parte dello steso tipo B. Essi sono somiglianti, solo con piccole differenze, evidenti specialmente nelle dimensioni del tubo centrale o nelle leggere differenze di spessore delle pareti. E difficile precisare il ruolo funzionale della scodella-recipiente. L'orificio practicato esatamente alla base del tubo centrale permette il passaggio del contenuto liquido dal tubo nel serbatoio e viceversa. Il tubo centrale sembra sia servito per l'alimentazione. La scodella-padellina potrebbe essere servita per collettare i residui, o forse questo tipo di lumino era alimentato col sego e non con l'olio, il pezzo di sego, in questo caso, essendo messo nel tubo cilindrico.

Come nel caso del primo lumino (tipo A) non conosciamo (per ora) nessuna analogia nel mondo ellenistico, ne sul posto, ne nella bibliografia consultata [3].

Certe somiglianze, pero del tutto generali e parziali, pochissimo per la forma e pochissimo dal punto di vista funzionale, si potrebbero osservare nei lumini ellenistici col bacino aperto e col tubo contrale.

[3] Niente di simile in : W. Deonna, *op. cit.*, H. Mentzel, *op. cit.*, D. M. Bailey, *Lamps in the Victoria and Albert Museum*, in *Opuscula Atheniensis*, VI, 1965, D. Iványi, *Die Pannonischen Lampen*, in *Diss. Pann.*, 2 serie, no. 2, Budapest, 1935, S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürik, 1919, C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, 1967, C. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum*, in *Apulum*, IV e V vol., 1961—1965.

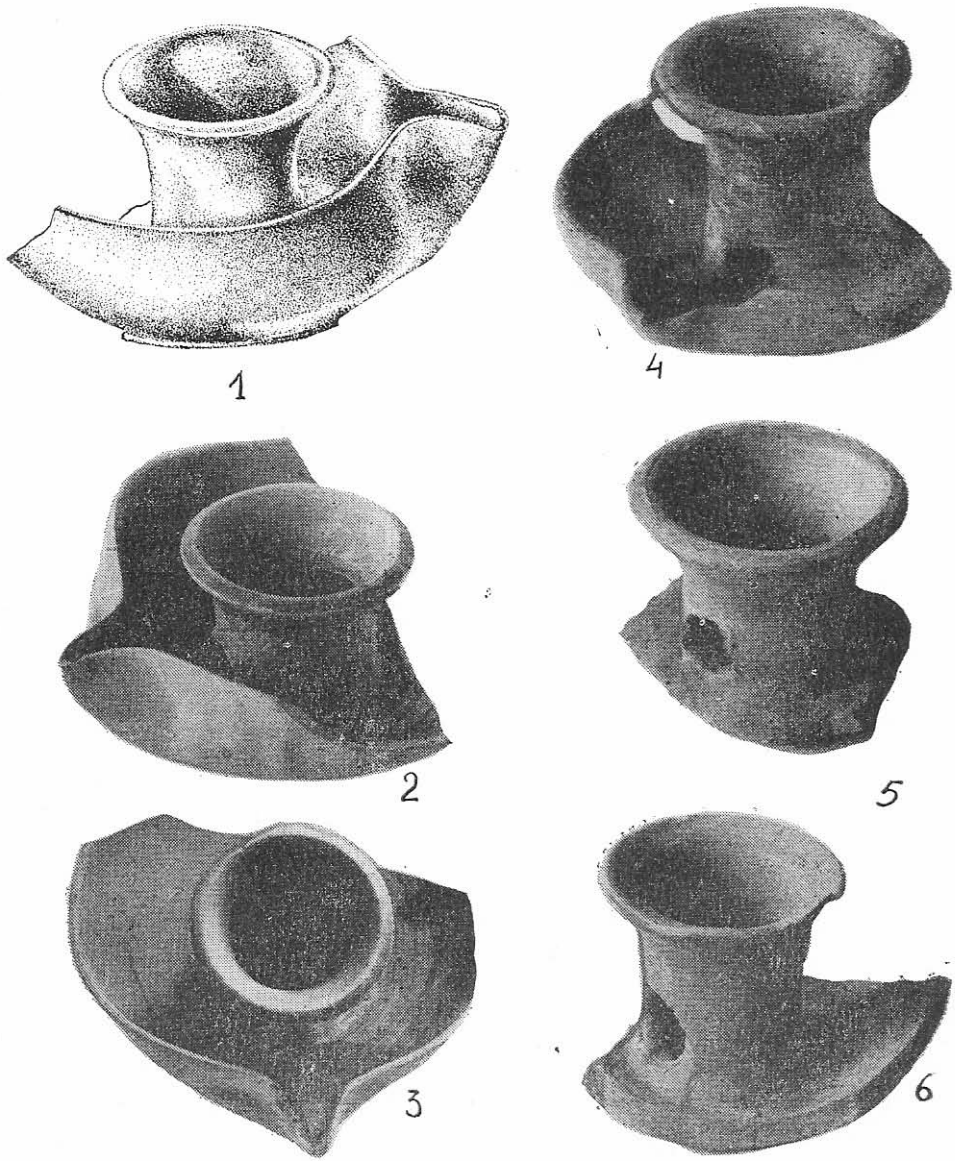

Fig. 2. I lumini tipo B. 1—3, 4, 6 di Tomis. 5 di Capidava.

(IV—III sec. a.C.) [4]. Non crediamo pero che si possa veramente stabilire qualche relazione, nemmeno magari come motivo d'ispirazione, tra quei due tipi.

Ugualmente, lumini in forma di recipienti aperti con uno o due beccucci semplici pel lucignolo (beninteso senza tubo centrale) si conoscono nello spazio mediterraneo, chiamati lumini „ciprioti", „fenici" o „cartaginesi" — con diverse varianti — appartenenti agli antichissimi periodi arcaici o classici [5]. Certo che un simile ravvicinamento non puo essere che forzato pei lumini A e B scoperti da noi.

Per ora, finche altre scoperte non completeranno il quadro della loro cronologia, quello che possiamo dire con precisione e che questi due tipi di lumini romani sono conosciuti soltanto in Dobrugia e che essi, specialmente quelli del secondo periodo, potrebbero benissimo rappresentare *un tipo locale di lumino creato in queste regioni romane romane del Basso Danubio*, alla confluenza di parecchie vie d'influenza, ispirazione e vecchie tradizioni.

E questo tanto piu che nella primitivo epoco feudale, sempre sul territorio della Dobrugia, sono stati confezionati dei lumini le cui forme tradiscono, nel modo piu categorico, la vecchia tradizione romana (come vedremo ancora piu sotto).

Se tali forme interessanti e inedite di lumini romani si perpetuano nel tempo fino al primo Medioevo, vuol dire che esse erano fortemente radicate in questa regione essendo creazioni locali.

La suddetta ragione ci sembra tanto piu plausibile in quanto s'e dimostrato che a Tomis funzionava, nel IV secolo d.C., un laboratorio locale che fabbricava lumini del tipo classico[6]. E allora se proprio anche lampade romane classiche si confezionavano in Dobrugia in officine proprie, per tipi tanto interessanti e originali come sono quelli di cui piu sopra (A e B) non possiomo pensare — nello stadio attuale delle scoperte che a un'origine locale.

Tipo C.

Un altro tipo di lumino a olio romano, la cui tradizione dura fino al primo feudalesimo, determinando in quest'epoca la creazione d'un lumino caratteristico, e quello col piede alto e con la scodella (padellina) applicata a diverse altezze dal piede.

---

[4] C. Iconomu, *op. cit.*, p. 5—6, fig. 2. T. Szentléleky, *Ancient Lamps*, Budapest, 1969, tav. 12 a, 13 a.

[5] J. Gy. Szilágyi, *Phoenician and Carthaginian Lamps*, in T. Szentléleky, *op. cit.*, p. 21—26, tav. 1 a — 6 a. R. H. Howland, *Greeks Lamps and their survivals, Athenian Agora*, vol. IV, 1958, tav. 29/1, 2, 5, 20, 23, 26, 27. D. M. Bailey, *op. cit.*, tav. IV/1—7. O. Vessberg, *Hellenistic and Roman Lamps, in Ciprus*, in *Opuscula Atheniensis*, I, 1953, tav. I/1—4.

[6] C. Iconomu, *Un depozit de lucerne la Constanța*, in *Pontica*, III, 1970, p. 252—253.

1. Tomis. No. inv. 14542. Scoperto nella zona delle necropoli (1959). Frammentario. Dimensioni : altezza attuale = 14 cm ; altezza del lumino propriamente detto = 4,5 cm ; lunghezza del lucignolo propriamente detto = 12 cm ; larghezza 8 cm ; diametro del disco = 5 cm ; diametro del piede = 4 cm. (fig. 3/, 4/1).

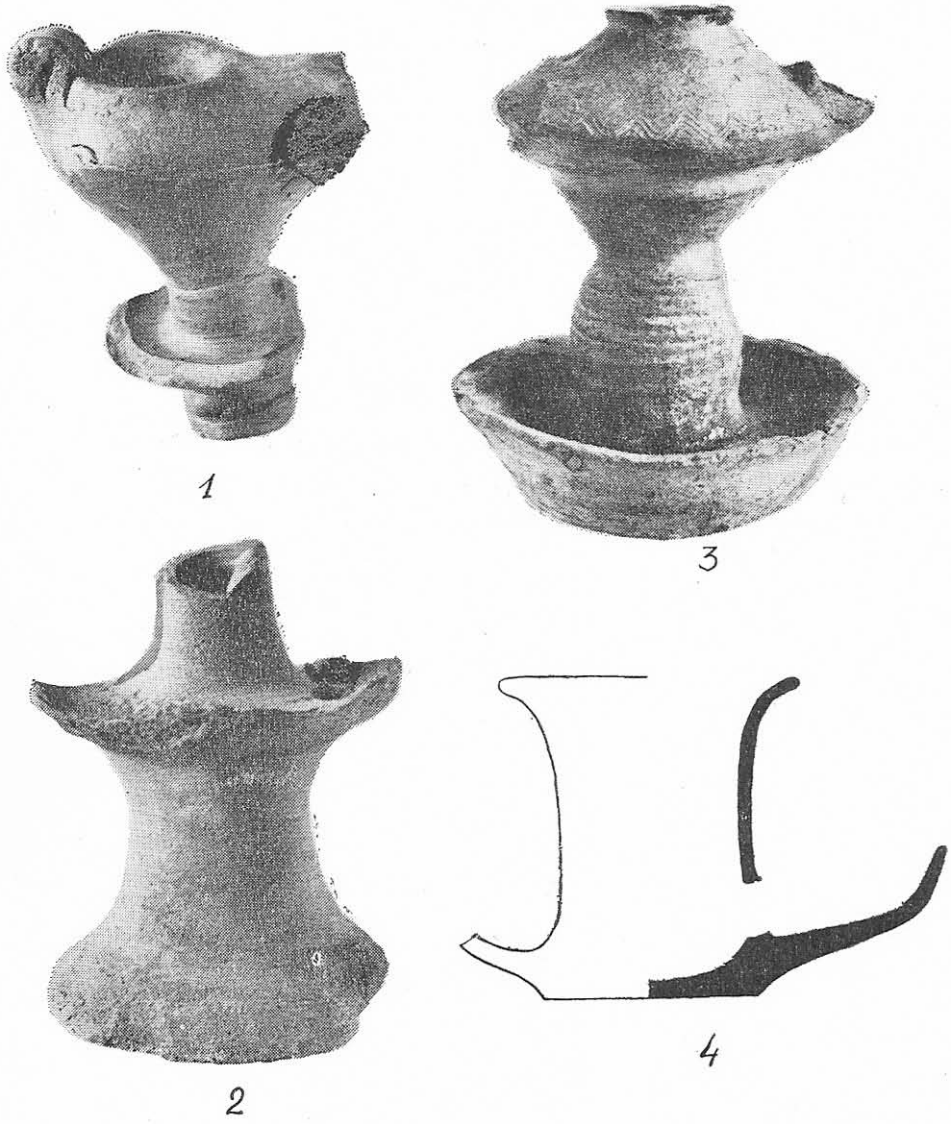

Fig. 3. I lumini col piede, tipo C. 1 = Tomis, VI sec. 2 = Callatis. 3 = il lumino del primo feudalesimo di Capidava. 4 = tipo B. di Tomis.

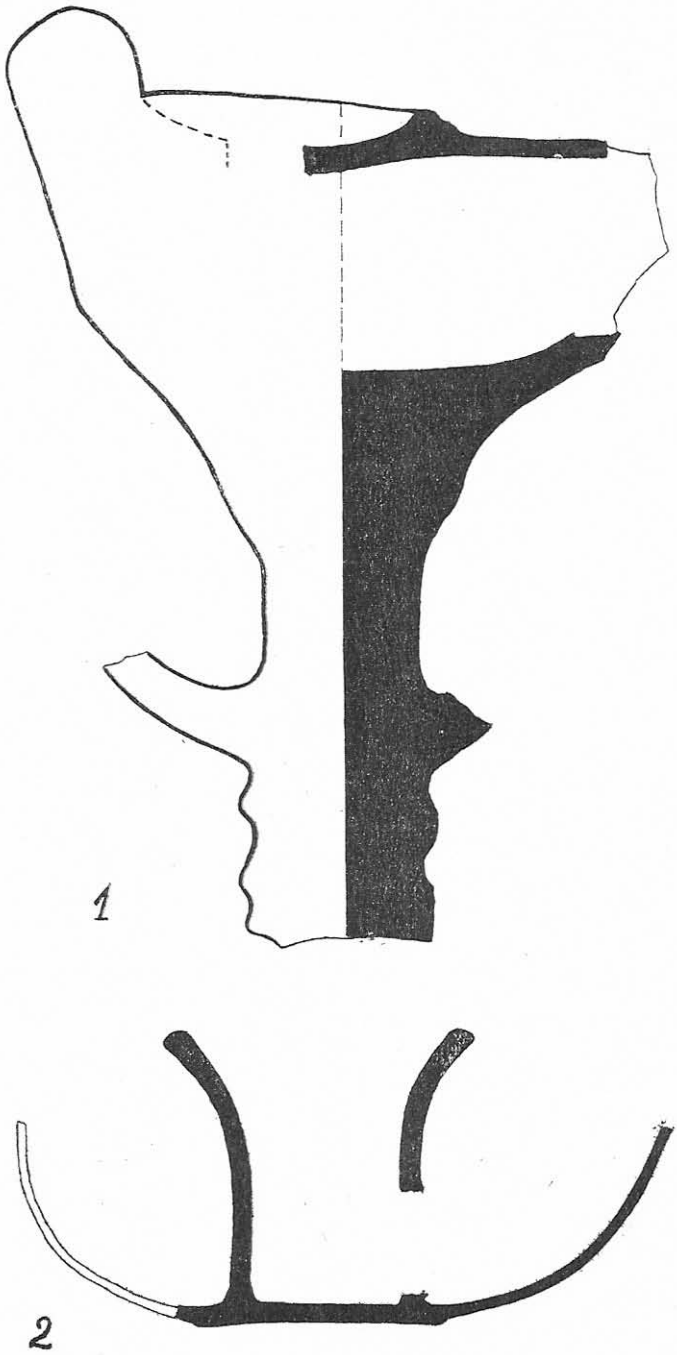

Fig. 4. 1 = il lumino col piede di Tomis, VI sec. 2 = tipo B, Tomis.

Il lumino e composto di due parti distinte : il lumino propriamente detto e il piede con la scodello-padellina.

Sa pasta in cui e stato modellato e buona, densa e omogenea.

Il lumino propriamente detto ha un serbatoio capace, bitroncoconico schiacciato, col corpo che si prolunga molto verso il beccuccio. L'orificio di combustione, piazzato nella parte superiore del beccuccio, e largo, con tracce d'arsura. Il disco e pronunciatamente concavo, con l'orificio d'alimentazione (1,3 cm) in mezzo. Un manico grossolano ne completa il profilo.

Il lumino ha un aspetto grossolano, asimmetrico, levigato molto negligentemente alla superficie. Tipologicamente appartiene ai tardi lumini romani (VI sec. d.C.).

Il lumino e situato nella parte superiore d'un piede alto, cilindrico, lavoroato alla ruota, rotto e perduto nella parte inferiore dove aveva, prababilmente, un postamento. Sotto il lumino, intorno al piede si trova un recipiente aperto (scodella-padellina) di cui grand parte e andata perduta.

Si noti che soltanto il piede e la scodella sono lavorati alla ruota, mentre il lumino propriamente detto e modellato in uno stampo rudimentale. Il collegamento tra il lumino e il piede e stato fatto im modo grossolano per mezzo d'un pezzo di creta modellato a mano avente una forma tronco-conica asimmetrica. La negligenza che si rivela in quest'oggetto, le sue asimmetrie, il modo rudimentale in cui e stato confezionato, parte con uno stampo grossolano, parte a mano e parte alla ruota, ci fanno credere che abbiamo da fare con un lumino di fattura locale, creato in Dobrugia alla fine dell'epoca romana.

Non abbiamo trovato analogie identiche per questo tipo di lumino, sebbene i lumini col piede siano conosciuti dall'epoca ellenistica fino a quella romana [7].

2. A Callatis, durante degli scavi nel 1958, e stato scoperto il frammento d'un lumino col piede. Inv. No. 4236. Dimensioni : altezza attuale = 15 cm; diametro del postamento alla base = 11 cm ; diametro della padellina = 12,5 cm (fig. 3/2). Confezionato con una buona pasta color mattone, interamente alla ruota, gli manca proprio la parte superiore (il lumino propriamente detto) cio che ostacola le precisioni tipologiche e cronologiche.

S'e conservato il piede-postamento alto e largo, vuoto all'interno, con le pareti grosse. Questo finisce con un recipiente largo e aperto (padellina) coi margini presentemente rotti, da dove continua in su un altro piede, piu sottile e piu elegante, rotto pero a 4 cm. dalla padellina. E probabilissimo che nella parte superiore di questo piede cilindrico si trovasse il lumino propriamente detto. Da certi dettagli e dalla pasta, potrebbe appartenere all'epoca romana.

---

[7] W. Deonna, *op. cit.*, p. 143, tav. 5. H. Mentzel, *op. cit.*, p. 95 tav. 79/11. D. Iványi, *op. cit.*, p. 25, tav. LXVII/B. D. Tudor, in *Dacia*, XI—XII, 1945—47, p. 167, fig. 19/12.

Il fatto piu interessante e piu significativo e che la conservazione, in seno alla popolazione locale, delle possenti tradizioni romano-bizantine determinera la creazione, *nella stessa zona ma nell'epoca feudale* d'un tipo caratteristico di lumino.

3. Capidava. Inv. No. 3138. Dimensioni : altezza = 17 cm ; altezza del lumino propriamente detto = 8 cm ; diametro del lumino = 10 cm ; diametro della padellina = 15 cm. Lavorato in una pasta nerastra con sgrassante (sabbia).

Il lumino propriamente detto della parte superiore ha un grande serbatoio di forma troncoconica, con l'orificio di riempimento largo (4 cm. di diametro) col beccuccio in prolungamento. E stato ornato sul margine con una striscia di linee ondeggianti (fig. 3/3).

Dal suo fondo parte un piede massiccio alla base del quale si apre un recipiente grande, in forma di scodella con le pareti basse e grosse. Tenendo conto del beccuccio (per un lucignolo) praticato nel bordo della scodella, esattamente sotto il beccuccio del lumino superiore, possiamo dire che ci troviamo di fronte a un lumino doppio. E stato interamente lavorato alla ruota [8].

Come si puo facilmente osservare, l'origine di questo lumino del primo feudalesimo e rappresentata con certezza dal lumino col piede della tardiva epoca romana scoperto a Tomis, No. 1, tipo C, presentato piu sopra.

*

Ecco dunque che incontriamo, nel primo feudalesimo del Basso Danubio, due tipi di lumini lavorati alla ruota (No. 2, tipo A e No. 3, tipo C), le cui origini si ritrovano nei tipi di lumini romani creati anch'essi nella stessa zona istro-pontica.

Queste scoperte apportano un contributo significativo al problema della continuita degli elementi romanici in questa regione, continuita effettuatasi certamente da e in seno alla popolazione autoctona daco-romana, nell'ambito del complesso processo di formazione del popolo e della lingua romena.

Abbiamo rimarcato che tutti e tre i tipi di lumini romani piu sopra presentati, hanno come elemento componente caratteristico la scodella-padellina, modellata e situata in tre modi diversi, fatto che conferisce individualita a ciascuno dei tre tipi. D'altra parte, abbiamo visto che lumini che rivestono la forma semplice di recipienti (padelline) aperti col beccuccio pel lucignolo, s'incontrano gia in epoche antichissime [9].

In piu, cio che ci sembra degno della massima attenzione, quando si discute il problema dell'origine di certi lumini del primo feudalesimo, e il fatto che *in tombe datate con precisione* (in base all'inventario di

[8] Pubblicato in C. Cîrjan, *op. cit.*, p. 62, fig. 3.
[9] Vedi nota 4.

questi complessi chiusi) *nell'epoca romana* sono stati scoperti lumini semplici lavorati a mano in pasta cenerognolo-nerastra, che hanno la forma din scodelle aperte, col beccuccio pel lucignolo [10]. (fig. 5).

L'epoca del primo feudalesimo conosce parecchi tipi di lumini [11], tra cui anche quelli che rivestono la semplice forma di scodelline-padelline, con o *senza beccuccio* [12], forme che ci ricordano immediatamente quei lumini autoctoni lavorati a mano nell'epoca romana.

In quanto riguarda il lumino-padellina con cono centrale e beccuccio, il suo avvicinamento e la sua somiglianza col lumino romano di tipo B — presentato al principio di quest'articolo — non deve sfuggire alla nostra attenzione. Esistono, beninteso, differenze, specialmente nella tecnica e nella maniera = il lumino romano di tipo B ha come elemento caratteristico la padellina col beccuccio, lavorata elegantemente alla ruota, e il tubo centrale, ma il lumino del primo feudalesimo creato forse in queste regioni lungo una filiera tradizionale [13] — non ancora chiara e insufficientemente conosciuta — puo benissimo aver rinunciato (nella tecnica specifica dell'epoca) all'alimentazione per mezzo del tubo centrale che, non adoperato, s'e conservato soltanto sotto la forma d'una protuberanza relativamente conica nel mezzo del recipiente [14].

Uno dei lumini di Dinogezia potrebbe benissimo o essere considerato una tardiva variante rudimentale del lumino romano di tipo C o, per meglio dire, egli rappresenta soltanto la parte inferiore d'un lumino doppie col piede, del tipo di quello di Capidava [15] e quindi di certa tradizione romano-bizantina [16].

---

[10] Cf. C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis*, in *SCIV*, 1, 1970, p. 81—83 (no. 17, 19, 22, uno datando dall'epoca ellenistica). Un affumicatoio identico a quello del no. 22 proviene da Dinogezia. E vero pero che ci sono relative analogie anche a nord del Mar Nero, situazione simile a quella d'alcuni lumini del primo feudalesimo che hanno analogie a Taman o Sarkel cf. M. Coșca, *Dinogezia*, I, 1967, p. 226.

[11] D. Vîlceanu, *Opaițe din așezarea feudală timpurie de la Capidava*, in *SCIV*, III, 2, 1961, p. 395—402. M. Comșa, *op. cit.*, p. 163, 184—185. C. Cîrjan, *op. cit.*,

[12] D. Vîlceanu, *op. cit.*, fig. 2/1, 3, 5, 6. M. Comșa, *op. cit.*, fig. 91/7, 11, 12, fig. 116/5, 7, fig. 116/2, fig. 126/7, 129/2, 5, 6, 85/2, 6, 84/13. Del lumino della fig. 85/2 și afferma pero che e d'origine romano-bizantina (p. 151 e 222). A Garvăn si e osservato che le forme ceramiche straniere, legate ad una popolazione nomade, spariscono nel tempo, menzionandosi pero la ceramica locale, e a Capidava la ripartizione stratigrafica dei lumini attesta la scomparsa, in un dato momento, dei lumini col cono centrale e la continuazione proprio delle forme semplici col beccuccio. (Cf. M. Comșa, *op. cit.*, p. 227 e D. Vîlceanu, *op. cit.*, p. 399.

[13] Attiriamo l'attenzione in modo speciale sui lumini feudali di Dinogezia presentati da M. Comșa in *Dinogezia*, I, p. 146, fig. 85/3 (questo-assomiglia moltissimo al lumino romano di tipo B, se non anche ai lumini ellenistici), p. 153, fig. 91/6.

[14] *Dinogezia*, I, 156, fig. 93/2, p. 163 (sull'origine di questo lumino non si fanno osservazioni).

[15] C. Cîrjan, *op. cit.*, fig. 3.

[16] Vedi illumino romano tipo C di Tomis presentato qui.

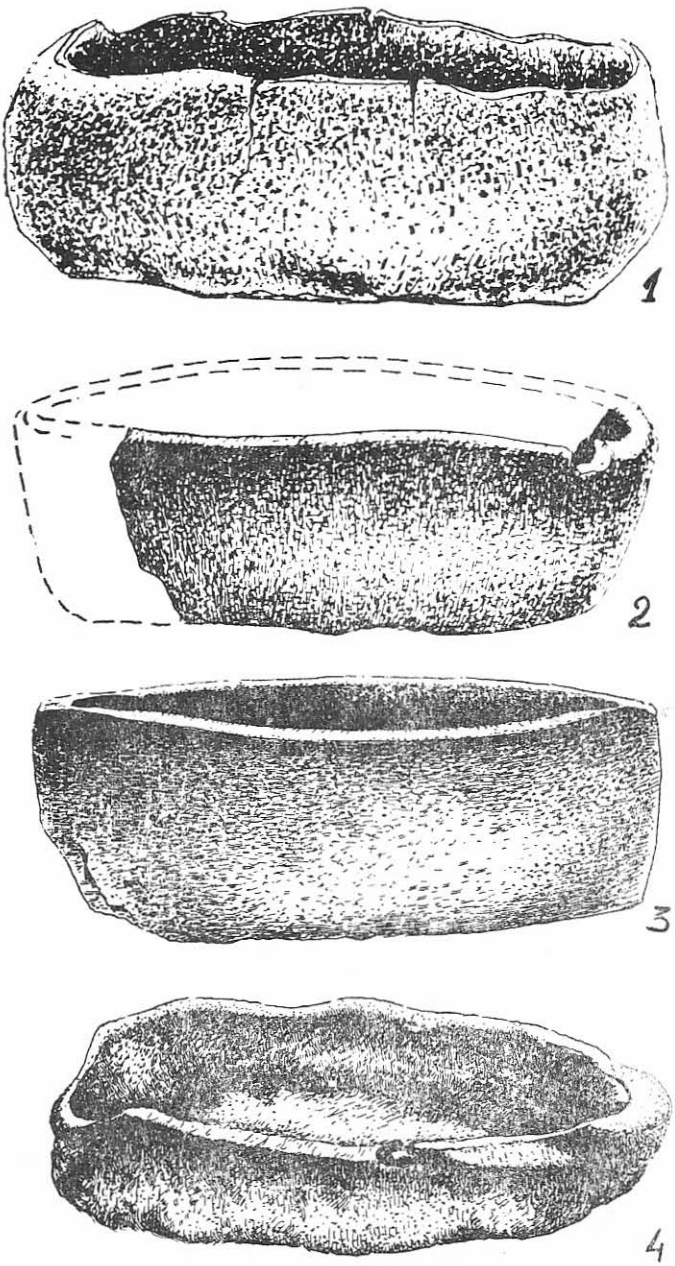

Fig. 5. I lumini — padelline, lavorati a mano nell'epoca romana. 1, 3, 4 = Tomis; 2 = Dinogetia.

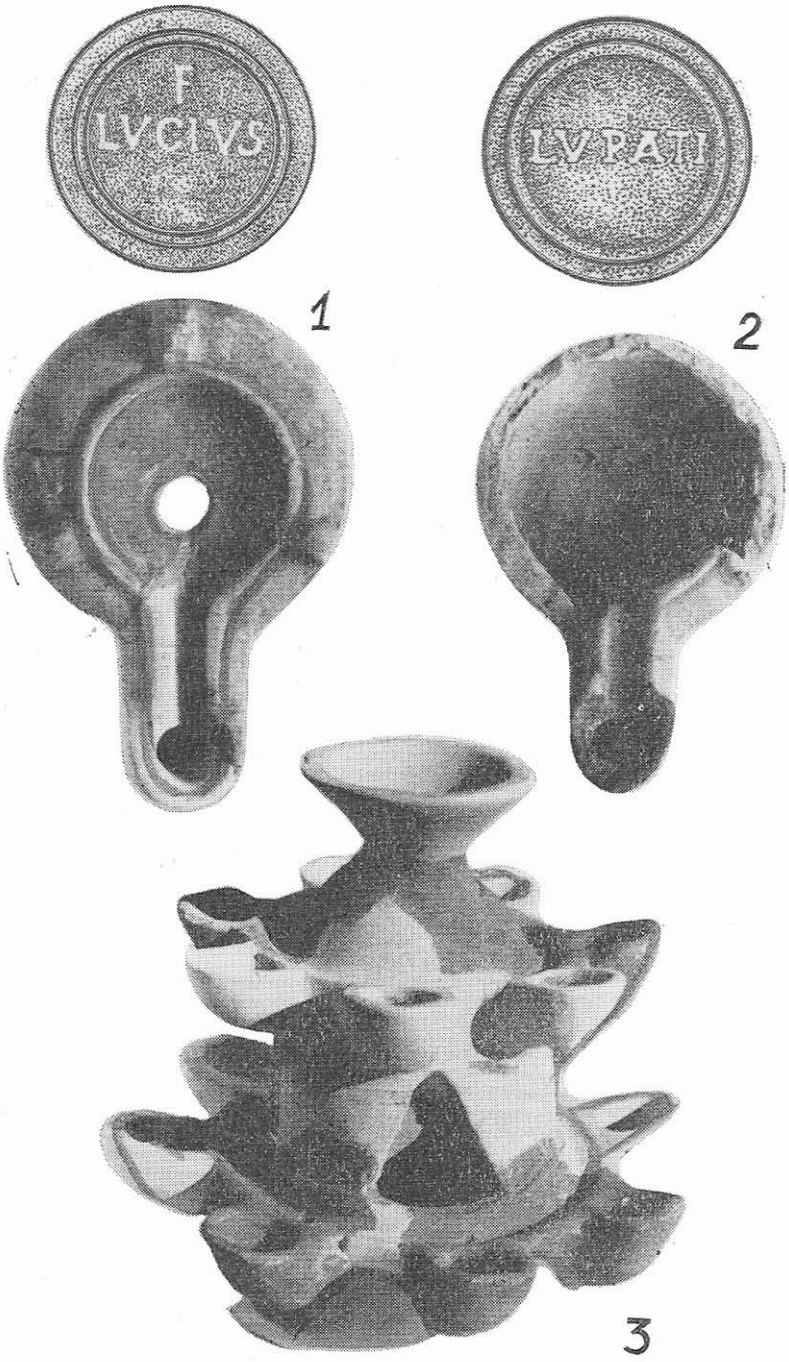

Fig. 6. 1, 2 = i lumini coi timbri, Sacidava. 3 = la lampade-candelabro di Callatis.

Inoltre, oltre i lumini feudali di sicura origine romana, come sono quelli evoluti dai tipi A e C — presentati nella prima parte dell'articolo — s'e scoperta a Capidava [17], a Hîrşova [18], Dinogezia [19] una serie di lumini con recipiente chiuso, senza prominenza nel centro, la cui origine potra essere probabilmente trovata nei lumini romani classici di questa zona [20].

Ricordiamo qui ancora un fatto che ci ha attirato l'attenzione. A Dinogezia, sui livelli del primo feudalesimo sono stati scoperti dei vasi lavorati a mano o alla ruota lenta, somiglianti fino all'identita coi turiboli-affumicatori geto-dacici del tipo senza manico, scoperti da noi nella tarda Dobrugia romana [21]. Un simile lumino-affumicatore e stato scoperto anche a Capidava [22].

Attiriamo ancora una volta l'attenzione anche sull'osservazione, tanto giudiziosa, che i lumini-padellina del primo feudalesimo sono stati lavorati con una tecnica specifica della popolazione locale [23], fatto che rafforza la nostra opinione sulle analogie con l'epoca romana.

Le suddette osservazioni non costituiscono argomenti categorici per la chiarificazione del problema, che appartiene ancora al futuro; ci obbligano, pero, a mantenere certe riserve sull'ipotesi che attribuiva a delle popolazioni nomadi i lumini del primo feudalesimo, in forma di padelline, scoperte sul territorio dobrugiano [24].

---

[17] D. Vîlceanu, *op. cit.*, p. 396, fig. 2/4.

[18] C. Cîrjan, *op. cit.*, fig. 2.

[19] M. Comşa, in *SCIV*, 1—4, 1957, tav. IV, 4, e in Dinogezia, I, p. 184, fig. 116/6, p. 188, fig. 119/1, 3, 4.

[20] Su questi lumini del primo feudalesimo (recipienti chiusi) non ho trovato, nelle opere ricordate, pareri speciali chiaramente espressi.

[21] I. Barnea, *Meşteşugurile în aşezarea feudală de la Garvăn*, in *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 105, fig. 4. Cf. anche *SCIV*, III, 1952, p. 376, fig. 22/10. M. Comşa, *op. cit.*, p. 184, fig. 116/8, p. 195, fig. 126/10, 13, 15, 17, 18, p. 228. La somiglianza sorprendente di questi vasi-ciotole con quelli geto-dacici cosi ben conosciuti allontana ogni nostro dubbio riguardo alla loro origine locale. Il vaso della fig. 126, no. 18 (*Dinogezia* I) ha proprio anche un rudimento di manico-afferratoio, tanto specifico a delle tazze geto-daciche di piccole dimensioni. Ancor piu interessante e il vaso della fig. 126, no. 15 che ha esattamente la forma e l'aspetto d'una *ciotola getica senza manico*, col margine leggeremente avanzato e *con solchi di dita* alla base — specifiche specialmente agli autoctoni del litorale. Cf. C. Scorpan, *SCIV*, 21, 1, 1970, p. 72, fig. 2/8, p. 77, fig. 5/5, 8, fig. 7, p. 86, fig. 8, p. 87, fig. 9/5, 6, p. 84, 85, 86—88, 91. Simili vasi fanno la loro comparsa nel livello del primo feudalesimo e nella regione nord-pontica, nella Bulgaria d'oggi e per fino nei complessi degli slavi occidentali. Ma anche in queste regioni ha abitato nell'antichita una popolazione geto-daca.

[22] D. Vîlceanu, *op. cit.*, p. 398, fig. 2/5. Una forma tipica d'affumicatoio geto-daco nel margine del quale sono stati intaccati due beccucci.

[23] C. Cîrjan, *op. cit.*, p. 62.

[24] Per mostrare la complessita del problema menzioniamo piu sotto alcune altre osservazioni; i lumini antichi delle tombe tomitane e di Dinogezia, lavorati a mano, naviformi, semplici, con un beccuccio (II e III secolo) trovano analogia nello stesso periodo a nord del Mar Nero, come nell'epoca del prima feudalesimo le forme di ciotole-affumicatrici, come pure i lumini-scodelline con beccuccio, s'incontrano anche a nord e a ovest del Mar Nero.

Certe forme di cultura materiale somiglianti, tanto nelle zone del Danubio che al nord del Mar Nero, si spiegano soltanto con la forza dell'influenza della cultura bizantina esercitatasi per alcuni secoli lungo tutte le coste del mare. Le diverse popolazioni abitanti intorno al Mar Nero hanno adattato e adottato certe forme bizantine, certamente in rapporto alla situazione interna propria a ciascuna.

A Sacidava, sul livello del IV secolo e stato scoperto ancora un lumino, lavorato alla ruota con una pasta fina, cenerognola. Inv. No. 20143. Dimenssioni : diametro massimo = 6,7 cm ; altezza = 3,4 cm ; (fig. 7/2).

Recipiente capace, disco circolare, beccuccio corto, semplice. L'orificio d'alimentazione e grande, situato nel centro. Il manico rotto. In torno all'orificio leggera scanalatura e sul margine una rudimentale bordura in rilievo, corta. Questo particolare lo avvicina al lumino di tipo A.

Il fatto piu importante e che il lumino e stato ricoperto all'esterno (con scolamenti nell'interno) di smalto verde-oliva.

I dati di cui sopra conferiscono al nostro lumino un aspetto originale. Lo consideriamo una creazione locale, della regione a sud del Danubio.

Sottolineiamo in modo speciale che, durante i recenti scavi di Tomis e Sacidava, sono stati scoperti parecchi frammenti ceramici smaltati in verde (V—VI secolo). Si conoscono pure esemplari simili dal Tropaeum e da Callatis. Recentemente e stato scoperto un candelabro romano smaltato in verde-oliva.

Col passare degli anni e dimostrato che il procedimento della smaltatura col verde era relativamente diffuso nella Dobrugia dei secoli IV—VI, tecnica che sporavvivra nell'epoca del primo feudalesimo, aggiungendosi anche questa a tutte le altre prove della continuita.

*

Tutti i dati tipologici e cronologici finora notati hanno determinato la nostra ipotesi sull'origine romanica d'alcuni almeno dei tipi di lumini del primo feudalesimo della Dobrugia, forme tradizionali conservate e perpetuate con continuita lungo i secoli soltanto da una popolazione sedentaria, daco-romana, la sola capace di conservare e di tramandare tali tradizioni.

I nouvi elementi scoperti e presentati qui si aggiungono alle altre prove della continuita indigena in Dobrugia gia ben conosciuta.

*

* *

Poiche quest'articole tratta di alcuni nuovi tipi di lumini romani, aggiungiamo ancora alcuni dati, ugualmente inediti, sperando che apportino un contributo al problema generale delle lampade della Dobrugia romana.

1. A Callatis, scavi occasionali nel 1962, hanno portato alla luce dallo strato antico di cultura, da metri 1,80, due frammenti completabili d'una lampada complessa e di grandi proporzioni (Inv. No. 15104 e 15112). Ma, anche dopo il completamento, la lampada e rimasta frammentaria, mancandone le estremita superiori e inferiori (fig. 6/3).

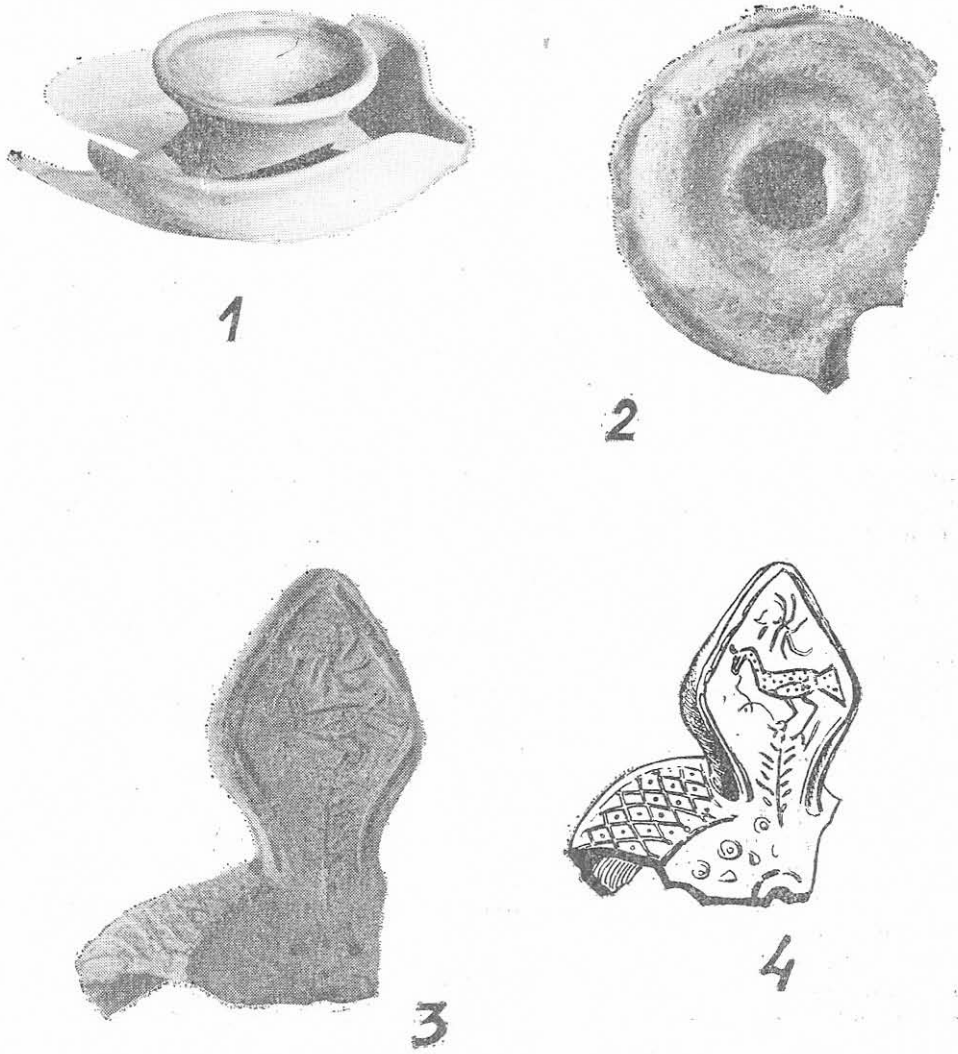

Fig. 7. 1 = il lumino tipo B di Tomis. 2 = il lumino riscoperto di smalto verde-oliva, Sacidava. 3, 4 = il lumino di Tropaeum con manico ornato.

Il corpo della lampada e stato lavorato in una pasta densa e omogenea e i lumini propriamente detti sono stati lavorati a mano e applicati al corpo. Le pareti sono grosse, modellate in una maniera abbastanza grossolana, con irregolarita e asimmetrie. Quello che s'e conservato ancora del corpo sostegno riveste una forma relativamente conica col vertice in su (altezza attuale = 20 cm ; diametro alla base = 13 cm ; diametro massimo al livello dei focolari della base = 21 cm). In vieinanza della base attuale sono stati applicati otto lumini (se ne sono conservati soltanto quattro) e nella parte superiore probabilmente cinque lumini (di cui ne sono rimasti due).

I lumini hanno la forma di semplici recipienti aperti, con l'orificio largo, orientato in su (tutti sullo stesso piano). Sono stati lavorati a mano, non accuratamente. Al livello dell'attaccatura al corpo-supporto, tutti i lumini sono uniti do une canale (bordura) che circonda l'intero sostegno, e in cui, davanti a ciascun lumino, sono stati praticati orifici che comunicavano direttamente coi recipienti dei lumini. Alcuni di questi orifici sono troppo piccoli per poter servire al passaggio del lucignolo. Tuttavia, se sono serviti a questo scopo, risulta che il compito del canale circolare era la raccolta dei residui di combustione. Potrebbe darsi tuttavia che il lucignolo fosse stato applicato anche direttamente sul margine del recipiente del lumino.

Abbiamo osservato tracce di bruciato anche sul margine d'alcuni recipienti e intorno ai piccoli orifici. Nella parte superiore del sostegno, alla distanza di 8 cm dalla fila inferiore di lumini, sono stati applicati esattamente nello stesso modo altri cinque lumini. Il corpo sostegno della lampada e vuoto nell'interno, ma nello spazio tra i due piani di lumini, sono stati tagliati nella creta molle, negligentemente, prima della combustione, quattro orifici triangolari (finestrine).

La parte inferiore manca, cosi che non possiamo precisare se la lampada avesse ancora un piano di lumini. La parte superiore del supporto si restringe bruscamente come il collo d'un vaso, poi s'allarga in forma del fondo d'una ciotola le cui pareti, purtroppo, sono andate perdute. Ci troviamo quindi di fronte ad una lampada fino a un certo punto complicata, ad un vero candelabro con molti focolari illuminanti.

Non abbiamo ancora trovato analogie per una lampada simile. L'antichita greco-romana ci ha lasciato certamente una serie intera di lumini con parecchi beccucci-orifici di combustione [25], ma la differenza essenziale consta nel fatto che quei ben conosciuti tipi di lumini antichi disponevano d'un solo recipiente-serbatoio che alimentava tutti i lucignoli degli orifici di combustione, per quanto numerosi fossero ; nel caso del candelabro di Callatis abbiamo da fare con parecchi lumini propriamente detti (sebbene siano di fatura tanto semplice e rudimentale) che

[25] W. Deonna, *op. cit.*, fig. 7, 14, 37, 38 (questo con 12 beccucci) 39 (30 beccuccii) 42, 44, C. Băluță, in *Apulum*, IV, tav. II, 1, 5, 8, tav. III, 7—10, tav. IV, 2, tav. VI, 1, tav. IX, 4. C. Iconomu, *op. cit.*, fig. 92, 137, 172, T. Szentléleky, *op. cit.*, fig. 176, 193—207, 264, 268.

hanno, ciascuno, un serbatoio proprio, senza collegamento fra di loro, all'infuori del solo canale circolare pei residui [26].

Tenendo conto delle suddette osservazioni, della tecnica grossolana con cui sono stati realizzati e della mancanza di analogie, potremmo presupporre di trovarci di fronte ad uno strumento lavorato localmente, a Callatis, nell'epoca romana, imitando forse una forma o un tipo relativamente somigliante, forse una creazione del tutto personale, senz'essere confezionato in serie.

2. Inv. No. 19618. Dimensioni : lunghezza = 9,3 cm ; altezza = 3 cm ; diametro = 6,2 cm (fig. 6/1).

Lumino romano lavorato con lo stampo, ha il serbatoio rotondo, e il disco circolare piano e separato dalla bordura per mezzo d'un sottile cordone, in rilievo, dispiegato verso il beccuccio lungo, delimitante un canale aperto, che s'allarga cordiforme intorno all'orificio di combustione. La bordura era liscia, ma provveduta di tre protuberanze semplici. In mezzo al disco, che e andato perduto, c'era probabilmente un solo orificio d'alimentazione e di ventilazione. Il fondo e delimitato da tre cerchi concentrici, incisi. Modellato in creta fina, gialliccia, tinto in rosso alla superficie. Non ha manico.

Questo tipo di limpada e ben conosciuto nell'epoca romana, databile nel II secolo d.C. Certe varianti piu grossolane arrivano fino nel IV secolo d.C. [27]. Corrisponde al III tipo (lumini col canale aperto) in Băluță, XII, in Iconomu, 93—94, in Walters, X, in Loeschcke, XVII, in Iványi ; lostesso in Mentzel, Perlzweig, Gostar, Szentéleky e altri. Quello, pero, che conferisce individualita al lumino di Sacidava, del II

F

secolo d.C. e il timbro che ha sul fondo = LVCIVS. Esso assicura la sua datazione nel II secole d.C. [28].

Bisogna sottolineare il fatto che questo esemplare di tipo „firmalampen" e arrivato a Sacidava venendo dall'occidente, essendo prodotto nell'officina di Lucius nell'Italia settentrionale, la cui merce s'e diffusa piu che altro nelle provincie occidentali [29]. Lumini di questo tipo, col timbro di Lucius, s'incontrano anche in Dacia [30]. In Dobrugia pero, finora, non ci erano conosciute simili *firmalampen* col timbro di *Lucius*. La scoperta di Sacidava e la prima attestazione di questo genere nella provincia tra il Basso Danubio e il Mar Nero.

---

[26] Una somiglianza del tutto relativa nella forma e nella maniera di disporre circolarmente i beccucci in un lumino di Delo (II sec. d.C.) Cf. W. Deonna, *op. cit.*, fig. 44.

[27] D. Iványi, *op. cit.*, p. 15—19. S. Loeschcke, *op. cit.*, p. 255—298, T. Szentléleky, *op. cit.*, p. 93. C. Băluță, *op. cit.*, p. 286. C. Iconomu, *op. cit.*, p. 14. N. Gostar, *op. cit.*, p 187.

[28] S. Loeschcke, *op. cit.*, p. 296. C. Băluță, *Apulum*, IV, p. 209—210. D. Iványi, *op. cit.*, p. 30—32, tav. XCIII/5. N. Gostar, *op. cit.*, p. 184.

[29] S. Loeschcke, *loc. cit.*, D. Iványi, *loc. cit.*, C. Băluță, *loc. cit.*, N. Gostar, *loc. cit.*

[30] Cf. C. Băluță, *loc. cit.* e N. Gostar, *loc. cit.*

3. Lumino romano dello stesso tipo di quello di piu sopra (con canale aperto) scoperto durante gli scavi di Sacidava del 1970, sul livello del II—III sec. d.C. Inv. No. 19619. Frammentario. Dimensioni : altezza = 3,2 cm ; diametro probabile = 6 cm. (fig. 6/2).

Sul fondo ha il timbro LVPATI. Questa officina, pure nord-italiana, ha funzionato nel II sec. d.C. [31]. Come nel caso di *Lucius*, anche questo prodotto dell'officina di *Lupati* e attestato per la prima volta sul territorio della Dobrugia nello stesso castro romano di Sacidava.

4. Nei nostri scavi della fortezza Tropaeum Traiani (1971) abbiamo scoperto sul livello del VI seocolo il frammento d'un lumino di tipo tardivo, con un manico ornato in modo interessantissimo e inedito. (fig. 7/3, 4).

Il lumino aveva grandi dimensioni (il diametro probabile di 9 cm.) di pasta color mattone. Il manico e stato decorato con uno stampo finemente inciso. In mezzo al campo si trova un uccello, col capo verso sinistra, che sembra (dalla coda e dalle penne che ha sulla fronte) sia un pavone. Al di sopra del pavone si trova una rosetta coi raggi ripiegati-forse un sole. Al di sotto del pavone e stato realizzato schematicamente un ramo (o un albero).

Non conosciamo analogie sebbene i simboli possano essere cristiani, interpretazione sostenuta anche dalla sua datazione nell'epoca romano-bizantina [32].

I lumini inediti scoperti in Dobrugia dimonstrano che la moltitudine dei tipi, delle tecniche e delle ornamentazioni dei lumini romani rimane inesauribile.

*

Nelle righe di piu sopra abbiamo cercato di contribuire all'ampliamento della conoscenza dei lumini dell'epoca romana, tanto di quelli coi timbri inediti in Dobrugia, quanto e specialmente dei tipi nuovi, finora consciuti.

In fine, la presentazione del tramandarsi di certe forme di lumini fino nell'epoca feudale ha tentato d'apportare un contributo all'ampio problema della continuita autoctona daco-romana dimonstrando per lo meno che, se riguardo ad alcuni tipi di lumini del primo feudalesimo la loro origine romanica locale non puo essere contestata riguardo ad altri tipi il problema della loro origine e della loro evoluzione non e tanto semplice come pareva, cosicche, in futuro, dora essere abbordato in modo complesso, da angoli diversi d'interpretazione, alla luce di nuove scoperte che aspettiamo.

---

[31] C. Loeschcke, *op. cit.*, p. 297. N. Gostar, *op. cit.*, p. 181.

[32] Simbolo-pavone, in J. W. Hayes, *Late Roman Pottery, The British School at Rome* — London, 1972. (VI sec. Gr. III).

V. ROBU

DE LA TORNA, TORNA, FRATRE, LA PETRE
NUMELE UNUI ROMÂN DOBROGEAN DIN SECOLUL AL X-LEA

În vara anului 1967, a fost descoperit la Capidava un vas de o excepțională valoare testimonială pentru atestarea documentată a continuității etnico-lingvistice românești, a culturii materiale și spirituale a poporului român de-a lungul întregii sale istorii fără întrerupere, și în ținuturile dintre Dunăre și Marea Neagră, în vechea Scythia Minor [1].

Partea de sus a vasului este ornamentată prin incizie în pasta crudă cu linii ondulate înscriind în jurul calotei urciorului conturul unei cruci ale cărei brațe, dispuse stîngaci simetric în rozetă, au formă trapezoidală. În această parte se află o inscripție alfabetiformă cu caracterele scrierii grecești, avînd următorul conținut :

a) pe trei dintre brațele crucii se află literele M, Θ, NH, KO, simbolizînd cuvintele M(ήτηρ) Θ(εοῦ) νικᾶ [2], iar pe al patrulea braț o *chrisma* [3] ;

b) sub cele patru registre, alfabetul grecesc (din care a fost omisă, probabil din greșeală, litera η), desfășurat linear, în ordine inversă rotației mesei olarului (de la dreapta spre stînga) ; este evident că în intenția olarului era ca cele douăzeci și patru de litere să încapă toate într-un cerc închis, în care litera *omega* s-ar fi situat în dreapta literei *alfa* ; dar, probabil, ajungînd la litera τ și dîndu-și seama că în spațiul de care mai dispunea nu va mai avea suficient loc pentru a înscrie toate cele cinci litere care îi mai rămăseseră, el a continuat scrierea urcînd ușor în sus pe o spirală așa fel, încît ultimele trei litere

---

[1] A. Rădulescu, *Un document protoroumain à Capidava, în Dacia*, NS, XIV, 1970, p. 311—325.

[2] *Ibidem*, p. 318.

[3] S-ar putea lua în considerație și ipoteza propusă de P. Năsturel, în *Europe Sud-Est*, 91, Athènes, 1971, p. 45, că pe gîtul dispărut al vasului s-ar fi putut afla incisă și monograma lui Isus Cristos.

apar dispuse deasupra rîndului început cu primele patru litere ale alfabetului ;

c) în spațiul rămas liber în dreapta literei *alfa*, meșterul, marcînd cu virgulă și un punct încheierea operației de scriere a alfabetului, a scris, de data aceasta în ordine normală, de la stînga la dreapta, cuvîntul Πέτρε.

Urciorul de la Capidava este unul dintre cele mai concludente documente istorico-arheologice privind procesul dialectic dintre cultura materială și cea spirituală, despre modul în care se însușește scrierea într-o limbă străină, proces în care își face loc în mod treptat și scrierea în limba maternă a subiecților respectivi. Inscripția de pe vasul de la Capidava este un asemenea exercițiu al unui învățăcel, care și-a săpat pentru veșnicie această supremă mărturisire a pregătirii lui culturale, chiar pe obiectul muncii sale.

Vom încerca să stabilim coordonatele socio-lingvistice ale evenimentului, pentru a argumenta, cu mijloacele și metodele mai riguroase ale lingvisticii moderne, că și în Dobrogea s-a scris și, deci, s-a vorbit românește în toată perioada formării și dezvoltării poporului român și a limbii române, fără întrerupere, că toate aceste ținuturi n-au fost părăsite și apoi reocupate de români.

Teza, în general acceptată, privind unitatea și omogenitatea fiecărei limbi naționale are un rezultat aberant, în sensul că ne poate determina să uităm ori să nu cunoaștem diversitatea condițiilor lingvistice în interiorul frontierelor fiecărei comunități, ba să ne ducă la falsa convingere că ar exista neapărat o identitate între limba vorbită de o comunitate lingvistică și limba pe care o scrie.

Aș parafraza, pentru combaterea unor asemenea păreri și în sprijinul ipotezei de lucru pe care ne-am propus-o, conținutul unui capitol din scrierile lui A. Martinet[4]. În momentul cînd o comunitate lingvistică, în general analfabetă, ia contact pentru prima dată cu scrierea, cunoaște acest aspect al transmiterii și receptării de informație prin intermediul altei limbi, în care aspectul scris a devenit de-acum tradițional, ca un fapt de cultură. În această situație, disocierea scrierii și a limbii cere o putere de analiză ce poate lipsi la început și e posibil ca primii vorbitori, care încearcă să scrie, să-și însușească priceperile și deprinderile ancodajului grafematic în acea limbă străină ; e posibil ca această situație să devină constantă, în sensul că oamenii instruiți, care continuă să vorbească fluent doar limba lor locală, cu excluderea altei limbi, să nu știe să scrie decît limba străină. În toate cazurile cunoscute, limba ce se impune în aspectul ei scris este limba unei culturi și a unei literaturi „clasice" sau limba textelor religioase, cum a fost cazul cu latina în Europa occidentală, vechea elină ori vechea slavă bisericească în Europa de est, sanscrita în India, araba coranică în țările musulmane și în comunitățile lingvistice turco-tătare de cult mahomedan ;

[4] A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1963, cap. 5—4, dar mai ales cap. 5—18 (p. 161—162).

în țara noastră lucrurile s-au petrecut, cu siguranță, la fel. Autohtonii au deprins mai întîi scrierea limbii latine, apoi a limbii grecești, mai tîrziu a limbii slave bisericești, acestea din urmă impunîndu-se ca limbi liturgice ; desigur, acest proces nu exclude efortul de scriere în limba locală, în cazul nostru, în limba română. Numele *Petre* de pe vasul de la Capidava, deși este, deocamdată, un unicat în această privință pentru cea mai mare parte a fazei protoromânei, este un material (privind efortul de scriere în limba română paralel cu scrierea în limba greacă considerată liturgică) cu un accentuat potențial de convingere, în măsura în care se pot aduce argumente valide că el constituie un eveniment de limbă românească, ceea ce vom încerca să facem în cele ce urmează.

Olarul *Petre* din Capidava, trăitor în veacul al X-lea, se vădește un om cu o oarecare instrucțiune, avînd elementare priceperi de scriere în limba greacă și cu caractere grecești. Aparține cultului creștin cu limba liturghică greacă (situație explicabilă pentru ținuturile dintre Dunăre și Marea Neagră aflate sub administrația, dar mai ales sub puternica influență a Bizanțului), ceea ce se vădește în formula religioasă Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ) νικᾶ pe care o înscrie pe trei dintre registrele crucii. Exercițiul scrisului pe vasele de ceramică produse în atelier îl practică accidental și cu stîngăcie, aflîndu-se în faza priceperilor, nu și a unor deprinderi devenite mecanice ; dovadă că lucrurile trebuie să fi stat așa este faptul că a uitat litera η, iar intenția lui de a realiza, din cele douăzeci și patru de litere ale alfabetului, un motiv decorativ circular la baza calotei urciorului nu i-a reușit, probabil din lipsa de exercițiu mai îndelungat, și a fost nevoit să scrie sfîrșitul șirului peste începutul lui.

Ceea ce este însă remarcabil și de o mare valoare informațională pentru noi este cuvîntul *Petre* pe care l-a scris în suprafața triunghiulară ce i-a rămas liberă prin ridicarea în spirală a sfîrșitului alfabetului.

Această succintă fișă socio-lingvistică, pentru autorul inscripției, pe care am imaginat-o, ridică problema relației *unilingvism-plurilingvism* ; cum poate fi definită situația lingvistică a olarului, autor al unei inscripții în care am identificat trei cuvinte în limba greacă și un cuvînt în limba română ? ; este el posesorul unei singure limbi ori este un bilingv și, în această din urmă situație, care este limba lui maternă și în ce măsură stăpînește el codul celei de a doua limbi ?

Dificultățile ce se ridică în formularea răspunsurilor la aceste întrebări sînt evidente, mai ales în situația de față, în care avem de conturat un eveniment lingvistic sincronic, dar privit în perspectiva diacroniei și pentru care nu ne putem baza decît pe două eșantioane de limbă extrem de reduse, plasate pe fundalul unui exercițiu de scriere la nivelul cunoașterii alfabetului.

Este un adevăr notoriu că relații de comunicare, schimburi de informație prin mijlocirea limbii au loc între comunități lingvistice (vorbind limbi diferite) peste frontierele lingvistice. Într-un studiu amplu

documentat și susținut cu date statistice[5], se demonstrează acest lucru prin situația diversității lingvistice ce caracterizează în prezent anumite zone de cultură din India, cum este cazul cu *Assam*, *Daccan*, împrejurimile deșertului *Rajasthan* etc., cu situația limbilor din Peninsula balcanică. Autorul la care ne referim supune criticii tendința curentă de a considera că unilingvismul este regula, iar plurilingvismul ar fi o situație de excepție, calificînd-o ca o viziune pătrunsă de idealism asupra realității lingvistice. În ciuda importanței și a frecvenței situațiilor plurilingve, se consideră normală doar situația unor țări europene și americane care, în interval de cîteva secole, au tins (și cu succes) spre țelul fixat în mod deliberat, de a realiza și stăpîni o limbă pe deplin unificată, simbol și instrument al existenței lor naționale. O asemenea realitate nu trebuie să ne determine a pierde din vedere că milioane de indivizi, probabil majoritatea oamenilor de pe pămînt, dobîndesc în cursul vieții controlul mai mult decît al unui sistem lingvistic și folosesc, într-o măsură mai mult ori mai puțin independentă, fiecare sistem, după necesitățile momentului. Tocmai existența în număr foarte mare a unor indivizi plurilingvi actualizează un continuu rol mediator al bilingvismului, asigurînd comunicarea peste frontierele lingvistice și ale comunităților culturale, și nu am avea nici un motiv să nu susținem existența unei situații plurilingve și pe teritoriul românesc în faza formării limbii române. Dacă admitem cele de mai sus, putem afirma că rudimente de bilingvism latino-traco-dacic au existat și înainte de cucerirea Daciei de către legiunile romane. Situația plurilingvă a devenit tot mai frecvent marcată, mai ales în masa vorbitorilor autohtoni, din momentul în care latina a dobîndit poziție de limbă dominantă. Aceasta a dus la interferența normelor sistemului lingvistic latinesc cu normele sistemului lingvistic traco-dacic, autohtonii fiind tot mai des puși în situația de a se conforma unor norme diferite în împrejurări situaționale și contextuale diferite. Caracterul diacronic al acestui eveniment lingvistic și lipsa unor eșantioane de corpus din această perioadă plasează situația dincolo de limitele posibilităților efectuării unei observații nemijlocite, și chiar mijlocite, asupra procesului care a avut loc. Avem însă limpezi două momente : o bază de plecare — limba latină — și baza de sosire — limba română — din ce în ce mai larg atestată, începînd cu secolele al XV-lea, dar mai ales al XVI-lea și al XVII-lea, precum și eșantioanele dialectale din sudul Dunării, mai conservatoare ale unor forme din faza protoromânei. Între aceste norme de referință se situează fenomenul de romanizare care implică etnogeneza poporului român, pe baza autohtonă traco-dacică, și formarea limbii române, pe baza limbii latine dominante, proces care a trecut în mod cert printr-o fază de bilingvism.

Varianta de limbă latină devenită treptat a doua limbă a autohtonilor, apoi limba lor maternă, afectată mai mult ori mai puțin la diferitele ei nivele prin interferențele cu substratul autohton, a constituit

[5] U. Weinreich, *Unilinguism et multilinguism*, în *Le langage*, Paris, 1968, p. 547—683, după care ne orientăm discuția în această problemă.

o fază tranzitorie pe care nu o putem delimita în timp. Încercările specialiștilor în această problemă au dus la rezultate diferite, măsurate chiar în cîteva secole, atît în privința perioadei inițiale, cît și, mai ales, a celei finale. A stabili în retrospectivă istorică, prin reconstituire, perioada în care varianta latinei dunărene, vorbite de autohtoni și influențate de substrat, a devenit o limbă nouă, româna comună, este într-adevăr o problemă foarte dificilă și orice ipoteză în această privință rămîne cu flancurile slab apărate în fața criticii [6]. Pentru ca limba latină dunăreană să fi devenit o limbă nouă, trebuie să admitem că ea avea cel puțin o formă sensibil diferită de a sursei ei și o relativă stabilitate după fluctuațiile inițiale ; cît privește rolul ei social, trebuie să admitem că acest idiom a ajuns să aibă nu numai funcție referențială, denotativă, ci și conotativă, expresivă, fatică, metalingvistică, adică să aibă statut complet de limbă, să aibă rădăcinile adînc ancorate în funcțiile de bază ale limbajului, să fie folosită ca mijloc de comunicare între mamă și copil, de exemplu, și în contactele lingvistice obișnuite, de ordin formal. Această latură a problemei aparține psihologiei sociale a limbajului, eventual psiholingvisticii ; lingvistica trebuie să o admită însă, de moment ce are la dispoziție bazele de plecare și de sosire și o seamă de fenomene lingvistice caracteristice perioadei în care presupunem că evenimentul lingvistic a ajuns să se constituie ca un tot mai mult ori mai puțin unitar, implicînd ceea ce la un moment dat, pe baza de sosire din perioada secolelor al XIV-lea—al XVII-lea, reprezintă, în mod clar, variantele dialectale dacoromâna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna [7].

Protoromâna reconstituită reprezintă o abstracție, adică un *diasistem* al tuturor graiurilor traco-romanice locale, atît din nordul, cît și din sudul Dunării, și nu idiomul latino-traco-dacic standard, un *koine* concret, în sensul că un asemenea idiom „nu se întîlnește niciodată pe teren sub înfățișarea ideală care rezultă din construirea lui științifică" [8].

Atestarea istorică a unui grai romanic în secolul al VI-lea, deși reprezentat printr-un eșantion extrem de redus, de numai trei cuvinte, poate căpăta semnificația unei certitudini, dacă supunem unei analize mai atente evenimentul de referință. Este vorba de cunoscuta expresie alocutivă *torna, torna, fratre*, menționată de cronicarii bizantini Theophilactos Simocattes, aproape contemporan cu incidentul istoric din 587, și Theophanes Confessor (pe la începutul secolului al IX-lea) ; înregistrînd expresia, ambii autori o atribuie unui ostaș sau conducător de atelaj care a strigat-o în limba localnicilor (ἐπιχώριός τε γλοττῆ) sau în limba părintească (πατρώα φονή). Nu intrăm în detaliile discuțiilor contradictorii și întinse pe sute de pagini în litera-

[6] O sinteză a ipotezelor găsim la I. Coteanu. *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969.

[7] Cf. I. Coteanu, *op. cit.*, p. 10—26.

[8] *Ibidem*, p. 22—25.

tura de specialitate [9]. Reținem doar că *torna* este interpretat nu ca o formulă de comandă din terminologia militară latinească folosită în armata bizantină (din seria *cede, move, sta, transforma, largiter ambula* etc.), ci ca un cuvînt din graiul viu al populației băștinașe, explicat prin românescul *a înturna* și prin corespondentul lui din aromână [10].

Tot în sprijinul interpretării în întregimea ei ca un eșantion de vorbire popular-familiară din idiomul romanic al băștinașilor, adăugăm că formula de adresă *frater-fratre*, în contextul unui imperativ, se actualizează nu ca un *alocutiv*, ci ca un *pseudolocutiv*, o formulă bună la toate în vorbirea curentă, din seria *soro, frate, mamă, taică* etc., care nu denotează gradul de rudenie al destinatarului, ci are o funcție conotativă de mobilizare a colocutorului, actualizînd relații foarte apropiate, opuse celor oficiale, adică neimplicînd condescendența, respectul, distanța ierarhică ce marchează orice formulă de comandă.

Pe de altă parte, dacă supunem analizei expresia *torna, torna, fratre*, avînd în vedere relația dintre redundanță și informație, așa cum se actualizează aceste două componente în aspectul vorbit și în cel scris al limbii, putem explica și cauza obiectivă pentru care cele trei cuvinte pronunțate într-un grai romanic local, asemănător cu latina, dar care nu mai era limbă latină, au fost înregistrate, totuși, așa cum ar fi trebuit să fie pronunțate în latinește. Ne aflăm în fața unei situații de conectare lingvistică plasată pe coordonatele a o seamă de factori extralingvistici : întunericul nopții, zgomotul produs de mersul amestecat al unităților militare, perspectiva unei lupte de noapte etc., situație în care apartenența militarilor și a însoțitorilor lor la limbi și la idiomuri diferite, și, mai ales, apartenența unora dintre aceștia la un idiom romanic asemănător cu limba latină, în al cărei cod erau formulate comenzile, dar care nu mai era limbă latină, a schimbat radical raportul între capacitatea informațională a codului comenzilor și redundanța inerentă a ei.

Selectarea unui cuvînt asemănător în planul expresiei cu un termen aparținînd unui sistem de comandă — *torna* — într-un context nou — un pseudoalocutiv — a produs o ruptură radicală între informația transmisă de locutorul în cauză și funcția normală a codului. Codul comenzilor în limba latină, cu redundanța neutralizată la zero pentru cei inițiați [11], a continuat să funcționeze, transmițînd o cantitate și o calitate de informație pe care, de fapt, vehiculul lingvistic *torna, torna, fratre*, nu o mai conținea. Necunoașterea unei limbi în mod fluent, ignorarea probabilităților ei, este un factor echivalent cu zgo-

[9] I. Glodariu, *În legătură cu „torna, torna, fratre"*, în *Acta Musei Napocensis*, I, Cluj, 1964, p. 283—287 ; informații mai detaliate privind menționarea acestui „loc celebru" și asupra interpretării lui, între anii 1774—1923, găsim în Alexandru Philippide, *Originea românilor*, V. I, Iași, 1923, p. 504—508, care, în nota de la p. 506—508, dă și traducerea întregului pasaj în care se află inserată expresia atît de prețioasă pentru noi.

[10] P. Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în *SCIV*, VII, București, 1956, 1—2, p. 182—185.

[11] Cf. în această privință H. A. Gleason, *Introduction à la linguistique* (traduction de F. Dubois-Charlier), Paris, 1969, par. 23.8—23.11.

motul ce împiedică transmiterea informației, receptarea și înțelegerea ei [12]; o asemenea limbă presupune — din partea ascultătorilor ei — maximum de liniște, de atenție, deoarece lipsa de atenție într-o asemenea situație specială este, de asemenea, echivalentă cu zgomotul care anulează transmiterea informației [13].

Așa se explică de ce un fapt cu totul banal, o observație a unui catîrgiu (sau soldat) adresată unui camarad al său, cu cele mai bune intenții, a putut căpăta proporții de celebritate, schimbînd soarta unei înfruntări militare într-o fugă dezordonată. Am putea menționa că vorbitorul rămas anonim și-a luat măsurile sale de precauție pentru a asigura ca mesajul său să ajungă la interlocutorul căruia îi era destinat, prin repetarea imperativului *torna*, prin care enunțul său și-a dublat redundanța cu acest surplus de consum de mijloace de transmitere a informației. Efectul neașteptat al banalei intervenții este rezultatul unei situații lingvistice obiective : existența alături de limba latină a unui grai romanic desprins chiar din limba latină, dar care ajunsese să aibă un statut propriu, să constituie idiomul unei colectivități lingvistice distincte de cei care vorbeau latina, necunoscut pentru cei care vorbeau alte idiomuri, dar comenzile militare le primeau în formule latinești. Cuvîntul *torna*, care în limba maternă conținea o informație inofensivă, în limbajul comenzilor purta o informație specială și a provocat efectele unui ordin de retragere [14].

O altă problemă care ne atrage atenția și care poate constitui încă un argument în sprijinul ipotezei că *torna (torna), frater (fratre)*, este un eșantion de limbă română decurge din mențiunea specială existentă în amîndouă izvoarele de referință : cuvintele au fost strigate în limba părintească a oamenilor, în limba locului ; aceasta înseamnă că cei doi autori recunosc indirect că expresia la care se referă nu a fost spusă, așa cum au transcris-o ei *aproximativ* în limba latină, ci într-un idiom asemănător, dar totuși diferit.

Se înțelege de la sine nu numai că nu este vorba de o trascripție fonetică, dar nici măcar de o reproducere cu grafemele obișnuite ale alfabetului, deoarece enunțul într-un idiom romanic este redat în cuvinte aproximativ latinești, dar cu literele alfabetului grecesc, factori care măresc și mai mult diferența între ceea ce s-a spus cu vocea și

---

[12] Afirmația noastră cu privire la redundanța codurilor specializate, în general, și la redundanța codului militar, în special, are în vedere că acesta are nucleul sintagmei care poartă densitatea maximă a informației însoțit de o seamă de vecinătăți contextuale pregătitoare caracteristice, de elemente extralingvistice situaționale, cum sînt răpăitul tobelor, sunetul goarnei, semnale vizuale etc. ; pe de altă parte, unitatea lexicală în sine nu e redundantă în planul expresiei, care se emite cu maximum de economicitate, ci în planul conținutului, legat prin sensul său de un mecanism executoriu devenit stereotipie, ca un fel de reflex condiționat.

[13] P. Guiraud. *Langage et théorie de la communication*, în *Le langage*, Paris, 1968, cap. *Bruit et redondance* (p. 162—167).

[14] În ce privește relația individ-realitate-limbă, cf. E. Sapir, *La place de la linguistique parmi les sciences*, p. 131—140, dar mai ales, p. 134 ; B. L. Whorf, *Langage, Trought and Reality*, Massachusetts, 1957, p. 138 și urm. ; A. Kondratov, în *Sons et signes*, Moscou, 1968, p. 48—68, dar mai ales, p. 52—54.

ceea ce a rămas pe materialul pe care s-a scris. Astfel s-au putut petrece lucrurile cu latinescu *frater* și chiar cu *fratre*, înregistrate așa, în scris, de cei doi cronicari bizantini, dar care nici în latina vorbită a veacului al VI-lea nu îl mai puteau păstra pe — *r* aflat în silabă neaccentuată, și deci, ne mai purtînd nici un fel de informație [15].

Prin urmare, în idiomul romanic local, vorbit de vlahii din armata bizantină, cuvîntul trebuie să fi sunat *frate* (eventual *fratĭ*), ceea ce corespunde în totul evoluției sincretice, nivelatoare a mărcilor opozițiilor cauzale încă în latina populară, și tot mai accentuat în limba română.

Aducînd asemenea argumente, neobișnuite pînă acum în discuția privind apartenența la limba română a expresiei *torna, torna, fratre*, considerăm că am făcut încă un pas spre adevăr și, mai ales, am demonstrat cît de utilă ar fi, pentru studiul diacronic al limbii noastre, pentru elucidarea unor probleme văzute pînă în prezent mai mult intuitiv, folosirea unor procedee de cercetare mai riguroase pe care ni le pun la dispoziție atît teoria informației, cît și glossocronologia.

Recunoașterea în *torna, torna, fratre (frater)*, a unui eșantion de limbă română din faza protoromânei timpurii (sfîrșitul veacului al VI-lea), în care nimic nu ne împiedică să presupunem un **ti(ni) întoarnî, frati*, ori **întornî-ti, frati* (sau altă formă similară), în vorbirea locală, părintească a vlahilor localnici, constituie o bază de plecare pentru a argumenta că *Petre* de pe vasul de la Capidava, din secolul al X-lea, este un nume românesc.

Numele propriu *Petru* se încadrează în subclasa onomasticii moștenite în limba română din limba latină, împreună cu etimonul său comun — *piatră* [16]. Genericul tematic este foarte vechi în limba noastră, moștenit din latinește și element din nucleul fondului principal lexical al românei [17]. Această situație a cuvîntului îl situează între elementele cele mai durabile, în nucleul conservator al unităților cu care operează glossocronologia în definirea coeficientului de stabilitate al limbii române.

Deși elementele din clasa onomasticelor sînt mai puțin stabile decît numele comune, numele propriu *Petru*, fiind legat tematic de comunul *piatră*, atît de adînc înrădăcinat în fondul cel mai stabil al limbii noastre, este și el foarte vechi și nu avem nici un motiv să nu

---

[15] Ovid Densușianu, în *Istoria limbii române*, V. I, în cap. *Cele mai vechi urme de limbă românească* (p. 249), relatînd evenimentul la care ne-am referit, pune sub semnul întrebării că în expresia *torna, torna, fratre*, am avea cea mai veche urmă de limbă românească. Îl amintim aici și acum, deoarece autorul primului tratat de istorie a limbii române afirmă că „*frate*" are, fără îndoială, mai multă valoare decît *torna*, dar nu poate fi nici el privit ca fiind într-adevăr românesc.

[16] Cf. *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, p. 612 ; N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 132—133 ; Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 90—92.

[17] Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954, p. 52, 74, 104—105.

îl considerăm ca element al onomasticii noastre pătruns odată cu creştinismul, care a introdus şi practica botezului cu nume canonice de calendar.

Vechimea temei *piatră* şi a onomasticului *Petru* este atestată în limba noastră în textele scrise începînd din secolul al XIV-lea. Astfel, sînt înregistrate : toponimicul *Piatra obla* într-un document din 1392 [18] ; într-un document din 1487, în care recunoaştem un derivat toponimic *Petreşti* (sau *Petreştii*) din onomasticul *Petre* [19] ; din 1488 *pietra Kosztin*, iar din 1490 în lista *Albu, Fruntea, Lupul, Muşata, Prăvul, Purece, Secară*, se află şi *Pietreani*. De asemenea, găsim sintagmele „a lu Simon *Petru* răspunsul" şi „tremiseră cătr-înşii *Pătru* şi Ioan" pentru anul 1563 ş.a. [20].

O asemenea frecventă atestare atît a temei generice, cît şi a onomasticului *Petru*, legat de ea, chiar în primele documente scrise ce formează corpusul de bază pe care se studiază limba română veche în perioada evului mediu, constituie un important element strategic, privind legitimarea numelui *Petre* de pe urciorul de la Capidava, făcut, ornamentat şi semnat cu circa 400 ani mai înainte, în perioada feudalismului timpuriu.

Petre nu poate fi considerat element al unui acatist în limba greacă, pentru care alfabetul ar constitui o cheie acrostihică a condacelor şi icoaselor ce sînt părţi constitutive ale unor asemenea imnuri religioase, context care ar fi admis selectarea numelui Πέτρος alături de perechea lui, Παῦλος, în cazul vocativ [21].

Problema implică însă o discuţie mai detaliată asupra spectrului cazurilor în limba română în clasa numelor proprii, care diferă de cea din limba elină, precum şi unele precizări privind distribuţia contextuală a formelor cazuale ce ne interesează (nominativul şi vocativul).

Oralitatea este una din dominantele limbajului care îl definesc ca fenomen social ; ea determină o seamă de relaţii specifice între locutor

---

[18] O. Densuşianu, *op. cit.*, V. I, p. 252.

[19] *Revista istorică*, I, p. 378.

[20] O. Densuşianu, *op. cit.*, p. 253, 255, 259.

[21] Dilatînd limitele ipotezei formulate de A. Rădulescu, *op. cit.*, care, pentru interpretarea semnificaţiei grupurilor de litere NH—KO, sugerează şi posibilitatea că ne-am putea afla în faţa unor simboluri magico-religioase, s-a putut presupune că inscripţia, luată în ansamblu, constituie un cod criptogramatic extrem de complicat în care grafemele alfabetului în ordinea *omega-alfa* ar putea fi cheia unui acatist, al cărui destinatar ar putea fi Sfîntul Petru ; o asemenea ipoteză circulă (după cum a reieşit din discuţiile ce au avut loc la sesiunea ştiinţifică a Muzeului de arheologie din Constanţa, în octombrie, 1972) în unele cercuri clujene de specialitate ; aceasta ar permite interpretarea numelui *Petre* ca vocativul grecesc de la Πέτρος, actualizat într-un context specific, cu vecinătăţi de imperativ. O asemenea ipoteză rămîne însă fără nici un suport, deoarece orice acatist este o compoziţie în versuri (în originalele greceşti), dar e construit din 13 condace (tropare care constituie tema) şi 12 icoase de cîte 10—14 versuri fiecare, cu numeroase vocative ale numelui sfîntului sărbătorit în cele 130—182 de versuri cît are, de obicei, un asemenea imn religios. Pe de altă parte, nu există în nici un acatistier vreun acatist închinat exclusiv sfîntului Petru, ci numai ambilor sfinţi — Petru şi Pavel — sărbătoriţi împreună, în aceeaşi, zi, în practica cultului creştin ortodox.

și colocutor, relații determinate de contiguitatea spațială și simultaneitatea temporală a situației în care destinatorul și destinatarul comunicării trebuie să se găsească pe coordonatele sistemului *ego, tu, hic, nunc*, specifice unui act de conectare lingvistică concretă. Această relație între destinator și destinatar presupune conectarea lor în situație lingvistică concretă printr-o formulă de adresare nemijlocită, printr-un alocutiv — de obicei, numele proprii ale protagoniștilor nemijlociți ai actului vorbit. Alocutivele sînt declanșatoare de conectare în actul de comunicare, lansate de locutor către colocutorul său. Este vorba deci de un protocol minimal în care destinatarul devine colocutor prin numele său în vocativ. Inscripția noastră nu se încadrează într-o asemenea situație lingvistică pe coordonatele sistemului *ego, tu, hic, nunc* ; aceasta înseamnă că numele *Petre* nu este actualizat funcțional în cazul vocativ, deoarece vecinătățile lui contextuale nu permit selecția unui nume în vocativ (și aceasta, nu pentru că textul este scris, ci pentru că nu se caracterizează prin indici de oralitate).

Cu totul alta este situația alocutivului *fratre (frater)* despre care am discutat în paragrafele anterioare, în care cuvîntul este distribuit într-un context specific, pe coordonatele sistemului *ego, tu, hic, nunc*, fiind o formă sincretică a cărei funcționalitate cazuală este actualizată, în limba română, de contextul în care este selectată.

Se pune problema dacă vocativul grecesc Πέτρε poate fi selectat nu numai într-un context specific conversației, într-un context cu vecinătăți de persoana a II-a, adică verbe la imperativ sau la alte moduri, dar la formele persoanei a II-a, ori este admis și în contexte cu vecinătăți de persoana a III-a, specifice distribuției celorlalte cazuri ; limba elină nu admitea o altă distribuire a vocativului, după cum nici greaca actuală nu o admite ; putem spune Πέτρος διαβάζει, Δημήτριος μελετᾷ *(context de pers. a III-a), dar numai* Πέτρε διάβαζε, Δημήτριε μελέτα *(context de pers. a II-a)*. Rezultă din acestea că, de moment ce contextul nostru nu admite selectarea unui nume în cazul vocativ, iar *Petre* este un omonim al numelui grecesc în vocativ, *Petre* nu este un nume în limba greacă.

În clasa numelor de persoană și a numelor de animate ce se asimilează cu acestea, opozițiile cazuale după criteriul distribuției contextuale potrivit indicelui de persoană nu este operant, ci este mai eficient un alt tip de operație în definirea și delimitarea cazurilor decît cele cu care ne-a obișnuit gramatica tradițională, bazată pe criteriile amestecate — etimologic și morfologic. Trebuie să se aibă în vedere relația de solidaritate între planul expresiei și planul conținutului semantic, adică să se opereze o analiză biplană, în sensul că toate valorile semantice cu aceeași actualizare în planul expresiei să fie considerate reductibile la o singură unitate și invers : unitățile diferite în planul expresiei, dar identice ca valoare semantică, să fie reductibile la o singură unitate [22]. Aceasta înseamnă că indicii care determină schimbări

[22] Conform părerii emise de Paula Diaconescu, în *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970, p. 196—198.

în celălalt plan sînt relevanți în fiecare plan. În paradigma opozițiilor cazuale în clasa numelor proprii, avem în vedere, în primul rînd, pronumele personale care realizează maximum de opoziții cazuale, iar formele lor permit mijlocit rezolvarea omonimiei formelor cazuale în paradigma numelor proprii, acolo unde sincretismul formelor obligă la o analiză biplană.

Aplicînd aceste principii, vom distinge forme ale numelor proprii substituibile exclusiv cu pronume de persoana a doua. Aceste forme constituie cazurile vocative sau alocutive care se opun tuturor celorlalte forme nonvocative, adică celorlalte patru cazuri, admise numai în contexte de persoana a III-a. Bazîndu-ne pe o asemenea delimitare sincronică a cazurilor, putem opera o analiză diacronică mai riguroasă ; latina a avut o paradigmă de șase opoziții cazuale care, cu timpul, în latina populară și apoi în limba română, s-au confundat în planul expresiei prin dispariția consoanelor finale devenite redundante, ajungîndu-se la forme sincretice. În limba română însă, sincretismul nu a mers pînă la capăt, decît în clasa numelor inanimate și a animatelor nonumane, care nu permit substituirea cu persoana a II-a a pronumelui personal și selectarea în contextul unor forme verbale de persoana a II-a. Acestea din urmă s-au dovedit mai rezistente în conservarea unor trăsături distinctive în planul expresiei, în stare să determine modificări semantice în planul conținutului. În primul rînd, unele nume masculine au păstrat vocativul în *e*, cum este cazul și cu opoziția *Petru — Petre ;* în același timp, numeroase nume proprii masculine au ajuns la un sincretism total, adică au rămas în limba română în forma cazului vocativ, ceea ce pune în evidență funcția lor alocutivă : Gheorghe, Grigore, Ilie, Moise, Nicolae, Tănase, Vasile [23].

Acest mare număr de nume proprii masculine a atras în sfera funcțională sincretică și unele forme de vocativ cum sînt *Petre* sau *Ioane* care se actualizează și ca vocative, în opoziție cu formele opuse nonvocative *Petru* și *Ion*, dacă contextul în care sînt distribuite permite o asemenea valoare, dar și ca nonvocative (*Ioane*, în zona lingvistică din Banat), în contexte specifice pentru persoana a III-a, așa cum se întîmplă cu unitățile întinsei serii pe care am înregistrat-o mai sus.

În cazul lui *Petru, Petre*, considerînd principiul că toate formele care au sensuri identice sînt reductibile la o singură unitate, vom admite că ambele sînt cazuri vocative sau cazuri nonvocative, după cum sînt selectate în contexte-diagnostic specifice pentru cele două sensuri. Faptul că în limba română putem spune

Petru se duce ;	Petre, du-te ;
Petre se duce ;	Petru, du-te ;
Vasile se duce ;	Vasile, du-te ;
Dumitru se duce ;	Dumitru, du-te ;
Dimitrie se duce ;	Dimitrie, du-te ;

[23] Cf. N. A. Constantinescu, *op. cit.*, care înregistrează și unele fonetisme moldovenești sincretice (*Balșe, Brate, Carpe, Cuze, Lupe, Lupșe, Sturze* etc.).

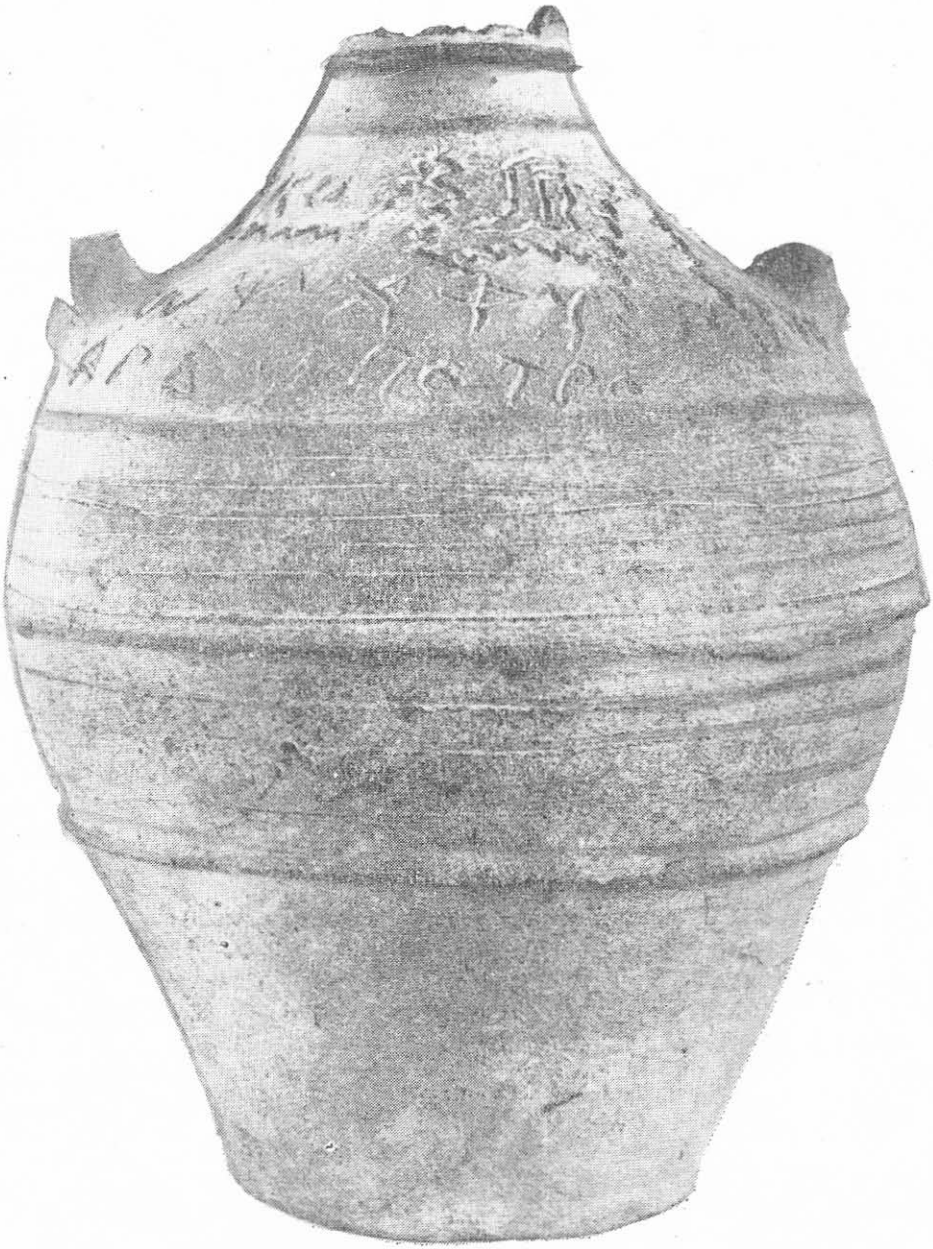

Fig. 1.

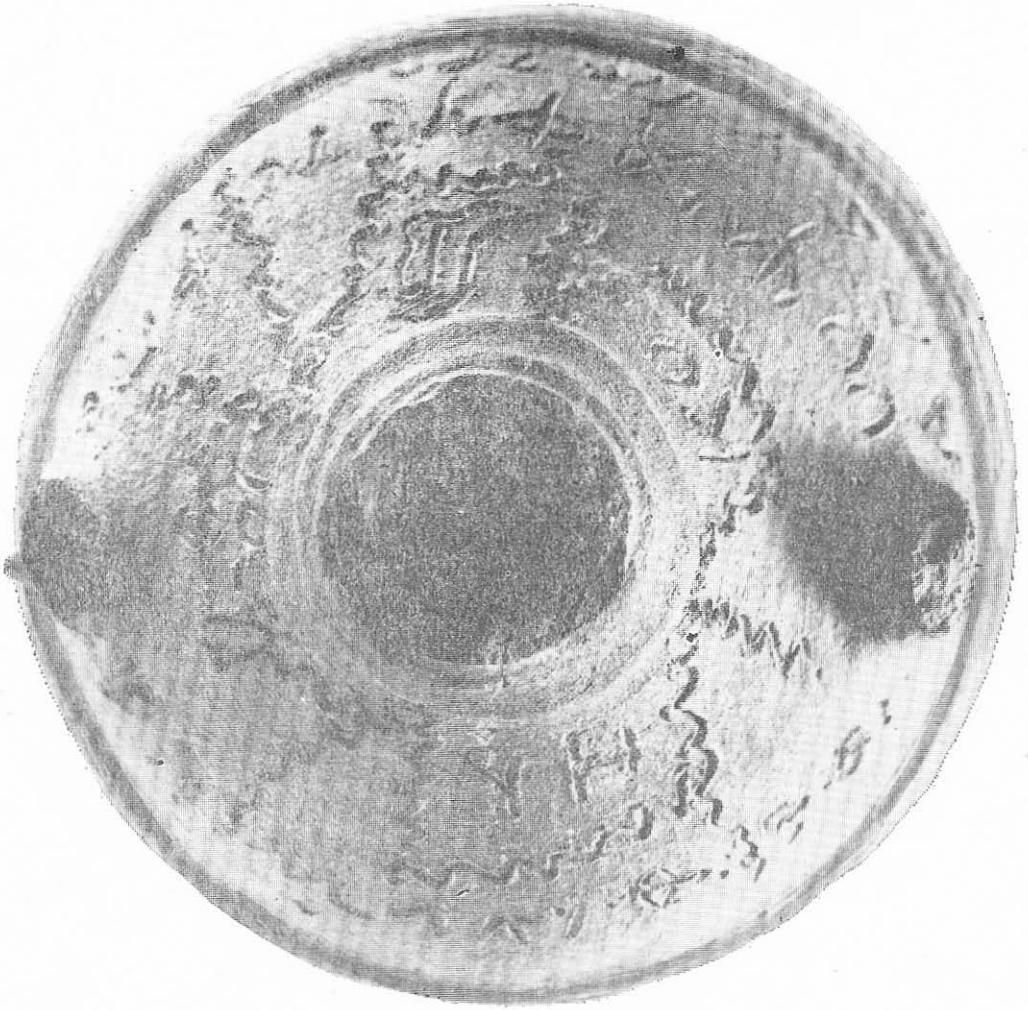

Fig. 2.

înseamnă că marca — *e* din PETRE este relevantă semantic, atît pentru un caz vocativ, cît și pentru un caz nonvocativ, după cum valoarea semantică de nominativ (deci de caz nonvocativ) face ca cele două forme diferite în planul expresiei — *Petru* — *Petre*, Dumitru — Dimitrie, să prezinte aceeași unitate în planul expresiei, adică să fie ambele forme sincretice, cu posibilitatea de a fi selectate atît în contexte de persoana a II-a, cît și în contexte de persoana a III-a.

Modul în care am supus instrumentării spectrul cazual al numelor proprii masculine, în general, și, în special, numele *Petre* și cele

asemănătoare cu el, prin operația distributiv-contextuală a lor în planul expresiei și al valorii semantice funcționale, nu ne dă posibilitatea să formulăm decît o singură concluzie : *onomasticul Petre, înscris pe urciorul de la Capidava în veacul al X-lea, este un nume românesc, reprezentînd fie semnătura olarului — care era român — fie numele celui căruia îi era destinat obiectul — care, în acest caz, era tot român.*

Numele proprii, în opoziție cu cele comune, au semnificația imediat legată de realitate, sînt actuale prin însăși definiția lor ; în termenii logicii ansamblelor, ele sînt designante, căci desemnează un element. Din acest punct de vedere, numele *Petre* seamănă cu un ambreior, care are și o valoare constantă numai în cazul că aparține emițătorului unui mesaj, că desemnează pe destinatorul unui mesaj aflat pe o axă temporală constantă, adică perpetuă, general valabilă. Aceasta este de fapt funcția denominativă a cazului nominativ care se constituie ca un mesaj-titlu. *Petre* este un asemenea nominativ-titlu, cu valoarea constantă ce evocă la fiecare decodaj obiectul de referință : persoana olarului care l-a scris ca nume al său — *nomen auctoris* — ori ca nume al viitorului proprietar al urciorului.

Intitulînd această încercare a noastră DE LA *TORNA, TORNA, FRATRE,* LA *PETRE,* ne-am dezvăluit și strategia metodologică pe care am considerat-o cea mai potrivită pentru a găsi cît mai multe puncte de sprijin într-o zonă de cercetare lingvistică situată dincolo de frontierele în care asemenea operații se pot sprijini pe un eșantion de dimensiunile unui corpus suficient de întins, pentru a genera maximum de certitudine a rezultatelor. Luate separat, fiecare dintre cele două eșantioane sînt niște *ipoteze* privind ființa limbii române în a doua jumătate a primului mileniu, în care limba noastră s-a format și și-a dobîndit individualitatea statutară funcțională ; adunate împreună, formează însă un eșantion-context al cărui comentariu degajă, după părerea noastră, o remarcabilă doză de certitudine.

Rămîne ca noi descoperiri de eșantioane de limbă, care să se dovedească a fi părți ale inventarului lingvistic românesc din perioada de început a limbii noastre naționale, să se adauge la cele comentate mai sus și să se întărească încrederea noastră în adevărurile pe care le-am afirmat și le-am susținut, pentru a consolida unele flancuri, mai slabe în argumente privind istoria poporului și a limbii lui, în teritoriul istorico-geografic și lingvistic național românesc.

DE TORNA, TORNA, FRATRE À PETRE NOM D'UN ROUMAIN DE LA DOBROUDJA AU Xe SIÈCLE.

Résumé

Est reprise la discussion concernant le nom *Petre,* incisé sur le vase découvert à Capidava en 1957. Après avoir décrit la partie supérieure du vase, l'auteur en présente l'inscription : les lettres *M. Θ, NH, KO,* ensuite l'alphabet grec, écrit par

ordre inverse, dont on a omis la littre η, et, enfin, le nom πέτρε. L'inscription est un exercice d'écriture du céramiste. Il est possible que les parlants d'une langue, lesquels apprennent à écrire, s'assimilent les habiletés et les accoutumances du codage graphématique dans une langue étrangère. S'impose, sous son aspect écrit, la langue d'une culture supérieure ou la langue des textes religieux. Etant question de la langue liturgique, le potier *Petre* de Capidava, au Xe siècle, avait d'élémentaires notions d'écriture en grec et en caractères grecs, bien que cette langue ne fût pas sa langue maternelle. Peut-être que, sur le territoire roumain, pendant l'époque de la formation du roumain, il y avait une situation plurilingue. Le processus de romanisation dont on connait les limites — le latin et la langue des textes du XVe siècle-a passé à travers une periode bilingue. Le proto-roumain reconstitué représente une abstraction. La seule attestation d'un idiome roman, qui n'était plus le latin, dans ces parages, au VIe siècle, est l'expression allocutive très connue *torna, torna, fratre*. C'est un échantillon de parler populaire — familier de l'idiome roman des autochtones. La formule d'adresse *frater-fratre* est un pseudo-allocutif qui ne marque pas le degré de parenté du destinataire, mais a une fonction connotative de mobilisation de l'interlocuteur.

Le mot *torna* qui, dans la langue des autochtones contenait une information inoffensive, dans le langage des commandements a pu transmettre une information spéciale et a provoqué dans les rangs de ceux qui parlaient d'utres idiomes, mais connaissaient le langage des commandements, les effets d'un ordre de retraite.

Petre, le nom incisé sur le vase de Capidava est lui aussi un mot roumain — nom propre. *Petru* et son étymon *piatră* (pierre) sont attestés par les premiers textes roumains. *Petre* ne peut pas être pris pour élément d'une prière en grec car dans ce cas-là à côté de lui aurait du apparaître également *Paul*. *Petre* ne peut pas être un vocatif puis-qu'il n'est pas sélecté dans un contexte spécifique pour la conversation, presentant des séries de IIe personne. De nombreaux noms propres masculins ont demeuré en roumain sous la forme du vocatif, sans continuer à avoir une fonction allocutive mais pouvant être sélectés dans des contextes de IIIe personne (Gheorghe, Grigore, Ilie, Tănase, Moise, Nicolae, Vasile e.a.d.s.).

La conclusion qui s'en impose c'est que l'onomastique *Petre*, inscrit sur la cruche de Capidava au Xe siècle est un nom roumain, réprésentant la signature du potier.

II

Rapoarte și cercetări arheologice

A. RĂDULESCU, E. COMAN, C. STAVRU

UN SARCOFAGO DI ETA ROMANA SCOPERTO NELLA NECROPOLI TUMULARE DI CALLATIS (MANGALIA)

La tomba che presentiamo oggi — nel desiderio di comunicare subito ai colleghi italiani una grande novità — si può considerare una delle più importanti e significative scoperte avvenute in questi ultimi anni sulla costa romena del Ponto Euxino, nell'ambito della vecchie città greco-romane Histria, Tomis (Constanza) e Callatis (Mangalia).

A nord dell'attuale città di Mangalia — a circa 2 km., lungo il litorale — in seguito ai grandi lavori di sistemazione per un nuovo stabilimento balneare, è venuto in luce, casualmente, un sarcofago di marmo. Dobbiamo far presente che ci troviamo qui in piena necropoli tumulare di età romana nella quale i lavori agricoli hanno totalmente appiattito il rilievo dei tumuli stessi — il nostro sarcofago dunque era la tomba di uno di tali tumuli oggi scomparsi.

La scoperta eccezionale è stata completata da una ricerca sistematica perpoter smontare con la dovuta cura la ricca deposizione.

Ia sacofago (fig. 1) di pietra marmorea orientato NESO, aveva il coperchio perfettamente sigilatto all'arca, non sol anto con i consueti ramponi di piombo sui due lati brevi ma anche con uno strato di malta bianco-rosa, deposto tutt'intorno al margine dell'arca, per ottenere una chiusura ermetica.

Le dimensioni del sarcofago son : lungh. Mn. 2,34 ; largh. m. 1,16 ; alt. m. 1,08.

Dimensioni del soperchio : lungh. m. 2,34 ; largh. m. 1,20 ; alt. m. 0,75.

Il sarcofago, della solita forma a parallelepipedo, ha la superficie esterna grezza ; su uno dei lati lunghi è tracciata una „tabula ansata", rimasta anepigrafica.

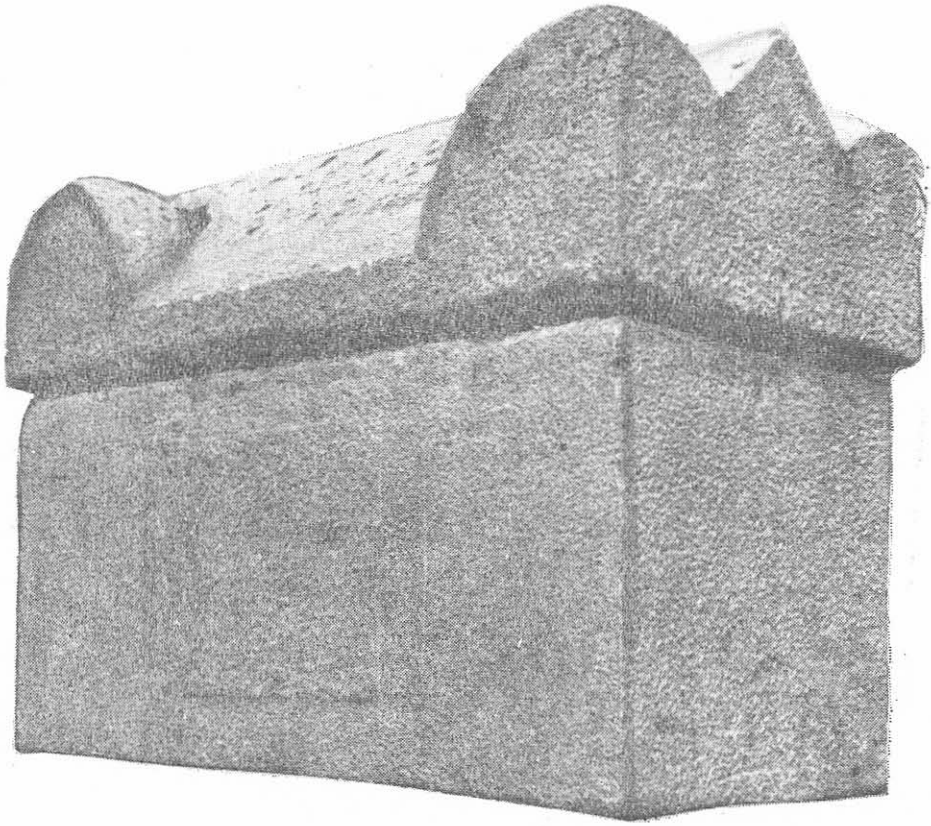

Il coperchio, a forma di tetto a due spioventi, ha pesanti acroteri angolari privi di ornamenti : tipologicamente dunque il sarcofago si può inserire nel gruppo „senza decoro", che riscontriamo su tutta l'arca del mondo greco-romanó [1] e che si ritiene provenga dall'Asia Minore [2].

Seguendo una classificazione recente dei sarcofagi della Dobrugia, l'arca di Callatis si potrebbe inquadrare nel secondo gruppo [3], cui appartengono altri esemplari della stessa provincia : uno din Tomis, [4] un altaro sempre di Callatis — della epoca degli Antonini [5] — e un terzo di Noviodunum (Isaccea) nel nord della Dobrugia, datato verso la metà del II secolo da una moneta di Antonino Pio [6]. A questo dobbiamo aggiungere anche il sarcofago di Odessos (Varna), recentemente publicato [7].

Il distacco del coperchio ci ha messi di fronte allo straordinario aspetto di una tomba perfettamente conservata, in tutti i suoi dettagli. Nell'arca di marmo era stato deposto, in una bara lignea, il cadavere di una donna avvolta in un sudario ; tutt'intorno lo spazio era pieno di ghirlande e coroncine di diverse piante, nonchè di gioielli e oggetti d'uso che costituiscono i corredi correnti delle tombe antiche. Tutto era rimasto immutato, come al momento della deposizione. Dobiamo aggiungere, con nostra grande soddisfazione, che tutto il materiale vegetale, che si era conservato cosi bene per quasi due millenni in una tomba perfettamente sigillata, ha continuato a resistere validamente, anche dopo il pericoloso contatto con l'atmosfera umida dell'autunno (fig. 2).

E vediamo ora, in breve, l'eccezionale complesso delle offerte votive deposte nel sarcofago.

Nella bara lignea, come abbiamo detto sopra, il corpo, avvolto nel sudario, ora circondato da un gran numero di ghirlande e coroncine e da numerosi oggetti che presenteremo in ordine di importanza.

Le ghirlande erano in massima parte disposte lungo il corpo dalle spalle sino al bacino. Presso le gambe erano meno numerose, sicuramente per non coprire i più importanti pezzi del corredo.

Lo studio delle piante che componevano le ghirlande viene fatto, naturalmente, da una specialista in paleobotanica. Anticipiamo tuttavia i risultati delle analisi fatte a Roma nel senso che ci serviremo soltanto del termine di „foglia", considerato corretto. In tal modo apparirà più chiara la composizione delle ghirlande.

---

[1] Gh. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. IV, Paris, 1877, p. 1064.

[2] T. Gherasimov, *Anticini sarcofaghi ot Odessos*, *Izvestia*, V, Varna, 1969, p. 66.

[3] M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcofages romains de Dobroudja*, Revue des etudes sud-est Européennes, VIII, 2, Buc., 1970, p. 271.

[4] M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 283, nr. 4, fig. 10.

[5] M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 291, nr. 24.

[6] E. Bujor, *Pogrebalinie obriadi v necropole iz Noviodunuma Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 529, fig. 3/1.

[7] T. Gherasimov, *op. cit.*, p. 67, fig. 12.

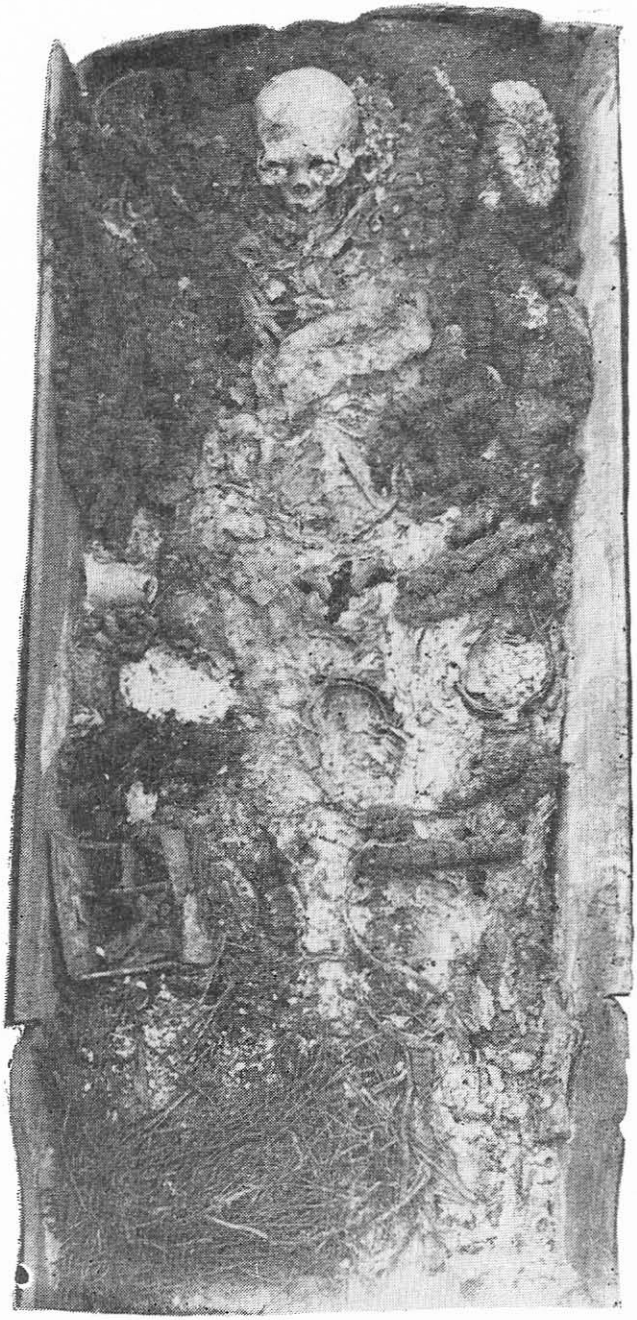

Fig. 2.

Le foglie, strettamente arrotolate — forse in funzione di determinati riti funerari — erano infilate e strettamente unite l'una all'altra, su un virgulto legnoso, con le estremità riunite per dare alla ghirlanda una forma ovoidale (fig. 3/1).

Sopra il sudario, all'altezza del bacino, erano state deposte due coroncine rotonde, formate sempre da foglie infilate su armetto ligneo (fig. 3/2). Del tutto insolito appare il mucchietto di ramoscelli d'albero, disposto a destra dei piedi. I ramoscelli sottili sono disposti a strati sotto i quali sono stati messi pezzetti di resina. Sembrerebbe un rugo in miniatura, forse in rapporto a determinati riti funerari.

Una volta tolte le ghirlande è stato facile raccogliere i vari pezzi del corredo : sul capo un diadema di foglia d'oro ; sul bacino uno specchio di bronzo con la teca dorata ; sotto le ginocchia, un primo cofanetto ligneo — che chiameremo in modo convenzionale „A" — con l'interno diviso in sette scomparti, ciascuno destinato a oggetti diversi. A destra, sopra il ginocchio, è apparsa un'altra cassetta — „B" — di legno con incrostazioni in osso. La cassetta B aveva solo cinque scomparti, sempre destinati a un'altra parte del corredo.

Ai piedi della salma, nell'angolo sinistro della bara, era un panierino di paglia intrecciata, coperto da un pezzo di panno.

Presso tale panierino, all'altezza dei piedi, era deposto un secchiello di vetro con manico a tortiglione, che conteneva foglie a ramoscelli.

Nello spazio libero tra la parete interna del sarcofago e il lato sinistro della bara lignea, quasi al centro, erano allineati tre unguentari di vetro e una bella lucerna bronzea su alto candelabro, il cui fusto imitava un tronco d'albero.

L'operazione più difficile e rischiosa è stato il recupero del velo che copriva il volto e il busto, nonchè del sudario che avvolgeva tutto il corpo. Del velo finissimo si sono conservati soltanto alcuni frammenti. Anche il sudario, sebbene di un materiale meno delicato, si è potuto salvare solo parzialmente, dato che il tessuto è stato danneggiato dai vari oggetti che vi si erano strettamente attaccati e specialmente dalle ghirlande.

Sotto il sudario, la tunica della salma era sottile, variamente ornata : sul petto apparivano tessute due linee anguste parallele, di colore azzuro, mentre le maniche erano ornate da un motivo a spirale.

La donna portava sandaletti leggeri con suola di pelle, di forma aguzza. Le suole hanno traccia di bruciatura, in rapporto con quei pezzi di resina bruciata, trovati presso di essi.

Interessante e insolita è la scoperta, a destra della bara, di cinque paia di calzature con le punte rivolte lateralmente, disposte in un apparente disordine, alcune con la suola in alto, altre in maniera normale.

Durante le ricerche sono stati trovati inoltre : resti di una stoffa rossa in fondo alla bara, più frammenti di un bicchiere di vetro in corso di decomposizione, frammenti di un vaso di piombo, ecc. Riteniamo essere un pezzo importante l'alto bastone ligneo a sinistra della bara, lungo quasi quanto la bara stessa.

1

2

Fig. 3. 1 şi 2

Anche l'ultima fase della ricerca ha offerto notevoli sorprese: infatti nello smontare lo scheletro sono venuti in luce sia numerosi resti del corpo della defunta — capelli, parti del cervello, i bulbi oculari, la lingua, i polmoni — sia altri pezzi del corredo, quali tre collane a fine catena e due anelli. Sotto il ginocchio sinistro vi erano pezzetti di sostanza rossa.

Tutte le offerte da noi indicate sono state deposte nella bara sopra una materiassino di tela riempito di un materiale simile a segatura e sopra un grande cuscino, molto alto, con fodera di tela e ornamenti; dentro il cuscino si sono trovati due orecchini d'oro.

*
* *

Il corredo del sarcofago è dunque non solo assai variato, ma din eccezionale valore scientifico. Gli oggetti di uso comune, legati alla vita quotidiana della morta, sono numerosi e diversi nella loro struttura. Per questo li presenteremo per categorie, in funzione del materiale,, constituendo così più gruppi di pezzi affini.

A — OGGETTI DI LEGNO

— *La bara*, di forma trapezoidale, con le seguenti misure: lungh. m. 2,10; largh. massima 0,70, minima 0,60; l'altezza va da un massima 0,25 a un minima di 0,15.

Durante le ricerche si è constatato che la tavola in corrispondenza al capo della morta si era distaccata dal resto per la pressione provocata dal contenuto del cuscino uscito fuori dalla fodera rotta. D'altra parte, dato che la bara era più lunga del sarcofago, si sono dovuti tagliare circa cm. 15 per potervela far entrare. Delle tre tavole che costituivano il fondo solo una si è rovinata, certo in seguito alla descomposizione del cadavere.

Le tavole erano tagliate e lavorate accuratamente, sia sulla superficie, che sui margini; quella del lato breve, in corrispondenza alla testa, di forma trapezoidale, aveva il bordo superiore ad arco di cerchio, interrotto al centro da una profonda incisione a sezione triangolare, fatta a scopo ornamentale. I lati lunghi sono formati da una sola tavola, più alta presso la testa, più bassa presso i piedi; per circa un terzo della lunghezza hanno il bordo ornato da linee ondulate. A una distanza di circa 15 cm. dal punto di incontro con la tavola trasversale, sempre trapezoidale, che constituiva la parete di fondo del sarcofago — (tagliata e disposta a fianco) appaiono alcune crestature, sempre a scopo ornamentale.

Le assi della bara erano fissate tramite chiodi di legno, lunghi 4—5 cm.; solo le tre assi del fondo erano rinforzate da tre sbarre, battute con chiodi di ferro a testa piuttosto grande.

Per una bara come quella di Mangalia, conservata nella sua integrità, credo non esistano confronti. Ma resti di bare o soltanto frammenti di assi lignee sono frequenti nelle necropoli del liaorale settentrionale e ccidentale del Ponto Euxino [8] ove, come è noto, il clima e la natura del suolo permettono simile conservazione di oggetti lignei. In quest'ordine di idee, sono degne di nota le scoperte più recenti di Noviodunum [9] : in un sarcofago delle stesse dimensioni di quello callatiano sono apparsi modesti resti di una bara.

— Per quanto riguarda l'*alto bastone* ligneo (alt. m. 1,53 ; diam. 0,015) segnaliamo solo che, a una certa distanza, appaiono tre cerchi di lamina di piombo, ciascuno di una larghezza di cm. 1,5—2. E'difficile dire se tali anelli avessero un loro valore simbolico, oltre al fatto pratico di rinforzare il legno.

— *Cofanetto A* (tav. I/1a). Al momento della scoperta le pareti laterali si erano distaccate ; le altre parti erano in stato avanzato di decomposizione. Di forma rettangolare, con le dimensioni di m. $0{,}365 \times 0{,}145 \times \times 0{,}120$ il cofanetto, di una qualità di legno sotto posta ad analisi, aveva la superficie ben levigata. Il coperchio era fissato al corpo della cassetta per mezzo di cerniere di ferro, ora molto ossidate. La serratura si compone di due parti :

1) una parte retangolare — la vera e propria serratura — fissata da quattro chiodini sulla parete anteriore della cassetta con un orificio per la chiave ;

2) una specie di fermaglio, fissato al coperchio della cassetta con una protuberanza interna che entrava ad incastro nell'orificio della serratura. Per assicurare una vera e propria chiusura stagna, gli spigoli verticali della cassetta e del coperchio sono tagliati e montati col ben noto sistema ad incastro detto „feder". L'interno era suddivisio in sette scomparti ; (tav. I/1b) in cinque di essi si trovava un flaconcino di vetro, con diverse sostanze ; in quello centrale, invece era stato deposto un ago crinale di osso, un piccolo strumento di bronzo non ancora determinato, una placchetta rettangolare e un dischetto di piombo una pisside di sughero. Le analisi chimiche ci diranno se si tratta di una „trousse" cosmetica, cioè di un cofanetto di bellezza.

Cassette del genere, denominate „alabastrothèque", sono ben note nei corredi funerari del mondo antico — in Grecia, nel prossimo Oriente, nell'Italia centrale [10]. A causa del materiale facilmente deperibile, esse giungono raramente intatte sino a noi. Tuttavia non mancano, esempi di cassette ben conservate destinate ai pezzi più diversi — dai flaconi di profumo, ai gioielli. Per restare nell'ambito del Mar Negro [11], citiamo una cassetta lignea con articoli di toeletta trovata a Olbia, sulla costa

[8] In alcuni sarcofagi scoperti nelle necropoli di Tomis e Callatis some stati trovati frammenti ditali feretri (inediti).

[9] E. Bujor, *op. cit.*, p. 529.

[10] Gh. Daremberg, E. Saglio, *op. cit.*, t. I, p. 177, fig. 207 şi 208.

[11] A. P. Ivanova, *Hudojestvenie izdelia iz dereva i costi, Anticinîe goroda severnogo nriciornomoria*, Moskva, 1955, p. 406.

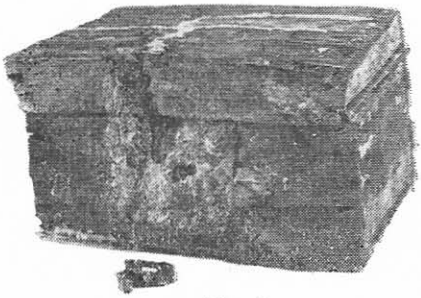

Fig. 1.

1a

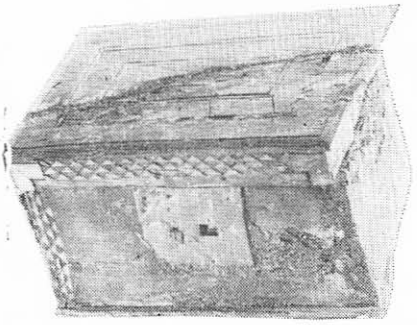

2

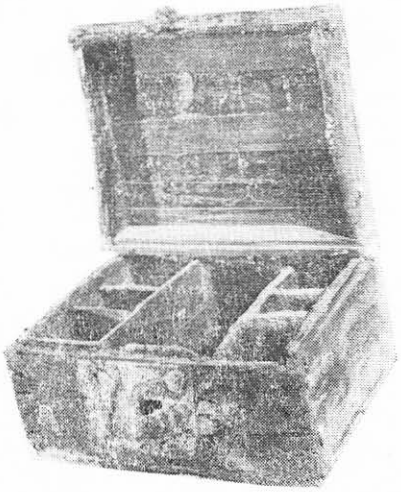

1b

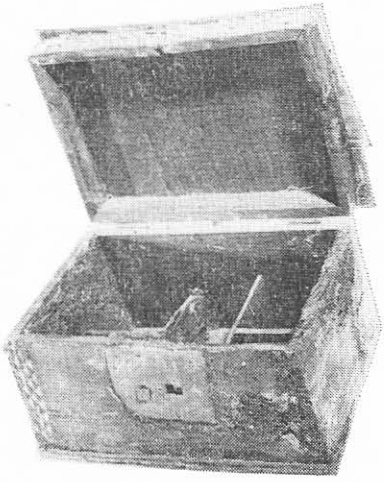

2b

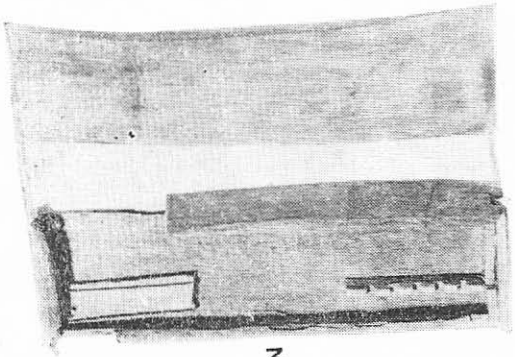

3

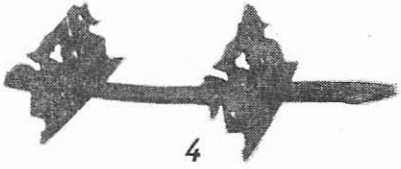

4

5

Tovola I, 1 a și 1 b, 2 a și 2 b, 3, 4, 5 ;

settentrionale, ed un'altra proveniente dalla tomba nr. 38 della necropoli dei sec. II—III di Tomis, datata dalle monete all'epoca din Probo. — *Cofanetto B* (tav. I/2a(sempre rettangolare di m. 0,193×0,135×0,111. Il coperchio è fissato al corpo da cerniere con asse di osso. La serratura di bronzo, di forma rettangolare, funziona a scatto. La parte anteriore della cassetta è ornata tutt'intorno da una fascia decorata da un semplice motivo geometrico, con un intarsio di tre file di triangoletti d'osso. Intorno al coperchio sono incise più bordure e motivi geometrici diversi.

L'interno è divisio in cinque scomparti (tav. I/2b), i due laterali più piccoli, e uno centrale, più ampio. In essi si conservano i seguenti oggetti :

1) *un portapenne vuoto*, piuttosto mal conservato : rettangolare (m. 0,018×0,056×0,015) con coperchio e parte interna bipartita (tav. I/3).

2) una *pisside* lignea (0,035×0,032×0,030) tav. I/5), lavorata al tornio. Leggermente svasata verso l'alto (il diametro del fondo essendo più piccolo di quello della bocca) era provvista di coperchio ornato da cerchetti in rilievo e incisi.

Dentro la pisside erano conservati i due denti che mancavano alla mascella inferiore della defunta. L'uso di deporre una piside nella tomba è molto diffuso [12] : ma per un più vicino richiamo al contenuto della nostra deposizione ricordiamo la pisside di una tomba di Panticapeo [13], che conteneva resti di lana e piante medicinali. Dobbiamo aggiungere che nel corredo della nostra tomba sono state trovate altre tre pissidi, di forma similare, ma nessuna con un contenuto degno di attirare la nostra attenzione (tav. I/5).

— Più importante, e nello stesso tempo raro, ci sembra lo *„strumento musicale"* (tav. I/4), costituito da un'assicella lunga cm. 28 e larga cm. 1,2, infilata in due placchette traforate in maniera simmetrica che, forse, sostenevano corde. Esso è stato trovato in un panierino. A nostra conoscenza non si sono trovati sinora pezzi del genere per permetterci una più precisa difinizione e classificazione. Della serie degli oggetti di legno riteniamo ancora utile segnalare : una *placchetta* perforata ; una *fusaiola* e specialmente un *cucchiaio*, lavorato in un sol pezzo, di una lunghezza complessiva di m. 0,145 e poco profondo. Esemplari simili sono stati scoperti a Cantembury e a Köln-Müngersdorf, in corredi funerari datati nel II sec. d.C. [14].

B — CALZATURE

Le sei paia di calzature — due paia di sandali (tav. II/1,2) e quattro di scarpe (tav. II/3,4,5,6) chiuse — constituiscono la parte più danneggiata di tutto il corredo. Della pelle che costituiva le barrette dei

[12] Ch. Daremberg, E. Saglio, *op. cit.*, p. 254.

[13] A. P. Ivanova, *op. cit.*, p. 417.

[14] Fritz Fremersdorf, *Neuerwerbungen der Römische-Germanische Museums*, Köln, 1964, p. 31, pl. 130.

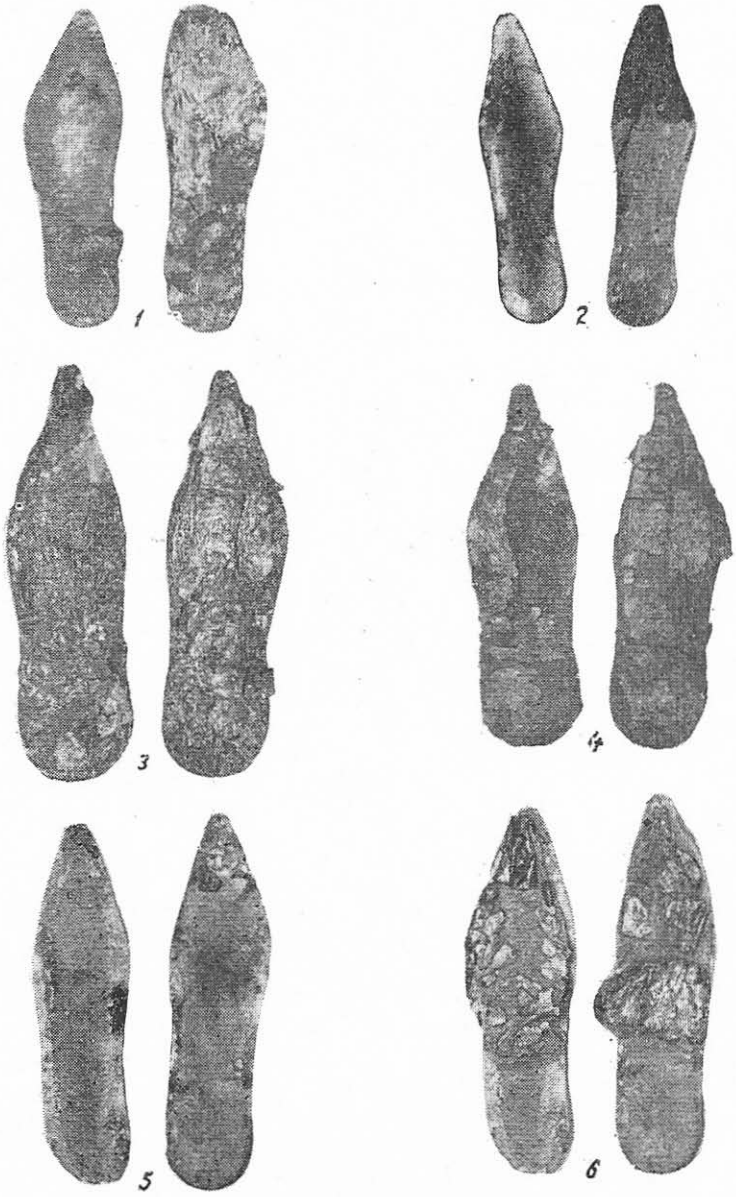

Tovola II, 1, 2, 3, 4, 5, 6 ;

sandali o le tomaie delle scarpe, restano sollo pezzi insignificanti che non ci permettono di determinare il tipo di scarpe. La parte meglio conservata è la suola di sughero. Alcuni frammenti di pelle che ricopriva il sughero ci permettono di ammirare i deboli resti di un decoro ottenuto con tinte giallo-oro oppure con incisioni, con motivi geometrici, a linee parallele oppure a spirali, alternate o indipendenti. Tanto i sandali che le scarpe sono di forma molto appuntita.

Dobbiamo sottolineare ancora una volta che ci troviamo di fronte a una scoperta unica, tanto per il numero delle paia di scarpe quanto per un ulteriore manifestazione di un artigianato di alto livello, sinora poco conosciuto.

C — OGGETTI IN OSSO

Tra gli oggetti di osso menzioniamo : a) due *cucchiai* di proporzioni insolite (tav. III/1 c,d) ; b) un *cucchiaio* di forma rotonda poco profonda e con ornamento, tutti lavorati al tornio sul manico (tav. III/1a) ; un tubo (tav. III/2) rinforzato da un anello di lamina bronzea, largo 2 cm. e mezzo. Ad una delle estremità, ha un decoro constituito da tre linee incise e dall'altra una sporgenza per incastro. Esso conteneva due monete di bronzo, sulle quali ci soffermermo più avanti. E, per finire, un *pettine*, lavorato con cura, relativamente ben conservato (tav. III/4) (lungh. $0{,}124 \times 0{,}06 \times 0{,}019$), da una parte a denti fitti e più lunghi, dall'altra a denti più rari. I lati brevi hanno un profilo ricurvo. Anche questo pettine costituisce uno dei pochi esemplari venuti in luce in Dobrugia in una necropoli di buona epoca romana.

Un *ago* crinale e due *fusaiole* completano la serie degli oggetti in osso del corredo i quali ci rivelano un altro aspetto dell'abilità artigianale in una delle città del litorale pontico, in un periodo di piena prosperità.

D — VASI E OGGETTI DI VETRO

— I tre *unguentari*, quasi identici (tav. IV/1), ben conservati, di vetro soffiato, sono di un tipo diffuso su tutta l'area dell'impero ; perrestare nell'area pontica, basti ricordare gli esemplari identici di Odessos (Varna) [15], e Tomis [16].

— I cinque *flaconi* (tav. IV/2), su per giù uguali, a pianta quadrangolare, erano disposti nella cassetta A. Due hanno il collo più allungato, gli altri più corto. Tutti e cinque contenevano sostanze oggi in corso di studio.

— Un vaso a forma di *cestello* (tav. IV/3), con manico mobile, a tortiglione, costituisce il pezzo più importante della serie di vasi vitrei

[15] G. Tonceva, *Novootcriti grobniţî ocolo Odessos, Izvestia*, XV, 1965, p. 51, fig. 1 şi *Grobni nahodchi ot Odessos, Izvestia*, XII, Varna, 1961, p. 37, pl. VIII, fig. 496.

[16] M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanţa, 1968, p. 112, nr. 227—228.

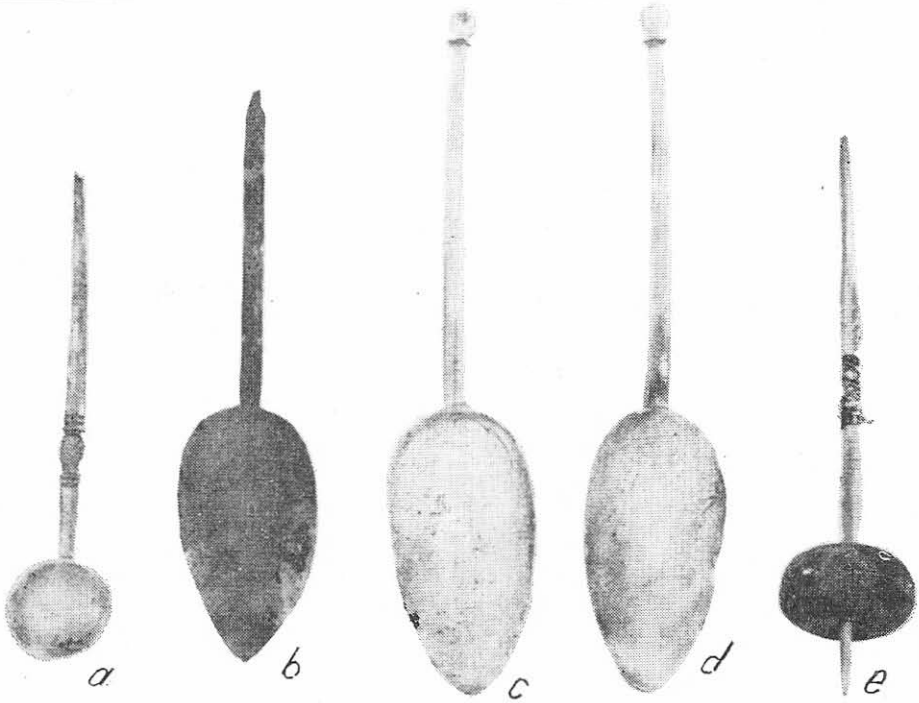

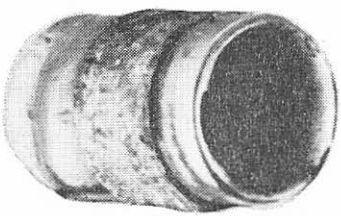

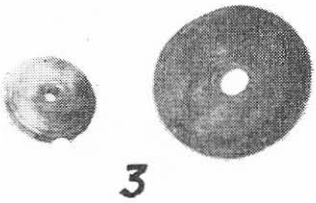

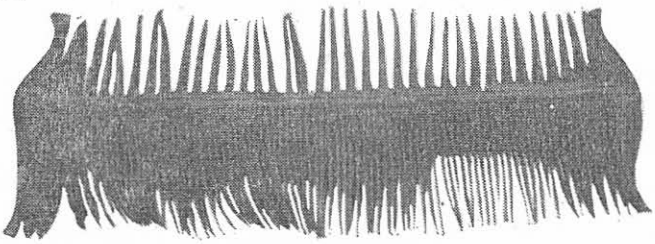

Tovola III, 1/a,b,c,d,e ; 2 ; 3 ; 4.

1

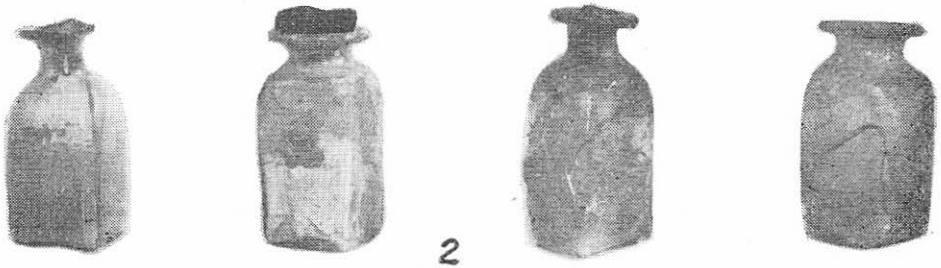

2

3

4

Tovcla IV, 1, 2, 3, 4.

(diam. del fondo cm. 10,7 — diam. della bocca cm. 19,5). Esso posa su un grosso anello circolare. Al centro di tale disco di posa appare graffita, nel vetro ancor molle, la lettera „C". Alle estremità del diametro del bordo superiore s'innalzano due semianelli nei quali passano le estremità del manico mobile, arcuato, che conferisce al vaso l'aspetto di un cestello.

Tutti questi recipienti — sia che si aratti di oggetti di importanzione, sia di produzione locale, a imitazione di modeli di larga circolazione — vengono ad aggiungersi al gran numero di vasi in vetro trovati a Callatis, di grande varietà e finezza.

E — OGGETTI DI PIOMBO

Sono neno numerosi. Ricordiamo innanzitutto una *placchetta*, rettangolare che sosteneva una piccola borsa di grossa tela contenente : una giada verde, frammenti di una fibbia di bronzo, due stringhe di pelle e quattro falangi di un piccolo animale. Simili placchette sono note a Tomis [17]. Ma di un intersesse tutto particolare sono due piccoli *specchi*, di vetro, con supporto e teca di piombo, rispettivamente del diametro di cm. 7,4 e 7,8. La superficie esterna del supporto è ornata da più cerchi concentrici a rilievo. Tanto il manico, quanto lo specchio di vetro, sono andati perduti. Specchi del genere circolavano sull'area dell'impero da lungo tempo [18] e si distinguono per il supporto circolare, spesso senza manico [19] ; sono sommariamente decorati e per le loro piccole proporzioni, con un campo visuale molto ridotto sono stati considerati da alcuni recercatori specchi tascabili [20]. Nel nostro caso sembra si tratti di uno dei più antichi tipi di specchi del genere, chiuso però in una teca con manico, di tradizione più antica.

F — OGGETTI DI BRONZO

Si tratta di pezzi di notevolo importanza : uno specchio con la sua teca, una lucerna su alto candelabro e uno strumento per sostanze chimiche.

— Lo *specchi* è un semplice disco col manico spezzato e un diametro di cm. 17,5 ; la superficie, un giorno lucidata, ha oggi una bella patina verde. La sua teca (tav. V/1), sempre di bronzo, ha la faccia esterna dorata e riccamente ornata a rilievo : il centro è lavorato a giorno, con una ruota a otto raggi, ciascuno ornato da un fiore stilizzato ad un alto pistillo. Intorno, due anelli di proporzione diversa : il primo, che è anche il più piccolo, ornato da palmette e fiori di loto doppi ; quello esterno più grande, decorato da una corona composta da foglie e frutta

[17] Alcuni si trovano nelle collezioni del Museo Archeologico di Costanza.

[18] D. Tudor, *Oglinzi romano-bizantine din plumb şi sticlă găsite în România.* (Extras din volumul omagial închinat I.P.S. Nicodim, Patroarhul României, la împlinirea vîrstei de 80 de ani), Bucureşti, 1964, p. 6.

[19] D. Tudor, *op. cit.*, p. 12.

[20] Et. Michon, *Nouvelles observation sur les miroirs antiques de verres*, in *Bull. arch. du Comité des trav. hist. et Scientifiques*, 1911, p. 207.

1

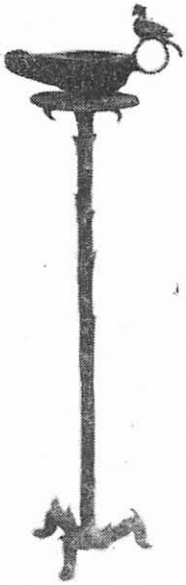

2

4

5

3

Tovola V, 1, 2, 3, 4, 5.

diverse, quali rami di quercia, foglie e frutta di melograno, di vite, di pino, di alloro, di edera, e corimbi. Le due braccia della corona convergono verso una rosetta centrale, piatta, con sei foglie ben centinate. La scelta delle piante che compongono la corona — tutte di un preciso valore simbolico, in rapporto alli immortalità dell'anima — sembra indicare che si tratta di un oggetto lavorato su ordinazione, proprio per essere deposto nella tomba.

— La *lucerna*, a becco allungato, ancora fedele alla tradizione ellenistica, ha un fondo anulare, decorato da cerchietti concentrici. Il manico ad anello è ornato da una piccola foglia e da un uccellino in miniature (tav. V/2).

— Il candelabro, alto 39 cm, ha un fusto ad imitazione di un esile tronco di albero spoglio, terminate in alto in tre foglioline ricurve : su tali foglie e fissato, su perno girevole, il dischetto destinato a sostenere la lucerna. Questo tipo di candelabro non è unico ma è piuttosto raro ; un esemplare assai simile, trovato a Pompei [21], potrebbe far pensare a una possibile importanzione dall'Italia centro meridionale.

— L'ultimo pezzo di bronzo è uno *strumento* a forma di cucchiaino con la parte concava allungata e che si allarga lievemente all'estremità, forse una spatola per togliere le varie sostanze dai flaconi sopra menzionati. Il manico, termina con una proeminenza bulbiforme e, presso la concavità, è ornato da più anellini a rilievo (tav. V/3).

Cucchiaini similari sono venuti in luce ad Odessos e sono stati interpretati quali strumenti medici [22], ma dato che, nel nostro caso, il pezzo era conservato nella „trousse" cosmetica, è più logico postulare che servisse a togliere le varie sostanze dai fraconi. Non escludiamo tuttavia un suo eventuale uso di carattere medico o farmaceutico.

G — OREFICERIA

Riveniamo anzitutto al *diademo d'oro*, montato su supporto ligneo, che doveva recingere la fronte ; il legno essendosi putreffatto, il diadema si è spezzato ed è scivolato sotto il mento (diam. 0,22 ; alt. della fascia 0,018) (tav. VI/1). Si tratta di una sottile foglia d'oro avvolta su fasceta di legno. Al centro, era fissata una grossa pietra di pasta vitrea blu, ad imitazione di uno zaffiro. Altre due pietre più piccole, di colore rosso — una di esse è andata perduta — sono montate su sottile foglia d'oro ai lati dello pseudo-zaffiro. Alternate alle pietre orora descritte, erano attaccate al diadema sottili fogilette a forma di foglia di quercia. *Orecchini* (tav. VI/2) a semplici filo d'oro, d'un tipo corrente in Dobrugia [23] e due *anelli* (tav. VI/3) — uno ornato da un topazio, l'altro da una gemma col busto di Diana, lavorata in un rubino — ornavano rispettivamente le orecchie e le mani. E, per finire, intorno al collo erano state deposte tre *collanine d'oro* : la prima costituita da sottile catenina d'oro, interrotta (ogni due anelli), da piccoli vaghi di pasta vitrea, di colore blu scuro (tav. VI/4a) ; la seconda a piccoli tubi a torti-

[21] Alfonso di Franciscis, *Pompei*, Paris, 1970, p. 77, fig. 102.
[22] G. Tonceva, *op. cit.*, p. 38.
[23] E. Bujor, *op. cit.*, p. 529, fig. 3/1—2.

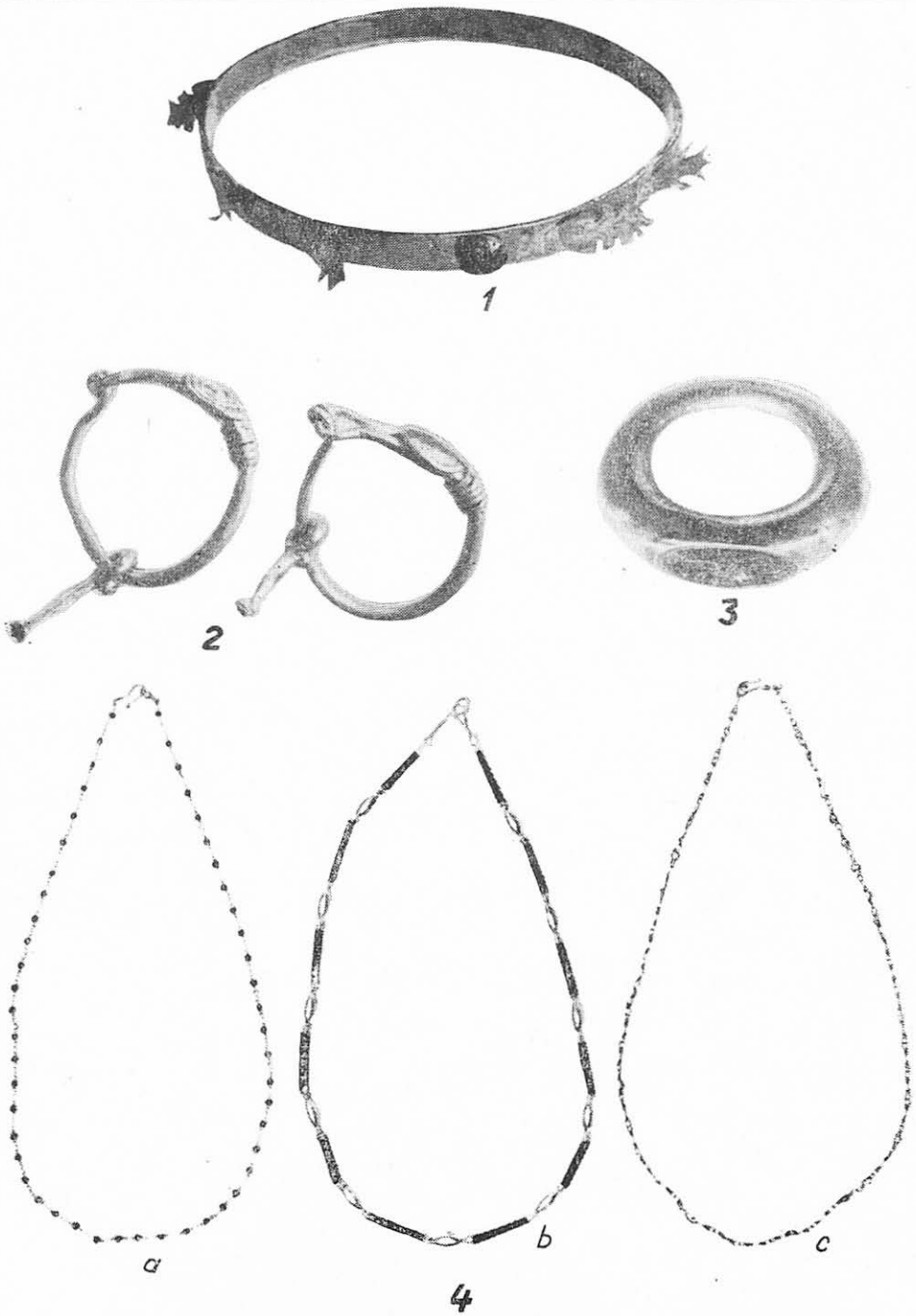

Tovola VI, 1, 2, 3, 4 a, b, c.

glione alternati a vaghi ovali, assai allungati di colore scuro (tav. VI/4b), e la terza formata da anellini di filo d'oro, ciascuno ornato da piccola conchiglia marina (tav. VI/4 c).

H — MONETE

Di una importanza tutta particolare sono le due *monete* in buono stato di conservazione, scoperte nel cofanetto B. Sono due sesterzi battuti a Roma per Faustina Senior, dopo la sua morte (tav. V/4,5) esse ci permettono di datare la tomba e il suo corredo, dopo la morte dell'imperatrice, così dopo l'anno 141 d.C. [24]

Con queste due monete abbiamo finito di presentare il corredo della tomba di Mangalia.

Siamo di fronte ad una scoperta di eccezionale importanza, che getta una luce nuova su certi aspetti storico-religiosi di riti funebri ignoti. Per la prima volta, in una tomba del litorale rumeno del Mar Nero, appaiono elementi vegetali così ben conservati. Sarà importante sapere se le foglie, i fiori, i rametti, il legno delle cassette e della bara sono stati importati o appartengono alla flora locale ; e, in tal caso, se si tratti di specie vegetali tuttora esistenti o scomparse da lungo tempo. Ecco la risposta che aspettiamo dagli specialisti di paleobotanica ; mentre le analisi antropologiche, lithologiche e chimiche ci permetteranno di ottenere tutti quei dati necessari per una conoscenza esauriente di un corredo così complesso.

La necropoli tumulare a nord dell'antica città di Callatis non è mai stata scavata in maniera sistematica. Dalle scoperte occasionali provocate dall'edilizia moderna abbiamo potuto constatare che questa zona, già territorio rurale di una delle più importanti città greco-romane del litorale pontico, è ricca in stanziamenti e in necropoli. Queste ultime, non ancora delimitaae topograficamente, comprendono un lungo periodo di tempo, che va dagli inizi dell'età ellenistica alla metà del III secolo dell' epoca imperiale romana, quando i tragici avvenimenti delle disastrose invasioni carpo-gotiche causarono la distruzione della città. La sua ricostruzione compiutasi, con enormi sacrifici materiali, ha naturalmente provocato mutamenti sostanziali in diversi domini della vita corrente. La necropoli settentrionale viene abbandonata, mentre entra in uso per i seppelimenti a inumazione una zona nuova, a sud-ovest dell'attuale città di Mangalia, ove scavi recenti hanno messo in luce centinaia di tombe databili tra il III e il VI sec. d.C.

La tomba da noi presentata fa parte dunque delle poche tombe note di epoca romana, nell'ambito della necropoli a nord di Callatis. La sua datazione verso la metà del II sec. ci conferma nacora una volta il reale benessere economico e culturale della città.

Ma oltre questo aspetto, in certo qual modo già noto, la tomba di Mangalia, con la sua composizione variata e complessa, permette tutta una serie di ricerche a studiosi di discipline ben diverse dalla nostra.

---

[24] Faustina I, BMC, IV, p. 231, nr. 1426, Roma, em. II, ano 141 e.n. e poi dopo. Faustina I, BMC, IV, p. 243, nr. 1519—V, Roma, em. III, ano 147.

C. SCORPAN

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA SACIDAVA 1969, 1970, 1971

Între Rasova și Dunăreni (fost Mîrleanu), pe un deal înalt de pe malul drept al Dunării, se află punctul numit Musait (ceea ce înseamnă *loc bun de așezare, loc bun de cetate*), unde se mai vedeau pe vremuri temeliile unor ziduri și de unde întîmplarea a scos la lumină cîteva inscripții.

Deschiderea șantierului arheologic a fost determinată de următoarele cîteva cauze. Prima dintre ele a rezultat din identificarea, în urma interpretării izvoarelor literare și a documentelor epigrafice descoperite, a cetății de la Musait cu antica Sacidava. O altă cauză consta în necesitatea cercetării și cunoașterii limesului dunărean în zona dobrogeană (limes a cărui însemnătate nu este cazul să o subliniem aici și care rămîne încă insuficient investigat). În sfîrșit, existența la Musait a unor condiții favorabile pentru o sistematică cercetare arheologică și anume faptul că, spre deosebire de celelalte așezări romane de pe limes, antichitatea romană de la Musait nu a fost deranjată după secolul al VII-lea e.n. nici de vreo nouă așezare sau necropolă (din perioada prefeudală, feudală sau modernă) și nici de lucrările agricole, terenul continuînd și astăzi să fie folosit doar la pășunat. La acestea putem adăuga și imboldul dat de descoperirea în acest punct, a unor interesante monumente epigrafice ca și a unor materiale arheologice (e.g. amfore de tip roman tîrziu).

Numele de *Sacidava* ne este cunoscut din izvoarele literare antice. Astfel, în *Notitia Dignitatum*, Sacidava este indicată ca localitate în care staționa *Cuneus equitum scutariorum* — unitatea de cavalerie cea mai sudică din provincia Scythia, situată între *Cuneus equitum Solensium* de la Capidava — la nord, și *Cuneus equitum stablesianorum* de la Sucidava — la sud (aceasta fiind cea mai nordică unitate pe *limes* din Mo-

esia Secunda) [1]. În acest izvor aflăm deci și primele indicii pentru localizarea Sacidavei, între Capidava la nord și Sucidava la sud [2].

La Procopius localitatea apare sub numele de *Skedeba* [3].

Gr. Florescu a încercat localizarea Sacidavei la Topalu [4], la nord de Capidava. În general, această ipoteză a fost apoi acceptată de majoritatea cercetătorilor [5].

În 1958 a fost descoperită la Musait o inscripție funerară, publicată de N. Gostar, pe baza căreia autorul emite pentru prima dată ipoteza localizării Sacidavei la Musait [6].

Inscripția a fost pusă în amintirea *exarchului Proclinus* în sec. al IV-lea e.n. de către unitatea de cavalerie din care făcea parte — un *numerus equitum*. Autorul susține că aceasta poate fi considerată totuna cu *cuneus equitum Scutariorum* [7], ce se afla — după Notitia Dignitatum — la Sacidava, adică castrul de la Musait, unde piatra funerară fusese mai tîrziu refolosită la refacerea zidurilor.

Cu rezerve, ipoteza a fost apoi acceptată de I. Barnea [8].

În anul 1964 a fost descoperit la Rasova (12 km. sud de Cernavoda — *Axiopolis*) un miliar de calcar cu o inscripție păstrată în întregime, editată de A. Rădulescu [9]. Stîlpul miliar a fost ridicat în vremea împăratului Decius (datat între 249—251) și, ceea ce este esențial și revelator, indică distanța de *4000 de pași de la Sacidava* (adică exact cei 6—7 km ce despart așezarea antică de la Rasova de castrul de la Musait). Descoperirea miliarului de la Decius clarifică definitiv problema localizării Sacidavei.

În concordanță cu această descoperire, A. Aricescu a ajuns la aceeași concluzie [10].

În 1958, la Musait a fost descoperită o altă inscripție funerară în limba latină, publicată tot de N. Gostar [11]. Fusese refolosită ca piatră de construcție.

---

[1] *Notitia Dignitatum, Pars Orientis,* XXXIX și XL, în *Izvoarele istoriei României,* II, 1970, p. 209—210.

[2] O deosebită contribuție de cunoașterea geografiei Dobrogei antice, bazată pe o interesantă interpretare, la A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor,* în *Dacia, NS,* XIV, 1970, p. 297 și urm.

[3] *De aedificiis,* IV, 11, 20. *Izvoarele istoriei României,* II, 1970, p. 472—473.

[4] E.g. în *Dacia,* NS, I, 1957, p. 237.

[5] R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei,* II, Buc. 1968, p. 274 și harta.

[6] N. Gostar, în *Studii clasice,* V, 1963, p. 306. Noi am folosit *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea,* în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor,* Constanța, 1964, p. 87—91. Aici se spune că descoperirea a fost făcută în castrul de la Mîrleanu (azi Dunăreni). Întrucît exact la marginea satului Mîrleanu a fost descoperită o altă așezare romană, trebuie să precizăm că inscripțiile în cauză au fost găsite de fapt în castrul de la Musait ce se află pe Dunăre, la mijlocul distanței dintre Mîrleanu și Rasova, punct ce se află însă pe teritoriul agricol al satului Mîrleanu (Dunăreni).

[7] În stadiul actual al documentării, ni se pare mai plauzibilă întregirea propusă de A. Aricescu, *op. cit.,* p. 298 : ... *qui milit(auit) Sac(idauae).*

[8] *Din istoria Dobrogei,* II, 1968, p. 373.

[9] A. Rădulescu, *Un miliar de la Decius la Rasova,* în *Revista Muzeelor,* 1969, nr. 4, p. 349 și urm.

[10] A. Aricescu, *op. cit.*

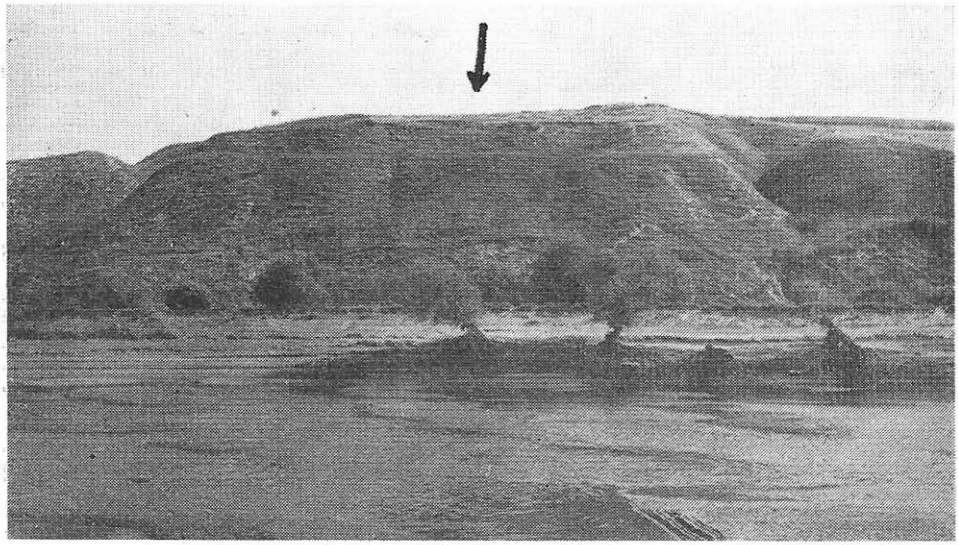

Fig. 1. Dealul Musait.

Inscripția a fost pusă la mormîntul lui *Valerius Onesima*, fost *centurio* în *legio II Herculia* și datează din sec. IV e.n. Descoperirea de la Musait (Sacidava, n.n.) dovedește că în acest castru staționa în veacul al IV-lea o subunitate a legiunii a II-a *Herculia*.

Acestea erau informațiile și interpretările de care dispuneam la începutul săpăturilor.

Vrem să subliniem de la început caracterul preliminar al raportului ce urmează, întrucît săpăturile sînt la început și așa cum e și firesc, multe probleme, unele de un deosebit interes, vor fi rezolvate abia în viitor.

Datele folosite în prezenta lucrare le-am obținut în campaniile din 1969, 1970, 1971 [12].

În momentul începerii cercetărilor, la suprafața terenului, în afara fragmentelor ceramice și a pietrelor numeroase, nu se vedea nici o urmă de cetate.

Teritoriul Sacidavei se înscrie într-un dreptunghi alungit, de aprox. 20.000 m^2, ce coboară într-o pantă rapidă spre Dunăre. (fig. 2).

Primele secțiuni au fost trasate perpendicular pe laturile de vest, sud și est ale cetății (transversal pe incintă) — Secțiunile I, II, III, IV, V, VI, VII L, VIII-IX.

După ridicarea topografică și împărțirea întregii suprafețe a cetății în carouri cu laturile de 20 m., am trecut la săpăturile pe suprafețe mai mari, desigur cu păstrarea unor profile — martori (în ultimă instanță laturile carourilor' — vezi fig. 2 și 4.

---

[11] N. Gostar, *op. cit.*, p. 84—86, sau *Studii clasice*, V, 1963.

[12] Din colectivul de cercetare au făcut parte C. Scorpan, C. Cirjan, C. Stavru, Z. Covacef, Gh. Papuc.

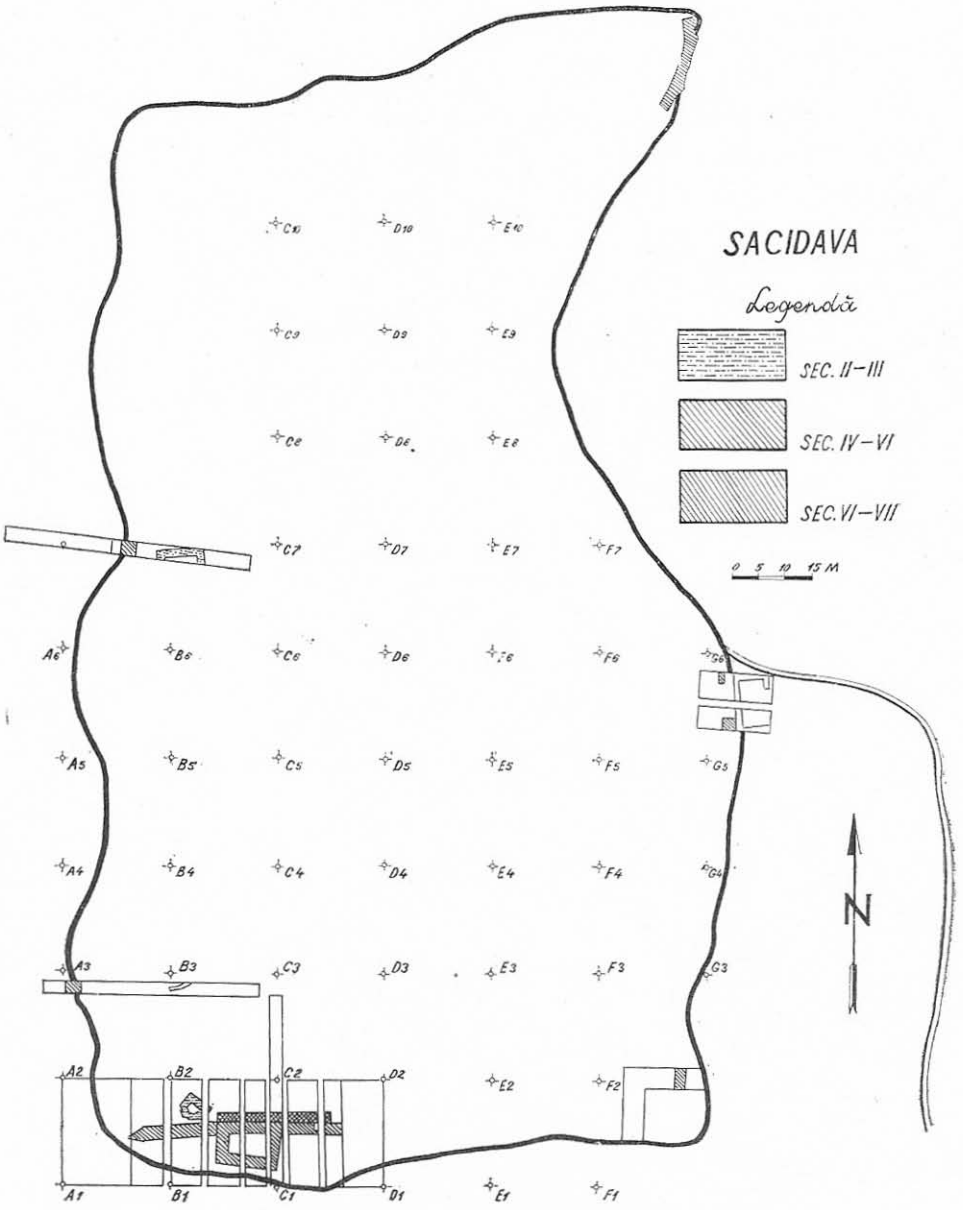
SACIDAVA
Legendă
SEC. II–III
SEC. IV–VI
SEC. VI–VII
0 5 10 15 M
N
A1 B1 C1 D1 E1 F1
A2 B2 C2 D2 E2 F2
A3 B3 C3 D3 E3 F3 G3
A4 B4 C4 D4 E4 F4 G4
A5 B5 C5 D5 E5 F5 G5
A6 B6 C6 D6 E6 F6 G6
C7 D7 E7 F7
C8 D8 E8
C9 D9 E9
C10 D10 E10

Fig. 2.

SECȚIUNEA I.

Are o lungime de 38 m și o lățime de 2 m. Pe toată lungimea sa a fost împărțită, din 2 în 2 m, în 19 carouri (pe care le vom nota aici cu *cr.*).

După îndepărtarea stratului vegetal, am dat de un strat ale cărui compoziție și grosime variază pe zone. Astfel, în porțiunea mai înaltă a terenului, (cr. 1—11), a apărut un foarte gros strat de dărîmătură, cu numeroase pietre — unele de mari dimensiuni — țigle și cărămizi, amestecate cu un pămînt cenușiu. Începînd cu cr. 11, stratul acesta se îngustează, în același timp cu micșorarea cantitativă a pietrelor (fig. 5 și 6).

Primul nivel întîlnit (notat aici cu N I 1) este un nivel sporadic, mult mai puțin ferm decît celelalte. Nu este continuu, fiind surprins în cr. 12—15 (S I) constituit de o bună bătătură de pămînt cenușiu-gălbui, luînd aspectul unei podele mai ales în cr. 12—13, unde bătătura N I 1 este înconjurată de un șir de pietre mari ce par a se înscrie, în plan, într-un relativ semicerc. Acest fapt ar putea avea o anume semnificație dacă luăm în considerare complexe asemănătoare, aparținînd aceluiași ultim nivel sporadic, descoperite la Histria [13], Tropaeum, Sacidava.

N I 1 a fost descoperit și în cr. 8—9, dar avînd acolo un caracter special, vom reveni pe larg mai jos, cu ocazia prezentării sectorului respectiv. .

Primul nivel consistent și continuu (N I), apare pe toată lungimea Secțiunii I, (la fel ca și în celelalte secțiuni). El are aspectul unei bătături dure de pămînt cenușiu-gălbui, sub care se află un nou strat de dărîmături. Adîncimea la care apare variază între 1 m și 25 cm, determinată de grosimea stratului de dărîmături, foarte gros în zona incintei.

În timpul săpăturii, s-au conturat pe lungimea secțiunii patru sectoare distincte, după cum urmează : primul sector, între cr. 18—15, al doilea, între cr. 15—9, al treilea, între cr. 9—7 și ultimul, între cr. 7—1. Împărțirea aceasta nu este convențională, ci reală, determinată în antichitate de panta accentuată a dealului de la Sacidava, ce a impus organizarea și amenajarea unor terase.

În primul sector, cr. 18—15, N I (a nu se confunda aici cu N I 1) apare imediat sub stratul vegetal, neavînd consistența unei podele ci mai mult a unui nivel de călcare. Sub N I, apare un gros strat de pămînt cenușiu prăfos-afînat amestecat în proporție egală cu cenușă (grosime între 25 cm — 45 cm). În el se aflau suficiente fragmente ceramice și mult mai puține pietre și fragmente de țigle (fig. 5).

Sub stratul de cenușă, la 75 cm (cr. 16) sau — 50 cm (cr. 18—19) a apărut un nivel de bună factură — N II. El este indicat de terminarea stratului de cenușă, de tăria și soliditatea nivelului, de pigmenți

[13] În sectorul „*Domus*" (*Materiale*, V, 1959, p. 289, fig. 1 și *Materiale*, VII, 1961, p. 239—240, fig. 12) și în sectorul central (Al. Suceveanu și C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane tîrzii în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central*, în *Pontica*, IV).

Fig. 3.

roșii și negri, bucăți de chirpic, cărbuni mari de lemn, ceramică și țigle la orizontală.

Sub N II, o groasă depunere (25—50 cm) zace pe un nivel bun, ferm (N III), ce are chiar consistența unei podele de lut pe o porțiune mai restrînsă (cr. 19).

Urmează apoi cel de al patrulea nivel (N IV), cu un gros strat de depunere pe el, format din pămînt brun-cenușiu, afînat, poros și granulat, cu urme de locuire (țigle, ceramică, pietre etc.). În capătul de nord, depunerea este formată din pămînt galben-cenușiu, a cărui interpretare a greu de făcut în prezent. De asemenea, în cr. 15, la baza stratului se află o lentilă groasă de lut galben-cenușiu, care, după consistență și compoziție ceramică ar putea fi legată de N IV din cr. 10—11 (vom relua mai jos).

În genere, deocamdată, ni se pare că acest strat (IV) ar reprezenta un strat de umplutură și de nivelare cel puțin pe anumite zone. N IV se oprește la zidul din pietre și cărămizi din cr. 15, dedesubtul căruia nu am săpat.

Sub nivelul IV, a apărut în cursul săpăturilor — un complex de locuire deosebit de interesant. Adîncindu-ne, am înțeles că ne aflăm în fața unei locuințe parțial săpată în stratul de lut galben. Dezvelind la „șpaclu", am descoperit încă două nivele în interiorul acestei „locuințe-bordei". Sub N IV, a urmat un strat nu prea gros (20 cm) de depuneri arheologice de la o locuință. Nivelul V delimitează stratul de mai sus de ultimul strat format din pămînt galben-murdar, ce conținea mai cu seamă ceramică și extrem de puține fragmente de țigle, cărămizi sau pietre mici (fig. 5). Ultimul nivel (N VI), adică fundul locuinței-bordei, este constituit din podea de lut, foarte dură. Pe marginile de nord și de sud ale locuinței s-au descoperit trei gropi circulare, de pari. Dedesubtul locuinței-bordei a apărut pămîntul steril (viu).

În sectorul carourilor 15—10, primul strat este un strat de dărîmătură, cu multe pietre, unele foarte mari și foarte rare cărămizi. Grosimea sa variază, în raport cu panta, de la 1 m (cr. 10) la 25 cm (cr. 15). În cr. 12—13 a fost surprins și N I 1, sub forma unei podele de lut înconjurată de pietre mari pe un perimetru circular. În directă relație de contemporaneitate cu N I, în cr. 9 a fost descoperit un zid de pietre legate cu pămînt, cu fețele neregulate, lat de 72—75 cm, care pornește perpendicular din pertele de est al secțiunii I, însă nu atinge peretele opus al secțiunii. (fig. 6).

N II, nivel foarte bun, de lut galben dur, urmează un plan orizontal, la aproximativ 20 cm — 75 cm sub N I.

Sub N II apare un gros strat de lut galben curat, steril în orice urme arheologice (între 20 cm — 65 cm), sub care se află un masiv strat de arsură roșie amestecată cu o cantitate impresionantă de țigle și cărămizi, rare pietre, un bogat material ceramic, iar la baza stratului, în genere direct pe nivel (N III) se aflau cîteva bîrne de lemn carbonizate și un strat de cenușă și cărbune (arsură neagră).

În arsura de pe podea s-au mai descoperit și numeroase greutăți de lut ars, prizmatice, cu găuri transversale la partea superioară, sau rotunde cu orificii centrale. S-a mai găsit, culcată pe podea, jumătatea superioară a unei rîșnițe de calcar.

Arsura și cenușa zac pe o podea fermă de lut galben, bine bătătorită, avînd însă ușoare denivelări și mici gropi provocate de prăbuși-

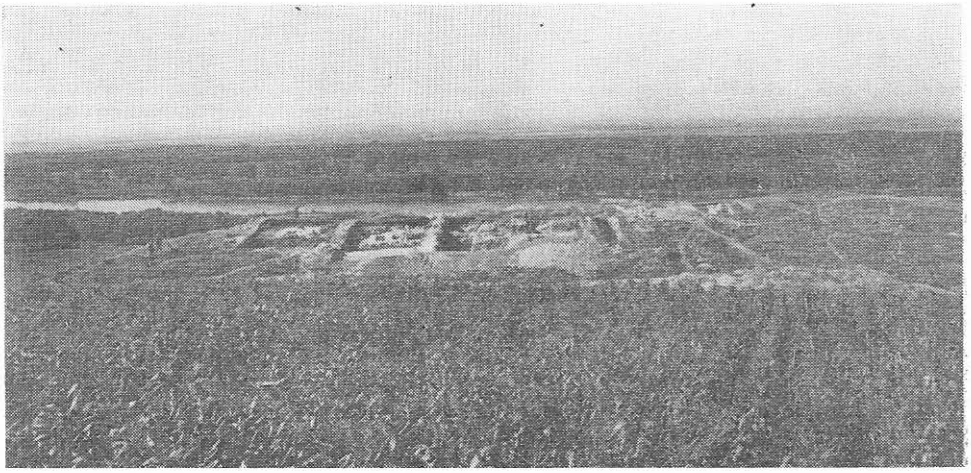

Fig. 4. Săpături în colțul de sud-vest al cetății

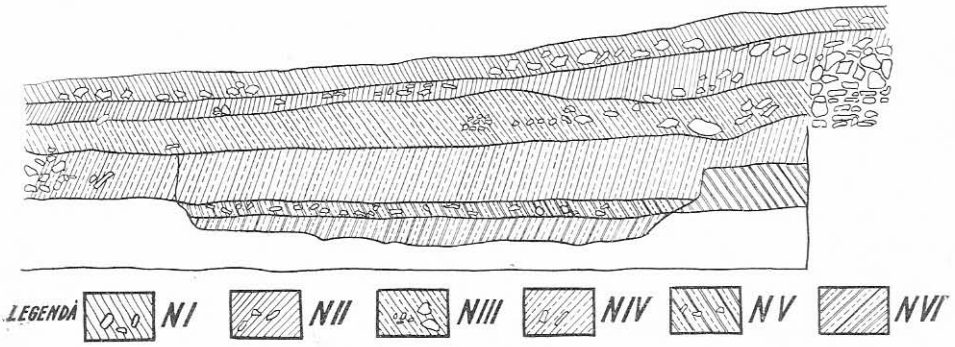

Fig. 5.

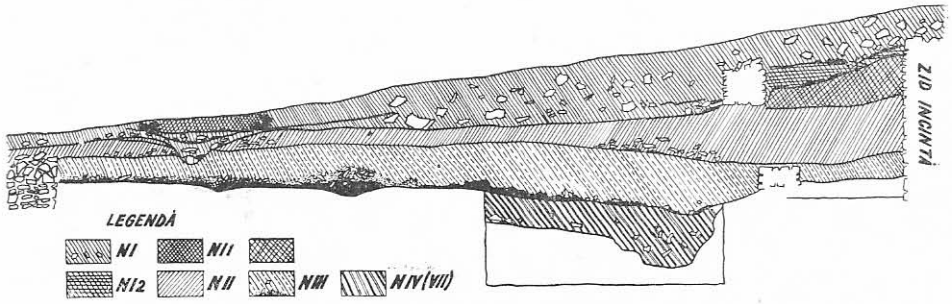

Fig. 6.

rea pietrelor din ziduri și a bîrnelor locuinței. Interesant faptul că am descoperit, implîntate solid în podeaua locuinței de pe acest nivel, două baze rotunde de marmură (cu diametrul de 30 cm), foarte probabil baze de susținere pentru coloanele sau stîlpii interiori ai locuinței.

Locuința de mai sus (de pe N III) ocupă o terasă orizontală, cuprinsă în secțiunea noastră între cr. 9—15 și delimitată la cele două extremități, cea de nord și cea de sud, prin cîte un zid. Zidul de la sud, păstrat încă pe o înălțime de 35—40 cm, este construit mai atent, din pietre oarecum bine tăiate, legate cu lut gălbui, cu fețele regulate ; are o lățime de 70 cm. După adîncimea sa, el aparține cu certitudine nivelului III. A fost demantelat odată cu nivelarea de lut care a dus la construirea lui N II, nivel (II) care trece exact pe fața superioară a zidului demantelat doar cu 1—2 cm de lut galben, de o duritate excepțională (presare explicabilă după descoperirea zidului de dedesubt). Zidul de pe latura de nord a locuinței de pe N III are un alt caracter. Este neregulat construit, din pietre, dar mai ales din multă cărămidă așezată oarecum neglijent, dînd impresia de fundație, mai ales în partea sa inferioară. Nu știm încă pînă la ce adîncime ajunge, dar pare foarte posibil ca acest zid să constituie nu numai marginea locuinței N III, dar și limita terasei din cr. 14—10 față de terasa din cr. 15—19. Zidul a fost și el demantelat la partea lui superioară, datorită ulterioarei intervenții de nivelare și construire a nivelului următor (N II).

Lăsînd intactă podeaua locuinței cu baze de marmură de pe N III, ne-am adîncit numai în porțiunea de sud (cr. 10—11). Sub N III, a apărut un strat brun-gălbui, cu granulație fină, grosimea variind între 30—45 cm, care zace pe N IV. În cr. 10, de la nivelul IV (VII), pornește în pămîntul viu (steril) o groapă cu margini neregulate, cu adîncimi între 5—60 cm.

În sectorul următor, cr. 8—9, situația este oarecum deosebită. Sectorul este delimitat de zidul de incintă la sud și de zidul îngust de piatră și pămînt de pe N I la nord, iar pentru nivelele inferioare de zidul de piatră al locuinței incendiate de pe N III (fig. 6).

Sub pămîntul vegetal apare un strat gros de dărîmătură, cu pietre mari și multe, ce zace pe un nivel de lut galben, tare, (N I_1) relativ la orizontală. Se pare că la momentul vieţuirii pe acest nivel bun de lut, zidul de incintă (măcar parțial) ca și zidul de piatră și pămînt din cr. 9, funcționau încă. Sub N I_1, se află un strat de lut cu puține pietre și cu ceramică, de grosime variabilă (între 10—30 cm), urmînd apoi un alt nivel de lut dur, dar în pantă (N I_2). Așa cum se vede cu claritate în profil (fig. 6, 13), zidul de piatră și pămînt a fost construit la momentul N I_2 adîncindu-se ușor în stratul precedent. Zidul delimita deci o mică locuință cu podea de lut, ce a funcționat în două etape (N I_2 și N I_1), cu nivelări și lutuieli succesive, elemente ce nu există în afara zidului (spre nord, în cr. 10—11). Lîngă zidul de incintă, cele două nivele sînt marcate de cîte un strat subțire de cenușă și cărbune.

Sub aceste două prime nivele, urmează un strat, de aprox. 45 cm, galben cenușiu-murdar, ce zace pe un nivel de călcare (N I), fără a avea consistența unei podele. Urmează un gros strat afînat, poros-gra-

nulos, negru-cenușiu, cu pietre, țigle, ceramică (75—85 cm). Dedesubtul acestuia a apărut un bun și ferm nivel, de tăria unei podele, la orizontală, care trecea exact cu 2 cm deasupra zidului locuinței mari de pe N III. Deci, apare clar că acest nivel, ce trece peste zidul locuinței incendiate și continuă pe lutul galben de peste locuință, reprezintă nivelul II. De aici vom pleca în interpretarea celorlalte nivele superioare din acest sector.

Dedesubtul acestui N II se află un strat brun-cafeniu, pămînt moale și afînat, dar cu extrem de puține și mici fragmente ceramice, neconcludente (30 cm grosime). Urmează pămîntul galben steril (viu), în care s-a adîncit zidul locuinței incendiate.

În zona de sud a secțiunii I (cr. 1—6), în afara incintei, am ajuns numai la N I.

Să vedem în continuare care este conținutul în materiale arheologice (ceramică, monede) ale straturilor, pentru a încerca stabilirea cronologiei nivelelor descoperite, a corelației dintre ele și a concluziilor generale stratigrafico-cronologice ce se desprind din această analiză.

În primele trei nivele (I—III), inclusiv N I 1 și I 2, a fost descoperită o numeroasă ceramică, în stare fragmentară : are un caracter unitar, aparținînd în toalitate epocii romane tîrzii : amforele tipice cu gît relativ cilindric sau în formă de pîlnie, cu pîntecul proeminent și ornamentat cu striuri adînci, ascuțite și paralele, vălurite sau orizontale (predomină cele cu striuri dese, vălurite), amfore din pastă gălbuie-bej, pastă zaharoasă, cu gît scurt și pîntec bombat, ornamentat cu dungi în relief distanțate („coaste"), uneori cu inscripții cu vopsea roșie ; ceramică „de bucătărie", bej-albicioasă cu urme puternice de arsură (înegrite), ceramică gălbuie curată (rară), ceramică cenușie, ceramică roșie tîrzie, fragmente cu caneluri, amforete cu pîntec prelung, cu caneluri, acoperite la suprafață cu o vopsea albă groasă (crustă) pe pasta cărămizie. Ceea ce caracterizează aceste straturi este proporția covîrșitoare a amforelor cu striuri vălurite și paralele, amforelor cu coaste și amforetelor cu vopsea albă groasă. Acestea asigură datarea primelor trei nivele în sec. VI e.n., precizare susținută și de o monedă Iustinian descoperită pe nivelul III (locuința incendiată), ca și de descoperirile monetare din S II (cum vom vedea mai jos).

De la N III în jos, situația devine variabilă de la un sector la altul.

În sectorul cr. 16—19, N IV conține aceleași categorii ceramice ca N III, însă lipsește ceramica (amforele) cu striuri paralele vălurite. Predomină amforetele cu vopsea albă (crustă) și amforele bej cu coaste.

În N V și VI (locuința-bordei din cr. 16—18), fragmentele cu striuri orizontale și cu coaste devin extrem de rare. Predomină în schimb ceramica bej-gălbuie, curată sau înnegrită puternic de fum, ceramica cenușie, ceramica cărămizie și ceramica roșie (mai ales platouri roșii cu impresiuni). Dar, unele fragmente gălbui-albicioase cu urme late de vopsea șocolatie. Diferențele sînt perfect sesizabile între ceramica din N I, II, III și cea din locuința-bordei (N V, VI).

În cr. 10—14, sub N III (locuința mare incendiată), mai există, așa cum am văzut, numai un singur nivel (N IV—VII). Compoziția sa ceramică este net deosebită de N III, dar și de N V—VI din locuința-bordei. Ceramica cu striuri și coaste ca și amforetele cu vopsea albă au dispărut total. Predomină ceramica din pastă bej-gălbuie, uneori roză, ceramica cenușie și de bucătărie, a apărut ceramică roșie romană de bună calitate (dar nu de import) — însă în cantitate redusă. Cîteva fragmente de amfore timpurii completează tabloul și ne determină la o datare a nivelului IV (VII) din acest sector, la sfîrșitul sec. III și (poate mai probabil) la începutul sec. IV e.n.

Interesant este faptul că N IV (VII) din cr. 10—11 corespunde cu nivelul (galben-murdar) din cr. 15—16, de dedesubtul N IV de aici, nivel în care s-a săpat (dar și în pămîntul viu) locuința-bordei (în N V—VI). (De urmărit legenda nivelelor în fig. 5 și 6).

Pentru completarea tabloului stratigrafic-cronologic din S I, ne-au venit în ajutor și cîteva monede (tabelul monedelor și al condițiilor de descoperire a lor, la sfîrșitul articolului.

Pe N II — monede de la Iustin I — Sofia (573/75) pînă la *Mauriciu Tiberiu* (anii 599—600) !!

Cel de al II-lea nivel al Sacidavei, ce reprezintă perioada de viață de după distrugerea suferită la sfîrșitul domniei lui Iustinian, refacere surprinsă și la zidul de incintă de pe latura sudică, aparține celei de a doua jumătăți a sec. VI, și, dacă ultima monedă din punct de vedere cronologic — cea de la Mauriciu Tiberiu (599—600) — merită a fi luată în considerație, atunci sfîrșitul violent al nivelului N II trebuie raportat la tulburările din jurul anilor 602—603 și nu la evenimentele din 586—587.

Drept urmare, N I, ultima perioadă generală de viață la Sacidava, nu o mai putem plasa după 587, ci după 602—603 pînă pe la 614.

Pe N III, cr. 12, locuința mare cu baze, incendiată, s-a găsit o monedă de la Iustinian (540—541), ceea ce confirmă datarea lui N III în sec. VI e.n. Pe N VI din locuința-bordei (cr. 16—18), s-au aflat trei monede, emise între 330—337, 335—341, și 365—375 e.n., ceea ce ar permite datarea acestui nivel (VI) spre sfîrșitul sec. IV e.n. În orice caz, locuința-bordei s-a construit într-un moment ulterior nivelului cu depunere de lut galben (pragul) din cr. 15 — corespunzător cu N IV (VII) din cr. 10—11 (fapt confirmat și de ceramică). Urmează deci că N V din locuința-bordei se plasează la începutul sec. V e.n., iar N IV (cr. 16—18) aparține celei de a doua jumătăți a sec. V e.n., avînd în vedere că deasupra lui se află N III, de la începutul și mijlocul sec. VI e.n.

Pe lîngă monede, de o certă valoare pentru determinările stratigrafico-cronologice, sînt și opaițele descoperite în condiții clare, în secțiunea I.

— Pe nivelul III (locuința mare) din cr. 11, s-a aflat un opaiț bine păstrat, aparținînd unui tip caracteristic, perfect databil în sec. VI e.n.

[14] Cf. H. Menzel, *Antike Lampen im römisch germanischen Zentral-Museum zu Mainz*, Mainz, 1954, p. 99, nr. 640 ; C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967, p. 28—30.

— În cr. 18, pe cel de al IV-lea nivel (zona locuinței-bordei), s-a descoperit un opaiț databil în sec. V e.n. [15].

— În cr. 10, pe nivelul IV (VII) (datat la sfîrșitul sec. III și începutul sec. IV e.n.) s-a descoperit un opaiț deosebit de interesant. El este lucrat la roată din pastă cenușie, are un recipient încăpător bitroconic, cu discul simplu, profilat, cu toarta și ciocul rupte. Suprafața opaițului a fost acoperită cu smalț verde foarte bine păstrat (smalțul s-a prelins și în interiorul recipientului prin orificiul de alimentare). Ca formă poate fi datat în sec. III—IV e.n. [16]

— Din categoria opaițelor, cea mai interesantă descoperire o constituie un opaiț de un tip nou, necunoscut pînă în prezent [17].

În concluzie, în stadiul actual al săpăturilor, situația stratigrafică în S I ni se pare următoarea :

Cea mai veche locuire surprinsă este reprezentată de N IV (VII) din cr. 10—11, corespunzînd cu stratul galben din cr. 15, databil la sfîrșitul sec. III și începutul sec. IV e.n. După aceasta urmează N VI și N V din cr. 16—18 (locuința-bordei), databile la sfîrșitul sec. IV și prima jumătate a sec. V e.n., apoi N IV din cr. 16—18, databil în sec. V (eventual a doua jumătate), după care urmează nivelele din sec. VI—VII = = N III, N II și N I, continue pe toată lungimea secțiunii. Deosebită este situația în sectorul cr. 8—9, lîngă zidul de incintă, unde cel mai vechi nivel, pe pămînt viu, aparține sec. VI, corespunzător și contemporan cu zidul de piatră și cu locuința mare incendiată de la nord (N III = sec. VI).

Pe lîngă cele trei nivele de locuire ale secolului VI e.n. apar aici încă două nivele (N I 2 și N I 1), nivele bune de lut galben cu straturi subțiri de cenușă și cărbune. Aceste nivele ferme de locuință, la fel cu N I 1 surprins sporadic în restul secțiunii reprezintă desigur ultimele momente din viața cetății de la Sacidava. Ele trebuie datate în sec. VII e.n.

Numai două nivele (N III și N II) aparțin în mod deplin secolului al VI-lea, iar N I se datează la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. VII.

O altă concluzie ce se impune, avîndu-și însemnătatea ei în ceea ce privește aria de extindere și urbanistica cetății în diferite perioade, este că nivelele anterioare secolului VI (desigur, *în această zonă de sud*) nu sînt continue și aceleași, ele diferind de la spațiu la spațiu ; de aceea întîlnim deasupra pămîntului neumblat (viu), sau nivel din sec. VI e.n., sau de la începutul sec. IV, sau de la sfîrșitul sec. IV.

---

[15] Acest tip începe evoluția în sec. IV, dar circulă mai ales în sec. V sau, variante, în sec. VI. H. Menzel, *op. cit.*, p. 90—91 ; D. Iványi, *Die pannonischen Lampen*, în *Diss. Pann.*, serie 2, nr. 2, 1935, p. 15 ; C. Iconomu, *op. cit.*, p. 26—27.

[16] De notat că a fost lucrat la roată și are pe marginea bordurei o muchie în relief ce formează cu bordura un mic canal. E un tip deosebit ce poate fi cu greu încadrat în tiparele tipologice cunoscute. Unele asemănări la C. Băluță, în *Apulum*, V, 1964, pl. VI/9, 11, 14.

[17] Vezi și C. Scorpan, *Tipuri necunoscute de opaițe romane și problema unor transmiteri în epoca feudal-timpurie*, în *Pontica*, VI, p. 209.

SECȚIUNEA II.

Secțiunea a II-a, lungă de 36 m și lată de 2 m, pornește în unghi drept din capătul de nord al secțiunii I, perpendiculară pe latura de vest a cetății. Secțiunea a fost împărțită în carouri (18 cr.).

În S II, nu am mai surprins N I 1 și N I 2. Primul nivel ce apare este N I, propriu-zis, pe toată lungimea secțiunii.

Două observații se impun de la început. Primele nivele (deci ultimele din punct de vedere cronilogic) sînt relativ la orizontală, continue, fără a fi prea groase și cu dărîmătură de pietre în cantitate ceva mai redusă comparativ cu S 1. Dacă pe lungimea secțiunii, straturile se așternoarecum pe orizontală, în schimb panta ce coboară de la sud la nord se face remarcată în diferențele de adîncime și de grosime a straturilor de la un mal la altul, adică de la profilul S II — sud (mai inalt, cu straturi mai groase), la cel de nord (cu straturi ce se îngustează în mod vizibil), avînd o diferență totală de aprox. 40—50 cm. (fig. 7 și 8).

N II, apare la o adîncime de 35—70 cm, avînd în general aspectul unui nivel de călcare, în unele locuri de consistența unei podele de lut dur (cr. 7—8 și 13—15) (fig. 7). Odată cu adîncirea și spargerea lui N II, imediat sub el, am descoperit gura unui mare chiup (cr. 8) ras de N II și un zid absidal, de asemenea răzuit și acoperit de N II (cr. 11—12). (fig. 7 și 14).

Cel de al treilea nivel, este constituit de o podea de lut galben dur, mai consistentă în cr. 1—9 și 13—15 ale secțiunii II. În cr. 4—8, un număr de pietre mari, ca și gîtul unei amfore, zac pe nivelul de lut galben — N III. În cr. 9—10, podeaua de lut este acoperită cu un subțire strat de arsură roșie.

Aparținînd lui N III, în cr. 11—12 a apărut un zid din pietre legate cu pămînt, lung de aprox. 3 m și lat de 30—40 cm, de formă circulară (absidal), avînd orientarea probabilă spre est. Zidul a fost construit pe N III, funcționînd în această etapă, demantelat și răzuit apoi de N II (fig. 7 și 14). În cr. 13—16, N III este și mai clar reprezentat. Pe nivelul-podea de lut galben tare, cu alveolări și neregularități datorate prăbușirii unor pietre mari, se așterne un strat gros de arsură roșie, cu cărbune și cenușă, la bază, de grosimi variabile (între 10—32 cm), peste care a urmat o nivelare groasă de lut galben, constituind nivelul următor — N II. Dovezi ale unor refaceri *post N III*, sînt unele lentile de mortar și var, aflate deasupra arsurii, în cr. 13 și 15 (fig. 7).

Faptul că nu am mai săpat dedesubtul zidului din pietre și pămînt (absidal, pe N III), a creat două zone în secțiunea I, pe care le prezentăm separat, conexiunile rezultînd din concluziile acestui capitol.

Zona cr. 9—10. Săpînd în adîncime, am constatat că N III este constituit de o podea (nu prea groasă) de lut galben dur, ce acoperă un subțire strat de arsură roșie ce are la bază cenușă și cărbune. Urmează apoi un nou nivel (IV) de lut galben, ce suprapune de asemenea arsură roșie și cenușă, în strat subțire. La capătul de vest, aceste două niveluri par a se pierde. Ultima arsură zace pe nivelul V, pe de o parte pe

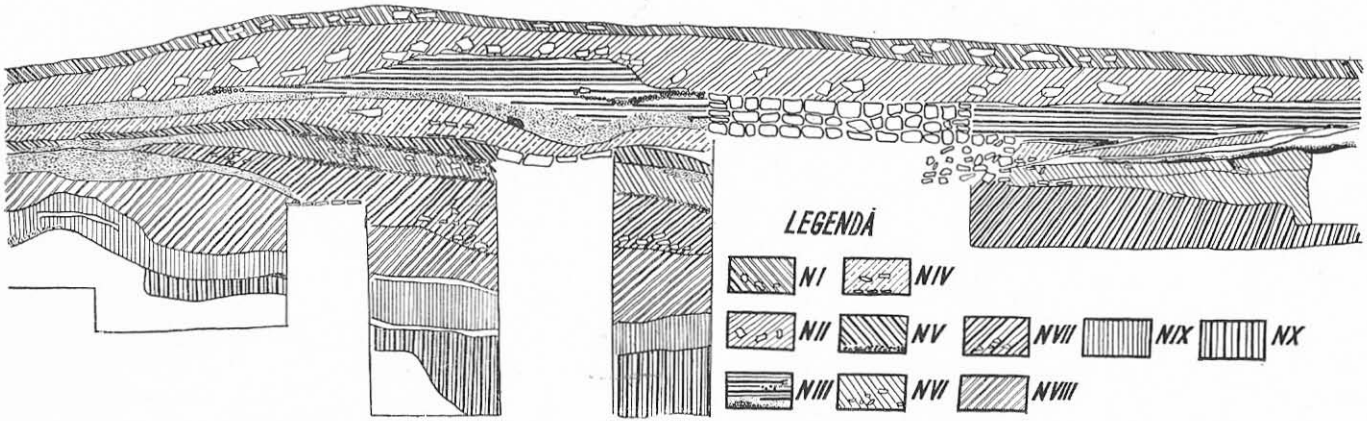
LEGENDA
NI
NIV
NII
NV
NVII
NIX
NX
NIII
NVI
NVIII

Fig. 7.

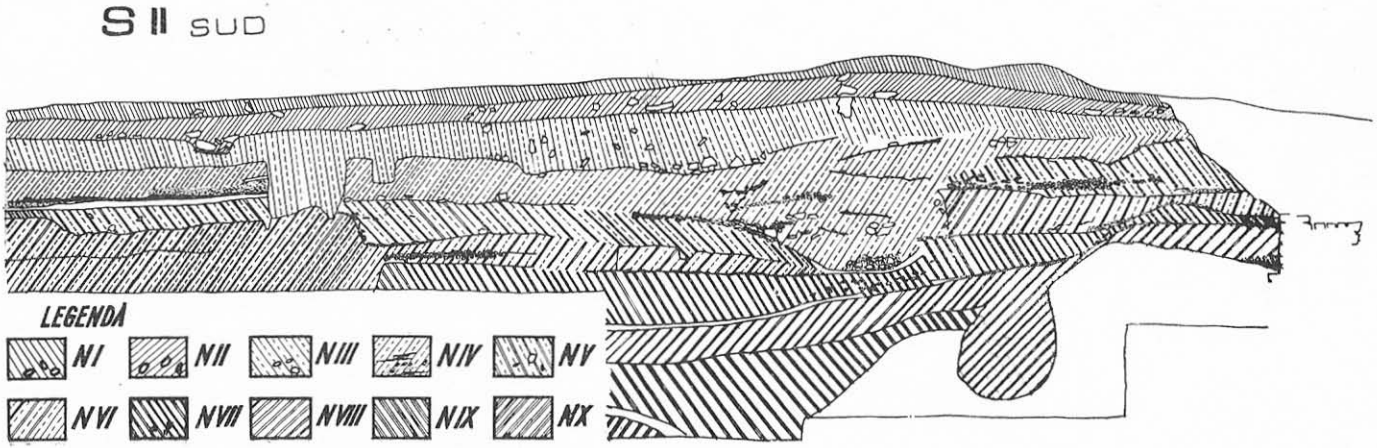
S II SUD
LEGENDA
NI
NII
NIII
NIV
NV
NVI
NVII
NVIII
NIX
NX

Fig. 8.

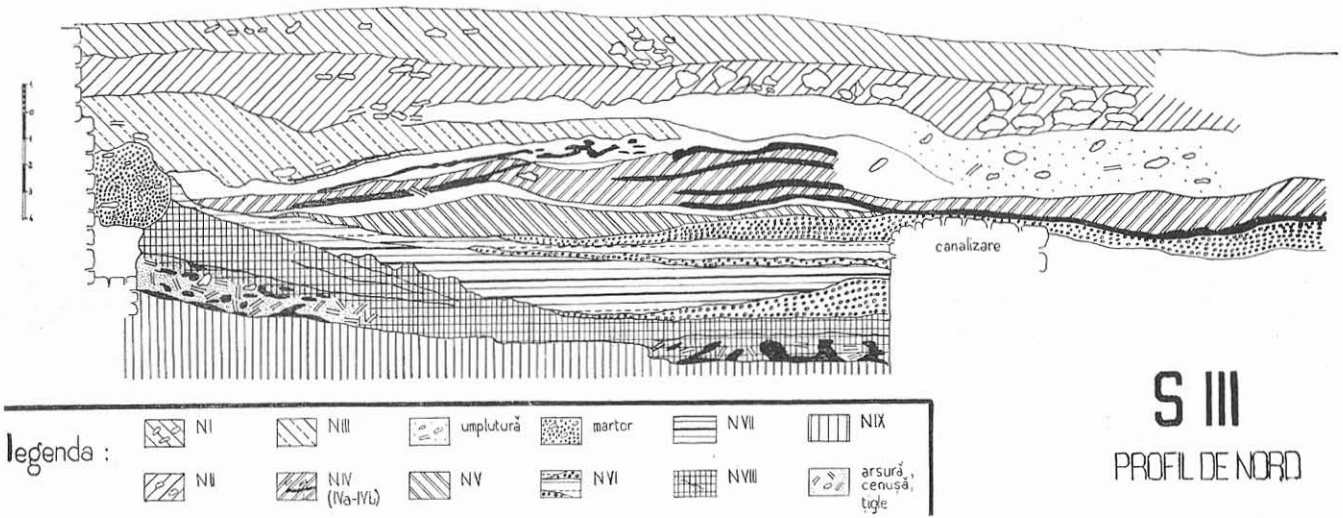
canalizare
S III
PROFIL DE NORD
legenda :
NI
NII
NIII
NIV (IVa-IVL)
umplutură
NV
martor
NVI
NVII
NVIII
NIX
arsură, cenușă, tigle

Fig. 9.

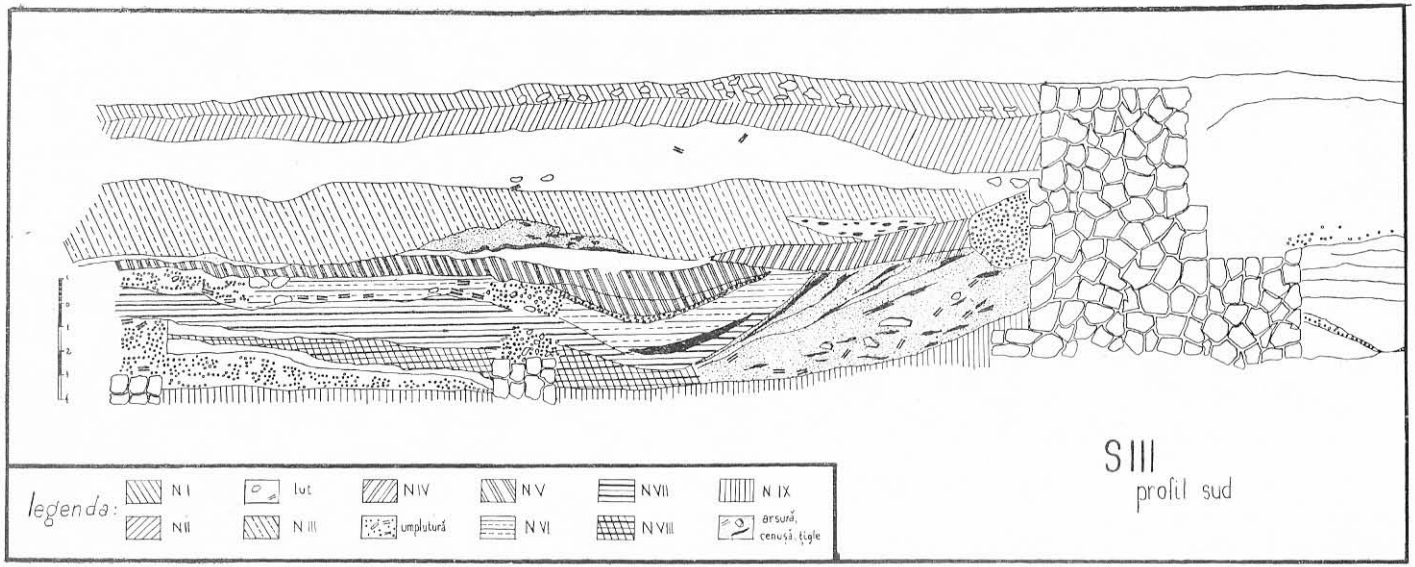
legenda:
N I
N II
lut
N III
N IV
umplutură
N V
N VI
N VII
N VIII
N IX
arsură, cenușă, țigle
S III
profil sud

Fig 16.

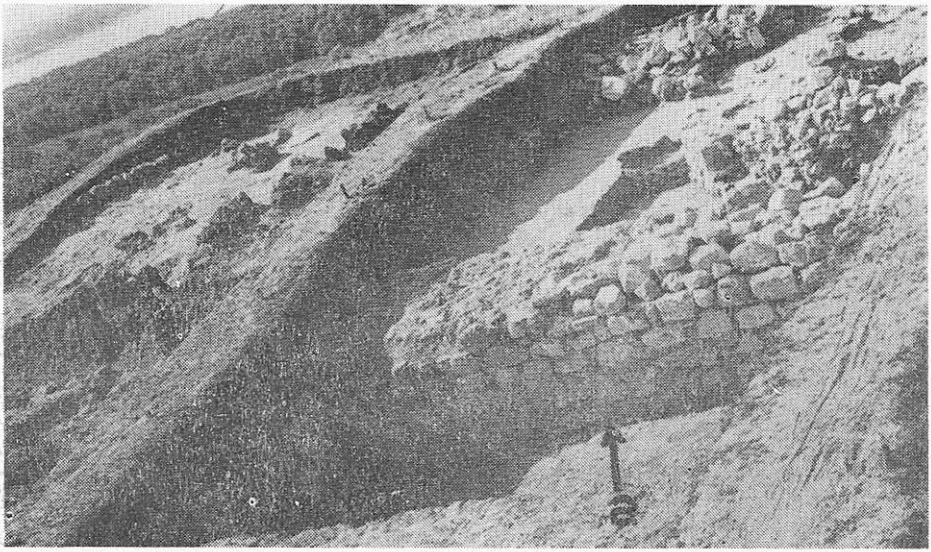

Fig. 11. Secțiunile C și E. a = zidul de incintă v.

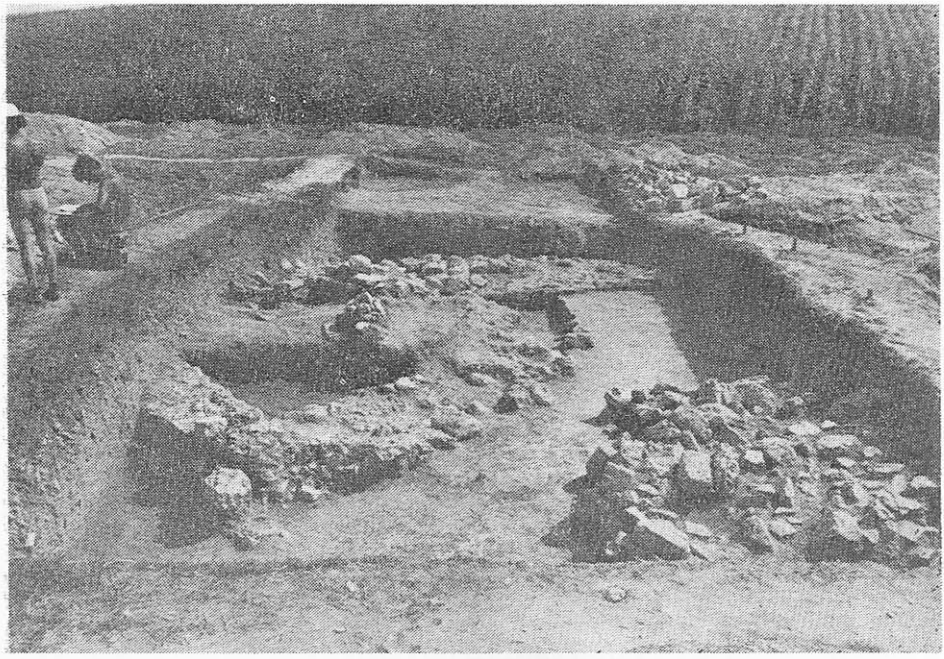

Fig. 12. Secțiunea C.

stratul gros de lut galben din cr. 8 și în continuare, în cr. 9—10, pe un strat de 20 cm, poros, negru-cafeniu cu pete roșiatice (reprezintă desigur o nivelare pînă la nivelul superior al galbenului). Dedesubt un alt strat cu nuanțe gălbui, probabil tot de nivelare, care zace pe un nivel bun (N VI) — care pornește de la baza stratului gros de lut galben ce apare în cr. 8 și continuă, în ușoară pantă pînă la baza unui zid de piatră și pămînt, neglijent lucrat, zid care stă pe acest N VI, funcționînd (așa se pare, deocamdată) și la momentele N V și N IV, mai ales că imediat după răzuirea sa, exact pe el a fost ridicat zidul absidal de pe N III (cr. 11, vezi fig. 7).

Zona cr. 12—16. În această porțiune a secțiunii II, nivelul IV este reprezentat de un strat de lut galben (podea) în cr. 14—16, care, în cr. 14, zace pe un strat de mortar compact.

Podeaua de lut galben a fost surprinsă și în cr. 12 (ca o lentilă), iar în cr. 13 podeaua (N IV) este marcată precis de un pavaj din dale mari de piatră, acoperite și ele la un moment dat cu un subțire strat de lut galben curat (fig. 7 și 15).

Stratul de mortar compact ce se pierde sub pavaj, strat ce marchează un moment constructiv, ca și stratul de arsură roșie vie din cr. 12 (sub lentila de lut) stau pe nivelul al V-lea.

Urmează apoi un strat de depunere (sau nivelare) și un nou strat de mortar compact, în cr. 12—14, care se așterne pe un nivel nou, N VI. Sub un gros strat — negru-cenușiu, apare N VII, în pantă accentuată, marcat de țigle la orizontală, pietre, strat de fragmente ceramice, arsură și, în cr. 14 porțiunea unui pavaj (însă la orizontală) din cărămidă. Stratul precedent, negricios, cu pigmenți roșii numeroși, zace și el pe un nivel în pantă (N VIII) care lîngă zidul de incintă formează un fel de val (mamelon). Urmează un strat cenușiu, al cărui nivel (N IX) îmbracă aceeași conformație (aproape paralelă) cu cel ulterior de mai sus. N IX, în cr. 16, lîngă zidul de incintă reprezintă primul nivel pe pămîntul viu. Lîngă zidul de incintă, pe nivel IX, s-a depus un strat de arsură roșie, iar în cr. 14, nivelul este constituit de o podea (lutuială) de lut galben, asemănător cu nivelul ulterior (N VIII). Ultimul nivel (X), galben murdar, cu pete cenușii, este surprins numai în cr. 13—15 ; în cr. 16 lipsește, fiind săpat de la această limită în pămîntul viu.

În cr. 14, zace la orizontală, împlîntat în N V, un mare bloc de piatră, cu fețe tăiate regulat ; pe fața superioară are săpat un locaș dreptunghiular, ce pare să fi servit la fixarea unui pilastru sau a unui stîlp.

În cr. 11, de la nivelul VIII — s-a săpat o groapă foarte adîncă, pînă la pămîntul viu, în care s-au descoperit materiale arheologice amestecate cu nisip, pămînt și cenușă (fig. 8).

Între cele două profile, de sud și de nord, ale secțiunii II există o mai clară concordanță pentru primele trei nivele (N I, II și III) și pentru ultimele trei nivele (N VIII, IX, X).

Și în secțiunea II, în primele trei nivele, numeroasa ceramică descoperită, în stare fragmentară, are un caracter unitar, reprezentînd epoca romană tîrzie, sec. VI e.n.

Fig. 13. S I, cu zid din sec. VII (N I_2).

Această ceramică asigură datarea primelor trei nivele (N I, II, III) în sec. VI e.n. Datarea cerută de compoziția ceramică este confirmată de descoperirea pe N II a două monede Iustin II — Sofia, una din anii 573—574 și alta din anii 574—575. (vezi tabelul monedelor la sfîrșitul lucrării).

Ceramica din nivelele IV—VII este asemănătoare, în genere, cu cea descoperită pe aceleași nivele în S I.

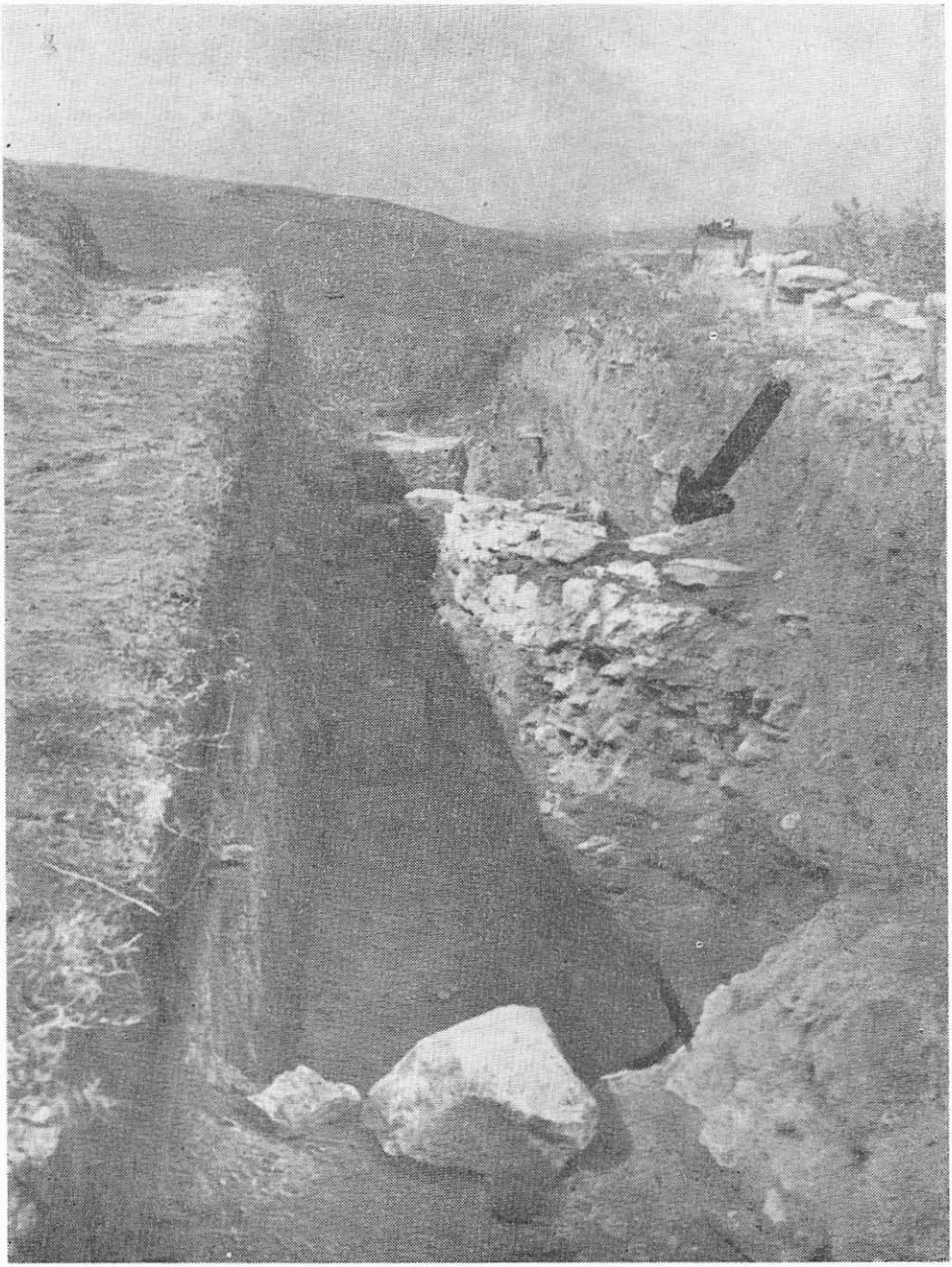

Fig. 14. S II. Zidul absidal din sec. VI (N III).

Fig. 15. S II. Urme de pavaj din sec. V (N IV).

Un tip aparte de amforă romană tîrzie am descoperit pe N IV în cr. 6, întreagă, spartă de presiunea pămîntului (fig. 36,4). Amfora (inv. nr. 19598), are înălțimea de 0,90 și diametrul maxim de 0,60. De mari dimensiuni, are un gît cilindric și nu prea înalt în comparație cu pîntecul voluminos și bombat, terminat cu un fund rotund. Pe umăr și lîngă fund are două zone, relativ egale și simetrice, ornamentate cu adînci și largi caneluri. Toartele, groase și puternice, sînt decorate pe mijlocul lor, de dungi paralele în relief, pronunțate, longitudinale, încadrate într-un oval ca o ștampilă. Pereții sînt groși, din pastă brun-roșiatică, cu zone de ardere secundară.

Nivelele III, IV și V din secțiunea II nu ne-au oferit monede. Vom încerca datarea lor pe bază de ceramică și prin încadrarea lor între straturile cu monede sau prin compararea cu secțiunea I. Astfel, N III se datează cu certitudine în sec. VI — prima jumătate — atît prin compoziția ceramică cît și prin faptul că este nivelul imediat anterior lui N II (datat și prin monede Iustin II — Sofia). De asemenea, N III din secțiunea II este analog cu N III din secțiunea I, datat acolo și cu monedă Iustinian.

N IV și V (în S II) nu au monede. Abia N VI conținea (descoperită în condiții stratigrafice sigure) o monedă — pe nivel — din vremea lui Constantius, emisă la Sirmium între anii 351—354.

N VII ne-a oferit, în condiții sigure, două monede, una de la Constantin cel Mare (anii 307—324) și una de la Constantius II.

Așa dar, completînd datele oferite de schimbările petrecute în conținutul ceramic al straturilor, monedele ne ajută să datăm nivelul VI în a doua jumătate a sec. IV e.n., iar nivelul VII în prima jumătate — spre mijlocul sec. IV.

Rezultă deci, fapt deosebit de important pentru stratigrafia cetăților de pe *limes*, că nivelele IV și V se află din punct de vedere cronologic între începutul sec. VI e.n. și cea de a doua jumătate a sec. IV e.n., adică N IV și V aparțin secolului V, trecînd foarte probabil limitele fixe ale secolului, N V la sfîrșitul sec. IV și prima jumătate a sec. V e.n., iar N IV în a doua jumătate a sec. V e.n. și poate la începutul sec. VI e.n., nuanțe pe care deocamdată nu le putem preciza.

Odată cu ultimele nivele, (N VIII, IX, X) situația se clarifică. Aceste nivele conțin ceramică romană de calitate superioară, ceramică cenușie, opaițe, toate caracteristice epocii romane, sec. I—III e.n. Monedele confirmă cele de mai sus, oferindu-ne indicii pentru o încadrare cronologică mai precisă. Pe N VIII se aflau, în situație stratigrafică clară, o monedă *(antoninian)* din anii 250—294, o monedă de la Claudius II Goticul, din anii 268—270 e.n., iar în groapa mare (ce aparține în modul cel mai vizibil lui N VIII — și prin ceramică — vezi profilul la fig. 8) din cr. 15, o monedă bătută la Heraclea, între anii circa 296—298 e.n., sub Diocletian. Drept urmare, nivelul al VIII-lea din secțiunea II poate fi datat în a doua jumătate a sec. III (sau chiar sfîrșitul sec. III e.n.) și începutul sec. IV e.n.

N IX conținea o monedă din anii 211—217 e.n. Deci N IX ar putea aparține sec. III e.n., rezultînd în același timp că nivelul precedent — N X — nu poate fi plasat decît în sec. II, poate sfîrșitul acestui secol.

De un categoric ajutor pentru o cît mai corectă interpretare stratigrafico-cronologică s-au dovedit a fi numeroasele opaițe (unele fragmentare dar suficiente pentru o încadrare tipologică certă) ce s-au descoperit în timpul săpăturilor. În secțiunea II am descoperit următoarele opaițe.

— Un fragment de opaiț tîrziu, fără a-l putea încadra într-un anume tip, a fost descoperit în cr. 14, pe N II.

— În cr. 2, pe N III, un fragment de opaiț de sec. VI e.n.[18]

— În cr. 13, în arsura roșie de pe N III, un opaiț databil în sec. VI e.n.[19]

— În cr. 12, sub arsura roșie de pe N III, lîngă pavajul de lespezi, un opaiț din tipurile aparținînd secolului al V-lea e.n.[20]

— În cr. 9, în arsura de pe N V, pe stratul de lut galben gros, un opaiț databil în sec. V e.n.[21]

— În cr. 15, pe nivelul VIII, s-a aflat un opaiț databil în sec. III—IV [22].

— În cr. 13, pe nivelul IX, un opaiț aparținînd sec. III e.n.[23].

— Pe cel de al IX-lea nivel au fost găsite și alte fragmente de opaițe, toate aparținînd sec. II—III.

— În cr. 14, pe nivelul X, se afla un opaiț din tipul *„firmalampen"*, din sec. II e.n.

Inv. nr. 19619. Fragmentar. Înălțimea = 3,2 cm ; diametrul probabil = 6 cm. Opaiț roman lucrat cu tiparul, cu rezervorul rotund și ciocul lung, de tipul „cu canal deschis". Bordura simplă era prevăzută cu trei protuberanțe. Modelat din lut fin, gălbui, vopsit cu roșu la suprafață. Fundul este mărginit de trei cercuri concentrice, incizate. Pe fund are ștampila LVPATI. Această oficină, nord-italică, a funcționat în sec. II e.n.[24]. Produsul oficinei lui Lupati este atestat pentru prima dată pe teritoriul Dobrogei, în castrul Sacidava.

Descoperirea opaițelor prezentate mai sus, nu face decît să ne întărească convingerea că încadrarea cronologică a nivelelor din secțiunea II, așa cum am încercat-o mai sus, este cea mai justă, cea mai plauzibilă ipoteză în stadiul actual al săpăturilor și descoperirilor de la Sacidava.

---

[18] C. Iconomu, *op. cit.*, tip. XXVIII.
[19] *Idem*, tip. XXXIII.
[20] *Idem*, tip. XXX.
[21] *Ibidem.*
[22] C. Iconomu, *op. cit.*, tip. XII. C. Băluță, *op. cit.*, p. 283. D. Iványi, *op. cit.*, p. 19.
[23] Un tip oarecum deosebit, databil însă în bună epocă romană.
[24] S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antike Beleuchtungswessens*, Zürich, 1919, p. 297 ; N. Gostar, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 184 ; C. Scorpan, *Tipuri necunoscute de opaițe romane*, în *Pontica*, VI, p. 209.

N III, II și I aparțin secolului VI. Dintre acestea, de o atenție specială trebuie să se bucure N III, cu arsură puternică și groasă pe nivelul de lut, cu zid absidal construit pe nivel, și cu lentile de mortar. După incendiul ce a distrus viața de pe N III, cam la mijlocul sec. VI e.n. are loc o mare refacere, prin nivelare și umplere cu lut galben gros și constituirea unui nou nivel de viață (în a doua jumătate a sec. VI).

Dovezi de mari incendii se înregistrează deci la momentul N III (probabil mijlocul sec. VI) și la momentul N VI (sfîrșitul sec. IV), mai puternice în zona zidurilor de incintă.

În cr. 8—10, incendii mai puternice sînt marcate pe nivelele IV și mai ales V (poate în prima ujmătate a sec. V e.n.).

SECȚIUNEA III

Secțiunea III a fost trasată paralel cu secțiunea II, perpendiculară pe latura de vest a cetății, urmărind să intersecteze zidul de incintă, ceea ce s-a și întîmplat.

În linii generale, stratigrafia în această zonă este asemănătoare cu celelalte două secțiuni prezentate mai sus. Deosebiri apar însă în straturile mijlocii și inferioare.

La momentul primului nivel, zidul de incintă funcționa încă, avînd fața sa interioară deosebit de îngrijit lucrată (fig. 9, 10, 16). Fața exterioară am găsit-o demantelată.

Cel de al doilea nivel întîlnit, N II, este constituit dintr-o groasă nivelare cu lut galben (podea).

Nivelul III, nivel de lut galben-cenușiu, bine bătut, dur, susține și el o groasă depunere de arsură roșie, cenușă și cărbune. N III (așa cum bine se poate observa pe profilul de sud al secțiunii III — fig. 10), se pare că a fost format în zona din apropierea incintei de vest, a cetății, *prin răzuirea și orizontalizarea* terenului, deci prin tăierea straturilor și nivelelor inferioare, precedente (N IV, V, VI și VII), nivele care urcau în pantă accentuată spre vest, pe o scurtă porțiune de 4—5 m. Fenomen observat *numai în profilul de sud.*

Nivelul IV este un nivel de lut galben pe care se află arsură roșie groasă, cărbune și cenușă. De la N IV în sus, pînă la N III (primul nivel al sec. VI) mai înregistrăm încă două nivele cu evidente urme de incendiu peste lutuieli galben-cenușii (vizibile numai în profilul de nord). Aceste două nivele sînt notate cu N IV a și N IV b, databile în a doua jumătate a sec. V.

Următorul nivel, al V-lea de sus în jos, este observabil și el doar în profilul de nord ; pe profilul de sud, din cauza răzuirii lui N IV și V amintite mai sus, răzuire efectuată la momentul N III, nu se mai vede decît o mică parte a lui N V (lut galben).

Nivelul V, este un nivel de lut galben-cenușiu murdar, pe care se află o subțire depunere de lut roșu ars, amestecat cu cărbune și cenușă (pigmentat), deasupra căruia se află o depunere cenușie-negricioasă de pămînt cu granulații mari. Stratul și nivelul V sînt întrerupte lîngă

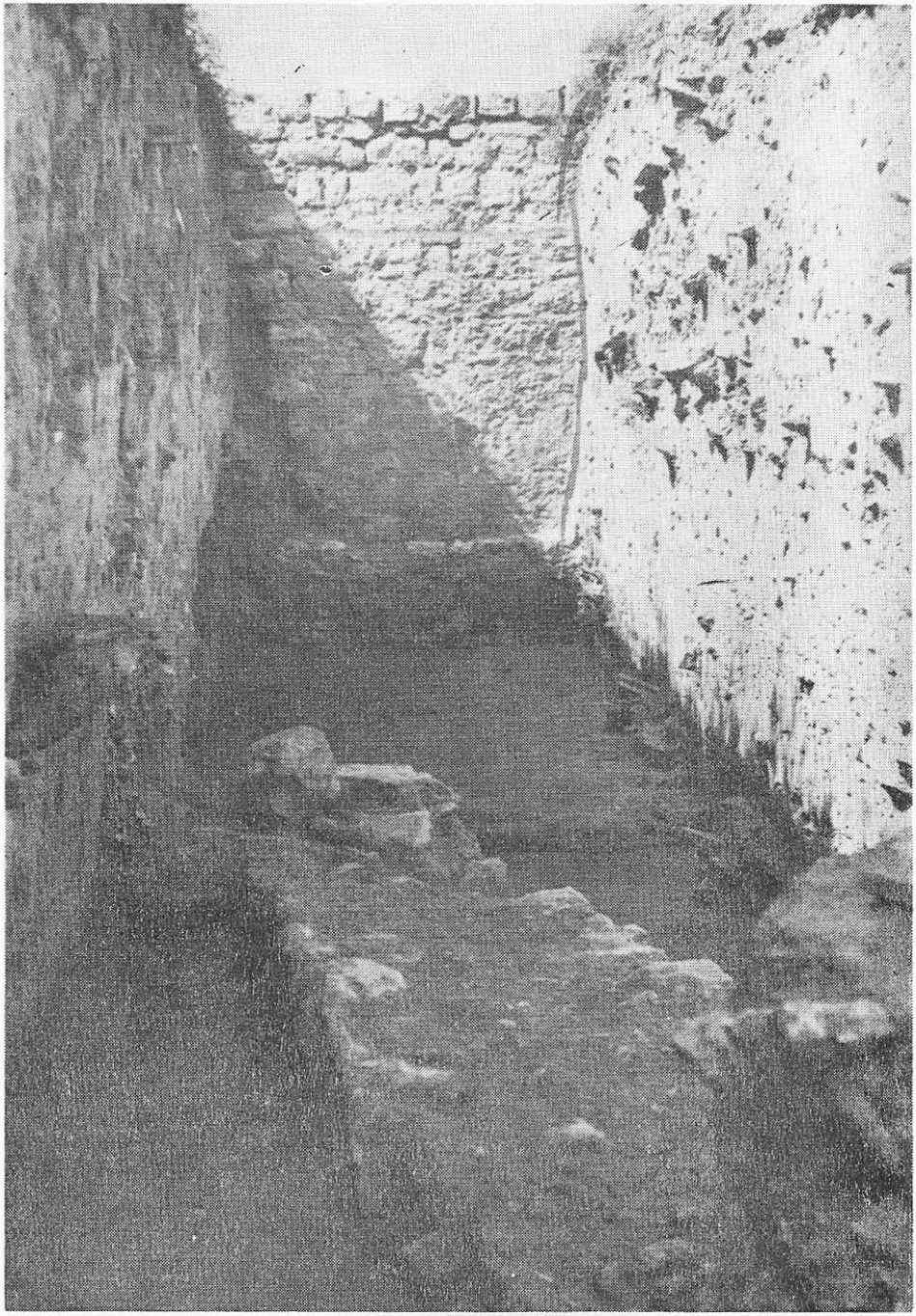

Fig. 16. S III. În prim plan zidul edificiului din sec. II e.n.

zidul de incintă, așa cum arătam mai sus. N V este marcat și de o depunere de mortar.

Nivelul VI este marcat de o evidentă depunere de mortar compact deasupra unui strat gros, cenușiu, pigmentat cu mortar, pietre mici, var și țigle.

Sub stratul cenușiu-pigmentat, întrerupt în panta spre zidul de incintă, apare un nou nivel (VII), marcat de o nouă depunere de mortar compact și cenușă-cărbune (fig. 9 și 10). Pe profilul de sud, N VII este reprezentat de un strat de lut galben, subțire.

Lutuiala galben-murdară ce constituie nivelul VII de călcare, denivelat și în pantă, acoperă o groasă depunere, un strat gros de arsură roșie puternică, amestecată cu țigle, cărămizi, pietre, cenușă și cărbune (la bază), ceramică ; stratul de incendiu este mult prea gros lîngă incintă, pe o lungime de aprox. 4 m, îngustîndu-se apoi foarte tare, pierzîndu-se aproape și continuînd cu un strat de pămînt galben-brun cu pigmenți roșii și cenușii, ce urmează aproape orizontala (capătul de est). (fig. 9, 10). În zona groasă de lîngă zid, putem observa în acest strat de incendiu, mai multe depuneri succesive : — la bază este arsura groasă cu țigle și cărămizi numeroase, cenușă și cărbune, peste care s-au întins încă în trei etape succesive (de prăbușire-incendiere, sau nivelare ?) straturi subțiri de pămînt galben-cenușiu cu arsură roșie, și cenușă-cărbune.

Nivelul VIII, pe care s-a prăbușit locuința (sau turnul) incendiată, este o podea de lut murdar, galben-verzui, ce urmează relativ orizontala. El atinge în unele locuri (profilul de nord — fig. 9). plinta a doua a zidului de apărare, sau trece peste ea — în profilul de sud (fig. 10).

Sub N VIII urmează o depunere gălbuie-cenușie, afînată, cu zone închise la culoare, cu foarte rare pietre și țigle, dar cu ceramică.

Pe ultimul nivel (N IX) nu am ajuns încă, datorită întreruperii săpăturilor.

Cîteva observații se mai impun. Zidul de incintă are două plinte, una îngustă superioară și una mult mai lată, la bază. Nivelul II trece peste prima plintă, iar cea de a doua poate fi raportată la nivelul VIII. Lîngă zidul de incintă se află o groapă cu mortar compact, amestecat cu pietriș mărunt și var, groapă cu mortar de-a lungul zidului de incintă ce poate fi raportată la nivelul III, dacă nu chiar IV. În profilul de nord (fig. 9) se vede cu claritate că această groapă este mult mai adîncă, ajungînd pînă la plinta lată de la bază, săpată fiind exact pe lățimea plintei zidului. Fundul ei este umplut cu lut galben-cenușiu, compact și dens. Nu putem încă afirma că această groapă ar putea avea vreo legătură directă cu fundarea și construirea zidului de incintă (cel puțin pentru o etapă ce va trebui conexată unui nivel de călcare (N III sau N IV ?).

Celui de al IV-lea nivel îi aparține desigur și un canal de deversare descoperit în S III, ce coboară în ușoară pantă spre latura de vest a cetății. A fost construit din țigle mari (trunghiular în secțiune trans-

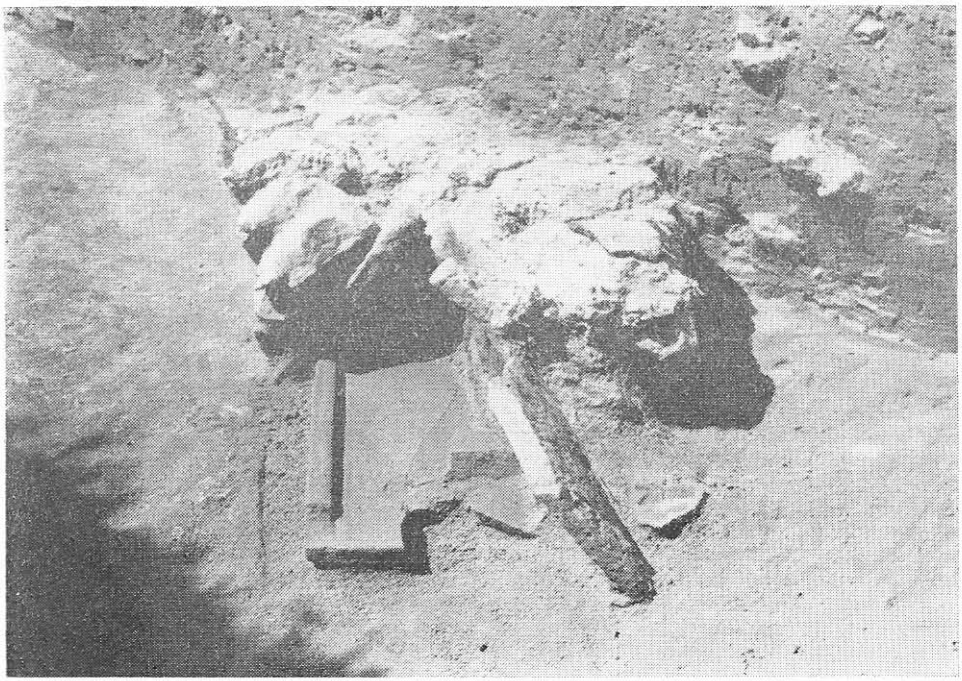

Fig. 17. S III. Canal din sec. IV.

versală)-; canalul propriu zis a fost înconjurat de pietre legate cu mortar (fig. 9, 17).

Aparținînd nivelelor IX și VIII, a fost descoperit un important edificiu, avînd în vedere zidurile puternice de piatră și mortar, groase de 80—90 cm. Deocamdată, ceea ce pare clar este datarea edificiului în sec. II (N IX), dar și funcționarea sa în continuare, pînă în sec. III (dovadă nivelele din interiorul construcției). La momentul N VII edificiul nu mai exista, fiind deja demantelat. Abia după extinderea săpăturilor în sectorul acesta, vom putea preciza amănuntele. Oricum, este prima construcție aparținînd cu certitudine sec. II, prima dovadă concretă arheologică, a existenței Sacidavei în sec. II, și prima dovadă consistentă a sec. II pe *limes*-ul dobrogean.

Din punctul de vedere al ceramicii, datele sînt oarecum asemănătoare cu celelalte secțiuni.

Datarea în sec. IV e.n. a nivelului V este susținută și prin descoperirea pe N VI (în cr. 2), a unei fibule de bronz, de tipul fibulelor cu „*capete de ceapă*" databilă în sec. IV e.n. Din fibulă nu se mai păstrează arcul (cu balama) și arcul. Din bară de bronz masivă, corpul este curbat puternic și ornamentat la bază ca și pe picior, cu decor în relief

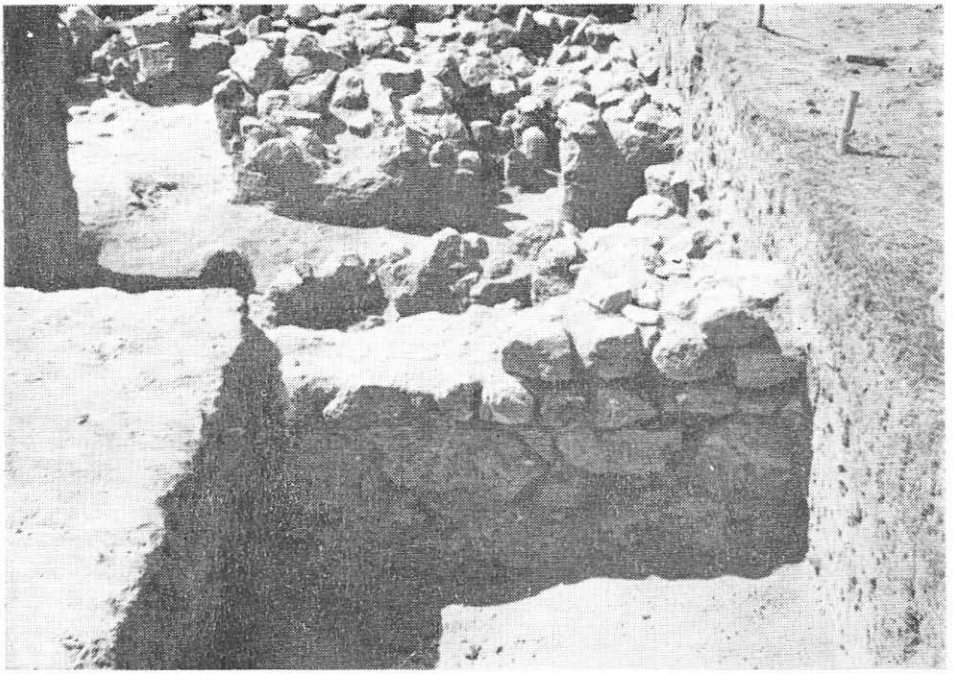

Fig. 18. S VII L.

(fig. 38/2). Tipul acesta de fibulă, aparținînd secolului IV e.n.[25], poate circula însă și în secolul următor[26].

Pe nivelul IX, un opaiț din tipul „*firmalampen*" — cu canalul deschis, are pe fund o ștampilă : LVCIVS. Opaițul aparține ca tip secolului II. Avînd în vedere însemnătatea sa, ne oprim mai mult asupra acestui opaiț.

Inv. nr. 19618. Dimensiuni : lungimea =9,3 cm, înălțimea = 3 cm ; diametrul = 6,2 cm.

Opaiț roman lucrat cu tiparul, are rezervorul rotund, iar discul circular plan este separat de bordură printr-un cordon subțire, în relief, desfășurat spre ciocul lung, delimitînd un canal deschis, ce se lărgește cordiform în jurul orificiului de ardere. Bordura era netedă, însă

[25] D. Popescu, *Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquités*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, fig. 4—3, p. 246 ; Ilona Kóvrig, *Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, în *Diss.Pann.*, II, Budapesta, 1937, p. 128, pl. XXXVI, 2 ; Petre Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 575 și fig. 116. La p. 577, fig. 13 b, o fibulă ornamentată, aproape identică cu cea de la Sacidava. Jean Boube, *Fibules et garnitures de ceinture d'époque romaine tardive*, în *Bulletin d'archeologie Marocaine*, tome IV — 1960, pp. 319—379.

[26] O fibulă de bronz, asemănătoare, întreagă, a fost descoperită pe nivel datat în sec. VI e.n., în săpăturile de la Adamclisi-cetate, conduse de N. Gostar.

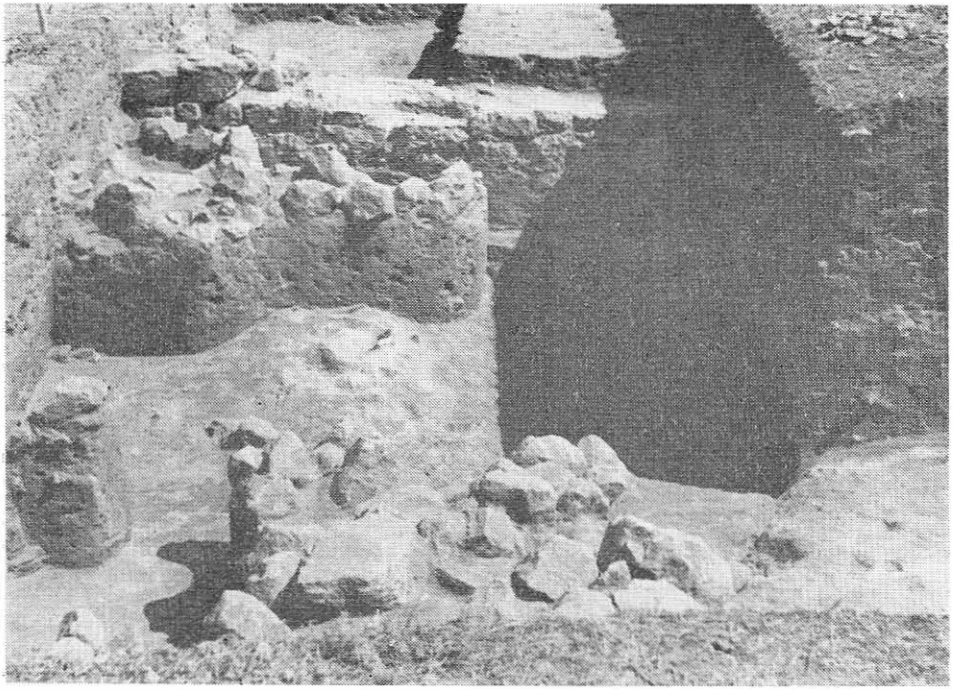

Fig. 19. S VII L. Nivelele sec. V—VI.

prevăzută cu trei protuberanțe simple. În mijlocul discului, ce s-a pierdut, era probabil un singur orificiu de alimentare și ventilație. Fundul este mărginit de trei cercuri concentrice, incizate. Modelat din lut fin, gălbui, vopsit cu roșu la suprafață. Nu are toartă.

Acest tip de opaiț este bine cunoscut în epoca romană, databil în sec. II e.n. Unele variante mai grosolane ajung pînă în sec. IV e.n.[27]. Corespunde tipului III (opaițe cu canal deschis) la băluță, XII la Iconomu, 93—94 la Walters, X la Loeschcke, XVII la Iványi ; de asemenea la Mentzel, Perlzweig, Gostar, Szentléleky ș.a.

Ceea ce însă conferă individualitate opaițului de la Sacidava, din sec. II e.n., este stampila de pe fund : LVCIVS. Ea asigură datarea în Sec. II e.n. [28].

Trebuie subliniat faptul că acest exemplar de tip „Firmalampen", a ajuns la Sacidava venind din apus, fiind produs în oficina lui *Lucius*, din nordul Italiei, a cărui marfă s-a răspîndit mult mai ales în provinciile apusene [29]. Opaițe de acest tip, cu ștampila lui *Lucius*, se întîlnesc

[27] D. Iványi, *op. cit.*, p. 15—19 ; S. Loeschche, *op. cit.*, p. 255—298 ; T. Szentléleky, *Ancient Lamps*, Budapesta, 1969, p. 93 ; C. Iconomu, *op. cit.*, p. 14.

[28] S. Loeschcke, *op. cit.*, p. 296 ; C. Băluță, *Apulum*, IV, p. 209—210 ; D. Iványi, *op. cit.*, p. 30—32, pl. XCIII/5 ; N. Gostar, *op. cit.*, p. 184.

[29] *Ibidem.*

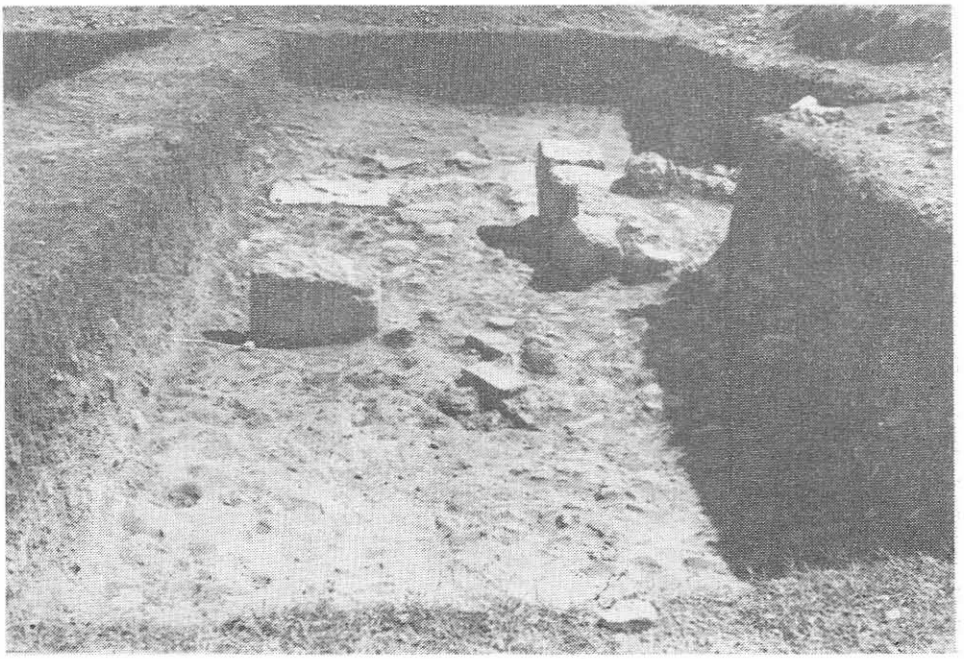

Fig. 20. Poarta de est.

și în Dacia [30]. În Dobrogea însă, pînă acum, nu ne erau cunoscute asemenea *firmalampen* cu ștampila lui *Lucius*. Descoperirea de la Sacidava este prima atestare de acest fel în provincia dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră.

Recapitulînd, în secțiunea a III-a situația stratigrafică ar fi următoarea : Nivelul IX aparține sec. II e.n. ; N VIII — secolul II—III ; N VII — sfîrșitul sec. III ; N VI — sec. IV ; N V — sec. IV.

N IV, nivel de lut galben, cu arsură puternică și continuă, se datează în *prima jumătate a sec. V*. De la N IV în sus, pînă la N III (primul nivel al sec. VI) mai înregistrăm încă două nivele cu evidente urme de incendiu peste lutuieli galben-cenușii. Cele două nivele sînt notate cu N IV a și N IV b, databile în *a doua jumătate a sec. V*. De subliniat faptul că *în arsura de pe nivelul al IV-lea* am descoperit *o monedă din anii 423—425*, argument peremptoriu pentru cronologia nivelelor N IV, IV a și IV b.

N III, N II și N I — sec. VI e.n., cu ipoteza, suficient de plauzibilă, că nivelul I nu se oprește obligatoriu la granițele secolului VI ci trece, foarte probabil, în sec. VII e.n., fenomen valabil în general pentru toate cele trei secțiuni.

[30] C. Băluță, *loc. cit.* ; N. Gostar, *loc. cit.*

Fig. 21. Intrarea de est cu pavaj de cărămizi.

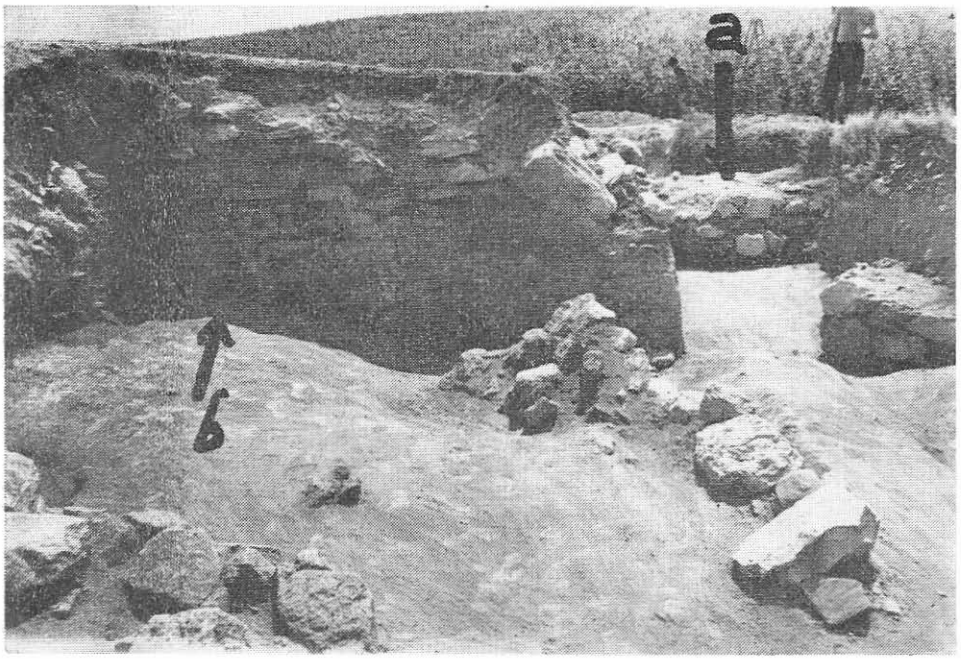

Fig. 22. S. IV-B. a = incinta y, sec. IV. b = incinta h, sec. VI.

SECȚIUNEA IV

Această secțiune, perpendiculară pe incinta sudică, lungă de 16 m, lată de 3 m, s-a oprit în adîncime pe nivelele sec. VI.

Extramuros, N I (sec. VI—VII), nivel de lut galben, dur, cu urme de mortar și puțină arsură, apare sub o groasă dărîmătură, la — 2 m. În interior, am înregistrat numai un singur nivel din sec. VII, ulterior celor trei din sec. VI—VII. N I_1 nu are urme de incendiu. N I și mai ales N II și III au nivele de lut, foarte dur (podele), arse foarte puternic, cu straturi groase de arsură și cenușă (fig. 32).

SECȚIUNEA V

De asemenea, perpendiculară pe incinta sudică.

În afara celor două ziduri de incintă și a unor reparații, asupra cărora ne vom opri în raportul viitor, merită atenție nivelele sec. VI—VII. În S V, N I (pe care ne-am oprit) este urmat de încă două nivele, dintre care numai N I2 are urme de incendiu. N I2 este marcat și de un zid legat cu lut, zid fără fundație, ce zace pe nivel, ce a fost răzuit cu ocazia creării celui de al doilea nivel (N I1). N I1 ne-a oferit pe o bună porțiune, urmele evidente ale unui pavaj de cărămizi. Pavajul

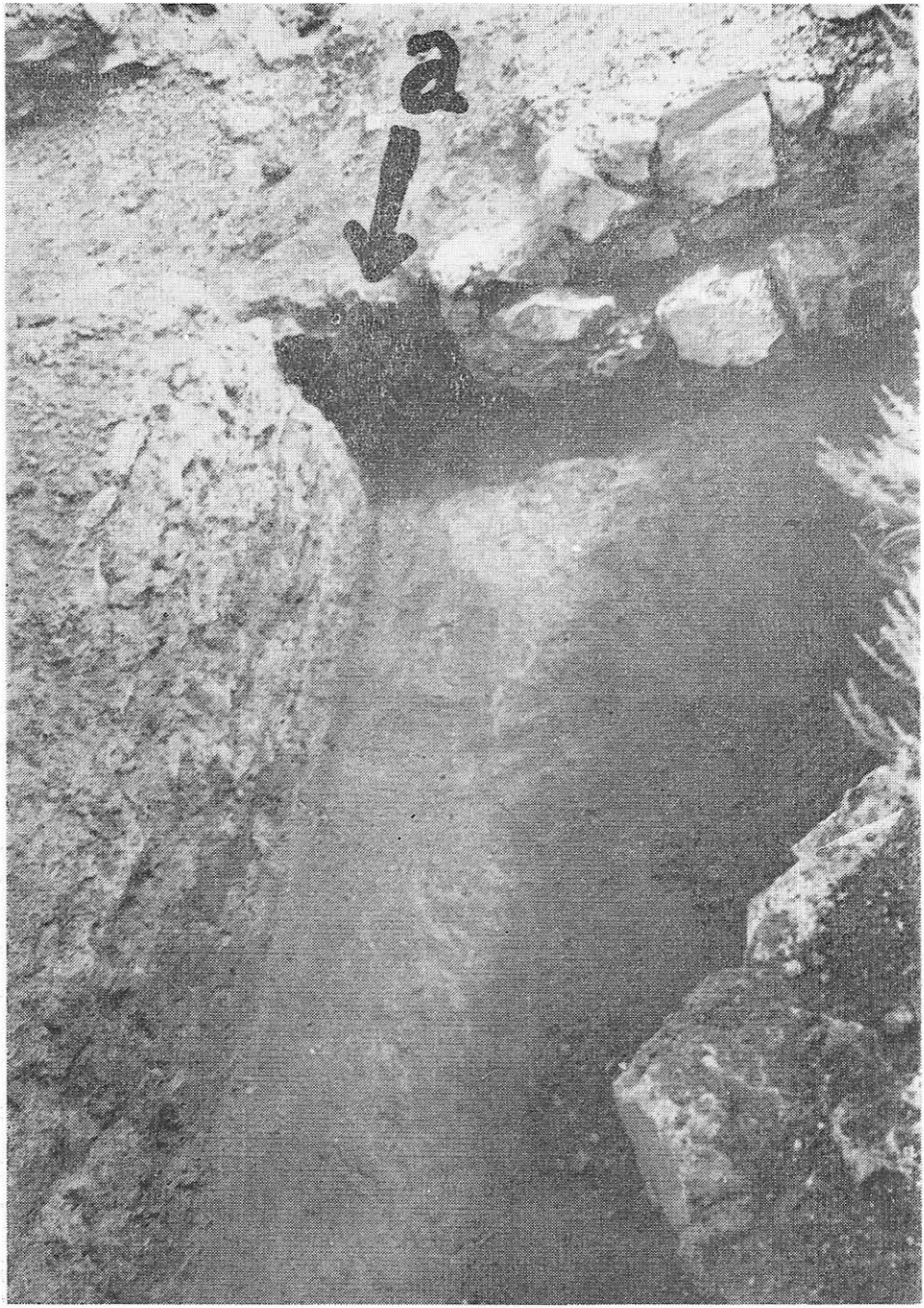

Fig. 23. S IV-B. a = șanț de fundație în zidul y, pentru incinta h.

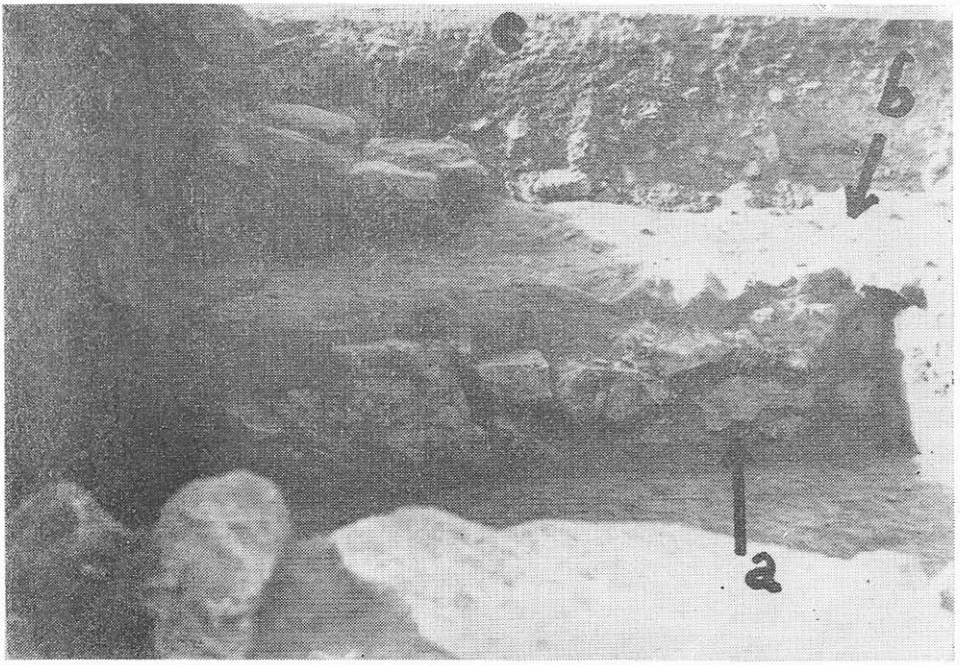

Fig. 24. S D. a = incinta h. b = nivel. c = zid locuință sec. VII.

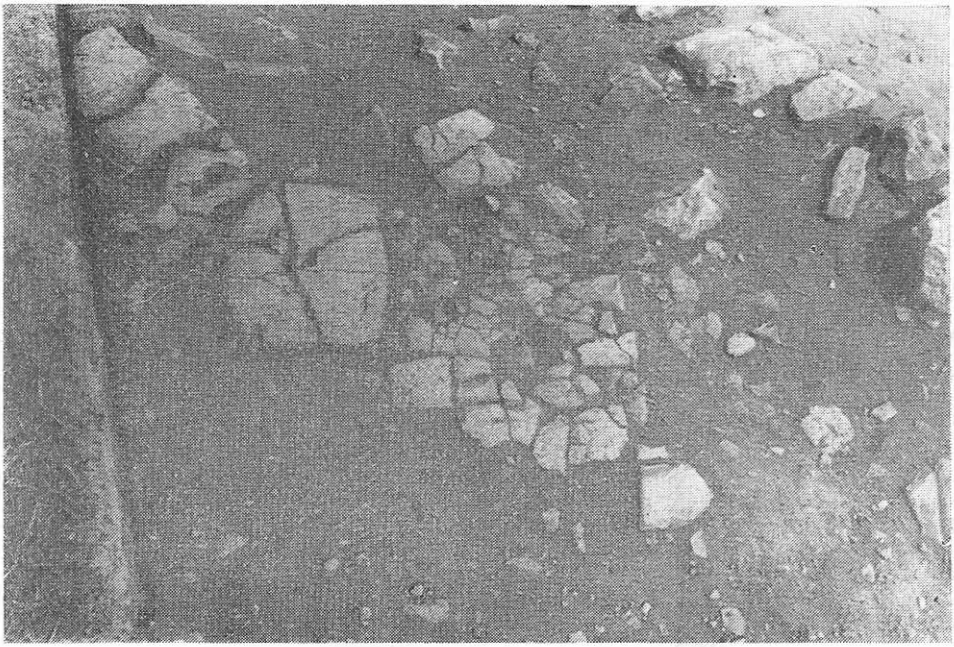

Fig. 25. S D. Pavaj de cărămizi, sec. VII, peste incinta h.

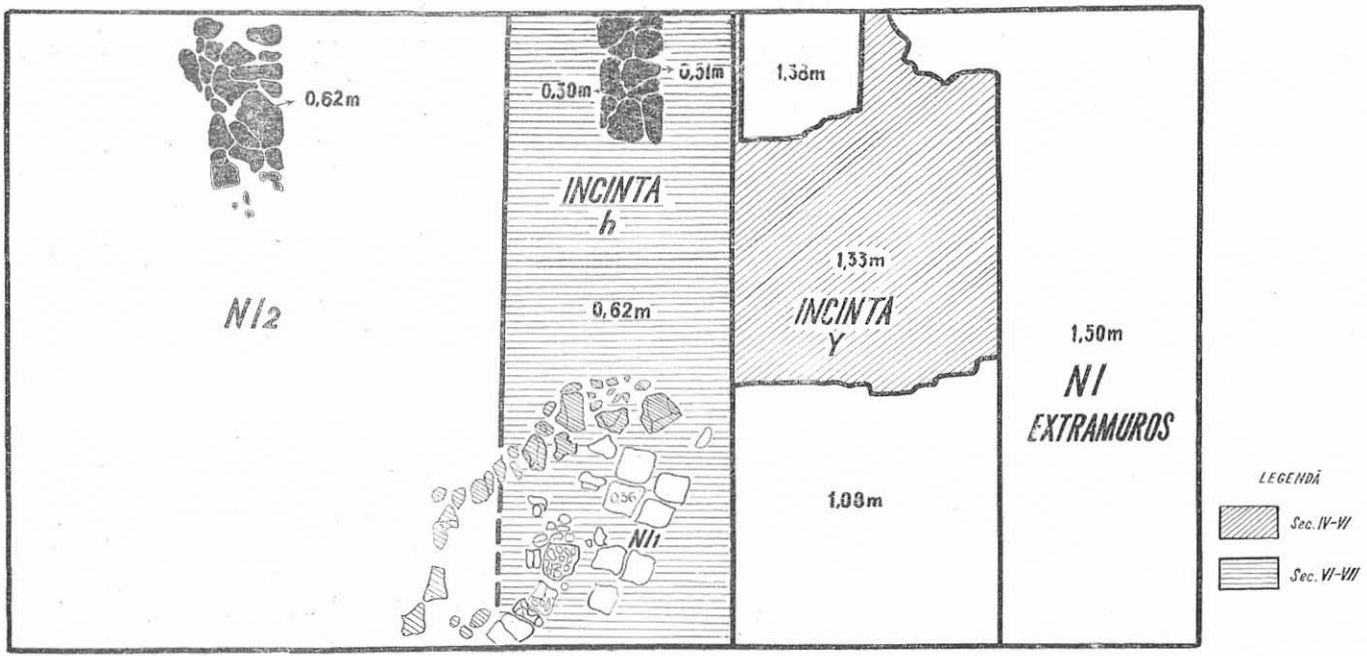
0,62m
0,30m
0,31m
INCINTA
h
1,38m
1,33m
INCINTA
Y
0,62m
N/2
1,50m
N/
EXTRAMUROS
1,08m
N/1
LEGENDĂ
Sec. IV-VI
Sec. VI-VII

Fig. 26.

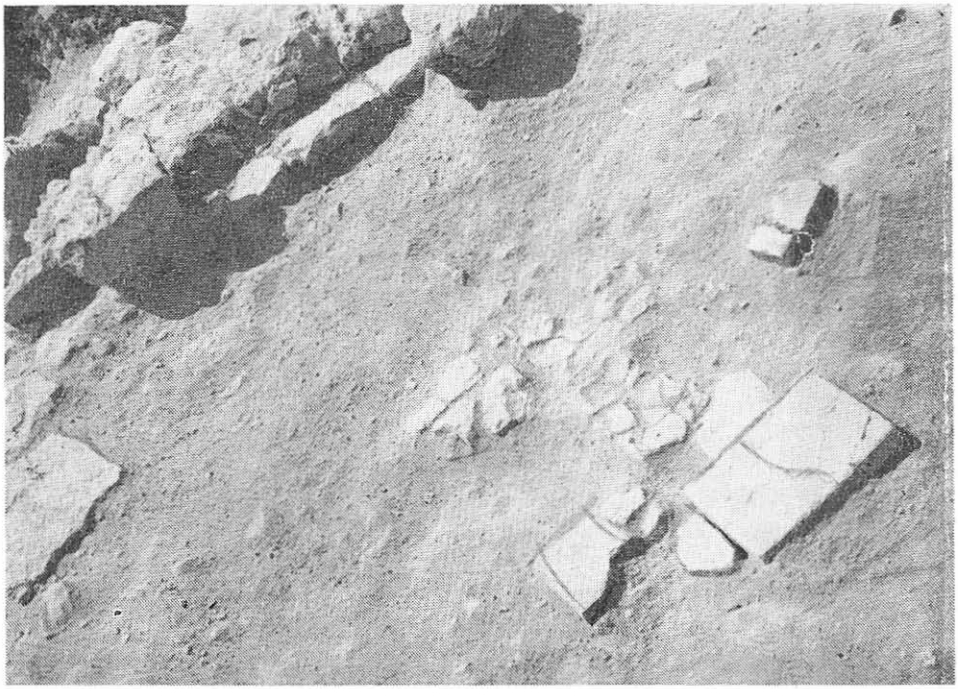

Fig. 27. S C. Pavaj sec. VII.

trece și peste un alt zid îngrijit lucrat, cu fundație, dar fără mortar, perpendicular pe incintă.

Deosebit de interesant ni se pare faptul că cel de al doilea nivel sporadic (N I1 — deci al treilea din sec. VII), trece peste cea de a doua curtină a incintei (fig. 31).

Secțiunea 7 L. Amplasată în colțul de sud-est al cetății, are forma literei L și o lățime de 3 m. Nu am descoperit incinta de pe latura sudică, așa cum ar fi fost de așteptat, iar pe latura estică, foarte abruptă, a apărut un zid paralel cu panta, îngust de numai 80 cm., legat cu mortar, cu o plintă interioară.

În secțiunea S 7 L am ajuns, pe o porțiune, restrînsă, pînă la cel de al V-lea nivel. Nivelele sînt marcate de podele de lut, construcții și pavaje, straturi de incendiu. Cel de al V-lea nivel, pe lîngă ceramică și opaițe, ne-a oferit un depozit de 15 monede : două monede dintre anii 341—346, patru exemplare dintre 348—361, opt din vremea lui Valens — 364—375, iar ultima *depășește anul 378*, datînd din timpul lui Gratian (383).

Monedele de mai sus conturează o concluzie oarecum surprinzătoare. Nivelul V aparține celei de a doua jumătăți a sec. al IV-lea, epocă terminată violent printr-un nimicitor incendiu, dar, contrar așteptă-

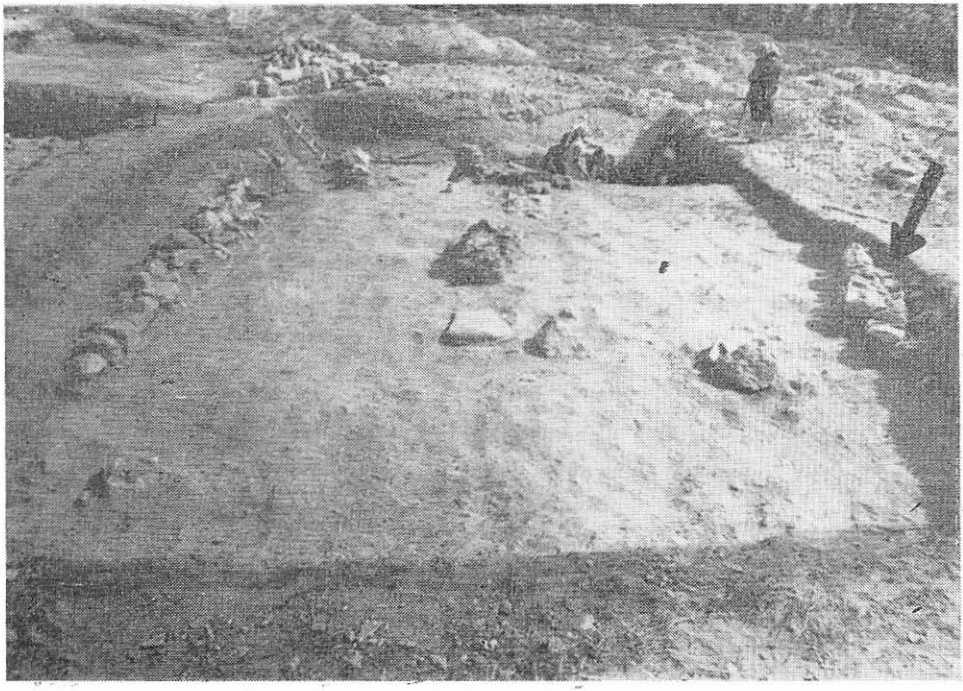

Fig. 28. S E. Nivel cu ziduri fără fundație — sec. VII.

rilor și celor ce credeam pînă acum, evenimentul nu a avut loc la sfîrșitul domniei lui Valens (invaziile gotice care au culminat cu dezastrul de la Adrianopol — 378), ci mai tîrziu, spre finele veacului, sub Teodosiu I, probabil între 383—392, cînd frămîntări și violențe sînt reflectate și de cîteva tezaurizări monetare.

O altă concluzie însemnată ce se desprinde din cele de mai sus, este datarea nivelului următor (N IV) în secolul al V-lea. De altfel, N IV se află, din punct de vedere stratigrafic, între N V (sfîrșitul sec. IV) și N III (primul nivel general al sec. VI).

Secțiunile VIII și IX, paralele între ele și late de 3 m, au fost efectuate perpendicular pe latura de est a cetății. Aici am descoperit *două faze constructive* la incintă și *poarta de intrare* în cetate, aparținînd ultimei perioade din viața Sacidavei. Din cauza spațiului limitat, și a importanței speciale a sectorului, vom reveni detaliat în raportul următor (Pontica, VII).

În *colțul de nord-est*, exact pe panta foarte abruptă, timpul, ploile și prăbușirile repetate de teren au dezvelit temelia incintei din acest colț. Am putut observa aici două elemente referitoare la construirea incintei tîrzii : — zidul de apărare urmează cu fidelitate panta naturală a dealului și — fundarea temeliei s-a făcut în trepte, coborînd odată cu panta spre nord (spre Dunăre) — fig. 33.

Fig. 29. S.E. Zid sec. VII.

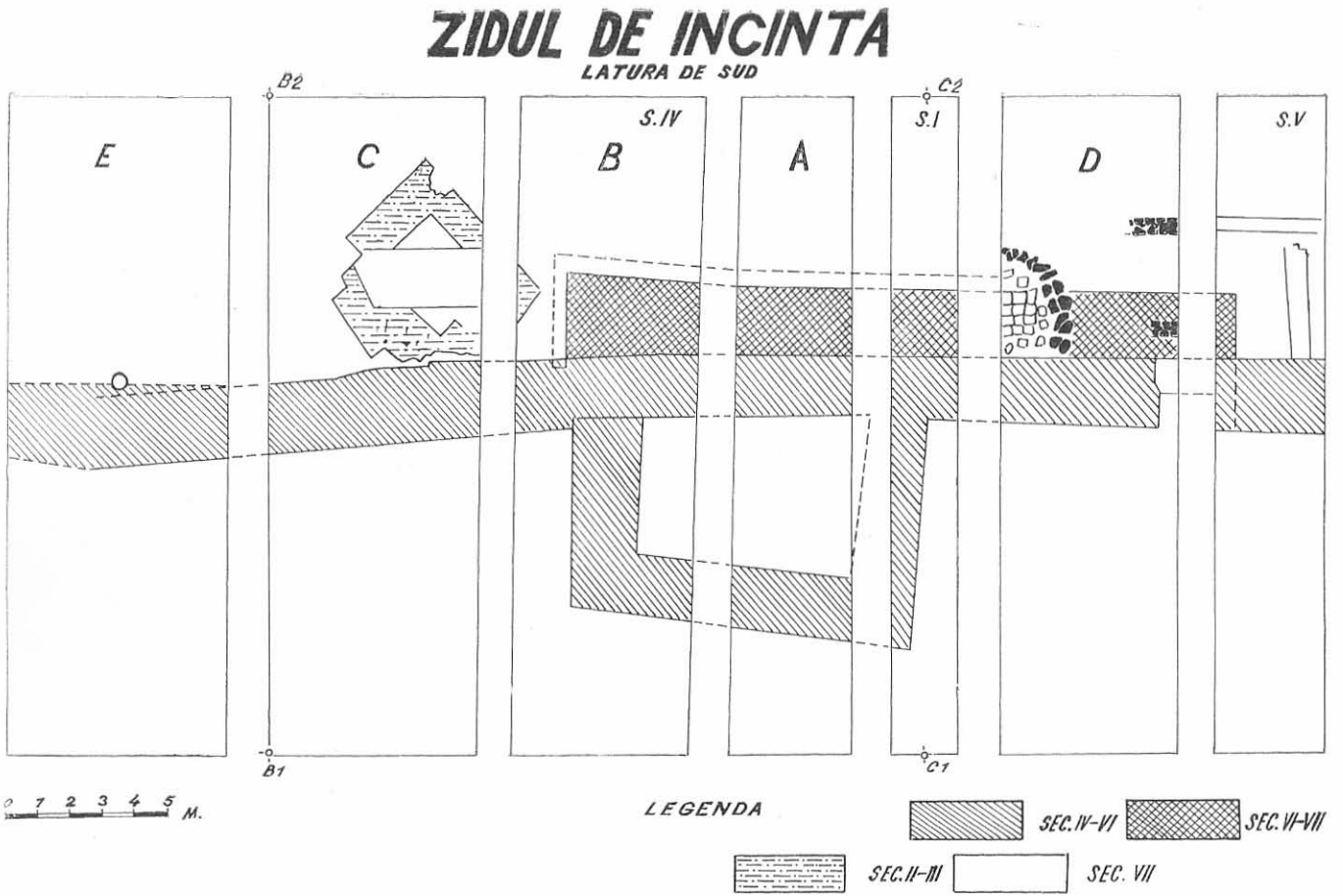
ZIDUL DE INCINTA
LATURA DE SUD
B2
B1
C2
C1
E
C
B
A
D
S.IV
S.I
S.V
N
0 1 2 3 4 5 M.
LEGENDA
SEC. IV-VI
SEC. VI-VII
SEC. II-III
SEC. VII

Fig. 30.

ZIDUL DE INCINTĂ ŞI TURNUL DE APĂRARE

Aşa cum de fapt speram, în capătul de sud al secţiunii I (începînd cu cr. 8) a apărut complexul zidurilor şi turnurilor de apărare ale cetăţii.

În cr. 8—7 au apărut la adîncimea de 25—30 cm primele pietre (din partea demantelată a zidului), iar la 0,65 m faţa interioară (nordică). Faţa zidului este îngrijit lucrată, din pietre mari neregulate, dar fasonate. Pietrele sînt solid legate cu mortar. Zidul are o lăţime de 2 m. Pe faţa interioară, pînă la adîncimea la care am ajuns, nu a apărut încă nici o plintă şi nici baza zidului (fig. 6).

La exterior, în cr. 6—7, a apărut la adîncimi variabile datorită demantelării, între 1,21 m — 0,75 m, încă un puternic zid, din pietre mari şi mortar, asemănător şi lipit de primul zid de incintă (fig. 30); are o lăţime de 2 m.

Întrucît de la acest al doilea zid de incintă (incintă ce închidea desigur latura de sud a cetăţii), porneşte spre sud (dar nu exact perpendicular pe incintă) un zid puternic, construit din blocuri regulate, aşezate în rînduri orizontale suprapuse, legate cu mortar, am deschis în acest sector o altă secţiune, lată de 4,5 m şi lungă de 9 m, paralelă cu S I în aşa fel amplasată încît să cuprindă numai faţa exterioară a primei incinte. (SA).

Situaţia în S A este următoarea : Zidul de incintă (zidul *h*. — vezi fig. 26, 30) continuă în S A, cam la aceeaşi adîncime, pe o lungime de 8,20 m, după care se întrerupe. Întreruperea nu se datoreşte vreunei demolări ci ea a fost creată intenţionat, dovada acestui fapt fiind pe de o parte capătul zidului (sector *f* — fig. 22) ce a fost construit cu faţă dreaptă, regulată, din pietre fasonate, iar pe de altă parte nivelul bun de călcare *(f)* ce a apărut la adîncimea de 1,25 m faţă de sol. Zidul *h* este demantelat pe faţa sa de sud, exterioară (aprox. un rînd de pietre).

Un al doilea zid (y) de incintă, lat de aprox. 2 m, din piatră şi mortar, cu faţa exterioară (sudică) îngrijit lucrată, a fost adosat primul zid *(h)* fig. 30). El a apărut mult mai jos, la 0,90 m. În strînsă relaţie faţă de zidul de incintă *y* se află un turn de apărare (z) cu cele trei laturi ale sale. Ceea ce este interesant de relevat este faptul că laturile (z 1 şi z 3) nu sînt perpendiculare pe zidul *y*, fapt ce a făcut ca nici lungimea lor să nu fie egală (*z* 1 = 4,70 m, *z* 3 = 6 m, *z* 2 = 10,50 m pe feţele exterioare. Lăţimea = 2 m.

Turnul *(A)* are zidurile late de 1,75 m, lucrate cu îngrijire, cu feţele regulate, din pietre de dimensiuni mijlocii, fasonate.

Primul zid de incintă, *h*, poate fi raportat şi interpretat pe baza stratigrafiei din secţiunea I (cr. 8—9). Aşa cum bine se observă în fig. 6, zidul de incintă *h* pare să fi funcţionat pe toate nivelele din secţiunea I (cr. 8—9) adică nivele din sec. VI—VII e.n. Pe de altă parte, în profilul de vest al secţiunii I se observă, între N I şi N IV o porţiune (un fel de prag) de lut galben, foarte presat şi dur, care ni se pare a fi o groapă săpată de la nivelul I (sec. VI—VII), poate pentru fundarea zidului de incintă în această zonă. Oricum, zidul *h* de incintă a funcţionat în sec.

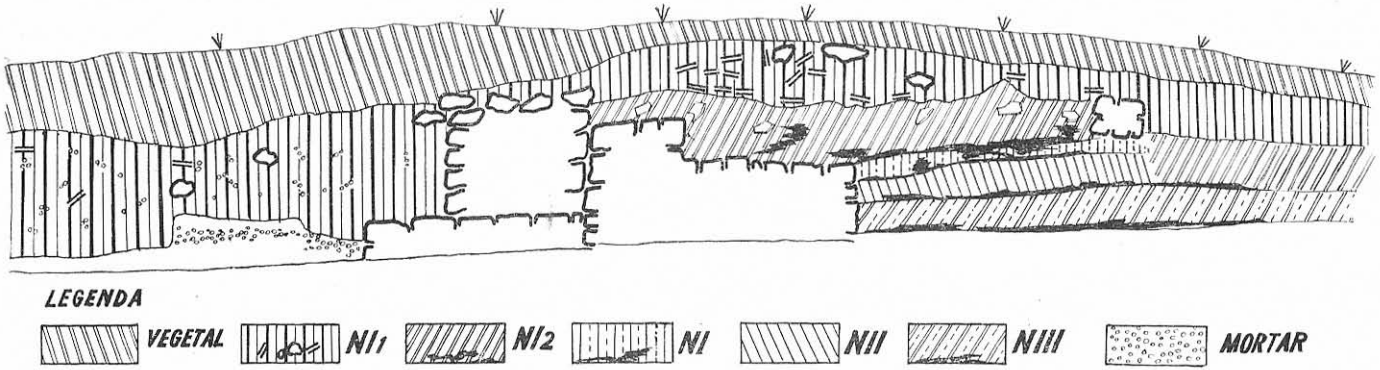
LEGENDA
VEGETAL
NI1
NI2
NI
NII
NIII
MORTAR

Fig. 31.

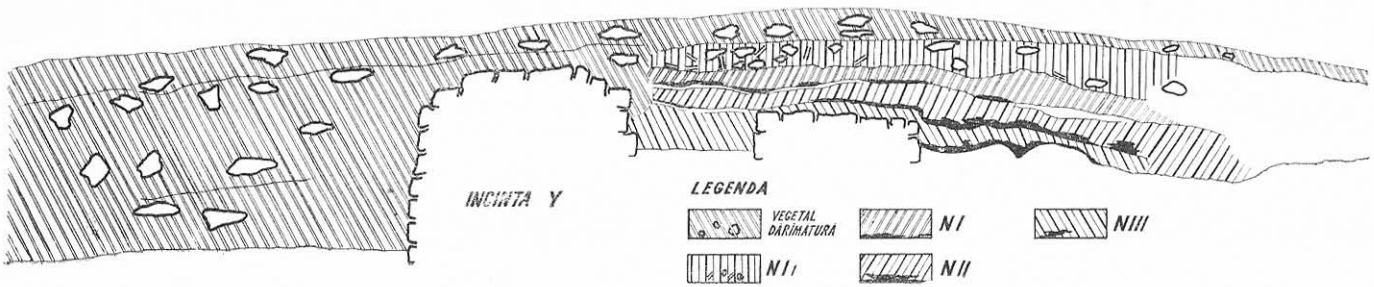
INCINTA Y
LEGENDA
VEGETAL DARIMATURA
NI
NIII
NI1
NII

Fig. 32.

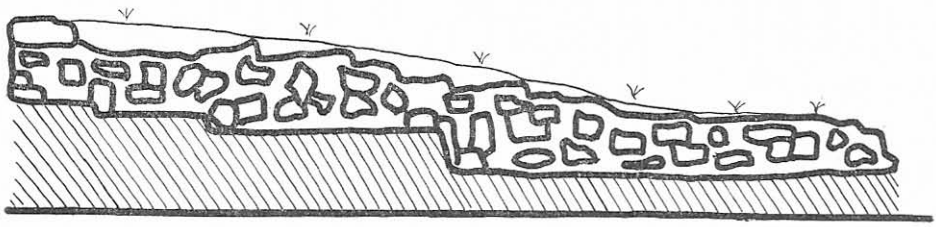

Fig. 33.

VI e.n. și la începutul sec. VII e.n. (nivelele din cr. 8—9), chiar dacă pentru ultima etapă de locuire din cetate nu putem susține o funcționare a zidului de incintă ca atare, deci cu scopuri de apărare pentru întreaga cetate, ci doar că unele porțiuni rămase în picioare sau pe anumite înălțimi, au fost folosite de ultimii locuitori ai cetății.

De asemenea, faptul că în suprafața *f* primul nivel descoperit (nivel la care zidul *h* funcționa) aparține sec. VI—VII, susține cele de mai sus.

Al doilea zid de incintă (al doilea în ordinea descoperirii) — *y* — împreună cu turnul *A*, formează un alt complex, sau mai bine zis o altă fază de construcție.

Am remarcat, mai întîi, că zidurile laterale ale turnului (Z 1 și Z 3) nu sînt adosate zidului y și nici nu sînt încastrate acestuia în momentul construirii lui, întrucît straturile de piatră nu se „țes" între ele, ci atît *z* 1 cît și *z* 3 au capetele construite special, cu atenție, cu fețe regulate și fasonate la verticală. Un alt element remarcabil este oferit de grosimea zidului *y* pe fața lui de sud — exterioară. Dacă în exteriorul turnului spre est și vest, zidul *y* depășește cu 40 cm colțurile zidurilor *z* 1 și *z* 3 (pentru o îmbinare cît mai rezistentă), în interiorul turnului zidul *y* e mai îngust, fața sa exterioară urmînd aceeași linie cu cea a fețelor capetelor lui Z 1 și *z* 3.

Concluzia care se impune după observarea cu atenție a elementelor constructive de mai sus, este că zidurile propriu-zise ale turnului, cu toate că formează un tot organic cu zidul de incintă **y**, zid care constituie cea de a patra latură a sa, au fost construite anterior zidului *y*. Altfel nu ne putem explica fețele perfect lucrate ale capetelor lui *z* 1 și *z* 3.

Considerăm în prezent că în caseta A există două complexe constructive, corespunzînd la două faze. Una este constituită din turnul de apărare cu zidul de incintă *y* și alta de zidul de incintă *h*. Turnul are și el două etape (desigur foarte apropiate în timp) ; mai întîi s-au ridicat zidurile turnului *z* 1, 2 și 3 și apoi zidul de incintă *y*, care închide turnul în partea de nord.

Să încercăm acum, ipotetic, să stabilim raportul cronologic între cele două complexe. În prezent, considerăm mai normal ca zidul *h* să fie posterior zidului *y* și turnului A. Avînd în vedere nivelele din aceas-

tă zonă sudică a cetății, cele două etape constructive nu puteau avea loc decît în intervalul dintre sec. IV și V e.n.

Este probabil ca în prima etapă să fi fost construit turnul A și zidul de incintă *y* (mai ales că e greu de presupus o incintă din sec. IV fără turnuri) și ulterior, după o foarte probabilă distrugere a incintei (marele incendiu de pe N III, deci din prima jumătate a sec. IV ?), vechea incintă *y* să fi fost *întărită prin dublarea ei cu zidul h, pe o anumită porțiune* (de exemplu pînă în suprafața *f*), *în interiorul cetății*.

În secțiunea II, zidul de incintă a fost descoperit în cr. 17, în capătul de vest al secțiunii, abia la adîncimea de 1,18. Pînă la această adîncime a fost demantelat (groapa pentru scoaterea pietrei pornește de la suprafață), în orice caz într-o epocă ulterioară ultimelor urme de viață antică.

Dispunem de unele indicații stratigrafice. Zidul are la baza sa o plintă, ce se află dedesubtul primului nivel de pe pămîntul viu, nivel care ajunge pînă la fața regulată a zidului, peste plinta acestuia. Și celelalte două nivele ulterioare ajung linear pînă la incintă. Deci, zidul de incintă surprins în secțiunea II, a fost construit (inițial, fără a exclude posibilitatea unor refaceri și etape ulterioare) în secolul al II-lea. Aceasta este singura ipoteză la care ne putem opri în prezent.

În secțiunea III (aici încă nu am ajuns la pămîntul viu), lucrurile se dovedesc a fi ceva mai complicate. Zidul are o lățime de 2 m, demantelat la exterior, rămînînd doar o mică porțiune din fața sa exterioară. În interior, după tehnica de construcție, deosebim trei faze cronologice.

Prima fază este reprezentată de o plintă largă de 0,40 m, construită din pietre neregulate, colțuroase, lucrată cam neglijent. În profilul de sud, (fig. 10) nivelul VIII (sec. II—III e.n.) trece peste plintă, dar în profilul de nord al secțiunii, acest nivel se oprește în fața plintei. Drept urmare, deocamdată, datăm prima fază a incintei din această zonă în sec. II e.n., contemporan cu N IX.

A doua etapă a incintei, cu fața interioară ceva mai regulată și mai netedă, asemănătoare cu zidul *h* din secțiunea I și cu zidul de incintă din secțiunea II (de la plintă în sus), are o înălțime de 1,50 m. În profilul de sud (fig. 10) singurul nivel ce ajunge nestingherit la incintă este N VIII (sec. II—III), următoarele nivele fiind întrerupte sau de groapa cu mortar sau de răzuirea și nivelarea de la N IV (sec. V e.n.). În profilul de nord (fig. 9) nivelele sînt întrerupte de o groapă ce are la fund lut galben-cenușiu și apoi mortar dens. Oricum, datarea celei de a doua faze este posterioară sec. II. Construirea ei poate fi plasată între sec. II—III și sec. V e.n. (groapa cu mortar aparține nivelului IV, ea mergînd în profilul de nord pînă la plinta inferioară). În orice caz, N IV reprezintă un moment constructiv, indicat atît de răzuirea nivelelor anterioare și de crearea unui nivel la orizontală, dar și de groapa cu mortar de lîngă incintă ce taie nivelele anterioare, așa că cea mai plauzibilă datare pentru cea de a doua refacere a incintei în secțiunea III este sec. V e.n. Să nu uităm însă că nivelele anterioare au fost tăiate și nivelate în acest moment, tot așa după cum au fost întrerupte de groapa de construcție a bazei zidului, ceea ce lasă loc pre-

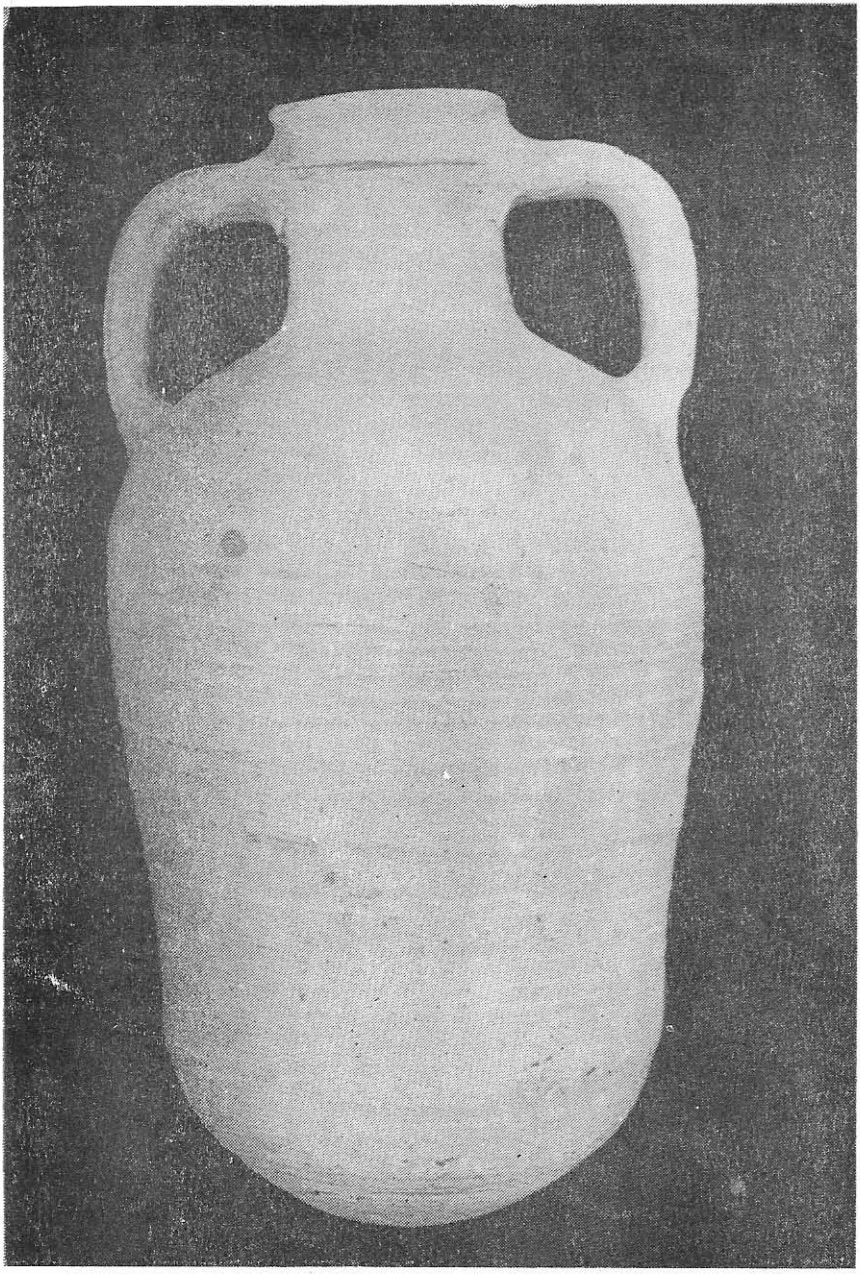

Fig. 34. Amforă sec. VI.

supunerii și unei alte faze, posterioare sec. II—III, dar anterioare sec. V e.n., adică sec. IV (sau chiar III).

Cea de a treia porțiune și etapă a zidului este și cea mai frumos lucrată, din rînduri suprapuse, de blocuri mici, tăiate regulat. (fig. 16). În secțiunea III, această fază aparține celei de a doua jumătăți a sec. VI e.n., întrucît N II, nivel de lut galben trece peste a doua plintă, pînă la fața zidului. Crearea lui N II a urmat momentului de distrugere și incendiu de pe N III.

Pentru o mai bună identificare a etapelor incintei ar fi poate necesar să ne amintim faptul că inscripții funerare (prezentate la începutul acestui articol) din sec. IV, au fost utilizate, mai tîrziu, ca piatră de construcție la ziduri. Am dispune prin urmare de dovada unor refaceri fortuite *post sec. IV* deci în sec. V sau chiar în sec. VI e.n., într-o epocă cînd amintirea decedaților s-a șters.

*
* *

Între cele trei secțiuni executate, există în general asemănări în ceea ce privește stratigrafia dar și unele deosebiri.

În secțiunea I, pămîntul viu a apărut la mai mică adîncime (comparativ cu secțiunile II și III), după patru nivele, în timp ce în celelalte am întîlnit nouă și zece nivele. În S I, cele trei nivele generale, ale secolului VI, se suprapun sau pămîntului viu (lîngă zidul de incintă) sau unui nivel din sec. IV. Într-un singur loc, nivelul din sec. IV este întrerupt de locuința-bordei cu nivele de la sfîrșitul sec. IV— sec. V e.n. De asemenea, tot ca un specific al secțiuni I este si faptul că aici, lîngă incintă mai ales, am întîlnit *nivele sigure de sec. VII e.n.*

Din observațile stratigrafice ale secțiunii I ar rezulta că în zona de lîngă incinta sudică a Sacidavei s-a locuit abia la sfîrșitul sec. III și începutul sec. IV, moment după care se constată o întrerupere, cu singura excepție, dar izolată, a nivelelor din locuința-bordei, care leagă firul continuității în zonă.

Deci, în S I, din sec. II și III nu există nici o urmă, iar în sec. IV—V nu toată aria a fost locuită ci numai anumite locuri, izolate, sporadice. Singurele nivele continue sînt cele ale secolului al VI-lea.

Ceea ce aseamănă mai cu seamă cele trei secțiuni sînt tocmai aceste trei nivele din sec. VI. Primele trei nivele cu straturile lor sînt identice ca structură și compoziție. De remarcat în toate secțiunile, că N I are o extrem de mare cantitate de pietre prăbușite, că N II este din lut galben dur și că N III a fost distrus printr-un puternic incendiu.

În secțiunile II și III, nivelele continuă pînă la numărul de zece și respectiv nouă (în S III nu am ajuns încă la pămîntul viu).

În genere, datele sînt relativ asemănătoare. Nivelul IV este databil în sec. V (de fapt la fel si cu S I), N V în sec. IV—V, N VI în a doua jumătate a sec. IV, N VII în prima jumătate a sec. IV. Numai că în S III, secolul IV are un singur nivel.

De aici în jos, cu toate că în ansamblu N VIII, IX și X aparțin epocii romane tîrzii, secolelor II—III, unele deosebiri de detaliu pri-

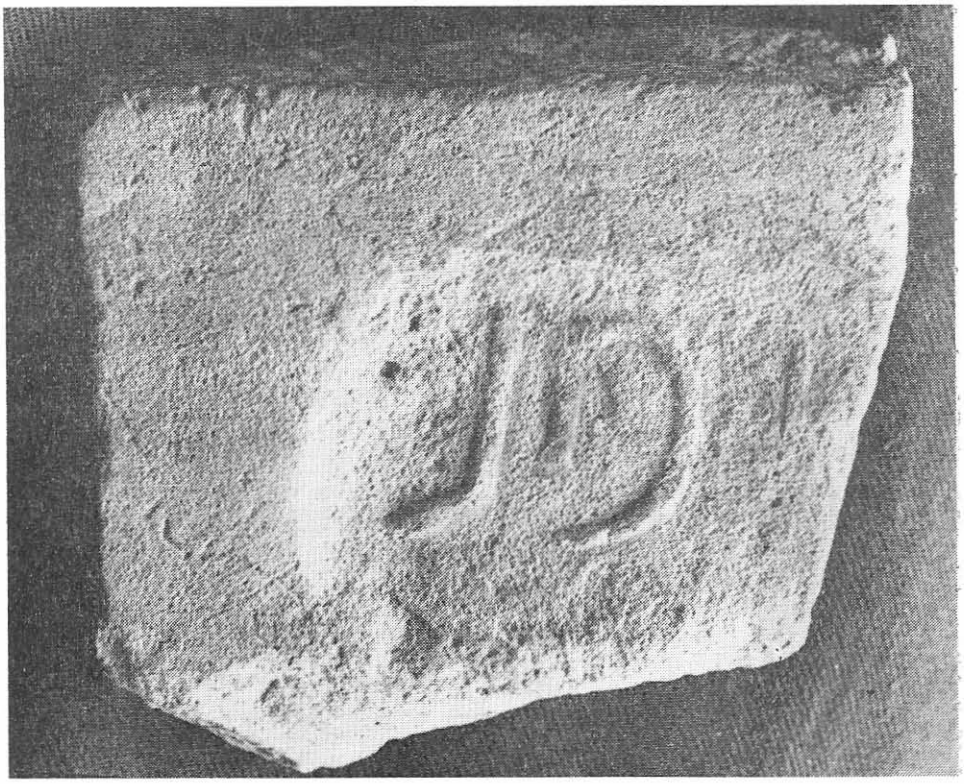

Fig. 35. Cărămidă cu ştampila I CIL

vind datarea nivelelor există. Poate că aceasta se datoreşte insuficienţei cercetărilor în etapa actuală.

În S II şi S III, nivelele IV, V şi VI (iar în S I, N V şi VI) sînt mult mai subţiri, cu refaceri la intervale poate mai scurte, cu lutuieli subţiri. Pe nivelele IV şi V se constată straturi de arsură, înguste şi *nu continue*, ci doar pe anumite porţiuni. Tot pe nivelele secolelor IV şi mai ales V se constată şi numeroase concludente indicii de reconstrucţii : straturi groase de mortar, pavaje de piatră şi de cărămidă, răzuirea şi orizontalizarea terenului (în S III). La acestea putem adăuga şi dovezile de refacere a incintei în aceeaşi perioadă (sec. V) constatate în secţiunea III.

Pentru nivelele sec. IV şi V din secţiunea I nu dispunem de datele amintite mai sus.

Deosebiri există şi între secţiunea II şi III în ceea ce priveşte nivelele inferioare, romane tîrzii. În secţiunea II, pe aceste nivele nu se constată urmele vreunui incendiu mai mare, pe cînd în secţiunea III, lîngă zidul de incintă se constată o extrem de puternică distrugere şi incendiere pe nivelul VIII, datat deocamdată în sec. III e.n. Această

distrugere pare chiar mai teribilă decît cea de pe N III (la începutul sec. VI), dar ea nu a afectat întreaga cetate.

Deosebiri evidente se observă și în aceeași secțiune, de la un profil la altul, ce se explică prin panta deosebit de accentuată de la sud la nord, amănunte pe care le-am subliniat mai sus în capitolele respective.

Concluzii.

Așa cum se obișnuiește, vom încerca și noi cîteva interpretări cronologice și istorice, pornind de la stratigrafie.

Cele mai vechi nivele de viață la Sacidava sînt cele din sec. II e.n. Viața a continuat, secol de secol, pînă la sfîrșitul sec. VI e.n. și începutul sec. VII e.n., cu distrugeri și refaceri repetate, unele generale pentru întreaga cetate, altele valabile numai pentru o anumită zonă a cetății.

Pe lîngă zidul de incintă de pe latura de vest, unde este probabilă o fază de construcție din sec. II e.n., aceluiași secol trebuie să-i atribuim edificiul de mari proporții dovedit de puternicul zid de piatră și mortar, (deocamdată a fost descoperit doar un colț al său) din secțiunea III (fig. 16).

Ridicarea castrului roman la Sacidava, *în sec. II e.n.*, ne apare în deplină concordanță cu situația Dobrogei în acea vreme. Veacul al II-lea (epoca lui Traian), este unanim considerat drept momentul organizării militare a limesului dobrogean, prin refacerea și fundarea castrelor pe malul drept al Dunării de Jos [31]. Castrul de la Carsium a fost refăcut la 103 e.n. [32]. Primul castru de la Capidava (prima fază constructivă) a fost construit la începutul sec. II e.n. [33]. La Dinogeția, cel mai vechi nivel roman aparține secolului al II-lea [34] și se pare că a existat o veche incintă, anterioară sec. IV, foarte probabil din sec. II e.n. [35]. Și la Histria, secolul al II-lea reprezintă un moment deosebit, concretizat în construirea incintei de la sfîrșitul sec. I și începutul sec. II e.n. [36], ca și prin ridicarea unor mari edificii, precum termele de la E.R. [37].

Analogiile se pot înmulți, ne întoarcem însă la Sacidava, a cărei existență ca fortificație romană pe limes anterior sec. al III-lea, este dovedită și de inscripția de pe miliarul descoperit la Rasova, discutat la începutul acestui articol.

---

[31] R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 120—122. Gr. Florescu, *Capidava*, vol. I, 1958, p. 9.

[32] V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, seria II, tom. XXXV, p. 480—489.

[33] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 66—72.

[34] *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164.

[35] *Materiale*, VIII, 1962, p. 686.

[36] *Histria*, vol. I, 1954, p. 285—293.

[37] Al. Suceveanu, în *Dacia*, XIII, NS, 1969, p. 331—340.

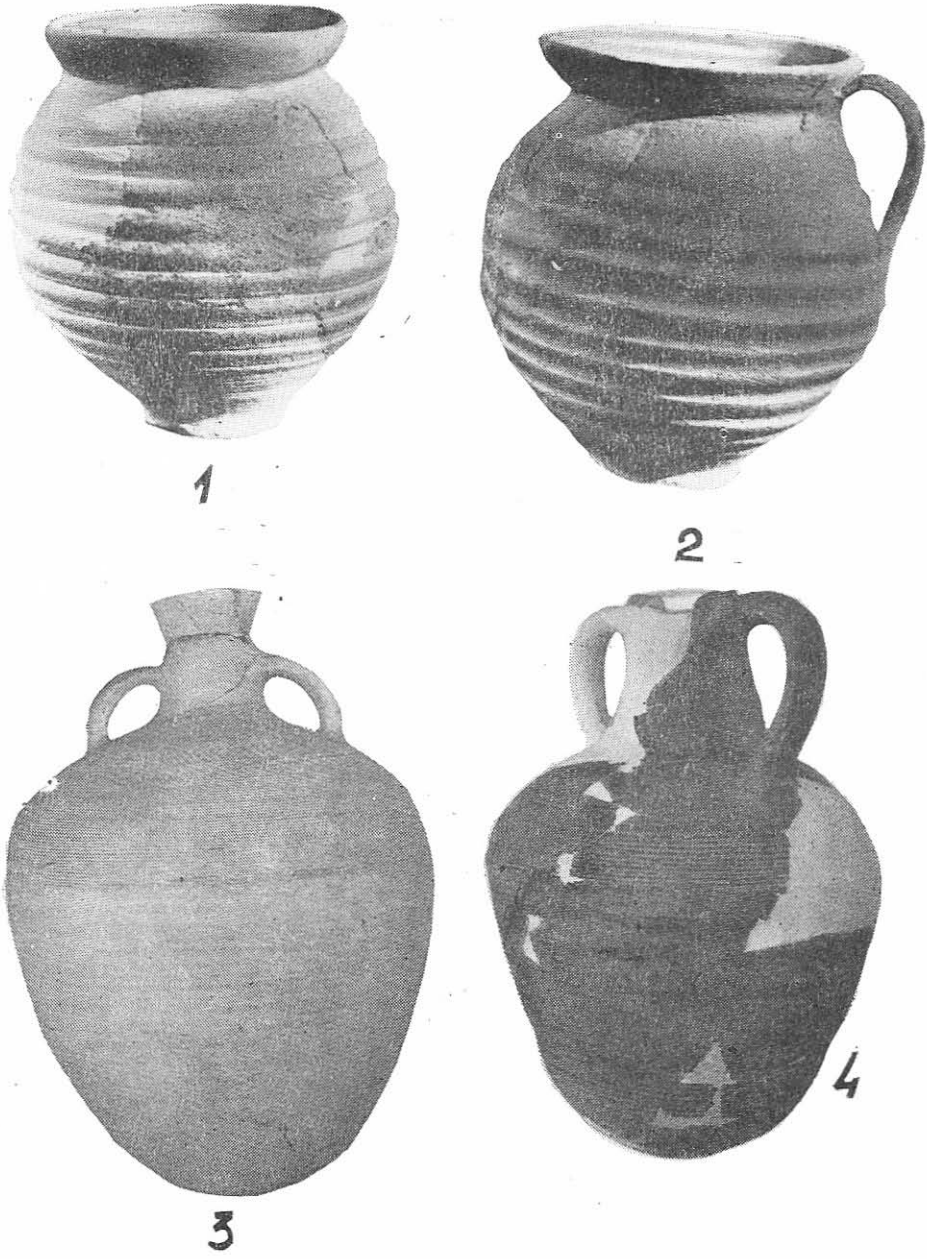

Fig. 36. 1, 2 = sec. III. 3 = sec. VI. 4 = sec. V.

Ceea ce este interesant este faptul că în sec. II nu constatăm nici un incendiu la Sacidava, la fel ca la Dinogeția, și nu ca la Histria — unde invazia costobocilor a fost din plin resimțită [38].

Un mare incendiu și o teribilă distrugere este marcată în S III, pe nivelul VIII, deci în sec. III e.n. În sudul cetății (în S II) acest eveniment nu a lăsat nici o urmă, ceea ce duce la opinia că distrugerea din sec. III nu a afectat toată cetatea ci numai unele zone, și acestea poate numai lîngă zidurile de incintă mai greu încercate de eventualul atac din afară. Numai cu titlu de ipoteză punem acest eveniment pe seama atacurilor unor invadatori ai Dobrogei romane în sec. III, poate atacurile gotice (sau carpo-gotice) de la mijlocul veacului al III-lea, atacuri ce au lăsat urme și amintiri atît în așezările și cetățile atacate, cît și în izvoarele literare și epigrafice [39].

De notat că și în alte centre de pe limes, nivelele primei jumătăți a secolului al III-lea cunosc un sfîrșit violent. Astfel, la Dinogeția s-a constatat o mare distrugere la mijlocul sec. III, atribuită atacurilor gotice. Evenimentul nu se înregistrează însă la Capidava.

Viața s-a refăcut [40] și a continuat, eforturile constructive fiind indicate de elementele arheologice de pe nivelele din secolul IV și apoi, mai cu seamă, din secolul V e.n. Sfîrșitul secolului V este și el martorul unor refaceri dar și a unor incendii suficient de puternice.

În veacul IV a avut loc demantelarea zidului timpuriu din cr. 3 al secțiunii III (stratul de mortar de pe N VI), a avut loc o presupusă refacere a incintei de pe latura de vest (S III). În plus, constatăm pentru începutul sec. IV e.n. extinderea nivelului de bogată locuire și în zone nelocuite anterior (S I) și construirea unei incinte pe latura de sud, (zidul *h* din S I). Situația din S I duce, în stadiul actual, chiar la presupunerea unei extinderi a cetății spre sud în cursul sec. IV, extindere ce a determinat ridicarea unei noi incinte.

Faptele constatate la Sacidava confirmă datele generale ale epocii secolului IV e.n. de pe întreg teritoriul Dobrogei și mai cu seamă de pe limesul dunărean. Reorganizarea generală a limesului și a provinciei în perioada Dioclețian—Constantin este un fapt bine cunoscut [41].

Așa cum am arătat la începutul lucrării, izvoare literare și mai ales epigrafice atestă staționarea în sec. IV, în castrul de la Sacidava, a unor unități militare cum ar fi *cuneus equitum scutariorum* sau un detașament al *legiunii a II-a Herculea*.

O mare refacere din sec. IV (dar a doua jumătate) a fost notată la Capidava [42]. De asemenea, la Dinogeția a avut loc în sec. IV o maximă

---

[38] *Ibidem*.

[39] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 242—249. Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 340 și 364.

[40] O dovadă a refacerii cetăților romane de pe limes, în special a Sacidavei, la mijlocul sec. III, poate fi considerat și stîlpul miliar descoperit la Rasova și datat între 249—251, în vremea lui Decius, împărat numit în unele izvoare „*reparator disciplinae militaris*" (*CIL*, III, 12351).

[41] I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 371—378.

[42] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 72.

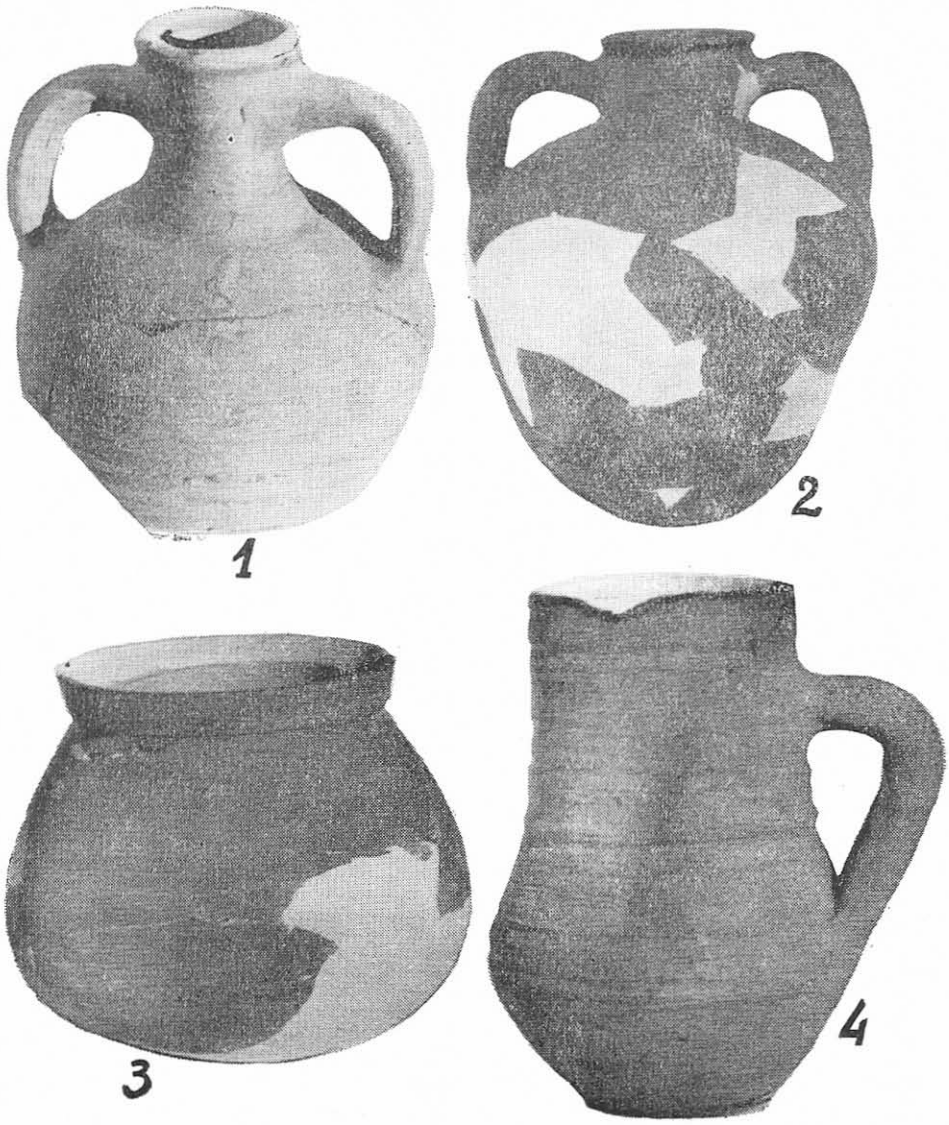

Fig. 37. 1 = amforă sec. VI, cu inscripția roșie. 2 = ulcior amforoidal cu umbo și ornament incizat în val, sec. V. 3 = sec. III—IV. 4 = sec. IV.

dezvoltare[43]. Ca să nu mai amintim de ceea ce înseamnă acest secol pentru Tropaeum Traiani sau Histria.

De remarcat că la Sacidava se constată și urme de incendiu spre sfîrșitul veacului IV, dar nu ca o caracteristică generală (numai în S II).

[43] *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164. *Materiale*, VI, p. 641.

Dezvoltarea din sec. IV cunoaște un sfîrșit violent și la Dinogeția, înregistrat arheologic atît în interiorul cetății [44] cît și în exteriorul incintei [45]. Sfîrșitul secolului cunoaște un puternic incendiu și la Tropaeum Traiani [46].

Așa cum am văzut, secolul al V-lea se dovedește o epocă de repetate reconstrucții, concretizate în aspectele și caracteristicile nivelelor IV și V.

Subliniem mai întîi că nicăieri în Dobrogea [47] secolul al V-lea nu apare (din punct de vedere stratigrafic și arheologic) cu atîta claritate și atît de convingător și de consistent — ca la Sacidava. Este un rezultat a cărei vădit de deosebită însemnătate pentru Dobrogea arheologică este evidentă, nefiind aici cazul să-l demonstrăm noi, mai ales că viitorul va asigura locul de merit al Sacidavei în istoria cercetărilor epocii romane și a *limes*-ului danubian (măcar datorită descoperirii și elucidării stratigrafice a acestui secol).

Secolul V se arată a fi, din punct de vedere stratigrafic, strîns legat de sec. IV și mai ales de perioada de trecere, sec. IV—V. Remarcăm în plus față de cele notate mai sus, legătura ce trebuie făcută *între* N IV și N V (cu „pragul" de lut galben) din cr. 8—9 a secțiunii II *cu* N IV și V (cu stratul de lut galben) din cr. 19 — secțiunea I și cu relația stratigrafică dintre locuința-bordei (cr. 16—18) și nivelul imediat anterior. Nivelele secolului V (N IV și N V) au, în anumite zone (*mai cu seamă N IV* din S III, dar și N IV și V din 9—10 — S II), straturi puternice de arsură și cenușă, ceea ce marchează la sfîrșitul sec. V, *la Sacidava*, un moment de grea încercare.

Deci la Sacidava, veacul al V-lea al erei noastre se vădește o epocă de frămîntări, cu reconstrucții dar și distrugeri violente. Este vremea cînd teritoriul Dobrogei cunoaște incursiunile hunilor dar și ale triburilor germanice [48].

Specific este și tabloul vieții cetății în sec. VI e.n. El s-a desfășurat de-a lungul a trei etape, în mod uniform pe toată aria așezării, concretizată în identitatea celor trei nivele (N I, II și III).

Începutul sec. VI se caracterizează prin eforturi constructive: zidul absidal din cr. 11—12 — secțiunea II și mai ales marea locuință cu baze de coloană și ziduri de pe N III — secțiunea I. Această viață înfloritoare de la începutul sec. VI va fi întreruptă cu brutalitate printr-un mare incendiu soldat cu distrugerea construcțiilor de pe N III ce nu s-au mai refăcut (ne referim la o refacere pe același loc, pe aceleași temelii). De remarcat că N III din cr. 16—18 nu are urme de incendiu.

[44] *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164.

[45] *Materiale*, VII, p. 592—594.

[46] E.g. în sectorul de sud. Informație R. Ocheșeanu.

[47] Un strat din sec. V, apoi nivele de incendiu, au fost descoperite mai întîi la Dinogeția (*SCIV*, V, 1954, p. 162—164; *Materiale*, VII, 1961, p. 586—587 și p. 592—594), apoi la Histria (Al. Suceveanu și C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane tîrzii în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central*, în *Pontica*, vol. IV, 1971, p. 167—68). Un nivel din sec. V se pare că a fost surprins și la Tropaeum (informație R. Ocheșeanu).

[48] I. Barnea, *op. cit.*, p. 406—509.

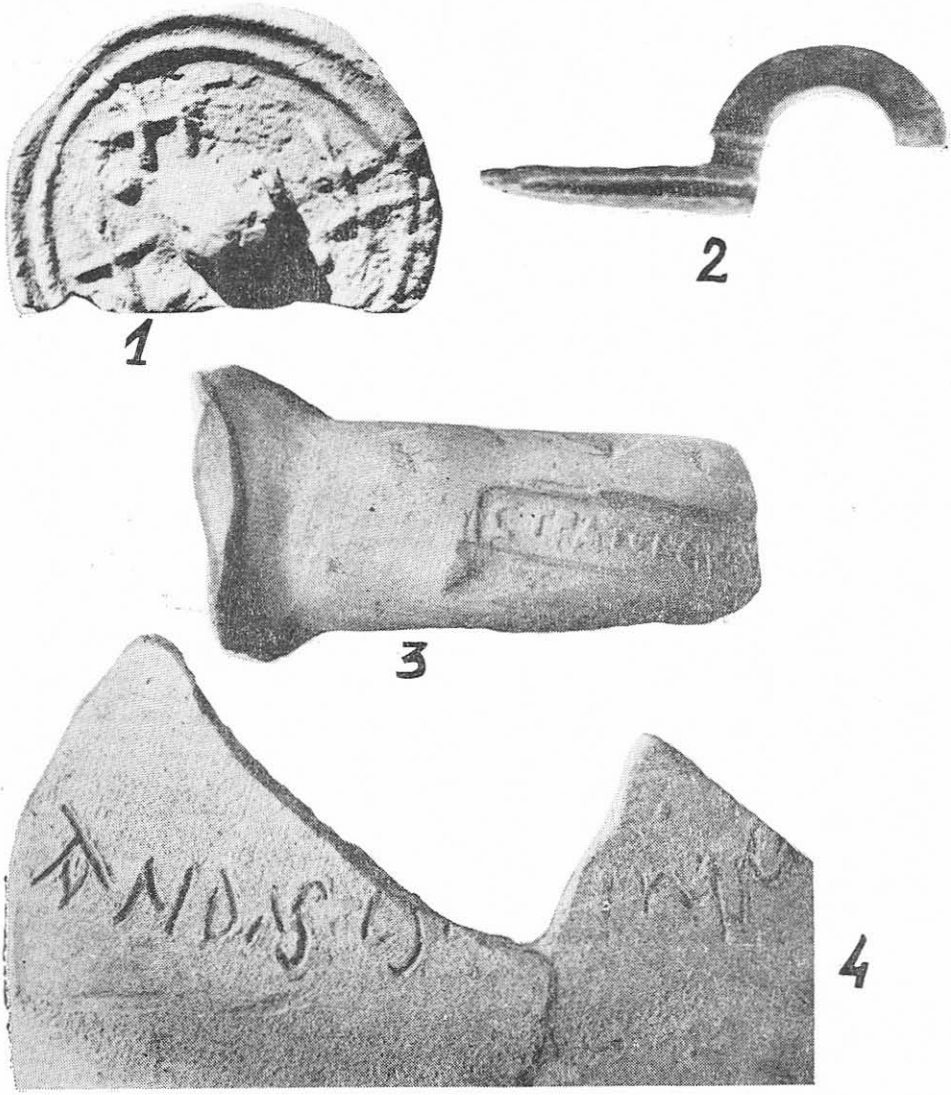

Fig. 38. 1 = capac de amforă. 2 = fibulă de bronz, sec. IV. 3 = toartă ştampilată de amforă, sec. V. 4 = fragment de ulcior cenuşiu cu inscripţie în limba greacă, sec. VI.

Acest al doilea moment de grea cumpănă în viaţa antică a Sacidavei (după cel din sec. III) se datoreşte desigur, avînd în vedere proporţiile catastrofei ce nu s-ar putea altfel explica, unui viguros şi pustiitor atac venit de dincolo de Dunăre.

Epoca de reînflorire generală, reflectată de nivelul III de la Sacidava trebuie explicată prin măsurile de refacere, îndreptate în speță asupra limesului, acțiune începută în vremea împăratului Anastasius (491—518) [49].

Reconstrucția pornită sub Anastasius este atestată în mai multe centre ale Dobrogei: Histria [50], Dinogeția [51], Capidava [52], Tomis [53]. Această operă va fi continuată în vremea lui Iustinian [54].

În stadiul actual, considerăm că dezvoltarea reflectată de nivelul III, ca și refacerile incintei, au început la Sacidava în timpul lui Anastasius, continuînd sub Iustinian (poate multe lucrări de mai mare amploare la incintă, e.g. turnul A de pe latura de sud).

Epoca se termină brusc, violent, printr-un puternic general incendiu.

Distrugeri violente au suferit, la mijlocul veacului VI, și alte centre ale Dobrogei, cauzate de incursiunile kutrigurilor, aliați cu bulgari și slavi [55]. La Dinogeția, un strat masiv de arsură, atestă marea lovitură primită de cetate la sfîrșitul domniei lui Iustinian [56]. În sectorul central al Histriei, cel de al IV-lea (VI 1), nivel, datat între 527—544, epocă de mare dezvoltare (analog cu N III la Sacidava) a sfîrșit violent printr-un puternic incendiu [57].

Nivelul al II-lea de la Sacidava se poate data cu ajutorul descoperirilor monetare, care acoperă perioada de la Iustin II — Sofia (573—75) pînă la Mauriciu Tiberiu (599/600). Astfel, că sfîrșitul violent al lui N II trebuie raportat la evenimentele din jurul anilor 602—603. Evenimentele din anii 586—87 nu au zguduit Sacidava.

N I, ultima perioadă generală la Sacidava, trebuie plasată nu *post* 587 ci *post* 603, pînă pe la 614.

Înainte de a încheia, subliniem din nou faptul descoperirii la Sacidava a două bune nivele (N I 1 și N I 2) și a unor construcții relativ circulare de piatră aparținînd secolului al VII-lea e.n., ceea ce dovedește că viața a continuat în cetate, însă izolat și sporadic, numai în anumite zone, mai cu seamă pe lîngă zidurile de incintă. De remarcat că absolut *toate materialele arheologice descoperite pe aceste ultime nivele ale Sacidavei din sec. VII* (în primul rînd ceramica) *sînt identice cu cele descoperite pe cele trei nivele ale secolului VI e.n.*, ceea ce

[49] *Idem*, p. 409—411.

[50] V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 701. Em. Popescu, *O inscripție de la Anastasius I descoperită la Histria*, în *Studii Clasice*, VIII, 1966, p. 197.

[51] *SCIV*, II, 1, 1951, p. 33. *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 168. *Materiale*, VI, 1959, p. 646. I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius I*, în *Dacia*, NS, IV, 1960, p. 365—367.

[52] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 722.

[53] I. Barnea, *op. cit.*, p. 367—373.

[54] *Din istoria Dobrogei*, II, p. 421—429.

[55] *Idem*, p. 429—431.

[56] *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164; *Materiale*, VII, 1961, p. 592—594; cf. și *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 429—430, fig. 27.

[57] Al. Suceveanu și C. Scorpan, *op. cit.*, p. 164—67.

dovedește continuitatea vieții, în conținut și în forme romane tîrzii (romano-bizantine). Nici un indiciu și nici o urmă nu au fost descoperite la Sacidava, care să poată fi puse pe seama unei populații străine, de migratori. (vezi și fig. 24—32).

Materiale arheologice

Dintre numeroasele materiale arheologice descoperite, ne oprim foarte sumar, numai asupra unora, cu un caracter special.

— Amforă din sec. V, tip inedit (vezi în text, la S II, p. 288) — fig. 36/4.

— Amforă din sec. VI, fig. 36/3.

— Amforă din sec. VI, fig. 34.

— Ulcior-amforoidal, din pastă cenușie, gît cilindric scurt și larg, două toarte în torsadă, corp bombat și fund plat cu „*umbo*". Pe umăr este ornamentat cu o incizie vălurită (fig. 37/2). Formă inedită a ceramicii cenușii. Descoperit pe nivelul sec. V în S VII L.

— Toartă de amforă, stampilată (ΣΤΡΑΤΟΝΕΙΚΟΥ). Aparține unei amfore de tip romano-bizantin, descoperită pe nivelul sec. V în S. III. (fig. 38/3).

— Opaiț descoperit în S I pe nivelul sec. IV. Un tip inedit (A), încă necunoscut (vezi în text, p. 278).

— Opaiț acoperit cu smalț verde oliv, lucrată la roată, sec. IV.

— Un capac de amforă, ornamentat cu tiparul. (fig. 38/1).

— Fragment ceramic cenușiu, descoperit pe nivelul III — sec. VI. Pe umăr, vasul avea o inscripție incizată, în limba greacă, din care se mai păstrează doar o parte. (fig. 38/4).

— Fragment de cărămidă, cu stampila în negativ (I CIL) — fig. 35. Această descoperire, de o deosebită însemnătate, ar putea atesta un detașament din *Cohors I Cilicum*, la Sacidava, în sec. II e.n., ceea ce ar schimba unele opinii referitoare la prezența și mișcările acestei unități militare în Scythia Minor.

Addenda.

În campania din 1972, săpăturile ne-au oferit confirmarea ipotezelor și observațiilor notate în raportul de mai sus.

Am ajuns la dezvelirea incintei de sud pe o lungime de peste 40 m și a unui turn (A), fig. 30). Secțiunile stratigrafice intramuros și extramuros au confirmat datarea în sec. IV a construirii turnului A și a incintei Y, care au funcționat pînă în sec. VI (cu refaceri), cînd, pe o lungime de 20 m, s-a adosat incinta h, în interiorul cetății.

A fost descoperită o construcție cu ziduri de mortar și piatră rectangulară, cu o orientare urbanistică cu totul deosebită (fig. 30), a cărui colț de sud a fost tăiat în momentul construirii incintei Y (deci datare anterioară sec. IV ?).

În ceea ce privește sec. VII, fapte excepționale au apărut în secțiunea d. (fig. 24—26). Aici, peste incinta h, demantelată (deci cetatea nu mai era apărată de ziduri), au fost descoperite ziduri de piatră legate cu pământ, fără fundație, de la o locuință cu două nivele (desigur, ulterioare lui N I propriu-zis). Un alt nivel de locuire, ulterior locuinței cu ziduri, este marcat de un pavaj de cărămizi înconjurat de un zid rudimentar și neregulat, fără fundație, totul trecînd exact peste incintă.

DIE ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN VON SCIDAVA.

Zusammenfassung

Im süd-westlichen Teil der Dobrudscha (Gegend Adamclisi), zwischen Rasova und Dunăreni, auf einem hohen Berg. der Musait benannt ist, auf dem rechten Ufer der Donau, wo man früher die Überreste einiger Mauer sah und wo der Zufall einige Inschriften ans Licht brachte, wurde Sacidava identifiziert.

Der Name von *Sacidava* ist uns aus den altertümlichen literarischen Quellen bekannt. In *Notitia Dignitatum* wird Sacidava als Ortschaft angezeigt wo *Cuneus equitum scutariorum* — der südlichste Kawallerietruppenverband aus der Provinz Scythia hielt, der zwischen *Cuneus equitum stablesianorum* von Sucidava situiert war — im Süden (das sei der nördlichste Truppenverband vom Limes aus Moesia Secunda) und *Cuneus equitum Solensium* von Capidava — im Norden.

Bei Procopius erscheint die Ortschaft als Skedeba.

Im Jahre 1964 wurde in Rasova (12 Km. südlich von Axiopolis — Cernavoda) ein Kalkmeilenstein mit einer vollständigen Inschrift entdeckt. Der Meilenstein wurde zur Zeit des Kaisers Decius gerichtet (249—251) und, was wesentlich ist, er zeigt die Entfernung von *4000 Schritte von Sacidava* (d. h. genau 7 Km die Rasova von Musait trennen). Diese Entdeckung klärt endgültig das Problem der Sacidava.

Die Ausgrabungen von Sacidava bieten uns Daten und genügende Beweise für die Erläuterung einiger stratigraphischen historischen Aspekte des Donaulimes und sogar der ganzen römischen Dobrudscha.

Die altertümliche Siedlung von Sacidava wurde nicht von Siedlungen und Nekropolen der nachfolgenden Epochen oder von Landwirtschaft oder von modernen Bauten gestört, das bis jetzt der einzige Fall auf dem *Limes* der Dobrudscha ist.

Die von den Forschungen von Sacidava hervorgehobenen Hauptprobleme, die neu und bedeutsam für den *Limes* aber auch für die ganze Scythia sind, sind die Probleme bezüglich auf das Ende des 4. Jahrhunderts, der entscheidende Beweis des 5. Jahrhunderts und der Kontinuität ins 7. Jahrhundert. Wir werden insbesondere diese Probleme behandeln.

Zuerst stellen wir im Allgemeinen und sehr kurz die stratigraphische Situation in Sacidava dar. Auf einer Tiefe von 3,50—4 m. gibt es zehn Niveaus des altertümlichen Lebens, vom 2. Jahrhundert bis zur ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts. u. Z.

Die stratigraphisch-chronologische Aufeinanderfolge ist, im grossen Ganzen, in allen ausgeführten Sektionen ähnlich ; es gibt aber auch manche Unterschiede, manchmal genügend hervorgehoben.

In der ersten Sektion gibt et die folgende stratigraphische Situation :

Das älteste Niveau über dem unfruchtharen Boden, ist vom 7. Niveau dargestellt das am Ende des 3. Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts datiert werden kann. In den Karos 16—18 wurde das 7. Niveau (N) gebrochen und es wurde, im unfruchtbaren Boden, eine leicht vertiefte Wohnung gegraben. Diese Wohnung war auf Dauer von zwei sukzessiven Niveaus (N VI und N V) tätig und

kann am Ende des 4. Jh. und zu Beginn des 5. Jh. datiert werden. Es folgt N IV, im 5. Jh. datiert, — eventuell die zweite Hälfte. Endlich, auf der ganzen Länge der Sektion wurden die drei Niveaus des 6. Jh. entdeckt: N III, N II und N I.

Als Schlussfolgerung, in der jetztigen Lage der Ausgrabungen, ist die stratigraphische Situation in der ertsen Sektion folgende: N VII aus den Karos 10—11 stellt das älteste Niveau dar und das gleich mit der gelben Schicht aus dem Karo 15 ist, das am Ende des 3. Jh. und am Anfang des 4. Jh. datiert werden kann. Nachher folgen N VI und N V aus den Kr 16—18 (Hütte-Wohnungen), die am Ende des 4. Jh. und am Anfang des 5. Jh.u.Z. datiert werden können, dann N IV aus den Kr 16—18 aus dem J. Jh., eventuell die zweite Hälfte, danach folgen die Niveaus aus dem 6. Jh.: N III, N II und N I, die ununterbrochen auf der ganzen Länge der Sektion sind.

In den ersten drei Niveaus (I—III), einschliesslich N I_1 und N I_2, wurde eine grosse Quantität Keramik (fragmentarisch) entdeckt, sie hat einen einheitlichen Charakter und gehört nur der spät-römischen Epoche: die typischen Amphoren mit relativ zylinderförmigem oder trichterförmigem Hals, mit hervorragendem Körper (Bauch) und mit tiefen, gespitzten, parallelen, wellenförmigen und waagerechten Riefen (die wellenförmigen Riefen sind überwiegend), Amphoren aus gelb-sandfarbener Paste, poriger Paste mit kurzem Hals und hervorragendem Körper, mit entfernten, hevorgehobenen Streifen (Rippen), manchmal mit Inschriften mit roter Farbe; „Küchen"-Keramik, beige-weisslich mit starken Brandspuren, rein gelbliche Keramik, graue Keramik, späte, rote Keramik, Amphoren mit verlängertem Körper mit Kanneluren, die an der Oberfläche mit einer dicken weissen Farbe bedeckt sind. Was eigentlich diese Erdschichten charakterisiert ist die grosse Proportion (80 %) der Amphoren mit wellenförmigen und parallelen Riefen, der Amphoren mit Rippen und der Amphoren mit dicker, weisser Farbe. All diese sichern die Datierung der ersten drei Niveaus im 6. Jh.u.Z., Bestimmung die auch von der Entdeckung auf dem 3. Niveau (in der abgebrannten Wohnung) der Justinian — Münze sowie auch von den Münzenentdeckungen aus S II behauptet wird.

N IV enthält dieselben Keramikkategorien wie N III, aber die wellenförmige, parallele Riefenkeramik fehlt. Es überwiegen die Amphoretten mit weisser Farbe und die sandfarbenen Amphoren mit Rippen. In N und N VI (Hütte-Wohnungen) sind die Bruchstücke mit waagerechten Riefen und mit Rippen sehr selten. Es überwiegt aber die reine oder vom Rauch geschwärzte beige-gelbliche Keramik, die graue Keramik, die ziegelrote und die rote Keramik (insbesondere Gefässe mit gestempelter Verziehrung). Es wurden wenige weissliche Bruchstücke mit breiten, braunen Spuren entdeckt. Die Unterschiede sind, zwischen der Keramik der Niveaus des 6. Jh. und der aus der Hütte-Wohnung, vollkommend fassbar.

In den Kr 10—14, unter N III (die grosse abgebrannte Wohnung), gibt es ein einziges Niveau (N IV—VII). Seine Keramikstruktur ist verschieden von N III, aber auch von N V—VI aus der Hütte-Wohnung. Die mit Riefen — und Rippenkeramik sowie auch die Amphoretten mit weisser Farbe sind vollkommend verschwunden. Es überwiegt die Keramik aus beige-gelblicher manchmal rosenroter Paste, die graue Keramik und die Küchenkeramik. Rote römische Keramik von guter Qualität (aber nicht Importkeramik) kam — aber in geringer Quantität zum Vorschein. Einige frühe Amphorenfragmente („unterwassergeschossförmig") ergänzen das Bild und datieren das N IV (VII) aus diesem Sektor, am Ende des 3. Jh. und (vielleicht wahrscheinlicher) am Anfang des 4. Jh.u.Z.

Für die Klärung des stratigraphisch-chronologischen Bildes aus S I, halfen uns auch manche Münzen. Auf N III, Kr 12, die grosse, abgebrannte Wohnung, wurde eine Münze aus der Zeit Justinians (540/41) entdeckt, was die Datierung des N III im 6. Jh.u.Z. bestätigt. *Auf N VI aus der Hütte-Wohnung* (Kr 16—18) wurden drei Münzen entdeckt, die zwischen 330—337, 335—341 und 365—375 u.Z. erlassen wurden, was die Datierung dieses Niveaus (VI) gegen das Ende des 4. Jh.u.Z. erlauben. Auf jedem Fall, wurde die Hütte-Wohnung in einer späteren Phase des Niveaus mit Abstellen von gelben Ton (die Türschwelle) aus Kr 15 gebaut — entsprechend mit N VII aus Kr 10—11. *Also N V aus der Hütte-Wohnung wird am Anfang des 5. Jh.u.Z. datiert, und N IV (Kr 16—18) gehört der zweiten Hälfte des 5. Jh.u.Z.*, weil über diesem Niveaus N III ist, vom Anfang und Mitte des 6. Jh.u.Z.

Die stratigraphische und chronologische Ordnung aus der zweiten Sektion von Sacidava würde, im jetztigen Zustand, folgende sein :

Über dem unfruchtbaren Boden, das erste Niveau — N X, aus dem 2, Jh. u.Z. möglich die zweite Hälfte.

Das IX Niveau, aus dem 3. Jh., sieht wie ein Lehmboden aus, der bis zur Festungsmauer gelangt.

Das VIII Niveau gehört dem Ende des 3. Jh. und möglich auch dem Anfang des 4. Jh.

N VII wird im 4. Jh. datiert, seine erste Hälfte, und N V in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts und ist von einer starken Brandschicht kennzeichnet.

N V und IV gehören dem 5. Jh.u.Z., es sind Niveaus mit nicht zu dicken Erdschichten, die auf Lehmboden und Stein — oder Ziegelsteinpflaster kennzeichnet sind, sowie auch durch Mörtelschichten, was Wiederherstellungsmomente und allgemeiner Umbau in der Festung voraussetzen.

N III und II gehören dem 6. Jh. N I — dem 6. — 7. Jh.

Beweise grosser Feuersbrünste verzeichnet man auf N III (wahrscheinlich die Mitte des 6. Jh.) und auf N VI (Ende des 4. Jh.) gewaltiger in der Zone der Festungsmauer.

In manchen Zonen, starke Feuersbrünste sind auf N IV und insbesondere V kennzeichnet *(vielleicht in der ersten Hälfte des 5. Jh. u.Z.).*

Die Öllämpchen und die Münzen bestätigen die festgesetzte Chronolgie. Zum Beispiel, in S II, auf N X, ein Öllämpchen vom Typus „Firmalampen", mit dem LVPATI-Stempel, Werkstatt die im Norden Italiens tätig war im 2. Jh.u.Z. N IX enthält eine Münze aus den Jahren 211—217. N VIII bat uns eine Münze von Claudius II der Gote (268—270) an und eine von Dicletian (196—298). N VII — eine Münze von Constantin der Grosse und von Constantius II ; N III — eine Münze von Justinian (540—541) und N II — eine Münze von Justin II — Sofia (573/74 und 574/75).

In der dritten Sektion ist die stratigraphische Ordnung folgende : — N IX (über dem unfruchtbaren Boden) gehört dem 2. Jh.u.Z. ; N VIII, dem 2.—3. Jh. ; N. VII, dem Ende des 3. Jh. ; N VI dem 4. Jh., die erste Hälfte ; N V — der zweiten Hälfte des, 4. Jh. ; N IV — ein Niveau aus gelbem Ton, mit starkem und ununterbrochenem Brand, wird *in der ersten Hälfte des 5. Jh.* datiert.

Von N IV nach oben bis zu N III (das erste Niveau des 6. Jh.) verzeichnen wir *noch zwei Niveaus* mit einleuchtenden Brandspuren auf gelblich-grauem Lehmboden. Diese zwei Niveaus sind mit N IV A und N IV B notiert und *sind in der zweiten Hälfte des 5. Jh. datiert.*

Eine Reihe Ergänzungsbeweise bestätigen die Datierung der Niveaus. Auf dieser Weise, auf N IX wurde ein Öllämpchen des Typus „Firmalampen" entdeckt, das den Stempel F/LVCIVS hat und wurde im 2. Jh.u.Z. datiert. Die chronologische Einordnung des fünften Niveaus im 4. Jh. wird auch von einer Bronzefibel vom Typus „mit Zwiebelkopt" gestützt, im 4. Jh. datiert. Besonders verdienstlich ist die Tatsache, dass in der dritten Sektion die Niveaus des 5. Jh. verzeichnet wurden, im Vergleich zu der logischen Aufeinanderfolge der Erdschichten oder der angezeigten Veränderungen in der Keramikkomposition und durch Münzenentdeckungen. Im Brand des IV Niveaus wurde *eine Münze aus den Jahren 423—425* entdeckt, ein entscheidener Beweis für die Zugehörigkeit der N IV, IV A und IV B zum 5. Jh. Über den Niveaus des 5. Jh. gibt es unveränderlich N III, II und I, gewöhnliche Niveaus des 6. 7. Jh.

In der Sektion S 7 L gelangten wir, auf einer kleinen Oberfläche, bis zum fünften Niveau. Die Niveaus sind auf Lehmböden, Bauten und Pflaster, Feuersbrünstschichten kennzeichnet. Das fünfte Niveau bat uns, ausser Öllämpchen und Keramik, 15 Münzen an : zwei Münzen aus den Jahren 341—346, vier zwischen 348—361, acht aus Valens-Zeit — 364—375, und die letzte *überschreitet das Jahr 378,* und wird zur Zeit Gratianus (375—383) datiert. Die hier erwähnten Münzen konturieren eine irgendwie überraschende Schlussfolgerung. Das 5. Niveau gehört der zweiten Hälfte des 4. Jh., eine heftige, durch eine *vernichtende Feursbrunst* beendete Epoche, aber im Gegensatz zu dem was wir glaubten, *fand der Vorfall nicht am Ende Valens Herrschaft statt* (die gotischen Einfälle die mit der Katastrophe von Adrianopolis — 378 — ihren Höhepunkt erreichten), sondern später, gegen

das Ende des Jahrhunderts, unter Theodosius I, *wahrscheinlich zwischen* 383—392, als Bewegungen und Gewaltsamkeiten in der Dobrudscha auch durch manche münzlichen Thesaurieren dargestellt sind.

Was das problematische fünfte Jahrhundert betrifft, werden wir eine kurze Inkursion in der Geschichte der Dobrudscha machen.

Der Vergleich zwischen den Niveaus des 5. Jh. von Sacidava mit den Niveaus desselben Jahrhunderts von Histria — der zentrale Sektor, glauben wir berechtigt zu sein. In Histria, N VI gehört der ersten Hälfte des 5. Jh., mit Münzen zwischen 383/95—420/50 datiert, was die Bestimmung der heftigen Zertörung des N VI in der Mitte des Jahrhunderts versichert. N. V, zwischen den Jahren 450 und 527, kann nur der zweiten Hälfte des 5. Jh. gehören.

Die riesige Münzenquantität aus dem 5. Jh., die in Izvoarele entdeckt wurde, (gewesene Pîrjoaia — wahrscheinlich die altertümliche Sucidava), mit Münzen die ununterbrochen bis zur Zeit Anastasius fortfahren, beweist eine kräftige Entwicklung auch im ganzen 5. Jh., wenigstens in einigen Festungen vom *Limes*

Auch die Ausgrabungen von Dolojman bestätigen die Bemerkungen von Sacidava. In erster Reihe ist das 6. Jh. durch drei allgemeine Niveaus dargestellt. Bemerkenswert ist, dass unter der Basilika aus dem 6. Jh. (die noch von P. Nicorescu entdeckt wurde) eine andere, vorausgehende Basilika entdeckt wurde, die man mit Sicherheit im 5. Jh. datieren kann.

Wir müssen aber bemerken, dass in Dinogetia, schon 1953, ein Niveau, das dem 5. Jh. gehörte, entdeckt wurde.

Damit wir den Zweifel beseitigen, fügen wir die Entdeckung in den Ausgrabungen, die 1971 in Constanța gemacht wurden, von zwei Niveaus hinzu, die durch die Keramik und durch die mächtige Münzenzahl dem 5. Jh. gehören. Auf dem Unterniveau (II), viele Münzen sind von 402, 408, 423, 450, die das 2 Niveau (von oben nach unten) mindestens zu Beginn des 5. Jh. datieren. Also konnte das erste Niveau nur mitten im 5. Jh. dauern.

Zweifelsohne, müssen die Feststellungen von Sacidava, Izvoarele, Dinogeția, Dolojman, Histria und Tomis nicht obligatorisch für den ganzen *Limes* und um so wenig für die ganze Dobrodscha verallgemeinert und absolutisiert werden. In manchen Orten ist die Verzeichnung, in der Zukunft, einer Lebensunterbrechung, eines mehr oder weniger langen Hiatus möglich, nach den katastrophalen Einfällen der Hunen.

Wir werden jetzt manche chronologische und stratigraphische Interpretationen versuchen, von der Stratigraphie ausgehend.

Die ältesten Lebensniveaus von Sacidava sind die aus dem 2. Jh. u.Z. Das Leben setzte sich fort, Jahrhundert nach Jahrhundert, bis zum Ende des 6. Jh. u.Z. aber auch bis zur ersten Hälfte des 7. Jh. u.Z. mit wiederholten Zerstörungen und Umbauten, manche allgemeine für die ganze Festung, andere nur für eine gewisse Zone gültig.

Bei der Festungsmauer von der westlichen Seite stellten wir eine Aufbauphase aus dem 2. Jh. u.Z. fest. Demselben Jahrhundert müssen wir auch das grosse Gebäude von S III beilegen. Die Erhebung des römischen Castrum von Sacidava, im 2. Jh. u.Z., scheint uns in vollständiger Übereinstimmung mit der Situation der Dobrudscha aus der Periode. Das zweite Jahrhundert ist einstimmig als der Moment der militarischen Organisierung des Dobrudscha — *Limes* betrachtet, durch die Wiederherstellung und die Gründung der Castren auf dem rechten Ufer der Niederen Donau. Das grosse Gebäude aus dem 2. Jh. (S. III) von Sacidava, stellt den ersten archäologischen, konkreten Beweis, bezüglich auf die Gründung des befestigten *Limes* auf der Niederen Donau im 2. Jh. u.Z. dar. Wir fügen hier die Entdeckung eines gestempelten Ziegelsteines hinzu der *Cohors I Cilicum* bezeugt!

Was interessant ist, ist die Tatsache dass wir im 2. Jh. keine Feuersbrunst in Sacidava und in Dinogetia feststellen. In Histria aber wurde der Einfall der Kostobochen sehr gespürt.

Eine grosse Feuersbrunst und eine ausserordentliche Zerstörung wird auf N VIII aus S III, also im 3. Jh. u.Z., kennzeichnet. Im südlichen Teil der Festung hat dieses Ereignis keine Spur gelassen, was eigentlich zeigt dass die Zerstörung aus dem 3. Jh. nicht die ganze Festung anwies sondern nur manche Zonen, vielleicht

nur neben der Festungsmauer. Nur als Hypothese können wir dieses Ereignis als die getischen Einfälle von der Mitte des 3. Jh. betrachten.

Im 4. Jh. fand eine wahrscheinliche Wiederherstellung der Festungsmauer von der westlichen Seite statt und eine Ausdehnung der Festung in unbewohnten Zonen (S I) sowie auch der Aufbau einer neuen Festungsmauer auf der südlichen Seite.

Die literarischen und epigraphischen Quellen beweisen das Stationieren von militarischen Verbände in Sacidava im 4. Jh. Zum Beispiel, *Cuneus equitum Scutariorum (Not. Dig.* P. Or., XXXIX, XL). Ein Grabstein der hier entdeckt wurde, wurde für das Grab des *Exarch* Proclinus, im 4. Jh. von einem *numerus equitum* errichtet. Ein anderer Grabstein gehörte Valerius Onesima, gewesener *centurio* in der *zweiten Legion Herculea.*

Bemerkenswert ist, dass man in Sacidava auch Feuersbrunstspuren gegen das Ende des 4. Jh. feststellt.

So wie wir sahen, erweist sich das 5. Jh. in Sacidava als eine Epoche wiederholter Aufbauten, die in den Aspekten und Charakteristiken der 4. und 5. Niveaus.

Wir betonen, dass nirgends in der Dobrodscha das 5. Jahrhundert so klar und so überzeugend wie hier erscheint.

Die Niveaus des 5. Jahrhunderts haben, in manchen Zonen, starke Brand — und Ascheschichten die für Sacidava (im 5. Jh) einen schweren Moment kennzeichnen. Es ist die Zeit, als Dobrudscha die Hunneneinfälle, aber auch die Einfälle der germanischen Stämme erlebt.

Die Probleme des Endes des 6. Jh. und des Anfangs des 7. Jh. sind sehr bedeutend, aber kompliziert. Bezüglich auf diese Probleme von grosser Aktualität, Sacidava brachte einen besonderen Beitrag.

Wir verzeichneten in allen Sektionen drei allgemeine Niveaus die den 6.—7. Jh. gehören, eine chronologische Einordnung die auch von der Struktur der Erdschichten, von der Komposition und Charakter der Keramik, von den Öllämpchen und von den Münzen versichert wird. Die Niveaus I, II und III sind ununterbrochene Niveaus, auf der ganzen Länge der Sektionen (Abb. 6—10), die spezifischer Weise das Bild der Festung im 6. Jh. veranschaulichen. Die Chronologie ist auch von Münzen versichert. Auf N III — die Justinian Münze (die Jahren 540/41) auf N II die Münze von Justin II — Sofia (573/75) *bis Mauricius Tiberius* (599/600 !!). Eines der Beweise der Existenz eines *nachfolgenden städtischen Niveaus* d.h. auf, N I, sind die Steinmauern mit Lehm verbunden, die genau auf N I gerichtet wurden (in der Sektion I und V) und die mancher Wohnungen gehörten, die hinter der noch tätigen Festungsmauer ausgestellt waren.

Der Beginn des 6. Jh. wird durch konstruktives Streben charakterisiert. Die Epoche des allgemeinen Wiederaufblühens begann in Anastasius Zeit.

Der Wiederaufbau unter Anastasius ist in mehreren Zentren der Dobrudscha bezeugt: Histria, Dinogetia, Capidava, Tomis. Dieser Wiederaufbau wird in der Zeit Justinians weitergeführt.

Das aufblühende Leben zu Beginn des 6. Jh. wird mit Gewalttätigkeit, durch eine grosse Feuersbrunst unterbrochen, die mit der Zerstörung der Bauten endete, die nicht mehr wiederaufgebaut wurden. Dieser schwere Moment im Leben der Sacidava (nach dem aus dem 3. Jh.) ist selbstverständlich die Folge der Einfälle der Bulgaren und der Slawen.

In Dinogeţia beweist eine grosse Brandschicht die Katastrophe vom Ende Justinians Herrschaft. Im zentralen Sektor aus Histria, das IV Niveau, zwischen 527—544 datiert, Epoche grosser Entwicklung analog mit N III aus Sacidava, hatte ein violentes Ende durch eine grosse Feuersbrunst.

Das zweite Niveau aus Sacidava, das die Lebensperiode nach der Zerstörung von dem Ende Justinians Herrschaft darstellt (Wiederaufbau den man auch bei der Festungsmauer, am südlichen Teil bemerkt), gehört der zweiten Hälfte des 6. Jh. und, wenn man die letzte Münze, aus chronologischem Standpunkt — die von Mauricius Tiberius (599/600 — in Betracht nehmen kann, dann muss sich das violente Ende des II Niveaus auf die Störungen um die Jahre 602—603 beziehen und nicht auf die Vorfälle aus den Jahren 586—587. *Also, N I* — die letzte allgemeine Lebensperiode von Sacidava — können wir nicht mehr nach 587 stellen sondern *nach 602—603 bis ungefähr 614.*

In manchen Sektionen erschien eine spezielle stratigraphische Situation, die in manchen römisch-byzantinischen Lebensniveaus konkretisiert ist (N I). In S I neben den drei Niveaus städtischer Bewohnung der 6.—7. Jh., erscheinen noch zwei Niveaus (N I_2 und N I_1), gute Niveaus aus gelbem Ton, mit Brand, Asche-und Kohlenschichten. Diese Bewohnungsniveaus stellen die letzten Lebensmomente der Festung von Sacidava dar. Sie müssen im 7. Jh. u.Z. datiert werden.

In S V, N I ist von zwei Niveaus fortgesetzt von denen nur der erste abgebrannt wurde. Das erste sporadische Niveau ist auch durch eine Mauer ohne Unterbau kennzeichnet, die auf dem Niveau liegt, eine Mauer die mit der Bildung des zweiten Niveaus nivelliert wurde. Dieses zweite Niveau ist durch die Spuren eines Ziegelpflaster kennzeichnet. Besonders interessant ist die Tatsache, dass das zweite und letzte sporadische Niveau (also das dritte aus dem 7. Jh.) über die Festungsmauer hinausgeht.

In S IV verzeichneten wir nur ein einziges Niveau aus dem 7. Jh. aber ohne Feuersbrunstspuren.

In der Sektion *d*, das zweite sporadische Niveau aus dem 7. Jh.) geht *über die südliche Festungsmauer*, und wird von einer Wohnung mit Ziegelpflaster dargestellt, von einer unregelmässigen Mauer (aus Stein und Erde und ohne Unterbau) umgekreist.

Bezüglich auf das violente Ende des ersten Niveaus haben wir keine Möglichkeiten es zu fixieren, 614 oder 641 (aber nur nach dem Jahre 600). Sehr subjektiv, meinen wir die ersten Herrschaftsjahren Heraclius. Wir sind auch von der kleinen Ausdehnung des N I determiniert.

Auf jedem Fall, wenn wir die numismatischen Argumente nicht beachtet hätten, wenn wir eine sehr logische Sukzession in der Zeit der Lebensniveaus folgten so kann N II nur der zweiten Hälfte des 6. Jh. gehören, und N I, wenn es am Anfang des Jahrhundertsendes begonnen hätte, würde es selbstverständlich auch ins 7. Jh. übergehen.

Eben deshalb, in Verbindung mit den späten sporadischen Niveaus N I_2 und N I_1, müssen wir sie im 7. Jh. datieren, wie immer nach 614—615 ! Obwohl wir, persönlich, nicht in der Plicht des Umstandes 586—87 und 614 für alle Zentren der Dobrudscha glauben, *bleiben noch zwei römisch-byzantinische Bewohnungsniveaus nach 614*, wenn wir dennoch diese zwei Daten auf Sacidaca anwenden.

Es ist bemerkenswert, dass absolut das ganze archäologische Fundgut, das auf diesen letzten Schichten von Sacidava aus dem 7. Jh. u.Z. geborgen wurde (hauptsächlich Tonware), identisch ist mit dem auf den vorgehenden Schichten des 6. Jh. gehobenen, was bezeugt, dass die Siedlungstätigkeit sowohl im Gehalt als auch in den spätrömischen Formen andauernd war, keinerlei Hinweis und keinerlei Spur fand man in Sacidava, die man auf fremde, wandernde völkerschaften beziehen könnte.

Sacidava, bestimmt sehr anspruchslos aber von Verteidigungsmauern umkreist, überschreitet das Jahr 614, wenn nicht mit drei Niveaus, dann mindestens mit zwei. Auch nach der Zerstörung der Festungsmauern setzt sich in Sacidava das römisch-byzantinische Leben fort, der vollständige Rückzug veranlasst sich nicht auf einmal, sondern mit der Zeit.

In Tropaeum wird im Abschnitt C festgestellt, dass die letzte Schicht zivilisierter städtischer Besiedlung etwa um 586—587 plötzlich, und nur noch eine äusserst bescheidene halbdörfliche Lebensweise primitiver Existenz zustande kommt, die bis etwa 602—603 anhält. Die letzte Münze, die in gesicherten Umständen im Jahre 1971 gefunden wurde, gehört in das 16.—17. Jahr der Herrschaft des Maurizius Tiberius. Kein einziger Beweis verlängert das Leben von Tropaeum bis 614, wie M. Sâmpetru in unbegründeter Weise behauptet (SCIV, XX, 1971, 2. S.).

Die Schlussetappen von Histria sind bereits mehrere Male erörtert worden. In den letzten Jahren haben sich jedoch genügend Beweise gehäuft, die angeben, dass Histria im Jahre 586 nicht zerstört wurde. Im Mittelabschnitt von Histria enthält N III (die zweite abgebrannte Schicht) Münzen von 565/66 bis 592/93, so dass die Möglichkeit der Zerstörung von Histria im Jahre 586 ausgeschlossen wird (siehe auch Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia, Histriei romane tîrzii*, în „*Pontica*", IV, 1971).

Auch in Dinogetia enthält die letzte Schicht Münzen aus 591/92, so dass die einzige standhaltende Meinung, diejenige ist, dass der Einfall von 586 den Norden und die Küste der Dobrudscha nicht beeinträchtigte.

Andererseits kann man, wenn N III in Histria gewaltmässig nach 592/93 unterbrechen wurde, nur an die Geschehen um die Jahre 602/603 denken ; und die beiden späteren Schichten des mittleren Abschnitts ziehen das Schlussdatum unbedingt jenseits von 614, wenn nicht gegen 640, wenn nicht sogar noch weiter.

In Callatis sind Münzen der Jahre 628/29 und 630/31 gefunden worden. Aus Tomis ist eine Münze von 629/30 bekannt. Erwähnenswert sind die Bronzemünzen von Konstans II. und Konstantin IV. Pogonatos, die an der Küste gehoben wurden. Im gegenwärtigen Forschungsstand und nach der Korrelation von archäologische und numismatischen Angaben ist anzunehmen, dass sämtliche Voraussetzungen bestehen, um die Hypothese der Verlängerung der römisch-byzantinischen Zivilisation in der Dobrudscha nach 614/615 anzunehmen, eine Voraussetzung die immer konkretere Züge annimmt.

Im Vergleich mit der Anfangsphase, in der späten Epoche hat Sacidava keinen vorausbestimmten Plan (im Allgemeinen rechteckig). Die Festungsmauern folgen jetzt eine unregelmässige Linie, im Zickzack, sie sind am Rande des Abhangs aufgestellt so dass sie dem Feind keinen freien Bewegungsraum lassen. Die spätrömische Festung besetzte eine Oberfläche von ungefähr 20.000 m^2

Die Festungsmauern wurden aus grossen Steinblocks gebaut mit Mörtel aus Kalk mit zerstossten Ziegel gemischt. In manchen Stellen, Teile aus der zerstörten Festungsmauer, wurden nicht mehr aufgebaut, die Kontinuität der Kurtine wurde durch *die Erhebung einer neuen Festungsmauer, die an der vorausgehenden Mauer* wiederhergestellt.

Dieses System finden wir in der südlichen Seite, beim Turm A, wo, nach der Zerstörung des Turms und der Festungsmauer (was in der Mitte des 6. Jh., Ende der Herrschaft des Justinian — die Feuersbrunst von N III stattfand) *eine andere Festungsmauer* gebaut wurde, lang von 15 m und breit von 2 m, *der im Inneren an der alten Grundmauer angeschlossen ist.* (Abb. 22, 23, 30).

Von Platz zu Platz (bei 10—15 m) wurde die Festungsmauer durch den Bau einiger viereckigen Türmer mit Seiten von 7—9 m., von 1,70—2 m breit verstärkt. Am stärksten wurden die östlichen und südlichen Seiten der Festung befestigt, die zugänglichsten.

Das grosse Eingangstor der Festung befindet sich an der östlichen Seite, am Ende des altertümlichen Wegs, der von Süden kam und der durch die umgehende zivile Siedlung ging.

DIE LISTE DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Der Musait-Berg
Abb. 2. Der Plan der Sacidava
Abb. 3. Die Landkarte der Dobrudscha mit Sacidava.
Abb. 4. Allgemeine Aussicht der Ausgrabungen — die süd-westliche Ecke.
Abb. 5. Der erste Schnitt — westlicher Umriss.
Abb. 6. Der erste Schnitt — westlicher Umriss.
Abb. 7. S II, nördlicher Umriss.
Abb. 8. S II. südlicher Umriss.
Abb. 9. S III, nördlicher Umriss.
Abb. 10. S III, südlicher Umriss.
Abb. 11. Die Schnitte C und E. a = die Festungsmauer.
Abb. 12. S. C.
Abb. 13. S I mit der Mauer aus dem 7 Jh (N I_2).
Abb. 14. S II. Die Apsis-Mauer aus dem 6. Jh. (N III).
Abb. 15. S II. Pflasterspuren aus dem 5. Jh (N IV).
Abb. 16. S III. Die Mauer des Gebäudes aus dem 2. Jh.

Abb. 17. S III. Wasserleitung. 4. Jh.
Abb. 18. S VII L.
Abb. 19. S VII L. Die Niveaus aus den 5. und 6. Jh.
Abb. 20. Das östliche Tor.
Abb. 21. Der östliche Eingang mit Ziegelpflaster.
Abb. 22. S IV — B.
a = Festungsmauer y 4. Jh.
b = Festungsmauer h 6. Jh.
Abb. 23. S IV — B. a = Grundmauergraben für die Festungsmauer h, in der Mauer y.
Abb. 24. S D.
a = Festungsmauer h.
b = Niveau, 7. Jh.
c = Wohnungsmauer, 7. Jh.
Abb. 25. S D Ziegelpflaster, 7. Jh.
Abb. 26. Schnitt D. Wohnungen aus dem 7. Jh. über den Festungsmauern.
Abb. 27. S C Pflaster, 7. Jh.
Abb. 28. S E Niveau mit Mauern ohne Unterbau, 7. Jh.
Abb. 29. S E Mauer, 7. Jh.
Abb. 30. Plan des süd-westlichen Schnittes.
Abb. 31. Schnitt V.
Abb. 32. S IV B.
Abb. 33. Unterbau der Festungsmauer aus der nord-östlichen Ecke.
Abb. 34. Amphore, 6. Jh.
Abb. 35. Ziegelstein mit Stempel I CIL.
Abb. 36. Keramik. 1,2 = III. Jh. 3 = VI. Jh. 4 = V. Jh.
Abb. 37. Keramik. 1 = Amphore mit roter Inschrift, VI. Jh. 2 = Amphorenförmiges Gäfasse, V. Jh. 3 = III.-IV. Jh. 4 = IV. Jh.
Abb. 38. 1 = Amphorendeckel. 2 = Bronzefibel, IV. Jh. 3 = Amphorenhenkel mit dem Stempel TPATONEIKOY, V. Jh. 4 = Graues Gäfassenfragment, mit griechischer Inschrift, VI. Jh.

THE ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN SACIDAVA

Summary

In the south-west of Dobrogea (Adamclisi zone), between Rasova and Dunăreni villages, on a high hill on the right bank of the Danube, there is the point named Musait. Here has been identified Sacidava. (fig. 1—3).

The name of Sacidava is known to us from the ancient literary source. In *Notitia Dignitatum*, Sacidava indicated as a locality in which *Cuneus equitum Scutariorum* **were stationed,** — the southest unity of cavalry from the Scythia province, situated between *Cuneus equitum Stablesianorum* of Sacidava, to the south (this is being the northest unity on the *limes* from *Moesia Inferior*) and *Cuneus equitum Solensium* of Capidava — to the north. *(Notitia Dignitatum,, Pars Orientis,* XXXIX, XL).

In 1958 has been discovered in Musait a funeral inscription, on the base of which the author percieved, in a shy manner, Sacidava locality at Musait for the first time. (N. Gostar, *Studii Clasice*, V, 1963, p. 306).

In 1964 has been discovered in Rasova (12 Km. in south of Axiopolis — Cernavoda to day) a *miliar* pillar-stone with an inscription whole preserved. The *miliar* pillar has been advanced during the life of the emperor Decius (the years 249—251) and what is essential, it indicated the distance of *4000 feets from Sacidava* (that is exactly those 7 Km. that separate Rasova by the Roman camp of Musait). This investigation definitively clarifies the problem of localizing Sacidava. (A. Rădulescu, *Revista Muzeelor*, 1969, 4, p. 349).

The excavations in Sacidava offered us many dates and sufficient prooves for elucidation of some statigraphical — historical aspects of the Danube *limes* and even of Roman Dobrogea in its group.

The major questions point out by the investigations in Sacidava, new and significant for the *limes* and but for the whole *Scythia*, are those reffering to the end of the IVth century, the demonstration of the archeological levels of the Vth century and of the continuity in the VIIth century. We shall stop especialy to these problems.

For the begining, we present the stratigraphy of Sacidava. On a deep of 3,50—4 m. there are 10 levels of ancient life, from the IInd century till the half of the VIIth century A. D.

The stratigraphical and chronological order would be in the actual stage the following (fig. 5—10).

Over the untouched ground, the first level — the Xth level — is dated in the IInd century A.D., may be the second half. The IXth level is dated in the IIIrd century. The VIIIth level belongs to the end of the IIIrd century and may be and the begining of the IVth century. The VIIth level is dated in the first half of the IVth century and the VIth level in the second half of the same century, being marked by a strong burning layer. The Vth and the IVth levels belong to the Vth century A.D., the levels with the small layers, not so deep, marked by clay floors or stone or brick pavement and as layers of mortar, that suppose the moments of general reconstructions and changes in the fortress. The IIIrd and the IInd levels belong to the VIth century. The Ist level to the VIth — VIIth centuries.

There are registered evidences of great burnings at the moment of the IIIrd level (probably the middle of the VIth century) and at the moment of the VIth level (the end of the IVth century) stronger in the zone of precinct walls. (fig. 6, 7, 9). In some zones, the stronger burnings are marked on the IVth level and especialy on the Vth level (may be in the first half of the Vth century A.D. (fig. 7, 9).

The lamps and the coins confirm the establish chronology. For instance: in the second section, on the Xth level, a lamp of the type „firmalampen" with LVPATI stamp, the *officina* from northern Italy in the IInd c.A.D. The IXth level contained a coin from 211—217 years. The VIIIth level offered us a coin from Claudius the IInd (The Gothic) — 268—270, and one from Diocletian (296—298). The VIIth l. — the coins from Constantin the Great and Constantius II. The IIIrd l., a coin from Justinianus (540—541) and the IInd l., the coins of the type Justin II — Sofia (573/74, 574/75).

In the IIIrd Section, the IVth level of yellow clay with a strong and continuous burning, is dated in the first half of the Vth century. From the IVth level up to the IIIrd level (the first level of the VIth century) we notice two levels, with traces of burning over yelow-grey clayings. These two levels are noted with the IVth level A (N IV A) and the IVth level B (N IV B), belong to the second half of the Vth century (fig. 9, 10).

In the IIIrd Section, the levels of the Vth century has been confirmed besides the logical succesion of the levels or the marked changes in the composition of the ceramics and by coin descoveries. In the burning of the IVth level we descovered a coin from the years 423—425, the sure argument for dating of the IVth levels (A and B) in the Vth century.

A series of supplimentary arguments come to confirm the dating of levels. So, on the IXth level appeared a lamp of the type „firmalampen" having the F/LVCIVS stamp, from the IInd c.A.D. The chronological appointment of the Vth l., in the IVth c.A.D. is confirmed by a bronze fibula of the type, with the heads of onion".

In the VIIth L Section we catch up the Vth level which besides lamps and pottery, offered as a store of 15 coins; 2 coins dating from the years 341—346; 4 coins dating from 348—361, 8 during the time of Valens (364—375) and the last one surpassed the year 378 emited under Gratian — between 379—383 — it is intense dulled.

The coins above, outline a surprising conclusion. The Vth level belongs to the second half of the IVth century, epoch breaked off violent by a fire, contrary to our expectations and those we believed till now, the event didn't take place to the end of the reign of Valens (the Gothic invasions which culminated with the calamity from Adrianopol — 378) but later, to the end of the century, under Teodosius the I^st probably between 383—392, when agitations and violences are reflected by some coins hoards. (O. Iliescu, *SCN*, II, 1958, p. 453, R. Ocheşeanu, *Pontica*, V, p. 537).

Now, we shall try some chronological and historical interpretations starting from stratigraphy.

The oldest levels of living at Sacidava are those in the IInd century. Besides the precinct wall in the west part, where it is probably a phase of building from the IInd century A.D. to the same century we must to ascribe the edifice of great sizes, from the IIIrd section (fig. 10, 16). That is important it is the fact that in the IInd century we find no burnings in Sacidava and Dinogetia.

A great burning and a terible destruction is recorded on the VIIIrd level, from the IIIrd Section, therefore in the IIIrd century A.D. (fig. 9, 10). In the south of the fortress this event leave no traces, this bring brought to the idea that the disaster of the III c., didn't cover the whole fortress but only some zones.

As an assumption, we put this event on the Gothical attacks from the midlle of the IIIrd c. (R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 242—249. Al. Suceveanu, *Dacia*, XIII, *NS*, 1969, p. 340, 364).

In the IVth c. took place a probable remaking of the precincts on the west side and an extension of the fortress on the unliving areas (I^st section) and as the building of a new precinct on the south side. It is remarcable the fact that in Sacidava is ascertained traces of burning at the end of the IVth c.

The Vth c. proves to be an epoch of repeated reconstructions in Sacidava. We underline that nowhere in Dobrogea the Vth c. appeared so clearly and so convincing as here. The Vth c., levels have in certain zones layers of burnings and ashes, which mark the troublesome moments. It is the time when the territory of Dobrogea knows the Hunian incursions and those of German tribes, too. (I. Barnea, *DID*, II, p. 406—409).

The last years have the merit to offer us new arguments for the continuity in the Vth c. in Dobrogean archeology, too.

The last years offer us new proofs for the continuity in the whole V^th c.A.D. in Dobrogean archeology. We must remark the fact that at Dinogetia still in 1953 has been registered a level belonging to the Vth c. (*SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 162—164, fig. 3).

The immens quantity of coins from V^th c. A.D. discovered at Izvoarele (probably Sucidava), that uninterrupted continue in series till the time of Anastasius, proves undoubtedly a vigorous development in the whole V^th c., in some forts on the *limes*, at least. (V. Culică, *Pontica*, V, p. 267). The excavations at Dolojman confirm the observations from Sacidava (the data from M. Coja). The excavations in the central zone of Histria proved that the Vth and the VI levels belong to the Vth century A.D., recording a strong fire in the middle of the century. (Al. Suceveanu, S. Scorpan. *Pontica*, IV, 1971, p. 168).

We add that during the 1971 excavations at Tomis, has been discovered two levels of the Vth c. On the inferior level (N II) a great number of coins are ending at 392 and 402, that dating it to the begining of the Vth c. and the superior level (I) can not dated than in the Vth fully century. Of course, the establishments from Sacidava, Izvoarele, Dinogetia, Dolojman, Histria, Tomis mustn't forced generalized and absolutized to the whole *limes* of Dobrogea.

The problems of the end of the VIth c. and the beginning of the VIIth c. are remarcable important but complicated. Concerning these problems of greatest actuality, Sacidava bring a special, original contribution.

Sacidava registered in all sections a number of three general and continuous levels, that belong to the VIth — VIIth c. The chronology is supported by coins, lamps, pottery, too. (fig. 6, 7, 10).

On the IIIrd level — the coins from Justinianus (540/541), on the IInd level — the coins from Justin the Second — Sofia (573/75) till Maricius Tiberius (599—

—600 !). More than, one of the proofs of the existence of an following urban level, that is on the Ith level, are the stone walls linked by clay, that has been settled exactly on the Ith level.

The begining of the VIth c. is characterized by constructive efforts. The epoch of general reflourishing begins during the time of Anastasius and it will continue during the time of Justinianus. All will be broken through a great fire ended with the destroying of the constructions that hasn't been remade. The event is due, of course, to the „barbarian" raids.

The second level of Sacidava reprezents the period of life after the destruction from the end of the reign of Justinianus (the remaking observed to the precinct wall on the south side), and belongs to the second half of the VIth c., and if the last coin from the chronological standpoint — that from Mauricius Tiberius (599/600) — it merits to be take into account, than the violent end of the second level must be connected to the disturbances around the years 602/603, and not to the events of 586/87, such as we are tempted to believe in the first two years of excavations, untill the discovering of the coin from Mauricius. So, the first level (N I), the last general period of life in Sacidava, we can not appoint it after 587, but after 602—603 up to 614.

In some sections appeared a special stratigraphical situation, materializing in the presence of some levels of Roman-Byzantine life following to the last level (the Ist level = N I). These levels ask for dating in the VIIth century. A.D. Outstanding interesting is the fact that the second (and the last) sporadically level (therefore the IIIrd from the VIIth c.) passes over the precinct wall, previously destroyed. (fig. 6, 24—32).

Not an sign or a trace haven't been discovered at Sacidava, which can be put in somebody's foreign people, of migratorys.

Sacidava, very modest of course, but surrounding in by protecting walls, exceeds the year 614, if with no three levels, at last with two. Even after the forsaking of the precinct walls in Sacidava continues a Roman-Byzantine life ; the complete retreat of the people taking place not suddenly but in time, during the second half of the VII century. The proofs reffering to the Roman-Byzantine life continuity in the VII c.A.D. there are also in Histria, (Al. Suceveanu, C. Scorpan, *op. cit.*, p. 158—164), Piatra Frecăței (Petre Aurelian, *Dacia, NS*, VII, 1963, Ulmetum (V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 597—598 ; II, p. 42—50, 283), Callatis (Gh. Poenaru-Bordea *BMI*, 3, 1971, p. 56), Tomis (*Ibidem*, and C. Scorpan, *Pontica*, V, p. 349).

As a distinction of the initial phase, in the late epoch Sacidava fortress had no preestablished plan (generally rectangular). Now, the precinct walls follow an irregular line, being placed on the side of the slopes of the hill in such away that not to allow a bare space of moving to the enemy (fig. 2, 33).

The late Roman fortress occupied a surface of about 20.000 m^2.

The precinct walls have been build by big blocks of linked stones with mortar of lime mixted with pounded bricks. They have a breadth of 2 m. (fig. 16, 22, 26, 30).

In certain places, the parts of precinct — destroyed at a certain moment — have not been remaked, the continuity of the wall restablishing through the raising of a new wall sticked by the initial ones, on the necessary length. (This system has been applied on the south side, at tower A.) (fig. 22, 30).

Here and there (at 7—10 m) the precinct walls has been consolidated through the raising of some rectangular towers with the sides of 7—9 m, thick of 1,70—2 m. (fig. 30). The strongest fortified have been the east and south sides, easier accesible. The great gate of the fort there is on the east side, at the end of the ancient road that come from south. The main street started from the east gate.

A. V. RĂDULESCU, C. SCORPAN
GH. PAPUC, E. COMAN, C. STAVRU

RECENTE CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA TOMIS (1971, 1972)

De-a lungul anilor, în Constanța (Tomis) s-au descoperit multe și semnificative materiale arheologice, de cea mai mare însemnătate, care au contribuit din plin la cunoașterea istoriei anticului oraș.

Dar, în ceea ce privește întemeierea și începuturile Tomisului, nu dispunem încă de certe dovezi, lipsindu-ne informațiile literare și epigrafice.

Desigur, s-au descoperit în Tomis materiale arheologice datate în sec. V î.e.n. (monede și amfore de Chios) sau în sec. IV î.e.n. (ceramică pictată), dar ele nu elucidează cu nimic marea problemă a întemeierii sau a existenței unui oraș grecesc aici (un emporion), mai concret spus, problema unor nivele de viață urbană. Drept urmare, necesitatea unor săpături sistematice, stratigrafice, se impunea tot mai imperios.

Constanța de astăzi ne-a lăsat însă extrem de puține spații nederanjate din vechiul Tomis. Ne-am oprit atenția asupra parcului de pe faleză, lîngă catedrală, loc ideal întrucît în această zonă, nu prea întinsă, nu s-a construit niciodată vreun edificiu modern. Am deschis aici un șantier de săpături, cu speranța atît a descoperirii celor mai vechi nivele urbane, cît și a înregistrării momentelor esențiale, evolutive, istorice și urbanistice ale anticului oraș.

Două campanii de săpături, în 1971 și 1972, au acoperit o suprafață de aproximativ 600 m^2, ajungîndu-se în general la adîncimi între 0,70 și 3 m, înregistrîndu-se de la pămîntul vegetal în jos un număr de șase nivele de viață. (fig. 1).

Suprafața de cercetat este destul de restrînsă. Inițial am efectuat trei secțiuni orientate N-S, late de 3 m, lungi de 30 m, și o a patra secțiune de 3×20 m orientată E-V. Densitatea mare a locuințelor și străzilor, complexitatea unor probleme de rezolvat, ca și necesitatea adîncirii către straturile elenistice și grecești (fără a afecta elementele

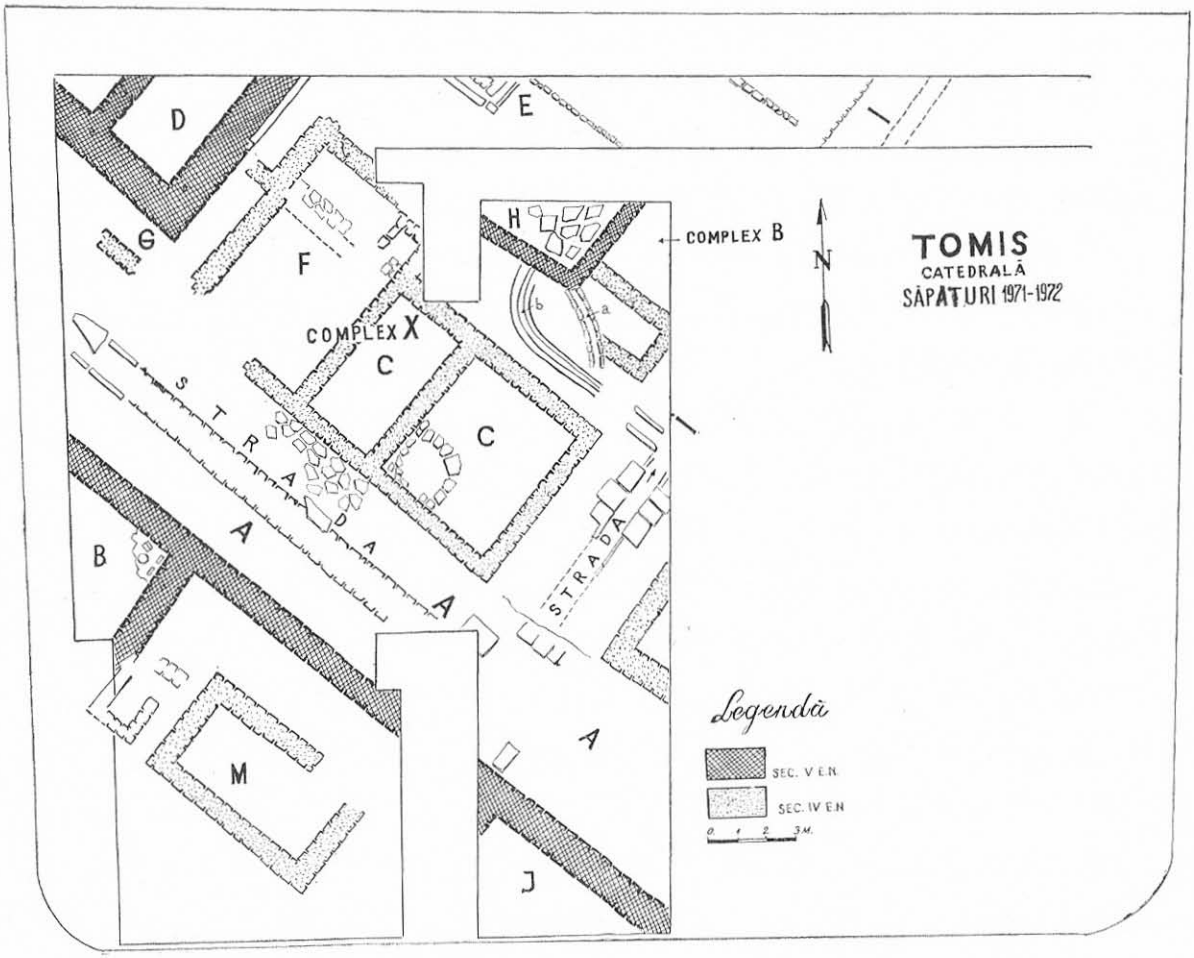
D
E
I
G
F
H
COMPLEX B
N
TOMIS
CATEDRALĂ
SĂPĂTURI 1971-1972
COMPLEX X
C
C
b
a
STRADA
STRADA
B
A
A
A
M
J
Legendă
SEC. V E.N.
SEC. IV E.N.
0 1 2 3M.

Fig. 1

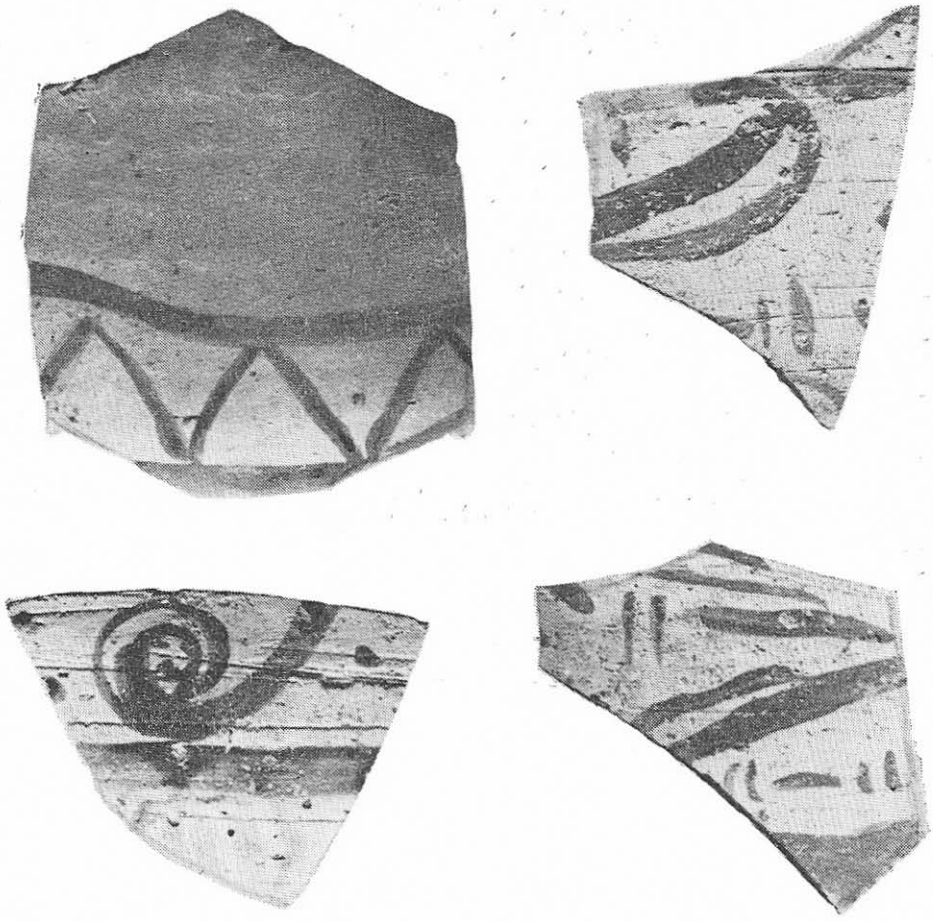

Fig. 2. Ceramică greacă (groapă deranjată în F).

arheologice fixe — ziduri, pavaje, străzi, canale, vetre, cuptoare — odată cu păstrarea unor profile-martor) a determinat — în cea de a doua campanie — lărgirea suprafețelor de cercetat și efectuarea săpăturilor stratigrafice pe zone mai întinse, delimitate de monumentele fixe.

Din secțiunile I, II, III și IV au rezultat zonele A și I (străzi), B (probabile terme), C, D, F, G, M (locuințe), H (pavaje, canalizări) (fig. 1, 3, 4).

Un prim fapt ce trebuie reținut este constatarea că la un anumit moment și anume odată sau imediat după construirea catedralei Sf. Petru și Pavel, a avut loc amenajarea parcului alăturat acesteia, lucrare începută prin răzuirea puternică și aducerea întregei zone la aceeași ori-

Fig. 3. Săpăturile din 1971 — vedere generală.

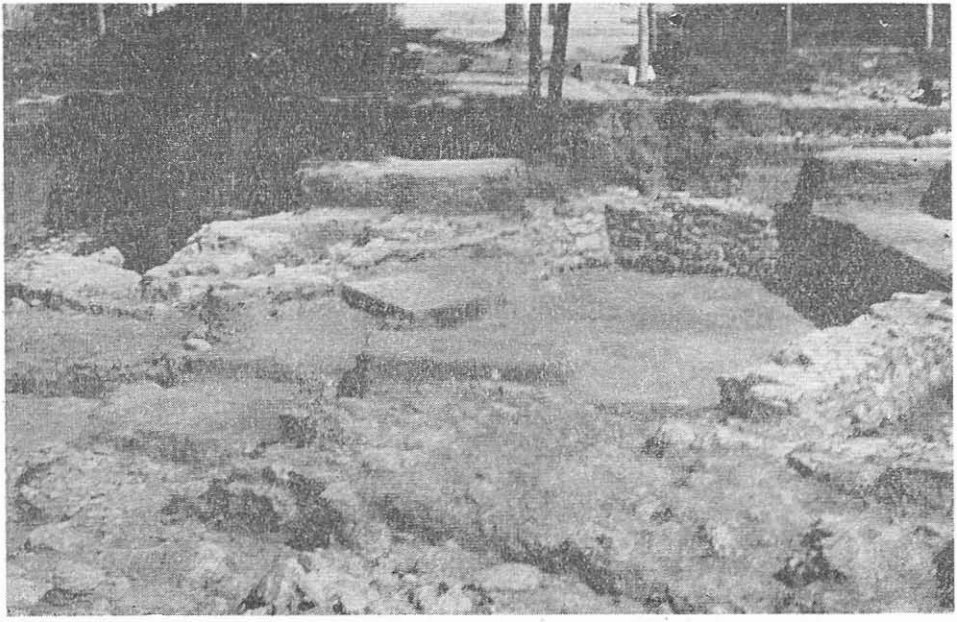

Fig. 4. Săpături 1972.

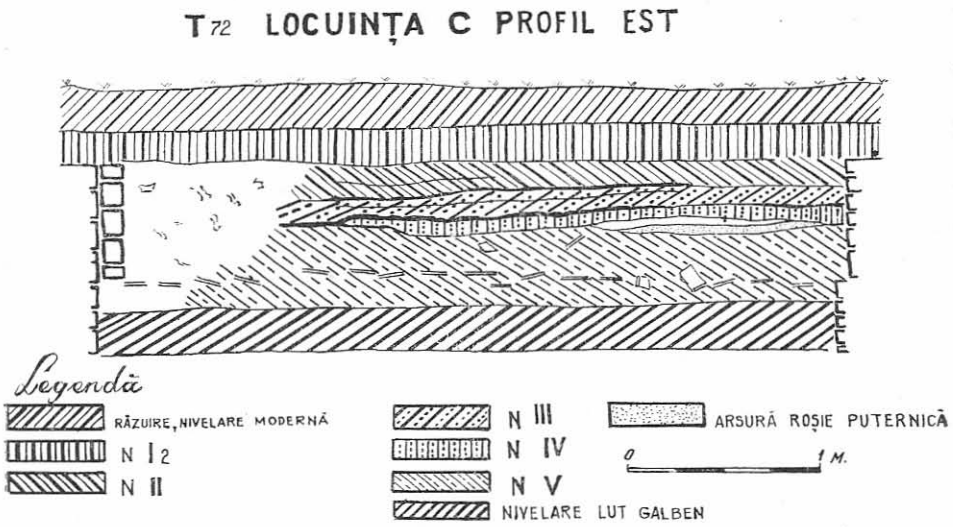

Fig. 5.

zontală, completată apoi prin depunerea unui strat gros de pământ negru. În acest mod au fost răzuite și desființate nivelele de viață romano-bizantină (sec. V și mai ales VI e.n.) împreună cu ruinele care

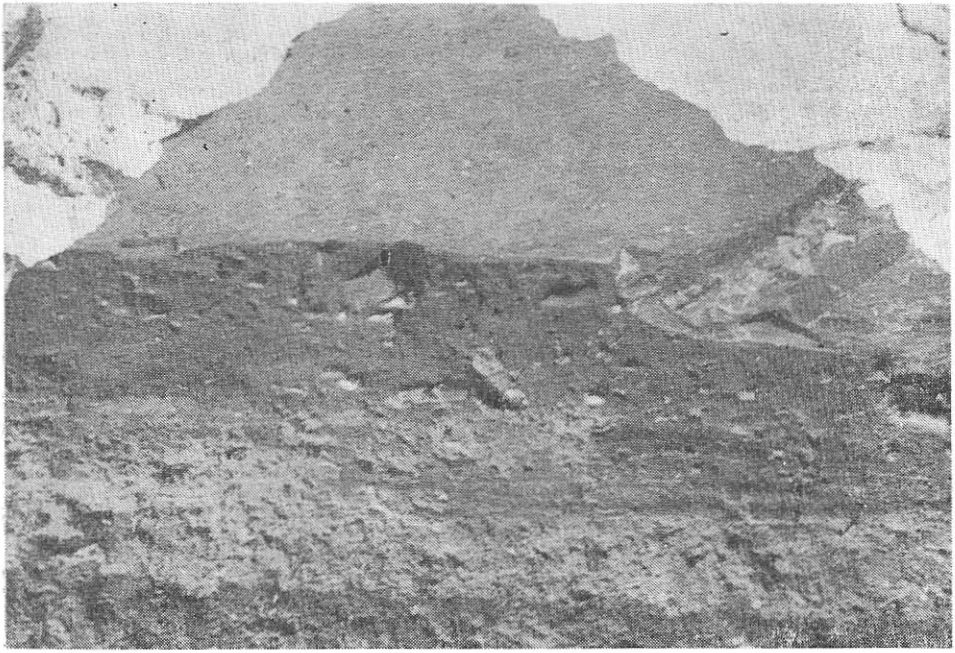

Fig. 6. Profil în camera C.

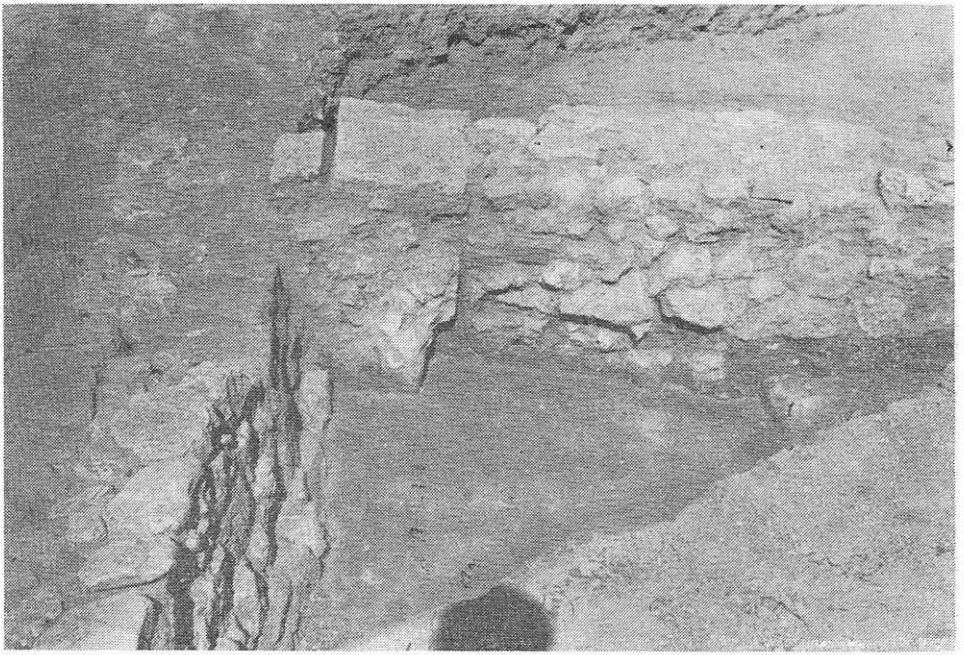

Fig. 7. C. Zidul de vest, refăcut.

le aparțineau. Din această cauză nu am întîlnit straturile și nivelele sec. VI cu structura lor caracteristică și deosebită, așa cum le cunoaștem de la Histria, Tropaeum, Ulmetum, Sacidava ș.a. (structură ce constă în descoperirea sub vegetal a dărîmăturilor masive de pietre întinse pe toată suprafața, sub care se află pămîntul amestecat cu țigle, cărămidă, ceramică în cantități mari, toate acestea pe nivel de lut cu sau fără arsură, delimitat de ziduri).

Așa ceva nu am descoperit la Tomis, ci, imediat sub nivelarea modernă a apărut un pămînt-lut galben, (0,65—75 m) rămășiță din grosimea unor podele din sec. V e.n.

Existența secolului VI în această zonă a Tomisului este dovedită totuși de materialele arheologice (ceramică tipică și monede Iustinian și Iustin II — Sofia) descoperite însă în condiții stratigrafice confuze (gropi, nivelări etc.).

Pornind de la observațiile efectuate în zonele F, C, C_2, stratigrafia generală se prezintă în felul următor.

Pînă în prezent am ajuns, în unele sectoare, pe cel de al VI-lea nivel. (F).

Primele două nivele (N I_1, N I_2), foarte apropiate, au caracterul unor podele de lut la orizontală, cu subțiri dar evidente straturi de arsură și cenușă. N I este databil în sec. V e.n. Acestor nivele aparțin complexele B, D, H și parțial A și I.

N II, marcat de urmele unui incendiu, susține o depunere de pămînt cenușiu-gălbui, poros și afînat. Pe acest nivel s-au descoperit, prăbușite la orizontală, cîteva plăci de calcar, printre care una de mari dimensiuni. Databil spre sfîrșitul sec. IV e.n.

N III, are aspectul unei podele de lut, cu depunere mare de țigle prăbușite și urme de inceniu. Pe acest nivel, funcționa, în colțul de nord-est al camerei F, o vatră cu margini de piatră. Aparține cu certitudine sec. al IV-lea, foarte probabil primei jumătăți. Acestui moment pare să-i aparțină camerele F, C, C_2, canalul *b* din H, parțial străzile A și I. Deci cele mai consistente, mai ample și importante monumente păstrate în zonă, au fost ridicate în sec. IV e.n.

N IV, nivel de lut, se caracterizează în primul rînd printr-un strat gros de incendiu (pămînt roșu ars, straturi succesive de cenușă și cărbune). Este cel mai gros strat de incendiu întîlnit pînă acum la Tomis și el indică, cu siguranță, o violentă distrugere. Evenimentul (N IV) a avut loc spre sfîrșitul sec. III e.n.

N V, a fost mai greu sesizabil, dar cu o vatră avînd gardina rectangulară din pietre simple, descoperită în F. După ceramică, aparține sec. al III-lea.

N VI nivel sesizat pe o mică porțiune din cauza unei mari gropi plină cu nisip (în F), s-ar putea data în sec. II e.n.

La această adîncime, săpăturile din acest an s-au oprit.

În general, nivelele au fost marcate prin podele de lut dur, acoperite de obicei de straturi de incendiu (cărbune, cenușă), cu pietre sau lespezi late ce zac pe nivel, cu dărîmături de țigle și lentile de mortar, nisip cu scoici etc. Dar, întrucît există și unele deosebiri de la o zonă la alta, ne oprim acum asupra unor observații și date relative la sistemul de construcție, arhitectura și urbanistica acestui microcartier din Tomis.

Locuințele sînt ordonate de o parte și de alta a unui ax (strada A) cu direcția N-V către S-E, care reflectă și panta ce cobora spre mare.

La nord de strada A, spre vest, se află o clădire (complex X) formată acum din trei camere F, C, C_2 (inițial avea mai multe). Spre răsărit — complexul H, reprezentat de canalizări suprapuse, pavaje și urme de ziduri, completate la nord de o scară și un posibil portic (E), iar la extrema estică o stradă (I) cu un masiv canal, stradă perpendiculară pe strada A. La sud-vest de strada A, se află complexul B (probabil rămășițele unor băi) și clădirea M.

Începem cu sectorul X (F-C) pe de o parte fiind complexul cel mai bine păstrat, pe de altă parte pentrucă aici stratigrafia este completă și nederanjată, cu date și indicii esențiale, de la N I la N VIII.

Începerea F. Nivelele I_1 și I_2, cu ceramică aparținînd sec. V, treceau peste zidurile acestei camere, fapt ce se reptă și în camerele C și C_2, ceea ce indică încetarea funcționării clădirii în sec. V.

N II, nivel de lut poros, afînat galben-cenușiu, cu urme de incendiu, databil spre sfîrșitul sec. IV, cînd zidurile camerei F erau încă în picioare.

N III, podea de lut, dură, cu depunere cenușie-gălbuie, cu urme de incendiu și foarte multe țigle. N III a apărut cam la aceeași adîncime la care încep temeliile, cu unele plinte, ale zidurilor de nord, est și sud. Încă o dovadă a funcționării camerei F — la N III — este și un cuptor-vatră, cu margini de piatră, fundate nu prea adînc (fig. 9), rectangular, amenajat exact în colțul de nord-est al camerei F, cuptor ce aparține cu certitudine lui N III, databil în prima jumătate a sec. IV e.n. N IV, are aspectul unei podele de lut galben, peste care s-au depus succesiv straturi, uneori groase, de arsură roșie, cenușă, cărbune, mortar și țigle înnegrite. Sînt primele urme consistente ale unui mare incendiu. Ceramica aparține epocii romane timpurii, secolului al III-lea, cu unele elemente ce anunță veacul următor, ceea ce permite datarea la sfîrșitul sec. III e.n. N. IV, de la sfîrșitul sec. III e. n. atinge temeliile zidurilor F, așa încît se pare că *încăperea nu exista încă* la acest nivel.

Puțin mai jos apare un nou nivel (N V) fără incendiu sau alte urme deosebite, greu observabil, cu material ceramic asemănător, dovedit însă de o vatră mare (diametru 1 m), relativ rectangulară, cu gardină din pietre mari regulat aranjate, arse puternic, cu multă cenușă, cărbune și pămînt roșu ars în mijloc. De asemenea, urme de nisip de mare cu scoici. (fig. 8).

În camerele C și C_2 situația este oarecum deosebită.

Camera C. În această cameră, de dimensiuni mai reduse, am întîlnit cele mai consistente și mai sugestive nivele, cu materiale ceramice și numismatice de cea mai mare claritate.

După răzuirea modernă, a rămas un singur nivel (N I_2), databil în sec. V e.n., care trece peste zidurile camerei C.

N II și N III, cu urme evidente de incendiu peste lutuieli galbene, se află la adîncimi apropiate unul de celălalt și asemănătoare ca structură. Databile în sec. IV.

N IV, are în colțul sudic o groasă arsură pe nivel galben-cenușiu. Sub acest strat o groasă depunere de țigle sub care am descoperit N V, constituit de o groasă podea de lut galben, aproape curat. N IV și N V se datează (pe baza ceramicii, a opaițelor) în sec. III e.n.

Incendiul de pe N IV se datorește foarte probabil invaziilor de la sfîrșitul veacului al III-lea.

La zidul de vest al camerei C, se observă o reparație, mai bine spus o îngroșare a peretelui inițial, cu un rînd de pietre, dar fără fundație, ce zac exact pe depunerea de țigle de pe N V, deci reparația zidului vestic din C s-ar data la N IV, adică la sfîrșitul sec. III e.n. În plus, podeaua groasă de lut galben curat — N V — nu se întîlnește (ca structură și dimensiuni) în camera F, unde N V și VI au o cu totul altă conformație. Iar la zidul de est al camerei C, sînt evidente trei faze de construcție, cea inferioară corespunzînd lui N V, cea mijlocie lui N IV, iar faza superioară corespunde nivelului III. În concluzie, camera C, cu toate că a funcționat pe N III și N II (sec. IV), la fel cu încăperea F și C_2 ale aceleiași clădiri X (zidurile celor trei camere sînt întrețesute, au cam aceeași adîncime a fundațiilor și aceeași tehnică de construcție din pietre și pămînt), pare să fi avut și o viață anterioară

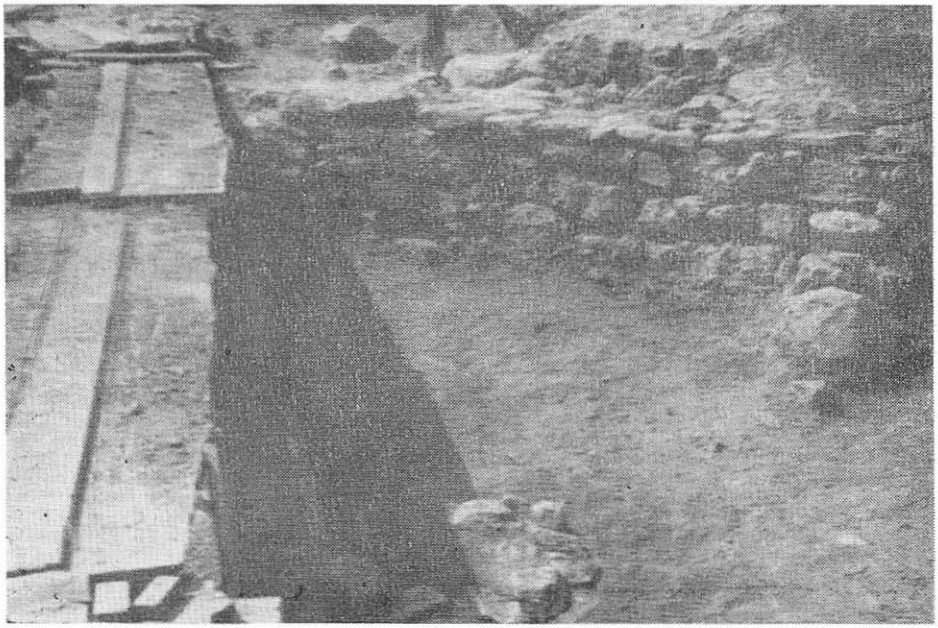

Fig. 8. F. Zidul de vest.

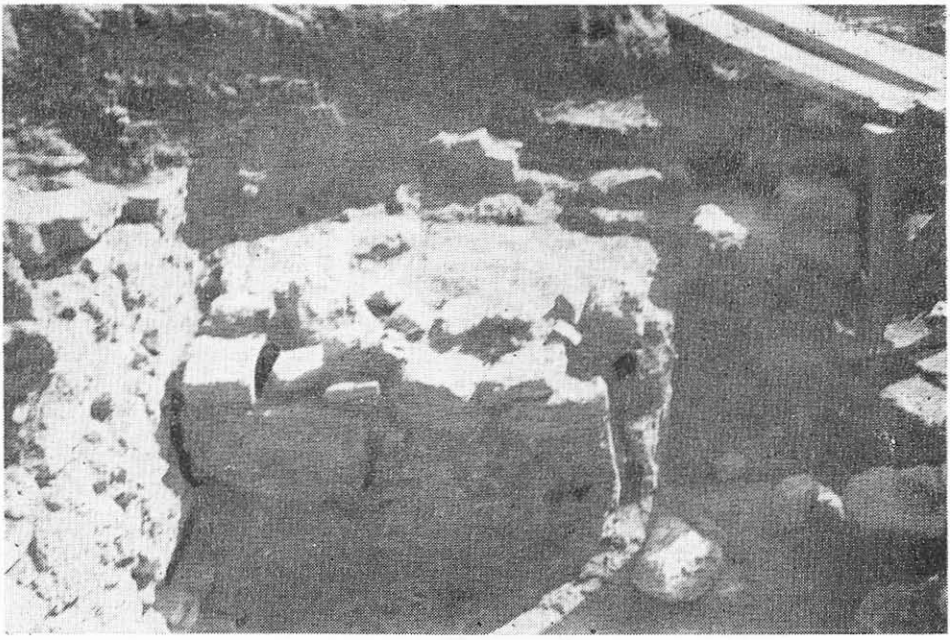

Fig. 9. F. Vatra — cuptor.

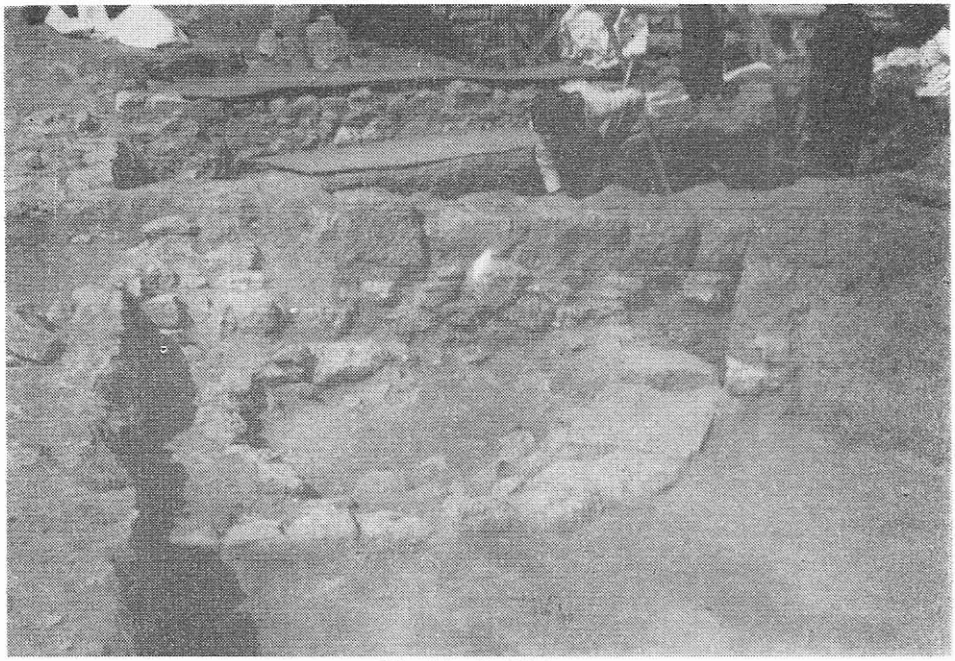

Fig. 10. C_2. Vatra.

Fig. 11. Strada A.

sec. IV e.n., de la începutul sec. III, fiind distrusă și reparată încă de două ori. (la începutul sec. IV după atacuri puternice și incendierea cartierului și spre sfîrșitul sec. IV sau la începutul sec. V e.n.).

Camera C_2, ne-a oferit cam aceleași date stratigrafice. Un element remarcabil este descoperirea, în colțul de sud-vest al camerei, aparținînd nivelului IV, o vatră mare semicirculară (fig. 10) cu margini din pietre mari, fără mortar. În interior pavată cu pietre neregulate și un gros strat de nisip de mare cu foarte multe scoici, totul puternic ars. De asemenea, trebuie notat că incendiul de pe N IV este aici deosebit de vizibil, cu cea mai groasă arsură.

C_2 face parte din clădirea X. Vatra însă, plasată în colțul camerei, lipită de ziduri, ridică problema funcționării camerei C_2 și înainte de sec. IV, cel puțin în a doua jumătate a sec. III.

În stadiul actual al cercetărilor, credem, în mod ipotetic, în construirea casei X (G, F, C, C_2) în prima jumătate a sec. IV, după o violentă distrugere de la sfîrșitul sec. III. Ridicarea noii clădiri s-a făcut totuși, măcar parțial, respectînd o veche topografie sau chiar vechi fundații, cum pare a demonstra situația din C și C_2. În plus, se pare că F avea (în sec. III) cam aceeași lungime ca C dacă ținem cont de zidul transversal, spre nord, demantelat de N IV. Reconstrucția din sec. IV respectă planul anterior numai în C și C_2, lărgind însă suprafața în F.

Zidurile complexului X sînt construite din piatră și pămînt, au o grosime ce variază de la 40 cm la 70 cm. Temeliile au o adîncime de 1,20—1,50 m.

Locuința D. Este printre puținele clădiri cu ziduri de piatră și mortar. Ceea ce a mai rămas din ziduri face parte din fundații. Orientarea clădirii se aseamănă cu celelalte zone. În partea nordică a peretelui de răsărit, se mai păstrează o plintă exterioară de pe care pornește un nivel cu arsură groasă — N I_2, ce aparține sec. V e.n., databil pe baza ceramicii. Pe lîngă nivelul I_2 și plinta susmențională, noi elemente de datare au apărut pe laturile de sud, în apropierea zidului F. În primul rînd, zidul ce forma latura nordică a camerei G, țesut de F (notat în plan cu cifra 5) a fost tăiat la momentul fundării camerei D, șanț de fundație (vizibil în profil) ce pornește de la N I_2. În al doilea rînd, fundația cu mortar a zidurilor D, prinde în ea (fără să mai taie) cîteva mari pietre și lespezi ce zac pe N III. Toate acestea dovedesc posteritatea clădirii D față de clădirea X. Straturile tăiate de fundația D sînt asemănătoare ca structură și materiale ceramice cu cele din G — straturi de nivelare cu ceramică amestecată.

Sector E. În această zonă, situația stratigrafică este puțin deosebită și anume că N I și II, pînă la o mare adîncime (corespunzînd nivelelor III și IV din F) conține o mare cantitate de ceramică unitară, databilă în sec. V e.n. Lui N II îi aparține temelia unui probabil portic terminat la nord cu două trepte dintr-o scară. La N I, porticul nu mai funcționa, dovadă o vatră de foc lipită de zidul porticului, deja dezafectat. Aparținînd aceluiași N II, s-a descoperit un canal din țigle (triunghiular în secțiune) și piatră. N III și IV conțin ceramică din sec. IV e.n.

Strada A. Puține și mici porțiuni ale acestei străzi au rămas neatinse. Direcția străzii, coborînd în ușoară pantă, (NV-SE) reprezintă axul de bază al urbanisticii acestui cartier, clădirile adiacente avînd zidurile paralele și perpendiculare față de acest ax.

Strada avea o lățime de 5 m, mărginită de zidurile locuințelor X, B, M și întretăiată perpendicular de strada I. În mijlocul străzii A, am descoperit un canal de scurgere pentru apele de deversare, lat de 1,10 m și adînc de 75 cm. Pereții laterali ai canalului sînt formați din mari lespezi, plate, dreptunghiulare, cu orificii laterale de scurgere. Este probabil că deasupra canalului au fost așezate lespezi mari la orizontală, din care s-au păstrat doar cîteva, prăbușite în canal. Suprafețele laterale ale străzii au fost pavate cu pietriș de mai mari dimensiuni bine bătut în lut. Am surprins trei faze succesive constituite fiecare dintr-un strat de lut foarte dur peste care s-a întins și s-a presat pietrișul. Cea de a treia fază este reprezentată de pietre mari, așezate regulat, cu fețele la orizontală. Elementele de datare rămîn insuficiente. Relația dintre cele trei etape suprapuse ale străzii și nivelele locuinței X, ne-au condus la ipoteza următoare : faza I = N III (sec. IV) faza II = N II (sec. IV) faza III = N I (sec. V). Oricum, întreaga ceramică din interiorul canalului aparține grupei tîrzii, romano-bizantine, cu procentajul cel mai ridicat pentru sec. V—VI. În ceea ce privește nivelările succesive pe care zace pietrișul pavajelor, el conține ceramică amestecată, elenistică și romană. Ultimele (din punct de vedere cronologic) materiale ceramice aflate în canal fiind cele din sec. VI, chiar părți întregibile de amfore, considerăm plauzibilă ipoteza funcționării străzii A pînă în veacul al VI-lea e.n.

Complex H. La nord de clădirea X, în zona de nord-est a săpăturii, s-a descoperit un complex arhitectonic dintre cele mai interesante.

Imediat sub nivelarea și răzuirea modernă a apărut un pavaj din lespezi mari, dreptunghiulare de calcar, ce acoperă în prezent o suprafață de 13,5 m^2. Este mărginit la sud de un zid demantelat la nivelul pavimentului. Exact de la același nivel pornește spre sud-est un canal (a), către canalul central din strada I. Pavimentul și canalul descrise mai sus, aparțin unei construcții din sec. V e.n.

Ele acopăr, din punct de vedere stratigrafic, alte construcții, cronologic anterioare, formate dintr-o cameră și un canal *b.* (probabil o stradelă) între complexul H și camera C_2 din complexul X. Canalul *b* are o altă orientare față de canalul *a* și el continuă sub pavimentul din sec. V. El este (din punct de vedere constructiv) contemporan, construit în același timp cu locuința de la nord-est și cu locuința C_2 — deci se poate data în sec. IV e.n. Canalele *a* și *b* se vărsau, desigur la epoci diferite, într-un canal mare, din lespezi de 1,50×0,50 m, a unei străzi (I) perpendiculară pe strada A. Strada I a avut și ea mai multe etape de dezvoltare (cel puțin trei) dintre care cea mai veche din dale mari de piatră.

Strada A, în partea de sud, este mărginită pe toată lungimea de un puternic zid de piatră și mortar, cu fundație adîncă, făcînd parte dintr-un important edificiu, cu mai multe camere și probabil cu insta-

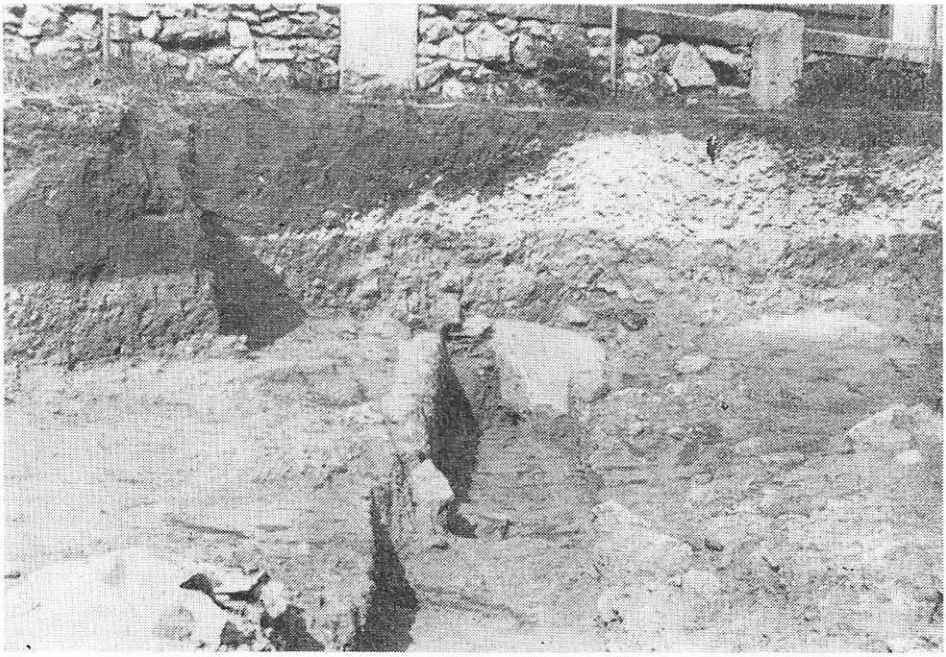

Fig. 12. Strada A cu canal.

Fig. 13. Camera F. Colțul de nord-vest.

Fig. 14.

Fig. 15.

lație termală (B), datat în sec. V e.n., cu posibile etape anterioare, oricum din sec. IV e.n. Complexul acesta (B, M, J) a fost distrus de cîteva mari gropi și de strada actuală.

Descoperirile monetare confirmă cronologia indicată de ceramică. Astfel, în camera F, pe nivelul I_2 s-a descoperit un bogat depozit de monede (aprox. 200 exemplare), din sec. II pînă în sec V, terminat cronologic cu mai multe monede de la anii 408, 423, 450 e.n. Aceasta e o strălucită confirmare a existenței secolului al V-lea la Tomis, cu cele două nivele = N I_2 din prima jumătate a sec. V și N I_1 din cea de a doua jumătate a veacului. În aceeași cameră F, pe nivelul III, s-au descoperit 9 monede din sec. IV, ultimele din anii 361 și 378. Ele confirmă datarea complexului X în sec. IV, așa cum am fixat pe baza datelor stratigrafice și ceramice.

*
* *

În încheiere, merită să subliniem confirmarea — prin aceste săpături — a jaloanelor și direcțiilor urbanistice ale Tomisului roman, așa cum au fost descoperite în diferitele săpături ocazionale și înregistrate pe plan. Mai mult chiar, putem afirma că de-a lungul întregii epoci romane (din sec. II pînă în sec. V. e.n.) va fi respectată aceeași organizare urbanistică, străzile și unele locuințe, cu mici modificări, păstrînd amplasarea și planul inițial.

Din păcate, nu am atins încă nivelele elenistice și grecești. Rămîne un deziderat al viitoarelor săpături din Tomis.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES RÉCENTES À TOMIS (1971, 1972)

Résumé

Le long des années, à Constantza (Tomi) on a découvert de nombreux et importants matériaux archéologiques, très précieux, qui ont pleinement contribué à faire connaître l'histoire de ladite ville antique. Mais, en ce qui concerne la fondation et le début de Tomi, on ne dispose pas encore de preuves certaines, faute connaître l'histoire de ladite ville antique. Sûrement, on a découvert à Tomi des piéces archéologiques datées depuis le V-ème siècle av. n.ère (des monnaies et amphores de Chios) ou bien depuis le IV-ème s.n.è. (céramique peinte) mais celles-ci n'élucident en rien le grand problème de la fondation ou de l'existence d'une ville grecque *(emporion)* ici, dans ces endroits, concrètement — le problème des niveaux de vie urbaine. Par conséquent, la nécessité des fouilles systèmatiques, stratigraphiques, s'imposait de plus en plus impérieusement. Deux campagnes de fouilles au parc de la Catédrale, en 1971 et 1972, ont couvert une superficie à peu près 600 m^2; on a abouti, en général, à des profondeurs entre 70 cm et 3 m, étant enregistrés, depuis la couche de terre végétale en bas, six niveaux de vie. En 1972, des sections I, II, III et IV ont résulté les zones A et I (rues), B (probablement thermes), C, D, F, G, M (habitations), H (pavés, égouts) (fig. 1—4).

Ce que l'on doit d'abord retenir c'est la constatation que, à un moment donné-notamment en même temps ou-bien immédiatement après la construction de la Catédrale „Sf. Petru et Pavel" a eu lieu l'aménagement du parc voisin. De cette maniére on a raclé et détruit les niveaux de vie romano-byzantine (V s. et surtout VI s.) ensemble avec les ruines qui leur appartenaient. Voilà porquoi on n'a pas rencontré les couches et les niveaux du VI siècle, avec leur structure caractéristique et particulière, comme on les connaissait à Histria, Tropaeum Trajani, Ulmetum, Sacidava e.a.d.s. A Tomi, immédiatement au-dessous du nivellement moderne est apparue une couche d'argile jaune (,65—0,75 m), reste de l'épaisseur des planchers du V-ème siècle n.è. L'existence du VI s. dans cette zone de Tomi est pourtant démontrée par les vestiges archéologiques (céramique typique et monnaies de Justinien et Justin II — Sophie) — mais découverts dans des conditions stratigraphiques confuses (fosses, nivellements etc.).

A partir des observations effectuées dans les zones F, C, C_2, la stratigraphie generale se présente de la maniere suivante.

Jusqu'à présent nous avons abouti, dans quelques secteurs, au VI-ème niveau (F). Les deux premiers niveaux (N I_1, N I_2) très proches, ont le caractère de planchers en glaise à l'horizontale, avec de minces mais évidentes couches de brûlure et de cendre. N I peut être daté au V siècle. A ces niveaux appartiennent les complexes B, D, H et partiellement A et I.

N II, marqué par les traces d'un incendie, soutient un dépôt de terre gris-jaune, ameublie. Sur ce niveau on a découvert, écroulées à l'horizontale, quelques plaques de calcaire, dont une de grandes dimensions. A dater vers la fin du IV s.

N III a l'aspect d'un plancher de glaise, avec un grand dépôt de tuiles effondrées et des traces d'incendie. Sur ce niveau fonctionnait, au coin du nord-est de la chambre F, un âtre aux bords de pierre. Ceci appartient certainement au IV s. très probablement à la première moitié. Il paraît que les chambres F. C_1 C_2, l'égout *b* de H, partiellement les rues A et I appartiennent toujours à ce moment. Donc les monuments les plus significatifs, les plus amples ont été érigés au IV-ème siècle.

N IV, niveau d'argile, qui se caractérise d'abord par une couche épaisse d'incendie (terre rouge brûlée, couches successives de cendre et de charbon). C'est la couche d'incendie la plus épaisse rencontrée jusqu'à présent à Tomi et elle indique, avec certitude, une destruction violente. L'évenement (N IV) a eu lieu vers la fin du III-ème siècle.

N V a été identifié plus difficilement, mais présente un âtre ayant des rebords rectangulaires en pierre simple, découvert dans F. Selon la céramique, ceci appartient au III s.

N VI — niveau identifié et déterminé le long d'une petite portion, à cause d'une grande fosse remplie de sable (dans F), pourrait être daté au II s.n.è.

A cette profondeur, les fouilles de cette année- ci ont été arrêtées.

Les habitations sont ordonnées d'un côté et de l'autre d'un axe (rue A), direction NV—SE, qui reflète aussi la pente qui descendait vers la mer.

Au nord de la rue A, vers l'ouest, il existe un bâtiment (complexe X), formé maintenant de trois chambres : F, C, C_2 (initiellement il y en avait plusieurs). A l'est — le complexe H, représenté par des canalisations superposées, pavages et traces de murailles, complétées au nord par un escalier et un possible portique (E) et à l'extrémité de l'est par une rue (I) ayant un égout massif, rue perpendiculaire à la rue A. Au sud-ouest de la rue A il y a le complexe B (probablement les restes des bains) et le bâtiment M.

Chambre F. Les niveaux I_1 et I_2 présentant de la céramique du V s., passaient sur les murs de cette chambre, circonstance qui se répète également au cas des chambres C et C_2, ce qui indique la fin du fonctionnement du bâtiment du V-ème s.

N II, niveau d'argile ameublie, jaune-gris, aux traces d'embrasement, pouvant dater vers la fin du IV s., lorsque les murs de la chambre F étaient encore debout.

N III, plancher d'argile, dure, au dépôt gris-jaunâtre, aux traces d'embrasement et beaucoup de tuiles. N III est apparu à peu près à la même profondeur que les fondements, avec quelques plinthes, des murailles du nord, de l'est et du

sud. Une autre *preuve du fonctionnement de la F au N III* est la présence d'un four-âtre, aux rebords de pierre dont les fondations ne sont pas très profondes, rectangulaire, aménagé exactement au coin du nord-est de la chambre F, four qui appartient certainement au N III et qui peut dater depuis la première moitié du IV siècle.

N IV a l'aspect d'un plancher en argile jaune, sur lequel se sont déposées successivement des couches, parfois épaisses, de brûlure rouge cendre, charbon, mortier et tuiles noircies. Ce sont les premières traces consistantes d'un grand incendie. La céramique en appartient aux débuts de l'epoque romaine, III-ème siècle avec des éléments qui annoncent le siècle suivant. ce qui en permet la datation à la fin du III s. n.è. N IV atteint dès la fin du III s. les fondations des murailles F', de facon qu'il paraît que la chambre n'existait pas encore à ce niveau. Un peu plus en bas apparaît un nouveau niveau (N V) sans traces d'incendie ou d'autres traces spéciales, niveau difficile à remarquer, aux matériaux céramiques, ressemblants, mais prouvé par un grand âtre (1 m de diamétre), relativement rectangulaire, aux rebords en pierres grandes, régulièrement rangées, puissamment brûlées au milieu, avec beaucoup de cendre, charbon et terre rouge brûlée. De même, des traces de sable de mer avec des coquillages.

Pour les chambres C et C_2, la situation en est un peu différente.

La chambre C, malgré son fonctionnement sur N III et N II (IV s), de même que les chambres F et C_2 du même bâtiment X (les murs des trois chambres s'interpénètrent, présentant presque la même profondeur des fondations et la même technique de construction de pierres et terre), paraît avoir également eu une vie antérieure au IV s. n.è., dès le début du III s. ayant été détruite et réparée deux fois encore (au début du IV s. après de fortes attaques et l'incendie du quartier et vers la fin du IV s. ou au début du V s.).

La chambre C_2 fait partie du bâtiment X. Mais l'âtre, placé au coin de la chambre, contigu aux murs, pose le problème du fonctionnement de la chambre C_2 encore avant le IV s., au moins dans la seconde moitié du III s.

Dans le stade actuel des recherches, nous croyons, hypothétiquement, que la maison X (G, F, C, C_2) a été construite dans la première moitié du IV s. après une violente destruction à la fin du III s, La construction du nouveau bâtiment a été pourtant faite, au moins partiellement, en respectant une topographie ancienne ou même de vieilles fondations, fait que paraît démontrer la situation de C et C_2. Ce qui plus est, il semble que F avait (au III siècle) presque la même longueur que C si l'on tient compte du mur transversal, au nord, démantelé par N IV. La réconstruction du IV siècle en respecte le plan antérieur seulement pour C et C_2, mais en élargissant la superficie en F. Les murailles du complexe X sont bâties en pierre et terre, ont une épaisseur qui varie de 40 cm à 70 cm. Les fondations ont une profondeur de 1,20—1,50 m.

Rue *A*. Très peu nombreux et petits segments de cette rue sont restés intacts. La direction de la rue, descendant en pente douce (NV—SE) représente l'axe de base de l'organisation urbaniste de ce quartier, les bâtiments adjacents ayant les murailles parallèles et perpendiculaires à cet axe.

La rue avait une largeur de 5 m, bordée par les murs des habitations X, B, M et s'entrecroisait perpendiculairement avec la rue I. Au milieu de la rue A, on a découvert un égout pour les eaux de deversement, large de 1,10 m et profond de 75 cm. Les parois latéraux de l'égout sont formés de grandes dalles, plates, rectangulaires, aux orificies latéraux d'écoulement. Il est probable qu'on ait couvert l'égout de grandes dalles à l'horizontale, dont se sont conservées quelques unes, écroulées dans l'égout. Les surfaces latérales de la rue ont été pavées de gravier de dimensions plus grandes, bien lié avec de l'argile. Nous en avons surpris trois phases successives, chacune constituée d'une couche d'argile très dure sur laquelle on a étendu et a pressé le gravier. La troisième phase en est représentée par de grandes pierres, disposées régulièrement, les faces mises horizontalement. Les éléments de datation en demeurent insufffisants.

La relation entre les trois étapes superposées de la rue et les niveaux de l'habitation X nous a conduit vers l'hypothèse suivante : la phase I = N III (IV-ème s.), la phase II =-N II (IV-ème s.), la phase III = N I (V-ème s.).

Complexe H. Au nord du bâtiment X, dans la zone du nord-est des fouilles, on a découvert un ensemble arhitectonique des plus intéressants. Immédiatement sous le nivellement et leraclement modernes est apparu un pavage de grandes dalles calcaires, qui couvre à présent une superficie de 13,5 m^2. Ce pavage este borné au sud par une muraille démantelée au niveau du pavement. Exactement du même niveau part au sud-est un égout (a) vers l'égout central de la rue I. Le pavement et l'égout décrits plus haut appartiennent à une construction du V-ème s. n.è. Ils couvrent, au point de vue stratigraphique, d'autres constructions, chronologiquement antérieurs (IV-ème s.) composées d'une chambre et d'un égout *b* (peut-être une venelle) entre le complexe H et la chambre C_2 appartenant au complexe X.

On a découvert un important édifice, à plusieurs pièces et installation termale (B), daté au V s.n.è., avec de possibles étapes antérieures, de toute manière au IV s.n.è. Cet ensemble (B, M, J) a été détruit par quelques grandes fosses et par la rue actuelle.

Les découvertes monétaires confirment la chronologie indiquée par la céramique. Ainsi dans le chambre F, au niveau I_2, on a découvert un riche depôt de monnaies (à peu près 200 exemplaires) du II-ème s. — V-ème s., terminé chronologiquement avec bien des monnaies depuis les années 408, 423, 450 n.è. C'est une totale confirmation de l'existence du V-ème siècle à Tomi, avec deux niveaux = N I_2 de la prèmière moitié du V-ème s. et N I_1 de la seconde moitié. Dans la même chambre F, sur le niveau III, on a découvert 9 monnaies du IV-ème s. — les dernières, des années 361 et 378. Elles confirment la datation du complexe X au IV-ème s., ainsi que nous avons fixé à base de données stratigraphiques et céramiques.

En conclusion il vaut souligner la confirmation — grâce à ces fouilles — des jalones et directions urbanistes du Tomi romain, telles qu'elles ont été découvertes par suite des différentes fouilles occasionnelles et enregistrées sur le plan. Qui plus est, nous pouvons affirmer que, le long de l'époque romaine entière (depuis le II-ème siècle jusqu'au VI-ème siècle n. è.), sera respecté la même organisation édilitaire, les rues et quelques habitations — à quelques petites modifications près — gardant l'emplacement et le plan initiaux.

TABLE DES ILLUSTRATIONS

1 Plan général des fouilles.
2 Céramique grecque (fosse dérangée dans F).
3 Fouilles de 1971 — vue générale.
4 Fouilles de 1972 — vue générale.
5 Profile de la chambre C.
6 Profile de la chambre C.
7 Chambre C. Reconstructions du mur de l'ouest.
8 Mur de l'ouest, chambre F (âtre du niveau V).
9 Atre-four de la chambre F.
10 Atre-four de la chambre C_2.
11 Rue A.
12 Rue A — l'égout.
13 Chambre F — recoin du nod-ouest.
14 Céramique romaine de Tomi.
15 Céramique romaine de Tomi.

R. OCHEȘEANU, GH. PAPUC

MONEDE GRECEȘTI, ROMANE ȘI BIZANTINE, DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

II

Am socotit necesar să prezentăm în această cronică mai ales monedele coloniale grecești, care se păstrează în colecțiile Cabinetului numismatic din Constanța și care, deși mai de mult descoperite în Dobrogea, nu au fost încă publicate. Alături de piese emise de cetățile din Moesia Inferior am înserat aici și cîteva monede bătute în provincia Thracia. Pentru monedele inedite, sau variante, neînregistrate în cataloagele pe care le-am putut consulta am dat și descrierea completă a pieselor, fără a considera cumva că acestea aparțin în totalitate unor tipuri încă necunoscute în literatura numismatică.

În cronică am inclus și monedele romane descoperite la Sacidava în cursul campaniilor de cercetări din anii 1969—1971. Amintim aici și descoperirea unei monede emise de Valens în zona așezării romane, din satul Cetatea, comuna Dobromir, acolo unde, îndeobște, este localizată *Civitas Ausdecensium*. De asemenea prezentăm în cronică și două depozite monetare recent intrate în colecțiile cabinetului din Constanța.

Primul depozit este un depozit monetar cu caracter de ofrandă funerară. Acesta a fost descoperit la Mangalia Nord — stațiunea Neptun, într-un mormînt de inhumație, de către Georgescu Nicolae, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru informațiile date și pentru materialul numismatic cedat nouă spre studiu și publicare. Depozitul este alcătuit din opt monede romane, tomitane și callatiene, de bronz emise în sec. I—II e.n. Prin componența sa se confirmă rămînerea în circulație a unor monede de bronz romane emise în sec. I e.n. pînă către sfîrșitul sec. II e.n.

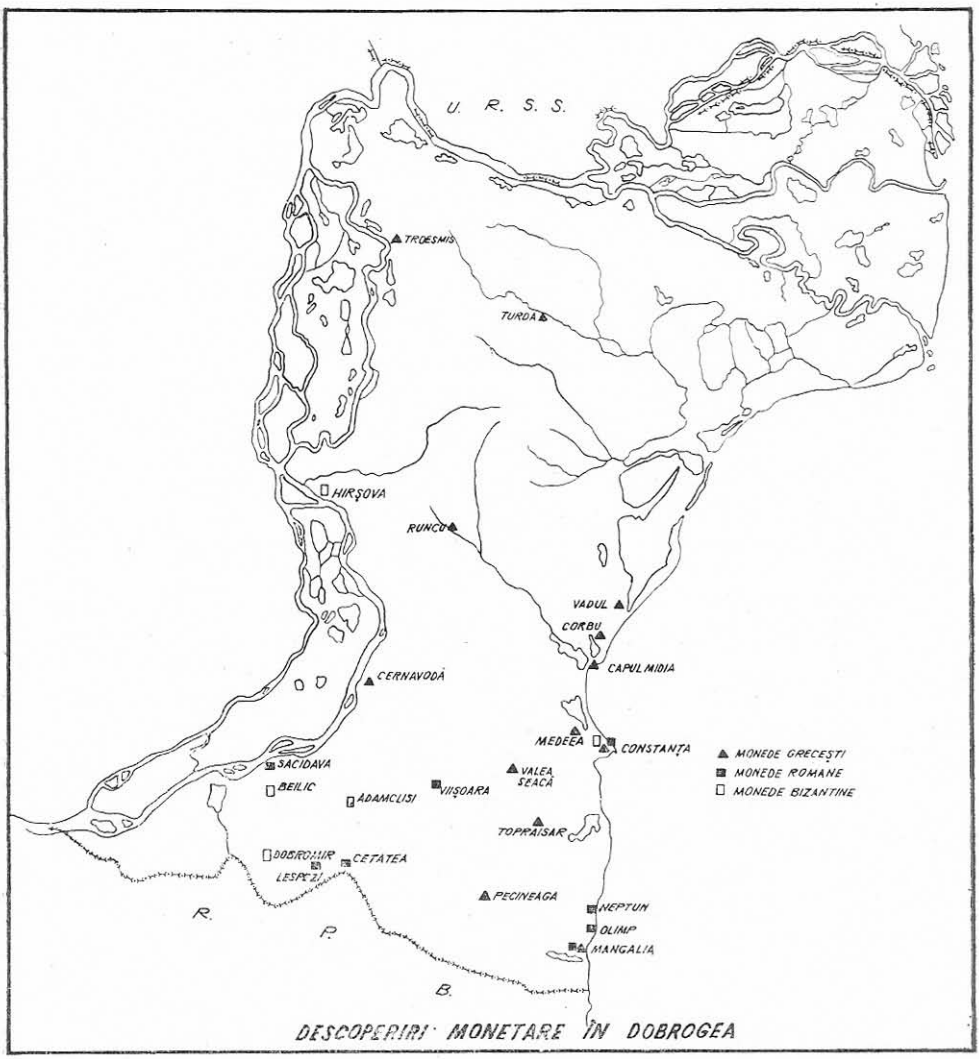

Cel de al doilea depozit a fost descoperit în campania din 1971, la Sacidava, de către C. Scorpan, pe podeaua unei locuințe incendiate. Depozitul este alcătuit din monede emise în sec. IV e.n. și se încheie cu o monedă emisă de Gratian de tip REPARATIO REIPVB. Dar starea de conservare a ultimei monede împiedică o determinare cît de cît sigură și sîntem nevoiți să păstrăm încă rezervele cuvenite pentru datarea depozitului. În ceea ce privește repartiția pe ateliere monetare, în depozit, sînt prezente cu cîte o monedă monetăriile din Roma, Thessalonica, Heraclea și Antiochia.

Printre monedele bizantine este de remarcat un folles bătut de Mauriciu Tiberiu în anul 597/8, întrucît această piesă este prima monedă post 586 e.n. găsită în cetate și cea de a doua descoperită în raza comunei Adamclisi. Moneda ar putea constitui o nouă dovadă a unei posibile supraviețuiri a comunității romano-bizantine de la Tropaeum, după distrugerea cetății în anul 586 e.n.

Pentru monedele callatiene determinările au fost făcute de Gh. Papuc. Celelalte monede au fost identificate de R. Ocheșeanu.

I

MONEDE GRECEȘTI

CERNAVODĂ

Monedele pe care le prezentăm aici provin dintr-o colecție formată la Cernavodă și care a fost mai de mult cumpărată de Muzeul de Arheologie Constanța. Multe din piese au fost culese de pe teritoriul cetății Axiopolis, dar, din păcate, astăzi, nu se mai poate face o împărțire a materialului numismatic pe puncte de descoperire și sîntem nevoiți să socotim monedele ca provenind din Cernavodă și împrejurimi.

*104. *Histria : Severus Alexander.*

Av. AVT K M AVP CЄB/AΛЄΣANΔPOC .Bust laur., *în paludamentum, spre dr.*
Rv. ICTP/I/HNΩN. Tyche stînd în picioare spre st., se sprijină cu mîna dr. de o cîrmă, iar în st. ține cornul abundenței ; în cîmp dr. E.
A.E. ↓ . 14,59 g. 27 mm. Tocită.
Pick — Inv. 632.

*105. *Tomis : Iulia Paula.*
AE. ↑ . 11,90 g. 27 mm. Mult tocită.
Pick — *Regling*, nr. 3120. Inv. 282.

*106. *Tomis : Iulia Paula.*

Av. IOVΛIA KOPNHΛIA ΠAVΛA . Bust drap. spre dr.

Rv. MHTPO ΠO/N/T TOMЄՌC , Tyche stînd în picioare spre dr., ține în mîna dr. cornul abundenței, iar cu st. se sprijină de o cîrmă ; în cîmp st. sus Δ
AE. ↑ .12,67 g. 26,5 mm. Tocită.
Pick — *Regling.* — Inv. 283.

107. *Tomis : Severus Alexander.*

Av. MHTPO ΠON/TOY TOMЄՌ . Cap laur. spre dr.

Rv. MHTPO ΠOИ/TOY TOME Ω jos C. Concordia stînd în picioare spre st., tine în mîna dr. un vas, iar în st. cornul abundenței ; în cîmp st. Δ
AE. ↗ . 9,24 g. 26 mm. Tocită.
Pick — *Regling.* — Inv. 285.

108. *Tomis : Maximus.*
AE. ↗ .4,22 g. 20,5 mm. Tocită. Fragm.
Pick — Regling, nr. 3360 ? Inv. 232.

*109. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↑ .10,85 g. 25 mm. Tocită.
Pick — Regling. nr. 3481. Inv. 284.

100. *Tomis : Gordianus.*

Av. AVT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ . Bust laur, în *paludamentum*. spre dr.

Rv. MHTPO ΠΟΝ/TOV TOM jos ΕΩC Grifon stînd spre dr., cu laba din față pe o roată ; în cîmp st. sus Δ
AE. ↓. 9,64 g. 24,5 mm. Tocită.
Pick — Regling. — Inv. 334.

*111. *Marcianopolis : Plautilla.*

Av. ·ϕOVΛ· ΠΛAV/TIΔΔA CЄB · Bust drap. spre dr.

Rv. V AV ΓAΛΛOV/ MAPKIANOΠOΛITΩN Tyche, cu callathos, stînd în picioare spre st., se sprijină cu mîna dr. de o cîrmă, iar în st. ține cornul abundenței și veșmîntul.
AE. ↙. 13,67 g. 27 mm. Puțin tocită.
Pick. — Inv. 1575.

CONSTANȚA

Gara Veche.

În timpul săpăturilor efectuate de cercetătorii Muzeului de Arheologie Constanța pe terenul fostei gări a orașului în anii 1960—1961 a fost recoltat și un vast material numismatic. din care prezentăm aici cîteva monede coloniale.

112. *Tomis : Septimius Severus.*

Av. K Λ CЄΠ/ CЄVHPOC· Π · Bust laur, în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MHTPO Π/ON TOMЄΩC Hercule stînt în picioare spre dr., se sprijină cu mîna dr. de un sceptru, iar în st. ține o măciucă și cu piciorul st. calcă pe leu ; în cîmp st. Δ
AE. ↙. 10,29 g. 27 mm. Tocită.
Pick — Regling. — Inv. 217.

113. *Tomis : Geta.*

Av. AV·K·Π·CЄ/Π· ΓЄTAC·. Bust laur., cuir., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MHT/POΠ· ΠONT·TOMЄ jos ΛC . Athena, cu chiton, himation și coif cu panaș, ține în mîna dr. Victoria spre st., iar în st. lance, așezată spre st. pe tron cu picioare de leu, pe care se sprijină un scut ; în cîmp. dr. Δ
AE. ↑. 11,20 g. 28 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling. — Inv. 228.

114. *Tomis : Severus Alexander.*

Av. AVT... CEV AΛEZANΔPOC . Bust. laur., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MH
TPO ΠON . Totul în cunună de laur ; △ jos despărțind cununa în două.
TOV TO
MEΩC

AE. ↓. 6,99 g. 25 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling. — Inv. 223.

115. *Tomis : Maximus.*
AE. ↓. 12.43 g. 27 mm. Tocită. *Av.* parțial lizibil.
Pick — Regling, nr. 3353 ? Inv. 225.

116. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↓. 10,10 g. 26 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3435. Inv. 220.

117. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↗. 10,08 g. 24 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, tip general nr. 3440. Inv. 216.

118. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↗. 12,12 g. 25,5 mm. Netocită.
Pick — Regling, nr. 3443. Inv. 213.

119. *Anchialus : Maximinus.*

Av. AVT MAΞIMEI/NOC EVCEBH AƆ . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. OYΛΠIANΩN AΓXIAΛEΩN. Templu tetrastil, în centru statuia unei divinități (ilizibilă).
AE. ↓. 12,82 g. 26 mm. Puțin tocită.
BMC Thrace — Inv. 1555.

Strada 9 Mai.

În cursul săpăturilor efectuate în 1959 pe această stradă au fost aflate și următoarele monede tomitane.

120. *Tomis : Maximus.*
AE. ↓. 7,39 g. 24 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3357. Inv. 208.

121. *Tomis : Gordianus.*

Av. ..... ANTΩ/ΓOPΔIANƆ . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.
Rv. MHTPO ΠOИ/T/O TOMEΩ. Tyche, cu calathos, stînd în picioare spre st., în chiton și himation, cu mîna dr. se sprijină de un sceptru, iar în st. ține cornul abundenței, jos în dr. Pontos ; în cîmp st. △
AE. ↗. 11,91 g. 25 mm. Puț.n tocită.
Pick — Regling. — Inv. 204.

Necropolă.

Într-un mormînt cu firidă de pe strada Anton Nițescu a fost găsită o monedă tomitană.

* 122. *Tomis : Severus Alexander.*
AE.↓. 14.27 g. 25 mm. tocită.
Pick — Regling, nr. 3173. Inv. 395.

Într-un mormînt de inhumație descoperit în anul 1961 pe B-dul Tomis a fost aflată o monedă din Hadrianopolis.

* 123. *Hadrianopolis : Gordianus.*
AE.↓. 14,35 g. 27 mm. Puțin tocită.
BMC Thrace, nr. 29. Inv. 1568.

Moneda a fost găsită într-un sarcofag descoperit în 1961 pe B-dul Republicii.

124. *Tomis : Geta.*
AE.↑. 2,73 g. 27 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 2966. Inv. 379.

Într-un mormînt aflat în 1960 pe B-dul Republicii s-a găsit și o monedă tomitană.

* 125. *Tomis : Septimius Severus.*
AE.↗. 10,44 g. 22 mm. Netocită.
Pick — Regling, nr. 2753. Inv. 388.

Strada Traian.

Moneda a fost găsită în timpul lucrărilor de canalizare din 1962.

*126. *Tomis : Commodus.*

Av. A/VT K Λ AI AVP/ KOMOΔO/C . Bust laur, în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MHTPO ΠONT/·Y TOMEΩC . Asclepios stînd în picioare, cu capul spre st, în himation, sub brațul dr. șarpele încolăcit, iar cu mîna st. se sprijină pe un sceptru scurt ; în cîmp st. B.
AE.↓, 5,06 g. 22 mm. Puțin tocită.
Pick Regling. — Inv. 219.

Strada Mircea cel Bătrîn.

Moneda a fost găsită în timpul unor lucrări edilitare în anul 1967.

127. *Tomis : Severus Alexander.*
AE.↓. 12,18 g. 26 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3273. Inv. 384.

Strada Cristea Georgescu

Moneda a fost descoperită în timpul unor descoperiri ocazionale.

128. *Serdica : Caracalla.*
AE.↑. 15,50 g. 27 mm. Puțin tocită.
BMC Thrace, nr. 23. Inv. 1540.

104

105

109

106

122

123

111

Portul Tomis

Din zona portului turistic Tomis provine următoarea piesă.

* 129. *Tomis : Maximinus.*

AE. ↑, 11,50 g. 26 mm. Netocită.
Pick — Regling, nr. 3300. Inv. 190.

Passim.

Moneda a fost donată de Istrate Gheorghe.

130. *Tomis : Pertinax.*
AE. ↓. 11,93 g. 27 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 2729. Inv. —

Moneda a fost donată de Pădurescu Corneliu.

*131. *Tomis : Severus Alexander*
AE. ↓. 10,80 g. 27 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3165. Inv. 372.

Zidul de incintă.

În timpul cercetărilor din 1962 la zidul de incintă al cetății Tomis, lîngă turnul de sud a fost aflată o monedă tomitană.

*132. *Tomis : Domitianus.*

Av. AYTOKP..... TIANOC KAICAP . legenda începe de sub cap. Cap laur. spre dr.

Rv. $\begin{array}{c|c} \text{TO} & \text{T}\omega \\ \text{MI} & \text{N} \end{array}$. Templu tetrastil, deasupra, de o parte și de alta, două stele.

AE. ↑. 4,61 g. 20 mm. Netocită.
Pick — Regling. — Inv. 218.

CORBU

Corbu de Jos

Moneda a fost donată de Rașit Muselim.

* 133. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↓. 12,47 g. 25 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3436. Inv. 460.

MANGALIA

Strada Ștefan cel Mare

În cursul lucrărilor de canalizare din 1964 a fost descoperită și o monedă din Markianopolis.

125

127

129

132

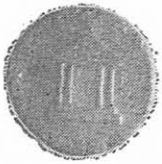

126

133

131

134

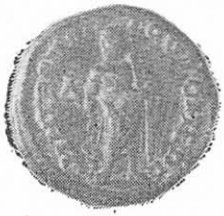

*134. *Markianopolis : Philippus Junior.*

Av. M·IOVΛIOC ΦIΛIΠΠOC jos KAICAP . Busturile față în față ; Philippus în *paludamentum* spre dr.. Sarapis cu calathos, drapat spre st.

Rv. VΠ ΠPAET MECEA/ΛΛEINOV MAPKIANO în cîmp ΠO / ΛE / IT / ΩV

Asclepios în picioare spre dr. cu capul spre st., se sprijină cu mîna dr. pe un sceptru pe care e încolăcit șarpele, iar pe brațul st. ține veșmîntul ; în cîmp st. E
AE. ↙ . 11,65 g. 28,5 mm.
Pick. — Inv. 1532.

Passim.

135. *Tomis : Gordianus.*

AE. ↑. 12,17 g. 26,5 mm.
Pick — Regling, nr. 3490. Inv. 154.

136. *Callatis : Septimius Severus.*
Av. AVT K Ä CЄΠ/CЄVHPOC Π· . Cap laur. spre dr.

Rv. KAΛΛA/TIANΩN . Athena stînd în picioare spre dr., ține în mîna dr. o lance, iar în mîna st. bufnița ; în cîmp dr. Δ
AE. ↓. 8,40 g. 23 mm. Tocită.
Pick, nr. 309 (exemplar mai bine conservat). Inv. 468.

Monedă găsită la Mangalia, a fost donată de Cristea Gheorghe.

137. *Callatis : Philippus Junior.*
Av. AVT M IOVΛ ΦI/ΛIΠΠOC AVГ . Bust laur, în *paludamentum*, spre dr.

Rv. K/AΛΛA/TI/ANΩN . Nemesis stînd în picioare spre st., ține în mîna dr. balanța, iar în st. sceptru oblic. Jos la picior în st. roata ; în cîmp st. Δ
AE. ↗ . 9,83 g. 26 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 583.

Monedele au fost găsite în Mangalia în cursul cercetărilor de teren.

138. *Callatis : Otacilia.*
AE. ↙ . 6,59 g. 25 mm. Tocită.
Pick, nr. 364. Inv. 469.

*139. *Mesembria : Philippus și Otacilia.*
Av. AVT M IOVΛ ΦIΛIΠΠOC AГ.... jos CЄBHP dedesubt A. Busturile față în față, Philippus laur., în *paludamentum*, spre dr. ; Otacilia, stephane, drapată spre dr.

Rv. MEC/AMB/PIANΩN . Tyche, cu calathos, în chiton și himation, stînd în picioare spre st., cu mîna dr. se sprijină pe o cîrmă, iar în st. ține cornul abundenței.
AE. ↗ . 10,87 g. 25,5 mm. Tocită.
BMC Thrace. — Inv. 1561.

Monedele pe care le prezentăm mai jos provin din două colecții formate în Mangalia, și care au fost achiziționate de Muzeu. Este posibil ca nu toate piesele să fi fost descoperite la Mangalia, probabil unele monede au fost găsite și în localitățile învecinate.

140. *Tomis : Septimius Severus.*
Av. AY K Λ CЄ/ CЄVHPOC Π . Cap laur. spre dr.
Rv. MHTP Π./... ЄΩC . Tyche stînd în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe o cîrmă, iar în st. ține cornul abundenței ; în cîmp st. sus B.
AE. ↙ 5 g. 20 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling. — Inv. 210.

141. *Tomis : Severus Alexander.*
AE. ↓. 9,96 g. 26 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3192. Inv. 150.

142. *Tomis : Severus Alexander.*
AE. ↑ . 9,44 g. 26,5 mm. Tocită. Fragm.
Pick — Regling, nr. 3218. Inv. 151.

143. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↑ . 9,24 g. 24,5 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3402. Inv. 152.

*144. *Callatis : Nero.*
Av. IMP AVG CAESAR NERO (legenda inversată). Cap. spre dr.
Rv. KAΛΛ
ATIA.
NΩN . Totul în cunună de spice.
AE. ↓ . 6,98 g. 24 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 582.

145. *Callatis : Severus Alexander.*
AE. ↙ . 10,68 g. 27 mm. Tocită
Pick. nr. 331. Inv. 586.

146. *Callatis : Severus Alexander.*
AE. ↓ . 11,82 g. 28 mm. Tocită.
Pick, nr. 332. Inv. 597.

147. *Callatis : Gordianus.*
Av. AVT K M ANT ΓOPΔIANOC AVΓ. Bust laur., în *paludamentum,* spre dr.
Rv. KAΛΛA/TIANΩN . Artemis mergînd spre dr. ; în veșmînt scurt, ține în mîna st. arcul, iar cu dr. scoate o săgeată din tolbă ; jos în dr. cîine ; în cîmp st. E.
AE. ↗ . 12,72 g. 27 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 589.

148. *Callatis : Gordianus.*
Av. AVT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.
Rv. ΚΑΛΛΑ/ΤΙ/ΙΑΝΩΝ . Sarapis cu calathos, stînd in picioare, în himation, ține în mîna st. sceptru oblic ; în cîmp st. E.
AE. ↙ . 9,75 g. 28 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 585.

149. *Callatis : Philippus.*
AE. ↓ . 12,89 g. 27 mm. Tocită.
Pick, nr. 348. Inv. 598.

150. *Callatis : Philippus.*
AE. ↙ . 12,67 g. 27 mm. Tocită.
Pick, nr. 355. Inv. 561.

151. *Nicopolis ad Istrum : Macrinus.*
AE. ↑ . 10,43 g. 26 mm. Tocită.
Pick, nr. 1741. Inv. 1541.

152. *Odessus : Elagabalus.*
AE. ↗ . 8.40 g. 24 mm. Mult tocită.
Pick — Regling, nr. 2295. Inv. 1554.

153. *Hadrianopolis : Gordianus.*
Av. AVT K M ANT/ΓΟΡΔΙΑΝΟC . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.
Rv. ΑΔΡΙΑΝΟΠΟ/Λ/ΕΙΤΩΝ . Abundantia, cu calathos, stînd în picioare spre st., ține în mîna dr. un vas, iar în st. cornul abundenței.
AE. ↙ . 9,04 g. 25 mm. Tocită.
BMC Thrace. — Inv. 1553.

MEDEEA

Monedele au fost găsite în condiții de descoperire necunoscute nouă.

*154. *Tomis : Maximinus.*
AE. ↗ . 10,10 g. 25,5 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3341. Inv. 461.

*155. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↓ . 9,53 g. 25 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 3414. Inv. 453.

NĂVODARI

În 1967 în așezarea romană de la Capul Midia a fost găsită o monedă istriană.

*156. *Histria : Caracalla.*
Av. AVT K M AVP CЄVH/POC ANTΩNIN/OC . Cap laur, spre dr.
Rv. ICTPI/HNΩN. Cybele, cu coroană murală, chiton și himation, stă spre dr. pe un tron cu spătar, cu mîna st. se sprijină pe un tympanon, sub tron doi lei ; în exergă Є

AE. ↑ . 21,88 g. 31 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 693.

PECINEAGA

Dintr-o colecţie alcătuită cu monede strînse în această comună şi împrejurimi prezentăm următoarele monede coloniale.

157. *Histria : Elagabalus.*
AE. ↑ . 15,36 g. 30,5 mm. Tocită.
Pick, nr. 513. Inv. 633.

* 158. *Tomis : Domitianus.*

Av. ....TωP/ΔOMЄTIA... .Cap laur. spre dr.

Rv. TΘ\|MЄI / TW\|N . Nike pe glob spre st., în mîna dr. ridicată ţine cununa de laur, iar în st. palma.
AE. ↑ . 4,57 g. 21 mm. Puţin tocită.
Pick — Regling, nr. 2592 ? Inv. 297.

* 159. *Tomis : Antoninus Pius.*

Av. AVT KAI AΔPI/ANTΩNINOC . Cap spre dr.

Rv. H MHTPO Π TOMITΩN . Asclepios stînd în picioare, cu capul spre st., ţine în mîna dr. sceptru pe care se încolăceşte şarpele, iar cu st. ţine veşmîntul.
AE. ↓ . 4,29 g. 20 mm. Tocită.
Pick — Regling. — Inv. 179.

160. *Tomis : Severus Alexander.*
AE. ↓ . 7,48 g. 24 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3241. Inv. 212.

*161. *Tomis : Gordianus şi Tranquillina.*
AE. ↑ . 11,57 g. 26 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3524. — Inv. 270.

*162. *Callatis : Lucilla.*

Av. CЄƁACTH/ΛOVKIΛΛA . Bust drap. spre dr.

Rv. KAΛ/ΛATIA jos NΩN . Cybela, cu coroană murală, pe leu mergînd spre în mîna st. ţine sceptru.
AE. ↓ . 2,57 g. 20 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 522.

163. *Callatis : Septimius Severus.*

Av. K Λ CЄ/CЄVHPOC Π . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. KAΛΛ/A/TIA/NΩN . Dionyssos pe panteră spre dr., ţine în mîna st. tyrsul ; în cîmp st. Є
AE. ↗ . 11,91 g. 28 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 527.

139

144

154

158

159

155

156

161

*164. *Callatis : Septimius Severus.*
Av. ΑVT K Λ CЄΠ/CЄVHPOC ΠЄP/T .Cap laur. spre dr.

Rv. KAΛΛATI/ANΩN . Isis cu calathos, mergînd spre dr. ține în mîini o pînză ; în cîmp st. Є
AE. ↑ . 11,04 g. 25 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 521.

*165. *Callatis : Severus Alexander.*
AE. ↙ . 10,93 g. 25 mm. Netocită.
Pick, nr. 333. Inv. 537.

*166. *Callatis : Gordianus.*
AE. ↗ . 12,15 g. 26 mm. Netocită.
Pick, nr. 344. Inv. 554.

167. *Callatis : Gordianus.*

Av. AVT K M ANT ΓO/ΡΔIANOC AVГ . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. KAΛ . Totul într-o cunună de iederă ; jos în st. E.
ΛATI
ANΩ
N
AE. ↙ . 12,37 g. 25,5 mm. Tocită.
Pick. — Inv. 529.

168. *Callatis : Philippus.*
AE. ↗ . 8,51 g. 25 mm. Tocită.
Pick, nr. 361. Inv. 536.

169. *Odessus : Elagabalus.*
AE. ↓ . 7,05 g. 25 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 2296. Inv. 1526.

*170. *Odessus : Elagabalus.*
AE. ↓ . 10,89 g. 28 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 2299. Inv. 1965.

*171. *Mesembbria : Gordianus și Tranquillina*
AE. ↙ . 9,48 g. 26,5 mm. Tocită.
BMC Thrace, nr. 17. Inv. 1446.

*172. *Mesembria : Gordianus și Tranquillina.*

Av. .....M ANT ΓOPΔIANOC AГ CEV jos TPANKVA dedesubt ΛINA . Busturile față în față ; Gordianus laur., în *paludamentum*, spre dr. ; Tranqullina stephane, drap. spre dr.

Rv. ME/CAMB/PIANΩN . Demeter stînd în picioare spre st., ține în mîna dr. spice, iar cu st. se sprijină pe un sceptru.
AE. ↙ . 9,91 g. 25 mm. Tocită.
BMC Thrace. — Inv. 1447.
Monedele fac parte din donația C. Mușat.

173. *Callatis : Philippus Junior.*
AE. ↗ . 9,44 g. 26 mm. Puțin tocită.
Pick, nr. 367. Inv. 490.

170

171

174

162

172

165

166

164

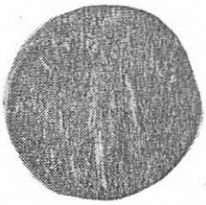

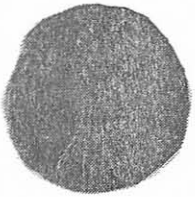

PLANȘA IV.

*174. *Callatis : Philippus Junior.*
AE. ↗ . 10,68 g. 27 mm. Puțin tocită.
Pick, nr. 367. Inv. 486.

RUNCU

Moneda a fost găsită în timpul unei periegheze de C. Icononu.

*175. *Markianopolis : Gordianus.*
AE. ↙ . 13,79 g. 28 mm. Puțin tocită.
Pick, nr. 1142. Inv. 1523.

TOPRAISAR

Monedele au fost găsite în raza comunei Topraisar și donate de Gulerez Nicolae.

176. *Histria : Gordianus și Tranquillina.*
AE. ↑ . 12,77 g. 25 mm. Foarte tocită.
Pick, nr. 525. Inv. 697.

*177. *Tomis : Elagabalus.*
AE. ↓ . 10,94 g. 26 mm. Tocită.
Pick Regling, nr. 3062. Inv. 455.

TROESMIS

Moneda a fost găsită de Gheorghe Manta pe teritoriul uneia din cele două cetăți de la Troesmis.

*178. *Marcianopolis : Caracalla și Iulia Domna.*

Av. ANTΩNINOC AVΓOVCTOC IOVΛIA ΔOMNA · Capul lui Caracalla laur. spre dr.; bustul Iuliei Domna drap. spre st.

Rv. VΠ KV/NT IA/I/ANOY/MAPKIA jos ranversat NOΠOΛITΩ dedesubt N. Templu tetrastil, înăuntru Sarapis spre st., cu mîna dr. ridicată, iar în st. cu sceptru ; în cîmp, înăuntru, st. Є
AE. ↗ . 13,86 g. 25 mm. Puțin tocită.
Pick. — Inv. 1560.

TURDA

Moneda a fost găsită de Răducanu Ion în raza comunei.

*179. *Nicopolis : Diadumenianus.*

Av. K M OΠΠEΛ ANTΩNINOC ΔIAΔOVMENIANOC . cap. spre dr.

Rv. [VΠ] ΑΓΡΙΠΠΑ NIKOΠOΛITΩN ΠPOC IƐTPΩ . Asclepios, stînd în picioare spre dr., se sprijină pe un sceptru lung, pe care este încolăcit șarpele, iar cu mîna st. ține veșmîntul.
AE. ↓ . 8,91 g. 25 mm. Tocita.
Pick. — Inv. 15.35.

VADU

Din raza comunei Vadu provin următoarele piese.

*180. *Tomis : Pertinax.*
AE. ↓ . 11,72 g. 27 mm. Puțin tocită.
Pick — Regling, nr. 2730. Inv. 464.

*181. *Tomis : Gordianus.*
AE. ↓ . 10,14 g. 25 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 3447. Inv. 459.

VALUL TRAIAN

Din punctul Bărăganu-Valea Seacă provine o monedă donată de Pîrlitu Ion.

*182. *Tomis : Severus Alexander.*
Av. AV K M.....AVPH· CEV/AΛEΞANΔPOC . Bust laur, în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MH
TPO ΠO
NTOY TO
MEΩC✱ Totul în cunună ; în cîmp jos △

A.E. ↓ . 13,8 g. 25 mm. Tocită.
Pick — Regling. — Inv. 462.

MONEDE ROMANE

CONSTANȚA

Strada Cerealelor

În timpul lucrărilor de canalizare, muncitorul Ioniță Alexandru a găsit această monedă pe care a donat-o Muzeului din Constanța.

183. *Constantius II.*
AE. ↘ . 2,39 g. 17 mm. Tocită.
LRBC, I, nr. 909. Anii 330—335. Inv. 85. ·SMHB·

Passim

În 1972 au intrat în colecțiile cabinetului numismatic cîteva monede strînse în Constanța de Tudoran Constantin.

184. *Roma.*
AE. ↑ . 1,86 g. 17 mm. Tocită.
LRBC, I, nr. 902. Anii 330—335. *Inv. 70 a 1.* SMHЄ

*185. *Constantius II.*
AE. ↑ . 4,03 g. 23 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 2028. Anii 351—354. *Inv. 70 a 2.* Γ·|/CONS

175

177

178

179

180

182

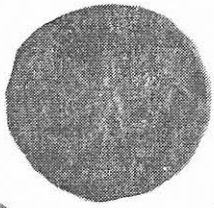

181

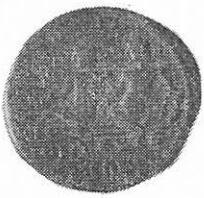

186. *Constantius II.*
AE. ↖. 2,02 g. 17 mm. Tocită. Fragm.
Tip FEL TEMP — REPARATIO (FH3). Anii 346—361.

187. *Constantius II.*
AE. ↑. 1,81 g, 14 mm. Tocită.
Tip SPES REI-PVBLICE, Anii 355—361. *Inv. 70 a 4.*

188. *Constantius Gallus sau Iulian*
AE. ↓. 1,83 g. 16,5 mm. Tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 350—361. *Inv. 70 a 5.*

DOBROMIR

Cetatea

În vara anului 1971 în timpul unei periegheze întreprinse de colectivul șantierului Tropaeum Traiani, studentul E. Oberländer a găsit o monedă la Valens

*189. *Valens*
AE. ↘. 1,83 g. 16 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, nr. 2077. Aanii 364—365. *Inv. 80.*

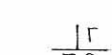

Lespezi

Prezentăm aici alte cîteva monede din colecția Dancu Ion (vezi Pontica 5, p. 474).

*190. *Diocletianus.*
AE. ↓. 9,11 g. 27 mm. Tocită.
RIC, VI, nr. 23a. Anii 302—3. — *Inv. 69 a 2.*

*191. *Constantinus I.*
AE. ↓. 2,84 g. 18 mm. Puțin tocită.
LRBC, I, nr. 840. Anii 330—335. — *Inv. 69 a 1.*

MANGALIA

Deoarece în articolul *Denari romani republicani descoperiți in Dobrogea,* în *Pontica* 4, p. 78, s-a strecurat după ultima corectură o eroare regretabilă, republicăm aici moneda nr. 8.

192. *L. Carpurrius Piso L.f. Frugi.*
AR. ↗. 3,78 g. 19,3 mm. Tocită.
Sydenham, Italia, B, 650. Anii 90—89 î.e.n.

MANGALIA NORD

Neptun

In timpul săpăturilor de salvare din necropola de la Neptun. întreprinse de colegul Georgescu Nicolae, a fost găsit într-un mormînt de inhumație un depozit de monede cu caracter de ofrandă funerară. Ultima monedă este o piesă tomitană cu efigia lui Commodus.

*193. *Callatis.*
A. ↗. 5,88 g. 20 mm. Mult tocită.
Pick, nr. 293. Inv. 3542.

*194. *Callatis.*
AE. ↑. 4,06 g. 20 mm. Puțin tocită.
Pick, nr. 293. Inv. 3543.

*195. *Callatis.*
AE. ↑. 4,59 g. 20 mm. Foarte tocită.
Pick, nr. 293. Inv. 3544.

*196. *Tomis : Commodus.*

Av. A/YT K Λ AI AY/·P KOMOΔO..... . Bust laur., în *paludamentum*, spre dr.

Rv. MHTPOΠ Π⊙/N....Y TOMЄΩC . Tyche, cu calathos stînd în picioare spre st., în chiton și himation, ține mîna dr. pe o cîrmă, iar în st. cornul abundenței ; în cîmp st. sus B.
AE. ↓. 4,92 g. 22,5 mm. Tocită.
Pick — Regling, nr. 2725. var. leg. rev. Inv. 6219.

*197. *Tomis : ?*
Av. ilizibil.

Rv. MHTPO ΠON..../... OMЄ... Divinitate în picioare spre dr. ; în cîmp st. B.
AE. ? . 3,69 g. 21 mm. Foarte tocită.
Pick — Regling ? Inv. 6220.

*198. *Vespasianus.*
AE ↘. 10 g. 26 mm. Tocită.
BMC, II, Roma, nr. 726. Anul 76 e.n. Inv. 6221.

* 199. *Antonius Pius.*
AE. ↑. 9,50 g. 24 mm. Tocită.
BMC, IV, p. 337, notă. Anii 155—156 e.n. Inv. 6217.

* 200. ?
Av. ....AVG.... Cap laur. spre st.
Rv. ....PONT MAX... ilizibil.
AE.?. 8,98 g. 25 mm. Foarte mult tocită, pînă la ștergerea efigiilor.
Inv. 6218.

Olimp

În sarcofagul descoperit în 1970 în stațiunea Olimp, erau depuși într-una din casetele de lemn doi sesterți.

201. *Faustina I.*
Sestertius. AE. ↑. 27,29 g. 33,5 mm. Netocită.
BMC, IV, p. 231, nr. 1426, Roma, emisiunea a 2-a. Anii 141 și puțin după.

202. *Faustina I.*
Sestertius. AE. ↑. 24,18 g. 30 mm. Netocită.
BMC, IV, p. 243, nr. 1519 var. (DIVA FAV-STINA), Roma, emisiunea a 3-a. Anii cca 147.

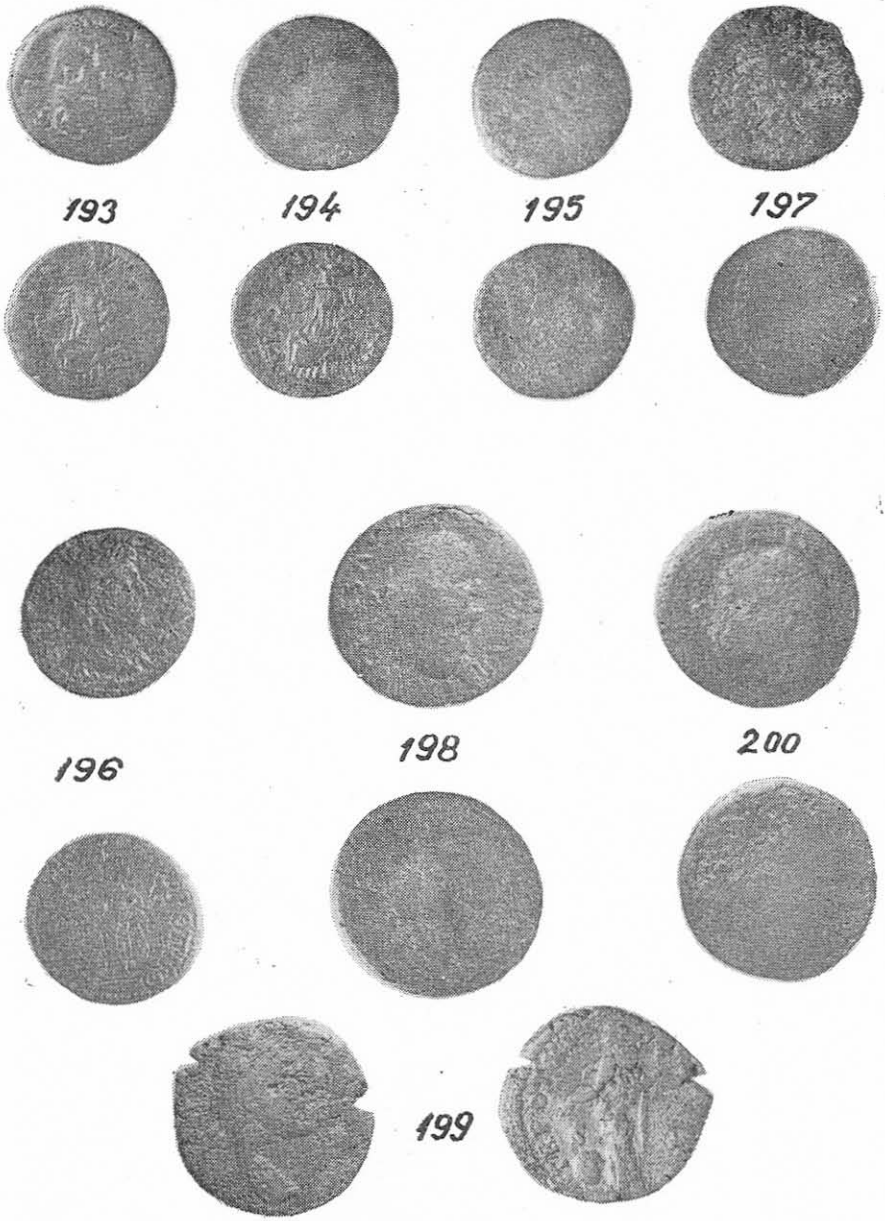
193
194
195
197
196
198
200
199

SACIDAVA

Inserăm aici monedele romane descoperite la Sacidava de către C. Scorpan în cursul campaniilor din 1970—1971. În 1971 de pe podeaua unei locuințe incendiate (S 7 L, vezi *Pontica* 5, p. 309 și urm.) au fost strînse 16 monede de bronz emise în sec. IV e.n.

203. *Marcus Aurelius.*
Av. leg. ilizibilă. Cap spre dr.
Rv. TR POT.... Spes spre st.; în cîmp dr. și st. S C.
AE. ↘. 7,57 g. 24,5 mm. Tocită.
BMC. ?. Anii 161—180.

204. *Iulia Domna.*
AR. ↑. 2,30 g. 18 mm. Tocită.
BMC, V, nr. 1, Roma. Anii 211—217.

205. *Claudius II.*
Ant. ↑. 3,50 g. 19 mm. Puțin tocită.
Cohen[2], nr. 197. Anii 268—270.

206. *Diocletianus.*
AE. ↑. 2,70 g. 21 mm. Puțin tocită. HΔ
RIC, VI, nr. 13. Anii 295—296.

207. *Licinius.*
AE. ↑. 1,91 g. 20 mm. Tocită, Fragm.
Tip IOVI CONSERVATORI. Anii 313—314.

208. *Licinius.*
AE. ↓. 1,03 g. 18 mm. Foarte tocită.
Tip IOVI CONSERVATORI. Anii 313—314.

209. *Constantinus I.*
AE. ↗. 3,24 g. 22 mm. Tocită. |Є / SMHΓ
RIC, VII, nr. 75. Începutul anului 313.

210. *Constantinus I sau Caesarii.*
AE. ↓. 1,16 g. 12 mm. Tocită. Fragm.
Tip GLORIA EXERCITVS. Anii 330—335.

211. *Constantinopolis.*
AE. ↑. 1,58 g. 16 mm. Tocită. | / SMTSЄ
RIC, VII, nr. 188. Anii 330—333.

212. *Constans.*
AE.→. 1,25 g. 14 mm. Foarte tocită.
Tip GLORIA EXERCITVS. Anii 337—341.

213. *Constantius II.*
AE. ↓. 0,88 g. 14 mm. Foarte tocită. Fragm.
Tip VOT XX MVLT XXX. Anii 341—346.

214. *Constantius II.*
AE. ↓. 2,49 g. 17 mm. Tocită. | / A SIRM
LRBC, II, nr. 1594. Anii 351—354.

215. *Valentinianus I.*
AE. ↑ . 3,16 g. 18 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 2328. sau 2336. Anii 364—5 sau 367—75.

216. *Gratianus.*
AE. ↓ . 1,74 g. 15 mm. Foarte tocită.
LRBC, II, nr. 2111. Anii 367—375.

217. *Gratianus.*
AE. ↑ . 4,95 g. 22 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 548. Anii 378—383.

218. *Valentinianus, Valens sau Gratianus.*
AE. ↓ . 1,24 g. 17 mm. Tocită. Fragm.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 367—378.

219. *Valentinianus, Valens sau Gratianus.*
AE. ↓ . 2,03 g. 17 mm. Tocită. Fragm.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 367—378.

220. *Valentinianus III.*
AE. ↑ . 1,30 g. 10 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 840. Anii 425—455.

Depozit de monede imperiale.

221. *Constans sau Constantius II.*
AE. ↓ . 1,74 g. 14 mm. Tocită.
Tip VOT XX MVLT XXX. Anii 341—346.

222. *Constantius II.*
AE. ↗ . 1,12 g. 14,5 mm. Tocită.
Tip VICTORIAE D D AVG Q N N. Anii 341—346.

223. *Constantius II*
AE. ↗ . 1,20 g. 14,5 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 691. Anii 355—360.

224. *Constantius II.*
AE. ↓ . 1,20 g. 14,5 mm. Tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 346—361.

225. *Constantius II.*
AE. ↑ . 1,95 g. 13 mm. Tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 346—361.

226. *Constantius II.*
AE. ↑ . 1,80 g. 15 mm. Tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 346—361.

227. *Constantius II.*
AE. ↑ . 1,37 g. 14,5 mm. Tocită.
Tip FEL TEMP REPARATIO. Anii 346—361.

228. *Valens.*
AE. ↑ . 1,64 g. 16 mm. Puțin tocită.
LRBC, II, nr. 1705. Anii 364—367.

229. *Valens.*
AE. ↑ . 1,69 g. 17,5 mm. Puţin tocită. Fragm.
LRBC, II, nr. 1922 sau 1935. Anii 364—5 sau 366—7.

230. *Valens.*
AE. ↓ . 1,69 g. 17,5 mm. Tocită.
LRBC, II, nr. 2654 sau 2659. Anii 364—7 sau 367—75

231. *Valens.*
AE. ↓ . 1,84 g. 16 mm. Puţin tocită.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 364—378.

232. *Valens.*
AE. ↓ . 3,20 g. 16 mm. Tocită.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 364—378.

233. *Valentinianus I.*
AE. ↓ . 2,47 g. 17 mm. Tocită.
Tip GLORIA ROMANORVM. Anii 364—375.

234. *Valentinianus I.*
AE. ↓ . 1,60 g. 15 mm. Tocită.
Tip GLORIA ROMANORVM. Anii 364—375.

235. *Gratianus.*
AE. ↓ . 1,44 g. 12 mm. Tocită.
Tip REPARATIO REIPVB ?. Anii 378—383.

236. ?
AE. ? . 1,60 g. 13,5 mm.
Sec. IV e.n.

Viişoara

Moneda a fost găsită de Petre I. Constantin în curtea locuinţei sale.

* 237. *Constantius II.*
AE. ↑ . 1,99 g. 17,5 mm. Puţin tocită.
LRBC, II, nr. 1681. Anii 351—354.

III

MONEDE BIZANTINE

ADAMCLISI

TROPAEUM TRAIANI

Poarta de sud.

În profilul de est al secţiunii 3, sector C1, am găsit o monedă de la Iustinian.

* 238. *Iustinianus.*
AE. ↖ . 18,36 g. 32 mm. Puţin tocită.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Constantinopol, officina Є.
Anii 327/338.
DOW, I, p. 79, nr. 29 a.

Poarta de vest.

În fața porții de vest în timpul îndepărtării pământului evacuat din săpăturile întreprinse în cetate la începutul secolului a fost găsită o monedă bizantină post 586 e.n.

* 239. *Mauricius. Tiberius.*
AE. ↙. 9,74 g. 29,5 mm. Tocită.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Constantinopol, officina Γ. Anul ϰ/ϛ = 597/8.
DOW, I, p. 309, nr. 39 a.

Platoul din fața porții de est.

Moneda a fost găsită de paznicul cetății.

240. *Iustinus II.*
AE. ↓. 5,81 g. 24,5 mm. Tocită.
Val. K = 20 nummia. Atelierul Constantinopol, officina B.
Anul X = 574/5.
DOW, I, p. 217, nr. 56 b.

BEILIC

Moneda a fost găsită în anul 1960.

241. *Anastasius.*
AE. ↙. 8,85 g. 26 mm. Tocită.
Val. K = 20 nummia. Atelierul Constantinopol, officina A.
Anul 498/518.
DOW, I, p. 23, nr. 24 a.

CONSTANȚA

Moneda provine dintr-o mică colecție formată în Constanța. (vezi *supra* nr. 184 și urm.).

242. *Iustinianus I.*
AE. ↙. 5,43 g. 21,5 mm. Tocită.
Val. K = 20 nummia. Atelierul Thessalonica. Anul XXXϒIII = 564/5.
DOW, I, p. 109, nr. 106.

DOBROMIR

Dobromir Vale

Moneda provine din colecția școlii generale din localitate.

243. *Iustinus I.*
AE. ↘. 14,98 g. 29 mm. Tocită.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Constantinopol, officina Ɛ. Anii 518/527.
DOW, I, p. 41, nr. 12.

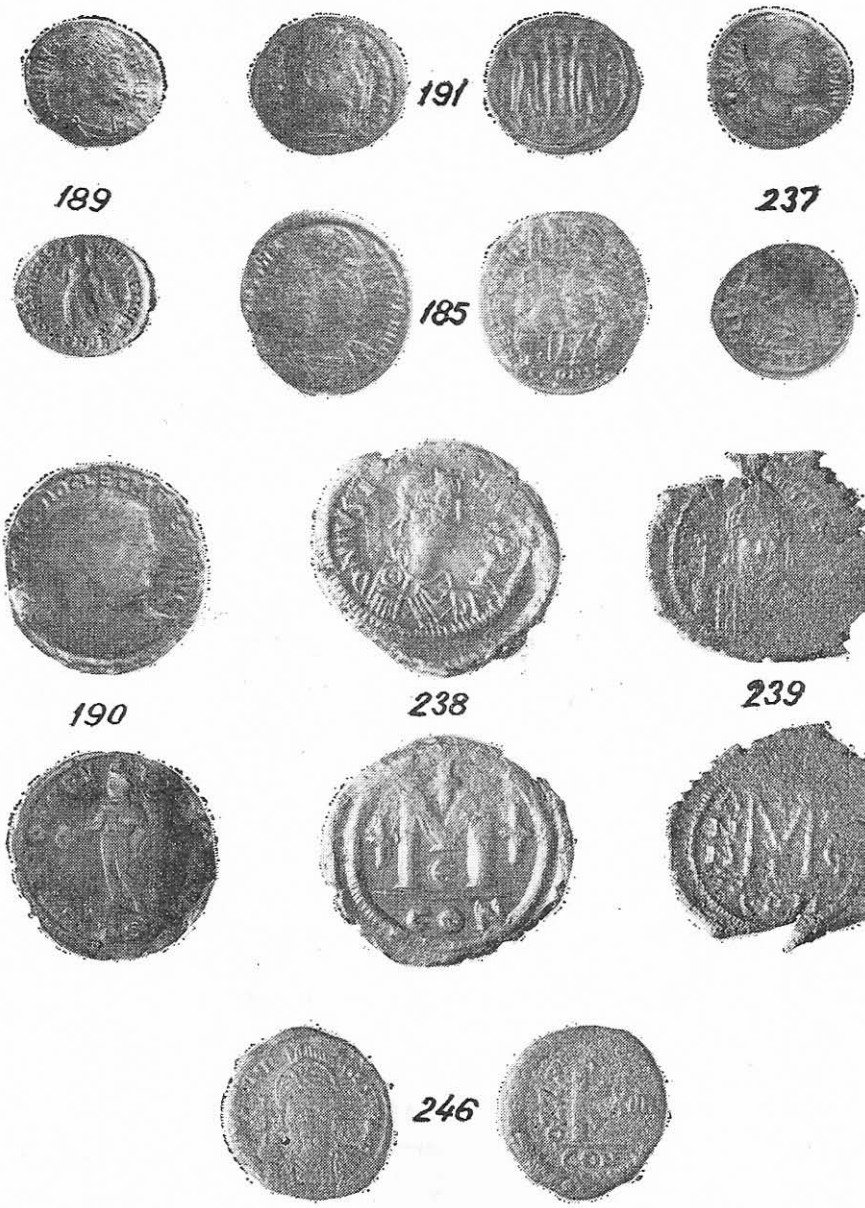
191
189
237
185
190
238
239
246

HÎRȘOVA

Passim

Moneda face parte dintr-o colecție alcătuită la Hîrșova.
(vezi *Pontica* 5, p. 477, nr. 88 și urm.).

244. *Iustinus I.*
AE. ↘. 4,30 g. 22 mm. Tocită.
Val. K = 20 nummia. Atelierul Constantinopol, officina Є. Anii 518/527.
DOW, I, p. 43, nr. 15 e.

DOBROGEA

Passim

Monedele provin din colecția M. Liculescu.

245. *Iustinianus I.*
AE. ↗. 15,41 g. 32 mm. Tocită.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Constantinopol, officina A.
Anii 527/538.
DOW, 1, p. 80, nr. 30 a.

* 246. *Iustinianus I.*
AE. ↓. 7,62 g. 22 mm. Tocită.
Val. K = 20 nummia. Atelierul Constantine în Numidia.
Anul XIIII = 540/1.
DOW, I, p. 171, nr. 313.

247. *Iustinianus I.*
AE. ↓. 14,25 g. 33 mm. Tocîtă.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Cyzicus, officina B. Anul XXII = 548/9.
DOW, I, p. 128, nr. 174 b.

248. *Iustinus II.*
AE. ↓. 10,82 g. 32 mm. Tocită.
Val. M = 40 nummia. Atelierul Constantinopol, officina B.
Anul ϛ = 570/1.

DOW, I, p. 208, nr. 29 b.

INDEX I

Împărați și membrii familiilor domnitoare	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Vespasianus	Mangalia Nord	198	1
Antoninus Pius	Mangalia Nord	199	1
Faustina I	Mangalia Nord	201, 202	2
Marcus Aurelius	Sacidava	203	1
Iulia Domna	Sacidava	204	1
Claudius II	Sacidava	205	1
Diocletianus	Lespezi	190	
	Sacidava	206	2
Licinius	Sacidava	207, 208	2
Constantin I	Lespezi	191	
	Sacidava	209	2
Roma	Constanța	184	1
Constantinopolis	Sacidava	211	1
Constans	Sacidava	212	1
Constantius II	Constanța	183, 185, 186, 187	
	Sacidava	213, 214, 222, 223.	
		224, 225, 226, 2?	
	Viișoara	237	9
Valenținianus I	Sacidava	215, 233, 234	3
Valens	Cetatea	189	
	Sacidava	228, 229, 230, 231	
		232	6
Gratianus	Sacidava	217, 235	2
Valentinianus III	Sacidava	220	1
Anastasius	Beilic	241	1
Iustin I	Dobromir	243	
	Hîrșova	244	2
Iustinianus I	Adamclisi	238	
	Constanța	242	
	Dobrogea	245, 246, 247	5
Iustinus II	Adamclisi	240	
	Dobrogea	248	2
Mauricius Tiberius	Adamclisi	239	1

INDEX II.

Monede grecești

Cetățile emitente	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Histria	Cernavoda	104	
	Năvodari	156	
	Pecineaga	157	
	Topraisar	176	4
Tomis	Cernavoda	105, 106, 107, 108, 109, 110	
	Constanța	112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132	
	Corbu	133	
	Mangalia	135, 140, 141, 142, 143	
	Mangalia Nord	196, 197	
	Medeea	154, 155	
	Pecineaga	158, 159, 160, 161	
	Topraisar	177	
	Vadu	180, 181, 182	42
Callatis	Mangalia	136, 137, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150	
	Mangalia Nord	193, 194, 195	
	Pecineaga	162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 174	22
Marcianopolis	Cernavoda	111	
	Mangalia	134	
	Runcu	175	
	Troesmis	178	4
Nicopolis ad Istrum	Mangalia	151	
	Turda	179	2
Odessus	Mangalia	152	
	Pecineaga	169, 170	3
Anchialus	Constanța	119	1
Hadrianopolis	Constanța	123	
	Mangalia	153	2
Mesembria	Mangalia	139	
	Pecineaga	171, 172	3
Serdica	Constanța	128	1

Monede romane

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	Nr. pieselor
Arelate	Sacidava	217	1
Roma	Mangalia Nord	198, 199, 201, 202	
	Sacidava	223	5
Sirmium	Sacidava	214	1
Thessalonica	Lespezi	190, 191	
	Sacidava	211, 228	
	Viișoara	237	5
Constantinopol	Constanța	185	
	Cetatea	189	
	Sacidava	216	3
Heraclea	Constanța	183, 184	
	Sacidava	206, 209, 229	5
Nicomedia	Sacidava	215	1
Antiochia	Sacidava	230	1

Monede bizantine

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	pieselor Nr.
Constantinopol	Adamclisi	238, 239, 240	
	Beilic	241	
	Dobromir	243	
	Hîrșova	244	
	Dobrogea	245, 248	8
Thessalonica	Constanța	242	1
Cyzicus	Dobrogea	247	1
Constantine în Numidia	Dobrogea	246	1

RADU FLORESCU

AL IX-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII CU PRIVIRE LA FRONTIERELE IMPERIULUI ROMAN MAMAIA 7—13 SEPTEMBRIE 1972.

Manifestare științifică devenită încă de mult tradițională, Congresul Limesului — cum este numit în lumea specialiștilor — a cunoscut în acest an o amploare deosebită depășind cu mult numărul tradițional de participanți și înscriindu-se, prin aceasta, în rîndul marilor congrese ale disciplinelor umaniste (înscriși : 217 participanți, dintre care au participat efectiv circa 200, prezentînd peste 70 de comunicări).

Cele peste 70 comunicări, au ocupat două ședințe plenare și patru ședințe de secții.

Numărul mare de comunicări și structura specifică a contribuțiilor au obligat pe organizatori să caute un mod de repartizare cît mai rațional al programului și în același timp să limiteze riguros sfera de preocupări abordată. În consecință, Congresul de la Mamaia s-a prezentat mai ales ca un congres de istorie militară a Imperiului Roman. Acest aspect, la prima privire mai degrabă organizatoric, a ridicat o problemă de principiu, exprimată deschis de unii participanți în referate special redactate în acest scop, implicată de alții prin însăși problematica abordată, anume aceea a sferei și conținutului preocupărilor de istoria și arheologia frontierelor Imperiului Roman, și chiar, pe cale de consecință, aceea a noțiunii istorice de Limes. Astfel comunicările *The Role of Comparative Frontier Studies in Understanding the Roman Frontier*, de Stephen L. Dyson și *Frontier Studies and The History of the Roman Empire : some Desiderata*, de Brian Warmington au subliniat : prima, necesitate de a depăși cadrele istoriei romane, cea de a doua, pe aceea de a cuprinde și indicațiile de istorie socială, economică și culturală, de multe ori fundamentale pentru înțelegerea anumitor trăsături specifice ale provinciilor frontaliere din imperiul roman, precum și a unor variante locale de organizare militară.

În comunicări cu caracter istoric sau de istoria culturii și artei cum de exemplu *Turmasgadae*, de J. F. Gilliam, *Umsiedler und Kulte aus dem griechischen Osten in den Städten des suddanubischen Limes*, de Marg. Tatcheva-Hitova, *Ein neuer Gladius vom Typus Pompeij und seine Bezeihungen zum Iudenkriegé Vespasianus*, de Helmut Schoppa, *Le culte d'Apollon sur les frontières romaines du territorie de la Bulgarie*, de Slatosara Göceva, *Die Kultstäte des Juppiter Dolichenus in Gerulata*, de Radislav Hošek, în sfîrșit *Pour une étude filmique des sculptures de la Colonne Trajane*, de Alain Malissard, au fost abordate teme dintre cele mai variate al căror raport cu organizarea militară, administrativă și politică a limesului este clară, dar care obligă totodată la o viziune mai complexă și mai diferențiată a vieții istorice a provinciilor frontaliere. Toate aceste implicații pun grupul de învățați din a căror inițiativă s-a născut, acum aproape douăzeci de ani acest congres, precum și pe numeroșii lor aderenți ulteriori, în fața unei inevitabile opțiuni : a da altă amploare congresului transformîndu-l într-unul de arheologie și istoria provinciilor imperiului roman, paralel dar nu concurent cu cel de arheologie clasică sau de a-l limita la preocupările de istorie militară a Imperiului Roman, fără a admite nici o altă implicație și aceasta dîndu-i un interes, evident, mult mai restrîns și mai specializat. Incidentul este pe deplin semnificativ, ilustrînd situația de răscruce în care se află arheologia romană, constrînsă din ce în ce mai mult să facă față unor probleme din ce în ce mai diferențiate, și mai ales să construiască o nouă concepție despre Imperiul Roman și cultura lui, pe cît posibil diferite de aceea romancentristă, tradițională, în care fiecare provincie să-și capete locul propriu, specific.

Dincolo însă de această problemă de principiu, congresul a adus și o masă considerabilă de informații, dintre care unele dacă nu complet inedite, relativ puțin cunoscute. Astfel, noi săpături au adus la iveală importante urme romane tîrzii în Ungaria de mijloc, comunicate atît în referatul prof. Tibor Nagy — *Rapport sue les nouveaux travaux concernant le limes danubien en Hongrie*, cît și în acela a dr. Sandor Soproni, *Die Spätromische Festung von Jovia*. Din acest punct de vedere deosebit de bogate au fost rapoartele generale prezentate de prof. Gheorghe Ștefan și Ion Barnea, Tibor Nagy, Vladimir Kondič, Teophile Ivanov, sau comunicările îmbrățișînd problemele generale ale unui segment de frontieră inferioară, cum au fost acelea prezentate de Octavian Toropu, prof. Em. Condurachi, Andrei Aricescu, St. Ferenczi, prof. Dumitru Tudor, dr. D. Protase, D. J. Breeze, prof. Aladar Radnoti, Mme. Edith Wightmann, Charles N. Daniels, J. E. Bogaers, Jaro Šašel, J. M. Blasquez-Martinez, Avraham Negev, R. G. Livens, Mme. Renate Rosenthal, N. Gudea, M. Gichin, Christian Vlădescu și Gh. Poenaru-Bordea, Ioana Cătăniciu, Al. Simion Ștefan.

Cîteva dintre comunicări au ridicat probleme cu aspect de precizare teoretică, cum ar fi *Militärische Fabricae* a prof. Harald v. Petrikovits, *Denominazioni proprie e improprie dei limites delle provincie* a prof. Giovanni Forni și *L'architecture militaire romaine en Dacie et en Scythie Mineure* de Radu Florescu. O atenție deosebită a fost acor-

dată valurilor antice de pe teritoriul României, ale căror probleme — datare, funcție, raporturi reciproce — au fost dezbătute în patru comunicări prezentate de profesorii Kurt Horedt, Dumitru Tudor, Nicolae Gostar și Radu Vulpe, și care au dat naștere la numeroase discuții.

În sfîrșit numeroase comunicări au fost dedicate prezentării unor fortificații romane de pe diferite limes-uri, așa cum acestea au devenit cunoscute în urma cercetărilor recente (E. Dorutziu-Boilă, C. Scorpan, Sheppard Frere, Dietwulf Baatz, Hans Eiden, Ulrich Nuber, D. R. Wilson, Joel Le Gall, Hans Schönberger, Fred Hugh Thompson, Teodora Tomaševič, J. P. Gillam, Alfred Rausch, Klaus Wachtel și Burkhard Böttiger, Hannsjórg Ubl. Dintre acestea, un interes deosebit prezintă aceea a lui Brian T. Hobley, *Excavations at „The Lunt" Roman Fort*, în care autorul continuă încercările sale de reconstituire arhitecturală și funcțională a unui castru de lemn și pămînt.

Comunicările au fost încheiate prin discuții, adesea destul de complexe, care au avut darul de a scoate încă și mai mult în evidență complexitatea problemelor legate de istoria și arheologia frontierelor imperiului roman și necesitatea unei viziuni largi, cuprinzătoare, a unei întîneriri teoretice a problematicii și metodelor, a întăririi colaborării internaționale — unii participanți preconizînd serii de publicații comune, cercetări în colaborare, însfîrșit schimburi de experiență sistematice și chiar o organizare diferită a desfășurării congreselor pe viitor. Cu această bogăție de probleme, cu implicațiile de ordin metodologic revelate, cu nivelul relativ ridicat al discuțiilor, Congresul al IX-lea, internațional, de studii cu privire la frontierele Imperiului Roman, a constituit un eveniment atît în viața științifică a României, cît și în cadrul preocupărilor de arheologie și istorie a antichității clasice.

Z. COVACEF

BIBLIOGRAFIA ARHEOLOGICĂ A DOBROGEI
(1968—1971)

Continuînd bibliografia arheologică a Dobrogei, cu lucrările apărute între anii 1968—1971, am păstrat aceleași criterii — cronologic și alfabetic — ca și în prima parte, apărută în volumul Pontice, 1968. Pentru o mai lesnicioasă manipulare, am bibliografiat în capitole separate lucrările de numismatică și de epigrafie, iar la sfîrșitul lucrării am întocmit un indice de autori. Am adăugat, pentru o mai bună informare, cîteva capitole noi cuprinzînd lucrările generale, recenziile și bibliografiile istorice.

În cadrul bibliografiei se disting următoarele capitole :

I. Lucrări privind întreg teritoriul României. (1—39).
II. Lucrări generale referitoare la Dobrogea. (40—62).
III. Comuna primitivă. (63—86).
a) Paleolitic. (63).
b) Neolitic. (64—73).
c) Epoca bronzului. (74—81).
d) Epoca fierului. (82—86).
IV. Articole referitoare la băștinași. (87—99).
V. Orînduirea sclavagistă. (100—199).
a) Epoca greacă. (100—127).
b) Epoca romană. (128—199).
VI. Feudalismul timpuriu. (200—249).
VII. Numismatică. Metrologie. Sigilografie. Gliptică. (250—289).
VIII. Epigrafie greacă și latină. (290—324).
IX. Recenzi. (325—336).
X. Bibliografii[1]. (337—342).

I. LUCRĂRI PRIVIND ÎNTREG TERITORIUL ROMÂNIEI

1. BERCIU, D. — *Arta traco-getică*. București, Ed. Academiei R.S.R., 1969, 235 p. + 2 f. pl. (Biblioteca de arheologie, XIV).

2. BERZA, Mihai — *Roumanie*, în : *„Actes du premier Congrès international des études balkanique"*, 3, Sofia, Acad. bulgarie, 1969, pp. 51—56.

3. BORDENACHE, Gabriela — *Sculture greche e romane I*. Ed. Academiei, București, 1969, 144 p. + 145 pl.

4. * * * — *Civiltà romana in Romania*. Roma, Palazzo delle Esposizioni, via Nazionale, febbraio-aprile 1970. Roma, De Luca Editore. 1970. 279 p. + LXVIII pl.

5. CONDURACHI, Em. — *La Constituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano*. în : *Dacia*, N.S., II. 1958, pp. 281—316.

6. CONDURACHI, Em. — *Cercetarea istoriei străvechi și vechi a României în anii puterii populare*, în : *Studii*, 15, 6, 1962, pp. 1355—1366.

7. CONDURACHI, Em. — *Vingt années de recherches archéologiques en Roumanie (1944—1964)*, în : *Dacia*, N.S., VIII, 1964, pp. 5—37 (=*RRH*, 3. nr. 3, 1964, pp. 425—442).

8. CONDURACHI, Emil — *Dunărea în irozontul geografic antic*, în : *SCIV*, 20, 4, 1969, pp. 533—540.

9. CONDURACHI, Em. și ȘTEFAN, Gh. — *La romanité orientale*, în : *NEH*, 4, 1969, pp. 6—22.

10. CONSTANTINESCU, Miron, DAICOVICIU, Constantin, PASCU Ștefan etc. — *Istoria României*. Compendiu. București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 727 p.

11. COMȘA, E. — *Considérations sur le rite funeraire de la civilisation de Gumelnița*, în : *Dacia*, N.S., IV, 1960, pp. 5—30.

12. COMȘA, M. — *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau Während des IX. und X. Jh. im Lichte des archäologischen Forschungen*, în : *Dacia*, N.S., II, 1958, pp. 395—422.

13. COMȘA, Maria — *Sur l'origine et l'evolution de la civilisation de la population romaine, et ensuite protoroumaine aux VIe — Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 355—380.

14. COMȘA, Maria — *Sur le caractère de l'organisation sociale-economique et politique sur le territoire de la Roumanie durant la période de passage à la féodalité*, în : *NEH*, 4, 1969, pp. 31—45.

15. CRIȘAN, I. H. — *Unitatea culturii materiale daco-getice*, în : *AMN*, V, 1968, Cluj, pp. 21—32.

16. DUMITRESCU, Vladimir — *Fouilles archéologiques en Roumanie — 1965*, în : *Bulletin*, nr. 1, 1969, pp. 83—114.

17. DUMITRESCU, Vladimir — *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în : *SCIV*, 21, 2, 1970, pp. 187—199.

18. FLORESCU, Radu — *Arta dacilor*. Album. București, Ed. Meridiane, 1968, 59 p. cu ilustrații + 16 f. pl.

19. GRAMATOPOL, Mihai și CRĂCIUNESCU, Virgilia — *Les terres cuites antiques de la collection Marie et Dr. G. Severeanu du Musée d'Histoire de la ville de Bucarest*, în : *RRHA*, 6, 1969, pp. 35—68.

20. * * * — *Istoria poporului român*. Sub redacția acad. Andrei OȚETEA, Ed. Științifică, București, 1970, 456 p.

21. MACREA, Mihail — *Viața în Dacia romană*. București, Ed. Științifică, 1969, 524 p., + 16 f. pl. + 1 h.

22. MORINTZ, Sebastian și ROMAN, Petre — *Über die chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, în : *Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 61—71.

23. NESTOR, Ion și ZAHARIA, Eugenia — *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 17—43.

24. PANAITESCU, P. P. — *Introducere în istoria culturii românești*, București, Ed. Științifică, 1969, 399 p. + 18 f. pl. + 1 h.

25. PĂUNESCU, Al. — *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*. București, Ed. Academiei R.S.R., 1970, 360 p. (Biblioteca de arheologie, XV).

26. PÂRVAN, Vasile — *Dacia*. Civilizațiile antice din țările carpato-dunubiene. Ediția a 4-a revăzută și adnotată. Traducere după manuscrisul original francez inedit de Radu Vulpe. București, Ed. Științifică, 1967, 272 p. + 32 f. pl.

27. POPESCU, D. — *Les fouilles archéologiques dans la R.P.R. au 1959*, în : *Dacia*, N.S., IV, 1960, pp. 577—586. (=*SCIV*, XI, 1, 1960, pp. 182—188).

28 POPESCU, D. — *Les fouilles archéologiques dans la R.P.R. au 1962*, în : *Dacia*, N.S., VII, 1963, pp. 569—587. (=*SCIV*, XIV, 2, 1963, pp. 451—465).

29. POPESCU, Dorin, — *Les fouilles archéologique dans la R.S.R. en 1965*, în : *Dacia*, N.S., X, 1966, pp. 383—401 (= *SCIV*, 17, 4, 1966, pp. 709—726).

30. POPESCU, Dorin — *Les fouilles archéologiques dans la R.S.R. en 1966*, în : *Dacia*, N.S., XI, 1967, pp. 357—376. (= *SCIV*, 18, 3, 1967, pp. 521—538).

31. POPESCU, Dorin — *Les fouilles archéologiques dans la R.S.R. en 1967*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 421—443. (= *SCIV*, 19, 4, 1968, pp. 677—698).

32. POPESCU, Dorin — *Les fouilles archéologiques dans la R.S.R. en 1968*, în : *Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 507—537. (= *SCIV*, 20, 3, 1969, pp. 471—502).

33. POPESCU, Dorin — *Les fouilles archéologiques dans la R.S.R. en 1969*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970. (= *SCIV*, 21, 3, 1970, pp. 493—522).

34. BABEȘ, Mircea — *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1970)*, în : *Dacia*, N.S., XV, 1971, pp. 359—393.

35. POPESCU, Emilian — *Contributions à la geographie historique de la péninsule Balkanique aux Ve — VIIIe siècles de notre ère*, în : *Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 403—415.

36. * * * — *Römer in Rumänien*. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Kunsthalle Köln. 12 Februar bis 18 Mai 1969, Köln, 1969, 304 p. + 109 pl.

37. ȘTEFAN, Gh. — *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 347—354.

38. VULPE, Al. și TUDOR, E. — *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală*, în : *SCIV*, 21, 3, 1970, pp. 417—427.

39. ZAHARIA, Eugenia și MITREA, Bucur — *Sur le développement de l'archéologie et de la numismatique en Roumanie*, în : *R.R.H.*, X. 1, 1971, pp. 101—127.

II. LUCRĂRI GENERALE REFERITOARE LA DOBROGEA

40. BARNEA, Ion, ȘTEFĂNESCU, Ștefan — *Din istoria Dobrogei*, vol. III. *Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*. Biblioteca Historica Romaniae, IX, Ed. Acad. R.S.R., București, 1971, 440 p. + 5 h.

41. COJA, Maria şi NUBAR, H. — *Arheologia greco-romană în Dobrogea*, în : *Studii*, 15, 6, 1962, pp. 1411—1424.

42. CONDURACHI, Emil — *L'expérience pontique*, în : *Sources*, 1970, pp. 183—193.

43. DIACONU, Petre — *Réalités archéologiques et considerations historiques (Nouveau travail sur les cultures matérielles du Bas-Danube, aux VIIe — Xe siècles)*, în : *RRH*, V, 3, 1966, pp. 485—494.

44. DIACONU, Petre şi ANGHELESCU, Niţă — *Urme vechi de locuire în colţul de sud-vest al Dobrogei*, în : *Revista Muzeelor*, 4, 1968, pp. 348—349.

45. DUMITRESCU, Vladimir — *The chronological Relation between the cultures of the Eneolithic Lower Danube and the Near East*, în : *Am. J. Archaeol.*, 74, nr. 1, ian. 1970, pp. 43—50.

46. ELIAN, Alexandru — *Les rapports byzantino-roumains. Phases principaux et traits caractéristique*, în : *Byzantinoslavica*, 19, nr. 2, 1958, pp. 212—225.

47. * * * — *File din istoria unui vechi ţinut românesc I*, Constanţa, 1970, 240 p. cu fig.

48. FLORESCU, Radu — *Ghid arheologic al Dobrogei*. Bucureşti, Ed. Meridiane, 1968, 208 p. cu ilustr. + 1 plan.

49. HARŢUCHE, N. — *Contribuţii la repertoriul arheologic al Dobrogei*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 247—268.

50. ILIESCU, V. — *Byzance ou Byzone ? Contribution à l'histoire du Pont gauche au IVe siècle de n.è.*, în : *RESEE*, VII, 2, 1969, pp. 400—404.

51. MAIER, R. O. — *Gropile de păstrat bucate (cereale) în Dobrogea*, în : *Revista Muzeelor*, 3, 1968, pp. 278—279.

52. NESTOR, Ion — *Die menschliche Gesellschaft an der unteren Donau in vor — und nachrömischer Zeit*. Rapports du XI-e Congrès des Sciences Historiques. Stockholm, 1960.

53. PANAIT, I. Panait — *Vechimea aşezărilor sătești de pe braţul Borcea*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 379—385.

54. * * * — *Peuce*, Studii şi Comunicări de istorie. II. Muzeul Delta Dunării, Tulcea, 1971, 414 p. + 10 pl.

55. * * * — *Pontice*, II, 1969, Muzeul de arheologie Constanţa, 442 p.

56. * * * — *Pontica*, III, 1970, Muzeul de arheologie Constanţa, 398 p.

57. * * * — *Pontica*, IV, 1971, Muzeul de arheologie Constanţa, 390 p. + 1 pl.

58. SCORPAN, C. — *Monumentele artelor plastice în istoria veche a Dobrogei*, în : *File*, I, 1970, pp. 161—194.

59. SIMION, Gavrilă — *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 47—61.

60. STĂNESCU, Eugen — *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos — în secolele X—XII — şi sensul lor istoric*, în : *SCIV*, 19, 3, 1968, pp. 469—491.

61. * * * *Tabula Imperii Romani*. Romula-Durostorum-Tomis. L 35, Bucarest, Acad. de la R.S.R., 1969, 80 p.+1 h.+1 pl.

62. VULPE, Radu — *Note de istorie tomitană*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 149—168.

III. COMUNA PRIMITIVĂ

a) *Paleolitic.*

63. CÎRCIUMARU, Marin — *Analiza polinică a stratului de locuire musteriană din peştera Cheia*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 23—29.

b) *Neolitic.*

64. BUCOVALĂ, M., IRIMIA, M. — *Cimitirul din secolul VI—V î.e.n de la Corbu, jud. Constanţa*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 41—56.

65. COMȘA, Eugen — *Neoliticul județului Tulcea*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 11—18.

66. DUMITRESCU, Vladimir — *Cîteva observații în legătură cu vechimea culturii Hamangia*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 3—10.

67. GALBENU, Doina — *Așezarea și cimitirul de la Limanu*, în *MCA*, IX, 1970, pp. 77—86.

68. GALBENU, Doina — *Așezarea neolitică de la Costinești*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 237—246.

69. HAIMOVICI, Sergiu și DARDAN, Gianina — *Studiul resturilor de faună provenite din așezarea neolitică de la Luncavița (jud. Tulcea)*, în *MCA*, IX, 1970, pp. 107—112.

70. LAZAROVICI, Gh. — *Difuziunea unor civilizații neolitice în regiunea Dunării de Jos*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 31—40.

71. SCORPAN, C. — *Un nou obiect de cult din neoliticul dobrogean*, în : *Revista Muzeelor*, 5, 1969, pp. 445—447.

72. SZÉKELY, Zóltán — *Cîteva figurine interesante din România*, în : *Apulum*, IX, 1971, pp. 129—138.

73. VOLSKI, V. și IRIMIA, M. — *Descoperiri arheologice la Mangalia și Limanu aparținînd culturii Hamangia*, în : *Pontice*, 1968, pp. 45—87.

c) *Epoca bronzului.*

74. ARICESCU, A. — *Depozite de unelte, arme și podoabe de bronz din Dobrogea*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 25—76.

75. COMȘA, Eugen — *Obiect de bronz descoperit lîngă Medgidia*, în : *Revista Muzeelor*, 4, 1968, pp. 346—347.

76. IRIMIA, M. — *Un depozit de bronzuri la Constanța*, în : *Pontice*, 1968, pp. 89—105.

77. IRIMIA, M. și DUMITRAȘCU, A. — *Sabia de bronz miceniană descoperită la Medgidia*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 137—147.

78. IRIMIA, M. — *Das mykenische Bronzeschwert aus Medgidia*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 389—395.

79. MORINTZ, Sebastian și ROMAN, Petre — *Aspekte des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 45—128. (= *SCIV*, 19, 4, 1968, pp. 553—573).

80. MORINTZ, Sebastian și ANGHELESCU, Nițâ — *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, în : *SCIV*, 21, 3, 1970, pp. 373—415.

81. POPESCU, Dorin — *Cîteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului în România.* (Partea a IV-a), în : *SCIV*, 20, 4, 1969, pp. 575—586.

d) *Epoca fierului.*

82. BUJOR, Expectatus — *Cu privire la începutul celei de a doua epoci a fierului în lumina cercetărilor de la Murighiol — Tulcea*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 131—134.

83. CULICĂ, Vasile — *Fibule din prima și a doua epocă a fierului găsite în sud-vestul Dobrogei*, în : *SCIV*, 21, 4, pp. 619—622.

84. ILIESCU, Vladimir — *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 189—198.

85. MORINTZ, Sebastian — *Probleme ale Hallstatt-ului timpuriu în zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 19—26.

86. OLTEANU, Șt. — *Cele mai vechi mărturii arheologice privind extracția și reducerea minereului de fier pe teritoriului Dobrogei*, în : *SCIV*, 22, 2, 1971, pp. 295—300.

IV. ARTICOLE REFERITOARE LA BĂȘTINAȘI

87. BABEȘ, Mircea — *Necropola daco-romană de la Enisala*, în . *SCIV*, 22, 1, 1971, pp. 19—45.

88. BERCIU, D. — *Mormîntul „princiar" de la Agighiol şi unele probleme ale artei traco-getice*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 169—187.

89. BERCIU, D. — *Das thraco-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, în : *50.Bericht der Römisch-Germanischen Kommision* 1969, Berlin, Walter de Gruyter, 1971, pp. 209—265+30 pl.

90. COJA, Maria — *Ceramica autohtonă de la Histria. Secolele VI î.e.n.*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 99—124.

91. IRIMIA, M. — *Cimitirele de incineraţie geto-dacice de la Bugeac-Ostrov*, în : *Pontice*, 1968, pp. 193—234.

92. IRIMIA, M. — *Noi cercetări arheologice în cimitirul II geto-dacic de la Bugeac*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 23—42.

93. SCORPAN, C. — *Contribuţii arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice. I. Carpi în Scythia Minor. II. O nouă problemă pentru sec. VI—VII. III. Vase pictate din sec. IX—X în Dobrogea*, în : *Pontice*, 1968, pp. 341—378.

94. SCORPAN, C. — *Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Bugeac — Valea lui Marinciu*, în : *Pontica*, II, 1969, pp. 43—80.

95. SCORPAN, C. — *Imitaţii getice după opaiţe greco-romane*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 253—268.

96. SCORPAN, C. — *Prezenţa şi continuitatea getică la Tomis şi Callatis*, în : *SCIV*, 21, 1, 1970, pp. 65—95.

97. SCORPAN, C. — *Aspecte ale continuităţii şi romanizării băştinaşilor din Dobrogea în lumina recentelor cercetări*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 139—187.

98. SCORPAN, C. — *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană — secolele II—VI e.n.*, în : *Pontica*, *IV*, 1971, pp. 137—154.

99. SIMION, Gavrilă — *Cultura traco-getică în lumina izvoarelor arheologice descoperite în necropola de la Enisala*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 63—130.

V. ORÎNDUIREA SCLAVAGISTĂ

a) *Epoca greacă.*

100. ALEXANDRESCU, P. — *Peisajul histrian în antichitate*, în : *Pontica* III, 1970, pp. 77—86.

101. ALEXANDRESCU, P. — *Observaţii asupra organizării spaţiale în necropola Histriei*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 27—35.

102. BUCOVALĂ, M. — *Histria*. Muzeul de Arheologie Constanţa, 1971.

103. COJA, M. — *La céramique grise d'Histria à l'époque grecque*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 305—329.

104. COJA, M. — *Les phases d'habitat du plateau ouest de la cité d'Histria à l'époque grèco-romaine*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 99—117.

105. CONDURACHI, Em. şi colaboratorii — *Şantierul arheologic Histria*. în : *MCA*, IX, 1970, pp. 177—224.

106. DIMITRIU, Suzana — *Fizionomia cartierului de locuinţe extramuros de la Histria în perioada arhaică*, în : *SCIV*, 21, 2, 1970, pp. 225—233.

107. DORUŢIU-BOILĂ, Emilia — *Observaţii aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 36—46.

108. GRAMATOPOL, Mihai şi POENARU-BORDEA, Gh. — *Amfore ştampilate din Tomis*, în : *SCIV*, 19, 1, 1968, pp. 41—61.

109. GRAMATOPOL, Mihai şi POENARU-BORDEA, Gh. — *Amphora stamps from Callatis and south Dobroudja*, în : *Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 127—282.

110. GRAMATOPOL, Mihai — *Un medaillon de type thessalien de Musée d'archéologie de Constantza*, în : *Latomus, Hommages. M. Renard*, 3, 1969, pp. 264—271.

111. ICONOMU, C. — *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, în : *Pontice*, 1968, pp. 235—268.

128. ILIESCU, Vl. — *Cu privire la coloniile greceşti din Dobrogea şi la data constituirii teritoriului lor rural*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 87—98.

113. ILIESCU, Vl. — *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 57—74.

114. IONESCU-CÎRLIGEL, Const. — *Cadrane solare greceşti şi romane din Dobrogea*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 199—208.

115. IONESCU, N. C. — *Cîteva toarte de amforă ştampilate descoperite în apropierea Troesmisului*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 361—363.

116. MARINESCU-BÎLCU, Silvia — *Un mormînt tumular din necropola Histriei*, în : *SCIV*, 20, 4, 1969, pp. 587—593.

117. OCHEŞEANU, Radu — *Bolurile „megariene" din colecţiile Muzeului de arheologie Constanţa*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 209—244.

118. OCHEŞEANU, Radu — *Histria, cel mai vechi oraş din România*, în : *File*, I, 1970, pp. 41—77.

119. PREDA, Constantin — *Archaeological discoveries in the greek cemetery of Callatis-Mangalia (IV-th—III-rd centuries before our era)*, în : *Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 275—304.

120. PREDA, Constantin — *Callatis*. Ed. a 2-a, Bucureşti, Editura Meridiane, 1968, 42 p.+15 f.pl.+h.

121. PREDA, Florentina — *Noi contribuţii arheologice la cunoaşterea sistemului de apărare a oraşului Callatis*, în : *AUB*, XVII, 1968, pp. 27—36.

122. RĂDUNĂ, Dumitru — *Monumente religioase greceşti din secolul al VI-lea î.e.n., pînă în secolul I e.n., descoperite pe teritoriul ţării noastre în ultimii 20 de ani*, în : *Biserica ortodoxă Română*, 83, 3—4, 1965, pp. 331—348.

123. SCORPAN, C. — *Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului şi unele probleme ale navigaţiei în Pontul Stîng*, în : *SCIV*, 21, 4, 1970, pp. 639—647.

124. SCORPAN, C. — *Tomis — metropola Pontului stîng*, în : *File*, I, 1970, pp. 7—40.

125. STOIAN, Iorgu — *La città pontica di Tomis. Saggio Storico*, în : *Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 233—274.

126. THEODORESCU, Dinu — *Un chapiteau ionique de l'époque archaique tardive et quelques problèmes concernant le style à Histria*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 261—303.

127. VULPE, Radu — *Note de istorie tomitană*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 149—167.

b) *Epoca romană.*

128. ALEXANDRESCU, Petre — *Une nouvelle synthèse de l'histoire des villes grecques de la Dobroudja à l'époque préromaine*, în : *RRH*, VII, 2, 1968, pp. 263—279.

129. ALEXANDRESCU-VIANU, Maria — *Les sarcophages romains de Dobroudja*, în : *RESEE*, VIII, 2, 1970, pp. 269—318.

130. ALEXANDRESCU-VIANU, M. — *Un portret roman în nordul Dobrogei*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 379—382.

131. ANGHELESCU, N. — *Figurine romane din lut ars de la Durostorum*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 289—296.

132. ARICESCU, Andrei — *Cap de marmură al lui Thanatos descoperit la Ostrov*, în : *SCIV*, 21, 3, 1970, pp. 489—492.

133. ARICESCU, A. — *O nouă reprezentare a discurilor la Tomis*, în : *SCIV*, 22, 2, 1971, pp. 337—344.

134. BABEŞ, Mircea — *Necropola daco-romană de la Enisala*, în : *SCIV*, 22, 1, 1971, pp. 19—45.

135. BARADEZ, Jean (Chambery) — *Le trophée d'Adamclissi témoin de deux politiques et de deux stratégies*, în : *Apulum*, IX, 1971, pp. 505—522.

136. BARBU, V. — *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, în : *SCIV*, 22, 1, 1971, pp. 47—68.

137. BARNEA, Al. — *Piese arhitecturale inedite din cetatea Tropaeum Traiani*, în : *SCIV*, 21, 4, 1970, pp. 683—696.

138. BARNEA, I. — *Êlèments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure*. In : „ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ", ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ', pp. 333—343, Atena, 1964.

139. BARNEA, I. — *Apropos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, în : *Dacia*, N.S., 1968, pp. 417—420.

140. BARNEA, I. — *O casă romană tîrzie de la Dinogeția*. în : *SCIV*, 20, 2, 1969, pp. 245—266.

141. BARNEA, Ion — *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, în : *XVIII Corso*, Ravenna, 1970, pp. 23—48.

142. BICHIR, Gheorghe — *Sarmații și pătrunderea lor la Dunărea de Jos*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 135—146.

143. BORDENACHE, Gabriella — *Un documento tardo di sincretismo pagano*, în : *St.Cl.*, X, 1968, pp. 177—183.

144. BORDENACHE, Gabriella — *Histria alla luce de suo materiale sculturео*, în : *Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 185—211.

145. BORDENACHE, Gabriella — *Colonne di un portico tomitano*, în : *Latomus. Hommages M. Renard*, 3, 1969, pp. 79—86.

146. BORDENACHE, Gabriella — *Nuove scoperte e vecchi problemi*, în : *St.Cl.*, XI, 1969, pp. 95—100.

147. BORDENACHE, Gabriella — *Ancora su due sculture del deposito di Constanza : Glycon, la Tyche di Tomis*, în : *St.Cl.*, XII, 1970, pp. 135—138.

148. BUCOVALĂ, M. — *Vase antice de sticlă la Tomis*. Constanța, Muzeul de arheologie, 1968, 176 p.

149. BUCOVALĂ, M. — *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, în : *Pontice*, 1968, pp. 269—306.

150. BUCOVALĂ, M. — *Tradiții elenistice în materiale funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 297—332.

151. BUCOVALĂ, M. — *Orașul antic Troesmis*, în : *File*, I, 1970, pp. 119—133.

152. BUCOVALĂ, M. — *Descoperiri noi în zona suburbană a Tomisului*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 189—209.

153. CHELUȚĂ-GEORGESCU, N. — *Adamclisi — mărturia originii dacoromane a Dobrogei*, în : *File*, I, 1970, pp. 101—118.

154. COJA, Maria — *Les phases d'habitat du plateau ouest de la cité d'Histria à l'époque gréco-romaine*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 99—117.

155. COJA, Maria — *Cercetări pe malul lacului Razelm, epoca romană și romano-bizantină*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 179—190.

156. CONDURACHI, Emil — *La contribution des recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-byzantin du Bas-Danube*, în : *RRH*, VIII, 3, 1969, pp. 443—453.

157. CONDURACHI, Em. — *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 173—190.

158. COVACEF, Z. — *Monumente sculpturale inedite din Muzeul de arheologie Constanța*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 223—236.

159. CULCER, Alexandru — *Cultul lui Glycon la Tomis și Apulum*, în : *Apulum*, VI, 1967, pp. 611—617.

160. CULICĂ, V. — *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia-Dobrogea*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 355—371.

161. CULICĂ, V. — *Cărămizi, țigle și olane cu ștampila legiunii a XI-a Claudia găsite în canabae Aeliae*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 365—377.

162. CULICĂ, V. — *Ștampile pe mortaria găsite în sud-vestul Dobrogei*, în : *SCIV*, 22, 2, 1971, pp. 331—336.

163. DAICOVICIU, H. — *Burebista și Dobrogea*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 89—96.

164. DIACONU, Petre — *În căutarea Dafnei*, în : *Pontica*, IV, pp. 311—318.

165. DORUȚIU-BOILĂ, Emilia — *Über einige statthalter von Moesia Inferior*, în : *Dacia*, N.S., XII, pp. 395—408.

166. FELLMANN, Rudolf — *Das Grab der Lucius Menatius Plancus bei Gaëta*. Basel, Verlag des Insitutes für Ur-und Frühgeschichte des Schweis, 1957, 98 p.

167. FLORESCU, Florea Bobu — *Das Siegesdenkmal von Adamclisi — Tropaeum Traiani*. Bucarest, Verlag des Akademie der Rumänischen Volksrepublik — Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1965, 739 p + 9 f. pl.

168. GOSTAR, Nicolae — *Misiunea lui Tiberius Claudius Pompeianus la Gurile Dunării*, în : *Apulum*, VII, 1968, pp. 381—390.

169. GUYONVARC'H, Christian-J. — *Le nom de Durostorum*, în : *Apulum*, VII, 1968, pp. 209—228.

170. GUYONVARC'H, Christian-J. — Βριτολάγαι — *Latobriges une métathèse ethnonymique*, în : *Apulum*, IX, 1971, pp. 165—168.

171. HARȚUCHI, N. — *Un car de luptă descoperit în regiunea Dobrogea*, în : *Apulum*, VI, 1967, pp. 231—257.

172. ICONOMU, C. — *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, în : *Pontice*, 1968, pp. 235—268.

173. ICONOMU, C. — *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 81—110.

174. ICONOMU, C. — *Un depozit de lucerne la Constanța*, în : *Pontice*, III, 1970, pp. 237—254.

175. IONESCU-CÎRLIGEL, Const. — *Cadrane solare grecești și romane în Dobrogea*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 199—208.

176. IONESCU-CÎRLIGEL, Const. — *Contribution à l'étude des cadrans solaires antiques*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 119—137.

177. IRIMIA, M. — *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, în : *Pontice*, 1968, pp. 379—408.

178. MUNTEANU, M. — *Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului capidavens (sec. I—III e.n.)*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 211—222.

179. MUNTEANU, Maria — *Despre magistraturile sătești din Dobrogea romană (sec. I—III e.n.)*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 125—136.

180. NUBAR, H. — *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină*, în : *SCIV*, 22, 2, 1971, pp. 199—216.

181. PETOLESCU, Carmen M. — *Opaițe romane din Dobrogea*, în : *Apulum*, IX, 1971, pp. 665—672.

182. PETRE, Aurelian — *Cucerirea orașelor pontice de către Burebista*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 97—104.

183. PIPPIDI, D. M. — *În jurul descoperirilor mitriace din peștera Adam*, în : *St.Cl.*, XIII, 1971, pp. 143—148.

184. POP, C. — *Reprezentări cu Lupa Capitolina pe monumentele romane din România*, în : *AMN*, VIII, 1971, pp. 173—185.

185. POENARU-BORDEA, Gh. — *Însemnări privind amforele ștampilate*, în : *SCIV*, 22, 3, 1971, pp. 501—505.

186. RĂDULESCU, A. — *Ateliere meșteșugărești pentru ars materialele de construcție din lut*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 333—353.

187. RĂDULESCU, Adrian — *Date tehnice despre edificiul cu mozaic din Constanța*, în : *BMI*, XXXIX, 3, 1970, pp. 52—56.

188. RĂDULESCU, A. — *Monumentul triumfal de la Adamclisi*, Muzeul de arheologie Constanța, 1971, 32 p.

189. RĂDULESCU, A. — *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița (jud. Tulcea)*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 273—288.

190. RĂDUNĂ, Dumitru — *Urme ale vieții religioase din cetățile Histria și Tomis în epoca romană, descoperite în ultima vreme*, în : *Biserica ortodoxă română*, 83, 5—6, 1965, pp. 503—520.

191. RICHMOND, Ian A. — *Adamclisi*, în : *SCIV*, 19, 1, 1968, pp. 3—29.

192. SÂMPETRU, Mihai — *Betrachtungen über das Siegesdenkmal von Adamclisi in Lichte der archäologischen Grabungen*, în : *Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 475—500.

193. SÂMPETRU, M. — *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII-lea*, în : *SCIV*, 22, 2, 1971, pp. 217—245.

194. SUCEVEANU, Al. — *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 105—124.

195. SUCEVEANU, Al. — SCORPAN, C. — *Stratigrafia Histriei romane tîrzii în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 155—172.

196. ȘTEFAN, Gheorghe — *Daci și romani la gurile Dunării*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 147—154.

197. ȘTEFAN, Al.-S. — *Troesmis, considerații topografice*, în : *BMI*, XL, 4, 1971, pp. 43—52.

198. VULPE, Radu — *À la mémoire de Jean Baradez : le trophée d'Adamclissi et la stratégie de Décébale*, în : *Apulum*, IX, 1971, pp. 523—526.

199. ZAVATIN-COMAN, Elena — *Un nou relief votiv privind cultul cavalerului trac*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 297—302.

IV. FEUDALISMUL TIMPURIU

200. ANDRONIC, Alexandru — *Români, bulgari, ruși și bizantini la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al X-lea*, în : *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, Piatra Neamț, pp. 207—213.

201. ARICESCU, Andrei — *Noi date despre cetatea de la Hîrșova*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 351—370

202. BARNEA, I. — *Deux chapiteaux byzantins de Tomis*, în : ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1966, Γ' ΤΟΜΟΥ, pp. 382—387.

203. BARNEA, I. — *Les thermes de Dinogetia*, în : *Dacia*, N.S. XI, 1967, pp. 225—252.

204. BARNEA, I. — *Nouvelle contribution à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase Ier*, în : *Dacia*, N.S., XI, 1967, pp. 335—356.

205. BARNEA, I. — *Monumenti byzantini in Romania fra il VII ed il XIII secole*, în : *XVIII Corso, 1970*, pp. 71—93.

206. BARNEA, I. — *Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas-Danube*, în : *RESEE*, IX, 3, pp. 343—362.

207. BARNEA, Ion — *Dobrogea în secolele VII—X*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 205—220.

208. BICHIR, Gheorghe — *Contribuții la cunoașterea țesutului în așezarea de la Garvăn (sec. X—XII)*, în : *SCIV*, IX ,2, 1958, pp. 429—443.

209. CIHODARU, C. — *Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și cu însemnările toparhului bizantin*, în : *AIIA*, II, Iași, 1965, pp. 251—280.

210. CIHODARU, C. — *Observații critice asupra însemnărilor toparhului bizantin*, în : *S.C.S. Iași*, XII, 2, 1961, pp. 252—272.

211. CIOBANU, Radu Ștefan — *Genovezii și rolul lor în Dobrogea în sec XIV*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 401—412.

212. CIOBANU, R. — *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 297—329.

213. CIOBANU, Radu — *Un monument istoric puțin cunoscut : cetatea feudală de la Hîrșova*, în : *BMI*, XXXIX, 1, 1970, pp. 25—30.

214. CIOBANU, Radu Ștefan — *Cetatea Enisala*, în : *BMI*, XL, 1, 1971, pp. 21—30.

215. CONDURACHI, Em., BARNEA, I. și DIACONU, P. — *Nouvelles recherches sur le Limes byzantin du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles*, în : *Proceding of the XIII-th International Congres of Byzantine Studies*, Oxford, 1966, 15 p.+pl.

216. CONDURACHI, Emil — *La contribution des recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-bizantin du Bas-Danube*, în : *RRH*, VIII, 3 ,1969, pp. 443—453.

217. CONDURACHI, Em. — *Sguardo storico sul problema dei rapporti tra Bisanzio e la Romania*, în : *XVIII Corso*, Ravenna, 1970, pp. 155—165.

218. CONDURACHI, Em. — *Monumenti militari e civili della tarda antichità e dell'inizio del medioevo bizantino in Romania*, în : *XVIII Corso*, Ravenna, 1970, pp. 167—178.

219. DAICOVICIU, C. — *„Romanitatea scitică" de la Dunărea de Jos*, în : *AMN*, VIII, 1971, pp. 187—195.

220. DIACONU, Petre — *Krepost X—XV u.v. — V Păcuiul lui Soare v svete arheologhiceschih issledovanii*, în : *Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 485—501.

221. DIACONU, Petre — *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din nota toparhului grec*, în : *Studii*, XV, 5, 1962, pp. 1215—1233.

222. DIACONU, Petre — *Autour de la localisation de la Petit Preslav*, în : *RÉSSE*. III. 1—2, 1965. pp. 37—56.

223. DIACONU, Petre — *„Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și însemnăriie toparhului bizantin"*. Cronică, în : *SCIV*, 19, 2, 1968, pp. 357—369.

224. DIACONU, Petre și ZAH, Emanoil — *Despre carierele de piatră de lîngă Păcuiul lui Soare*, în : *SCIV*, 19. 3, 1968, pp. 451—468.

225. DIACONU, Petre — *Une information de Skylitzès-Cédrénos à la lumière de l'archéologie*, în : *RÉSEE*, VII, I, 1969, pp. 43—49.

226. DIACONU, P. și PETRE, N. — *Quelques observations sur le complexe archéologiques de Murfatlar (Basarabi)*, în : *Dacia*. N.S., XIII, 1969, pp. 443—456.

227. DIACONU, P. — *Einige Zierrate und Zaumzeugstücke vom Păcuiul lui Soare*, în : *Dacia*. N.S., XIII, 1969, pp. 501—506.

228. DIACONU, Petre — *Vasile Apokapes și Nikiphor Botaneiates — Katepani la Dunărea de Jos*. în : *SCIV*, 20, 3, 1969, pp. 437—451.

229. DIACONU, Petre și ATANASIU, A. (Călărași) — *Două pandantive circulare de plumb de la Păcuiul lui Soare*, în : *SCIV*, 20, 4, 1969, pp. 623—624.

230. DIACONU, Petre — *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfîrșitul secolului X*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 395—400.

231. DIACONU, Petre — *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Ed. de l'Acad. R.S.R., București. 1970, 158 p. (Bibliotheca Historica Roumaniae 27).

232. DIACONU. Petre — *Le problème de la localisation de l'Onglos*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 325—334.

233. DIACONU. P. — *Despre localizarea Vicinei*, în : *Pontica*, II, 1970, pp. 275—296.

234. DIACONU. Petre et ZAH, Em. — *Les carrières de pierre de Păcuiul lui Soare*, în : *Dacia*, N.S., XV, 1971, pp. 289—306.

235. DIACONU, Petre — *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, în : *BMI*, XL, I, 1971, pp. 3—20.

236. DIACONU, Petre — *Despre localizarea Onglos-ului*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 191—204.

237. FLORESCU, Radu — *Date noi de la Capidava în legătură cu cultura materială a zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimisces*, în : *Apulum*, VI, 1967, pp. 259—268.

238. GIURESCU, C. C. — *Localizarea Vicinei și importanța acestui oraș pentru spațiul carpato-dunărean*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 257—260.

239. ILIESCU, Octavian — *A stăpînit Dobrotici la Gurile Dunării ?*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 371—378.

240. MATEESCU, T. — *Un oraș dobrogean dispărut — Ester*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 413—426.

241. NĂSTUREL, P. S. — *Peut on localiser le Petit Preslav à Păcuiul lui Soare ?* în : *RÉSEE*, III, 1—2, 1965, pp. 17—36.

242. NUBAR, H. — *Ein Gotisch-Alanisches Grab in Histria*, în : *Dacia*, N.S., XV, 1971, pp. 335—347.

243. POPA, R. — *Păcuiul lui Soare. O așezare dunăreană cu trăsături urbane în vecaurile XIII—XIV*, în : *Studii*, 17, 1, 1964, pp. 107—115.

244. RĂDULESCU, A. — *Un document proto-roumain à Capidava*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 311—323.

245. RĂDULESCU, A. — *Un atestat străromânesc la Capidava*, în : *Pontica*, III, 1970, pp. 255—274.

246. SCORPAN, C. — *Contribuții arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice*. II. — *O nouă problemă pentru sec. VI—VII*. III. — *Vase pictate din sec. IX—X în Dobrogea*, în : *Pontice*, 1968, pp. 364—378.

247. SIMION, Gavrilă — *Necropola feudal-timpurie de la Nalbant*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 221—248.

248. ȘTEFAN, Gheorghe — *Tomis et Toméa. A propos des luttes entre Byzantines et Avares à la fin du VIe siècle de notre ère*, în : *Dacia*, N.S., XI, 1967, pp. 253—258.

249. ZAH, Emanoil — *Exploatarea fierului în Dobrogea antică*, în : *Pontica*, IV, 1971, pp. 191—207.

VII. NUMISMATICĂ. METROLOGIE. SIGILOGRAFIE. GLIPTICĂ

250. ALEXANDRESCU, Petre — *Însemnări arheologice. 1. Grădiștea de la „Roxolani"*, în : *St.Cl.*, XII, 1970, pp. 149—156.

251. BARNEA, Alexandru — *Un nou tezaur de denari romani republicani descoperit în nord-vestul Dobrogei*, în : *SCN*, V, 1971, pp. 372—376.

252. BARNEA, Ion — *À propos de la découvert de deux sceaux byzantins de Dinogetia*, în : *Dacia*, N.S., II, 1958, pp. 473—478.

253. BARNEA, Ion — *Noi sigilii bizantine la Dunărea de Jos*, în : *SCIV*, 17, 2, 1966, pp. 277—296.

254. BARNEA, I. — *Plombs byzantins de la collection Michel C Soutzo*, în : *RÉSEE*, VII, 1, 1969, pp. 21—33.

255. BARNEA, I. — *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, în : *SCN*, IV, 1968, pp. 239—247.

256. CANARACHE, V. — *Sistemul ponderal și tipologia drahmelor istriene de argint*, în : *Pontice*, 1968, pp. 107—192.

257. CHIȚESCU, Maria — *Cercetări pe teren privind două descoperiri monetare. (Căbești, Jud. Bacău : drahme istriene și Luica, jud. Ilfov : tetradahme thasiene)*, în : *SCN*, IV, 1968, pp. 446—447.

258. CHIȚESCU, Maria — *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor monetare. (O problemă de geografie istorică)* în : *SCIV*, 19, 4, 1968, pp. 655—665.

259. CONDURACHI, Em. — *Problema schimbului în marfă și a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV—V e.n.*, în : *AUP*, nr. 9, 1957, pp. 15—26.

260. CULICĂ, Vasile (Călărași) — *Plumburi ale legiunii a XI-a Claudia găsite în sud-vestul Dobrogei*, în : *SCN*, V, 1971, pp. 193—198.

261. DIACONU, Petre — *Un pond din epoca romano-bizantină descoperit la Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi)*, în : *SCIV*, 12, 2, 1961, pp. 403—405.

262. GERASIMOV, Todor (Sofia) — *Un trésor de drachmes de la cité d'Histria découvert en Bulgarie*, în : *SCN*, V, 1971, pp. 17—20.

263. ILIESCU, Octavian — *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle*, în : *RÉSEE*, VII, 1, 1969, pp. 100—119.

264. ILIESCU, Octavian — *Monnaie d'or inédite à la légende Tomi*, în : *St.Cl.*, XII, 1970, pp. 49—51.

265. ILIESCU, Octavian — *Emisiuni monetare ale orașelor medievale de la Dunărea de Jos*, în : *Peuce*, II, 1971, pp. 261—266.

266. ISĂCESCU, Elena — *Tezaurul de monede medievale de la Păcuiul lui Soare (jud. Ialomița)*, în : *SCN*, V, 1971, pp. 345—354.

267. MITREA, Bucur — *Cincisprezece ani de activitate numismatică în Republica Populară Română*, în : *SCN*, III, 1960, pp. 603—618.

268. MITREA, B. — *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul R.P.R.*, în : *SCIV*, 10, 1, 1959, pp. 156—160 (= *Dacia*, N.S. III, 1959, pp. 603—605) ; *SCIV*, 11, 1, 1960, pp. 189—193.

269. MITREA, Bucur — *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R.*, în : *SCIV*, 12, 1, 1961, pp. 144—153 (=*Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 583—594) ; *SCIV*, 13, 1, 1962, pp. 215—223 (=*Dacia*, N.S., VI, 1962, pp. 533—541) ; *SCIV*, 14, 2, 1963, pp. 466—474 (=*Dacia*, N.S., VII, 1963, pp. 589—599) ; *SCIV*, 15, 4, 1964, pp. 568—580 ; *SCIV*, 16, 3, 1965, pp. 605—618 (=*Dacia*, N.S., IX, 1965, pp. 489—501) ; *SCIV*, 17, 2, 1966, pp. 415—427 (=*Dacia*, N.S., X, 1966, pp. 403—414) ;

SCIV, 18, 1, 1967, pp. 189—202 (=*Dacia*, N.S., XI, 1967, pp. 377—393); *SCIV*, 19, 1, 1968, pp. 169—182 (=*Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 445—459); *SCIV*, 20, 1, 1969, pp. 161—172 (=*Dacia*, N.S., XIII, 1969, pp. 539—552); *SCIV*, 21, 2, 1970, pp. 331—347; *Dacia*, N.S., XV, 1971, pp. 395—413.

270. MITREA, Bucur — *Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea în sec. I î.e.n. — Tezaurul de dinari romani republicani de la Costinești, jud. Constanța*, în: *Pontica*, III, 1970, pp. 131—138.

271. MITREA, Bucur — *Două probleme de numismatică dobrogeană*, în: *Pontica*, IV, 1971, pp. 263—268.

272. OCHEȘEANU, R. — *Monedele basileului Moskon aflate în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța*, în: *Pontica*, III, 1970, pp. 125—130.

273. OCHEȘEANU, Radu — *Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, în: *Pontica*, IV, 1971, pp. 75—88.

274. OCHEȘEANU, R. și LICULESCU, M. — *Denari romani republicani dintr-o colecție particulară, descoperiți în Dobrogea*, în: *Pontica*, IV, 1971, pp. 269—272.

275. OCHEȘEANU, Radu — *O gemă gnostică descoperită la Constanța*, în: *Pontica*, IV, 1971, pp. 303—309.

276. PAPUC, Gh. — *Citeva monede feudale din Țara Românească și Moldova, descoperite în Dobrogea*, în: *Pontica*, III, 1970, pp. 390—396.

277. POENARU-BORDEA, Gh. — *Quelques monnaies trouvées à Adamclissi et la fin de Civitas Tropaensium*, în: *Dacia*, N.S., 1968, pp. 409—411.

278. POENARU-BORDEA, Gh. — *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, în: *SCN*, IV, 1968, pp. 103—125.

279. POENARU-BORDEA, Gh. — *Note numismatice dobrogene*, în: *SCN*, IV, 1968, pp. 397—404.

280. POENARU-BORDEA, Gh. — *Monede bizantine din Dobrogea, provenite dintr-o mică colecție*, în: *SCN*, IV, 1968, pp. 405—408.

281. POENARU-BORDEA, Gh. — *Discuții pe marginea cîtorva monede din Dobrogea antică*, în: *SCIV*, 21, 1, 1970, pp. 133—144.

282. POENARU-BORDEA, Gh. — *Monede bizantine de bronz din secolele V—VII în Dobrogea*, în: *BMI*, XL, 3, 1971, pp. 51—57.

283. POENARU-BORDEA, Gh. — *Numismatica și distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, în: *SCN*, V, 1971, pp. 91—114.

284. POENARU-BORDEA, Gh. — *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, în: *Pontica*, IV, 1971, pp. 319—338.

285. PREDA, Constantin — *Date și concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960*, în: *SCIV*, 12, 2, 1961, pp. 241—251.

286. PREDA, Constantin — *Monede coloniale rare și inedite — Histria, Tomis și Callatis — din tezaurul de la Mangalia*, în: *SCN*, IV, 1968, pp. 223—237.

287. PREDA, Constantin — *Moneda antică în România*. București Ed. Meridiane, 1968, 50 p. + pl.

288. PREDA, C. și SIMION, G. — *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea (jud. Tulcea) și atacul gotic din vremea lui Gallienus*, în: *Peuce*, II, 1971, pp. 167—178.

289. ZAHARIA, Eugenia și MITREA, Bucur — *Sur le développement de l'archéologie et de la numismatique en Roumanie*, în: *RRH*, X, 1, 1971, pp. 101—127.

VIII. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

290. ALEXANDRESCU, Petre — *Ataias*, în: *St. Cl.*, IX, 1967, pp. 85—91.

291. ARICESCU, A. — *Quelques précision sur la carte de la Scythia Minor*, în: *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 298—309.

292. ARICESCU, Andrei — *Despre numele așezării antice de la Slava Rusă*, în: *BMI*, XL, 3, 1971, pp. 58—60.

293. BARNEA, Al. — *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, în : *SCIV*, 20, 4, 1969, pp. 595—609.

294. BAUMANN, Victor-Henrich — *Note epigrafice*, în : *SCIV*, 22, 4, 1971, pp. 593—599.

295. BERCIU, Ion — *Cornelius Fuscus şi cenotaful de la Adamclisi*, în : *Apulum*, V, 1965, pp. 259—276.

296. CIUREA, D. şi GOSTAR, N. — *Inscripţii de la Tropaeum Traiani*, în : *Arheologia Moldovei*, VI, 1969, pp. 111—121.

297. CONDURACHI, Em. — *Izvoarele greco-latine asupra etnogenezei vechilor populaţii balcanice*, în : *SCIV*, 20, 3, 1969, pp. 369—391.

298. DORUŢIU-BOILĂ, Emilia — *Note onomastice*, în : *SCIV*, 19, 2, 1968, pp. 327—329.

299. DORUŢIU-BOILĂ, Emilia — *Triburile la Tomis în epoca romană*, în : *St. Cl.*, XII, 1970, pp. 117—126.

300. DORUŢIU-BOILĂ, Emilia — *Zur Abgrenzug des Territorium von Kallatis*, în : *Dacia*, N.S., XV, 1971, pp. 325—333.

301. PIPPIDI, D. M. — *Inscriptions d'Istros. Décret inedit du IIe siècle*, in : *Dacia*, N.S., V, 1961, pp. 305—316.

302. PIPPIDI, D. M. — *Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă şi latină*, în : *Studii*, XV, 6, 1962, pp. 1377—1388.

303. PIPPIDI, D. M. — *Spicuiri epigrafice*, în : *St. Cl.*, VII, 1965, pp. 297—308.

304. PIPPIDI, D. M. — *Spicuiri epigrafice*, în : *SCIV*, 19, 3, 1968, pp. 429—439.

305. PIPPIDI, D. M. — *Studii de istorie a religiilor antice*. Texte şi interpretări. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1969, 336 p. + 16 f. pl.

306. PIPPIDI, D. M. — *Note de lectură*, în : *St. Cl.*, XI, 1969, pp. 233—249.

307. PIPPIDI, D. M. — *Guvernator necunoscut al Moesiei Inferioare într-o inscripţie din Callatis*, în : *St. Cl.*, XII, 1970, pp. 127—133.

308. PIPPIDI, D. M. — *Note de lectură. 26. În jurul unei inscripţii fragmentare publicată de Pârvan. 27. Din nou despre decretul în cinstea lui Dionysos*, în : *St. Cl.*, XII, 1970, pp. 171—178.

309. PIPPIDI, D. M. — *Note de lectură*, în : *St. Cl.*, XIII, 1971, pp. 171—190.

310. POPESCU, Em. — *Commentaire épigrafique. Inscriptions sur les sarcophages romains de Dobroudja*, în : *RÉSEE*, VIII, 2, 1970, pp. 319—328.

311. RĂDULESCU, Adrian — *Inscripţii inedite din Dobrogea*, în : *SCIV*, 14, 1, 1963, pp. 79—105.

312. RĂDULESCU, A. — *Note epigrafice. I*, în : *Pontice*, 1968, pp. 319—339.

313. RĂDULESCU, A. — *Un miliar de la Decius la Rasova*, în : *Revista Muzeelor*, 4, 1969, pp. 349—353.

314. ROBERT, Louis — *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*. Amsterdam, 1971, 558 p. + XXV planşe.

315. RUSSU, I. I. — *Zoltes şi Rhemaxos*, în : *Apulum*, VI, 1967, pp. 123—144.

316. SAUCIUC-SĂVEANU, Th. şi RĂDULESCU, A. — *Inscripţia lui Herennios Apollinarios din Callatis*, în : *Pontice*, 1968, pp. 307—319.

317. SAUCIUC-SĂVEANU, Th. — *Un fragment de epigramă greacă pentru Nikasó din Callatis*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 245—252.

318. STOIAN, Iorgu — *Une nouvelle inscription agonistique d'Histria*, în : *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 397—404.

319. STOIAN, Iorgu — *O sută de ani de epigrafie tomitană*, în : *AUB*, 16, 1967, pp. 9—24.

320. SUCEVEANU, Al. — *Două note privind istoria Moesiei în secolul I t.e.n.*, în : *Pontice*, II, 1969, pp. 269—284.

321. SUCEVEANU, Alexandru — *Din nou despre C.I.L. III 14.447*. în : *Peuce, II*, 1971, pp. 155—165.

322. SYME, Ronald (Oxford) — *Legates of Moesia*, în : *Dacia*, N.S., XII, 1968, pp. 331—340.

323. TUDOR, D. — *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (CMRED)*. The Monuments Leiden, E.J. Brill, 1969, XXII + 138 p cu 1 h şi 91 pl.

324. VULPE, R. — *Inscription latine de Scythie Mineure concernant un DVNVS de Cybèle*, în : *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, pp. 411—420.

IX. RECENZII

325. ALEXANDRESCU, Petre — *„Iconomu, C. — Opaiţe greco-romane"*. Muzeul de arheologie al Dobrogei, 1967, 167 p.", în : *SCIV*, 19, 3, 1968, pp. 545—546.

326. BORDENACHE, Gabriella : *„Florea Bobu Florescu — Monumentul de la Adamclisi, Tropaeum Traiani.* Ed. Acad. R.P.R., 1959, 609 p., 296 fig. în text + (fotografii şi desene), IX pl.", în : *Dacia*, N.S., IV, 1960, pp. 595—597.

327. BORDENACHE, Gabriella : *„Florescu, Florea Bobu — Das Siegesdenkmal von Adamclissi. Tropaeum Traiani.* Verlag der Akademie der Rumänischen Volksrepublik, Bukarest — Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1965, 737 p., 358 fig. în text (fotografii şi desene), XX pl".

328. GRAMATOPOL, Mihai : *„D. Berciu — Arta traco-getică.* Biblioteca arheologică, XIV, Edit. Academiei, Bucureşti, 1969, 234 p. cu ilustraţii şi cu rezumat în franceză", în : *RRHA*, VII, 1970, pp. 128—135.

329. NĂSTUREL, Petre Ş. : *„Un document proto-roumain à Capidava, par Adrian Rădulescu.* Dans la revue Dacia, nouvelle série, XIV, Bucarest, 1970, pp. 311—323 et 7 figures", în : *Europe sud-est*, No. 91, juillet 1971, Athéna.

330. OLTEANU, Şt. : *„Petre Diaconu — Les Petchénègues au Bas-Danube.* (Bibliotheca Historica Romaniae, nr. 27), Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 158 p.", în : *RRH*, X, 2, 1971, pp. 377—404.

331. PANAIT, Panait I. : *„Petre Diaconu : Les Petchénègues au Bas-Danube.* Ed. Acad. R. S. România, Bucureşti, 1970, 158 p.", în : *Revista Muzeelor*, 6, 1971, pp. 565—566.

332. POPA, R. : *„Pontice [I]. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie.* Constanţa ; Muzeul de Arheologie Dobrogea, 1968, 510 s. [Pontice, Studien und Materialien zur Geschichte, Archäologie und Museumskunde]", în : *Besprechung aus Südost-Forschungen*, Band 29, pp. 422—423.

333. POPESCU, Em. : *„D. M. Pippidi, Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări.* (Etudes d'histoire et des religions antiques. Textes et interprétations). Bucarest, 1969, 365 p. + XXXVI pl.", în : *RÉSEE*, VIII, 2, 1970, pp. 373—375.

334. REZACHEVICI, C. : *„Vasile Cucu, Marian Ştefan — Ghid — atlas al monumentelor istorice.* (Guide-Atlas des monuments historiques). Editions Socientifiques, Bucarest, 1970, 411 p.", în : *RRH*, X, 3, 1971, pp. 581—582.

335. SARIA, Balduin : *„Canarache, V. : Masken und Tanagra-Figuren aus Werkstätten von Callatis-Mangalia.* Konstanza : Archäologisches Museum 1969, 190 s. mit über 300 Heb.), în : *Besprechung aus Südost-Forschungen*, Band 29, p. 430.

336. L. Byvanck-Quarles van UFFORD : *„V. Canarache, Masken und Tonfiguren aus Werkstätten von Callatis (Mangalia)*, Konstanza, Archäologisches Museum, 1969, 22×23 cm, 190 blz., vele afbn.", în : *Bulletin Antieke Beschaving*, 46, Leiden, 1971.

X. BIBLIOGRAFII

337. * * * — *Bibliografia istorică a României. I. 1944—1969.* Bibliografie selectivă. Ed. Acad. R. S. România, Bucureşti, 1970, 386 p.

338. COVACEF, Z. — *Bibliografia arheologică a Dobrogei (1948—1968)*, în : *Pontica*, 1968, pp. 427—454.

339. DEUTSCH, Robert — *Istoricii şi ştiinţa istorică din România, 1944—1969.* Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, 678 p. + 1 hartă a săpăturilor arheologice din R.S.R.

340. FISCHER, I. — *Bibliografia clasică românească.* în : *St. Cl. I*, 1959, pp. 229—245 ; *II*, 1960, pp. 414—430 ; *III*, 1961, pp. 449—461 ; *IV*, 1962, pp. 368—379 ; *VI*, 1964, pp. 375—385 ; *VII*, 1965, pp. 407—414 ; *VIII*, 1966, pp. 313—325 ; *IX*, 1967, pp. 275—288 ; X, 1968, pp. 291—302 ; *XI*, 1969, pp. 303—317 ; *XII*, 1970, pp. 269—275.

341. FOTINO, Coralia — *Bibliographie historique. I. Histoire ancienne*, în : *RRH*, *VII*, 2, 1968, pp. 327—330 ; *VII*, 4, 1968, pp. 665—667 ; *VII*, 5, 1968, pp. 831—836 ; *VIII*, 6, 1969, pp. 1065—1070 ; *IX*, 3, 1970, pp. 555—557.

342. MITREA, Bucur — *Bibliografia numismaticii româneşti*, în : *SCN*, IV, 1968, pp. 467—481 ; *SCN*, V, 1971, pp. 399—423.

INDICE DE AUTORI

Alexandrescu, Petre, 100, 101 128, 250. 290, 325.
Alexandrescu-Vianu, Maria, 129, 130.
Andronic, Al., 200.
Anghelescu, Niță, 44, 80, 131.
Aricescu, Andrei, 74, 132, 133, 201, 291, 292.
Atanasiu, A., 229.

Babeș, Mircea, 34, 87, 134.
Baradez, Jean (Chambery), 135.
Barbu, V., 136.
Barnea, Alexandru, 137, 251, 293.
Barnea, Ion, 40, 138, 139, 140, 141, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 215, 252, 253, 254, 255.
Baumann, Victor H., 294.
Berciu, Dumitru, 1, 88, 89.
Berciu, Ion, 295.
Berza, Mihai, 2.
Bichir, Gh., 142, 208.
Bordenache, Gabriella, 3, 143, 144, 145, 146, 147, 326, 327.
Bucovală, Mihai, 64, 102, 148, 149, 150, 151, 152.
Bujor, Expectatus, 82.

Canarache, Vasile, 256.
Cheluță-Georgescu, N., 153.
Chițescu, Maria, 257, 258.
Cihodaru, C., 209, 210.
Ciobanu, R. Șt. 211, 212, 213, 214.
Ciurea, D. 296.
Civiltà romana in Romania, 4.
Circiumaru, Marin, 63.
Coja, Maria, 41, 90, 103, 104,, 154, 155.
Comșa, Eugen, 11, 65, 75.
Comșa, Maria, 12, 13, 14.
Condurachi, Emil, 5, 6, 7, 8, 9, 42, 105, 156, 157, 215, 216, 217, 218, 259, 297.
Constantinescu, Miron, 10.
Covacef, Z., 158, 338.
Crăciunescu, Virgilia, 19.
Crișan, I. H., 15.
Culcer, Al. 159.
Culică, V., 83, 160, 161, 162, 260.

Daicovicu, Constantin, 10, 219.
Daicoviciu, Hadrian, 163.
Dardan, Gianina, 69.
Deutsch, Robert, 339.
Diaconu, Petre, 43, 44, 164, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 261.
Dimitriu, Suzana, 106.
Doruțiu-Boilă, Em., 107, 165, 298, 299, 300.
Dumitrașcu, A., 77.
Dumitrescu, Vladimir, 16, 17, 45, 66.

Elian, Alex., 46.

Fellmann, Rudolf, 166.
File, 47.
Fischer, I., 340.
Florescu. Florea Bobu. 167
Florescu, Radu, 18, 48, 237.
Fotino, Coralia, 341.

Galbenu, Doina, 67, 68.
Gerasimov, T., 262.
Giurescu, C. C., 238.
Gostar, N., 168, 296.
Gramatopol, Mihai, 19, 108, 109, 110, 328.
Guynovarc'h, Christian-J., 169, 170.

Haimovici, Sergiu, 69.
Harțuchi, N., 49, 171.

Iconomu, C. 111, 172, 173, 174.
Iliescu, Octavian, 239, 263, 264, 265.
Iliescu, Vladimir, 50, 84, 112, 113.
Ionescu-Cîrligel, C., 114, 175, 176.
Ionescu, N. C., 115.
Irimia, M., 64, 73, 76, 77, 78, 91, 92, 177.
Isăcescu, Elena, 266.

Lazarovici, Gh., 70.
Liculescu, M., 274.

Macrea, Mihail, 21.
Maier, R. O., 51.
Marinescu-Bîlcu, Silvia, 116.
Mateescu, T., 240.
Mitrea, Bucur, 39, 267, 268, 269, 270, 271, 289, 342.
Morintz, Sebastian, 22, 79, 80, 85
Munteanu, Maria, 178, 179.

Năsturel, P. Ş., 241, 329.
Nestor, Ion, 23, 52.
Nubar, H., 41, 180, 242.

Ocheşeanu, Radu, 117, 118, 272, 273, 274, 275.
Olteanu, Şt., 86, 330.
Oţetea, A., 20.

Panait, Panait I., 53, 331.
Panaitescu, P. P., 24.
Papuc, Gh., 276.
Pascu, Ştefan, 10.
Pârvan, Vasile, 26.
Păunescu, Al. 25.
Patolescu, Carmen M., 181.
Petre Aurelian, 182.
Petre, N. 226.
Peuce, 54.
Pippidi, D. M., 183, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309.
Poenaru-Bordea, Gh., 108, 109, 185, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284.
Pontica, 55, 56, 57.
Pop, C., 184.
Popa, R., 243, 332.
Popescu, D., 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 81.
Popescu, Em., 35, 310, 333.
Preda, C., 119, 120, 285, 286, 287, 288.
Preda, Florentina, 121.

Rădulescu, A., 186, 187, 188, 189, 244, 245, 311, 312, 313, 316.
Rădună, D., 122, 190.
Rezachevici, C., 334.
Richmond, Ian A., 191.
Roman, Petre, 22, 79.
Römer in Rumänien, 36.
Robert, Louis, 314.
Russu, I. I. 315.

Saria, Balduin, 335.
Sauciuc-Săveanu, Th., 316, 317.
Sâmpetru, Mihai, 192, 193.
Scorpan, C., 58, 71, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 123, 124, 195, 246.
Simion, Gavrilă, 59, 99, 247, 288.
Stănescu, Eug., 60.
Stoian, Iorgu, 125, 318, 319.
Suceveanu, Al., 194, 195, 320, 321.
Syme, Ronald (Oxford), 322.
Székely, Zóltán, 72.

Ştefan, Gh., 9, 37, 196, 248.
Ştefan, Al. S., 197.
Ştefănescu, Şt., 40.

Tabula Imperii Romani, 61.
Theodorescu, D., 126.
Tudor, E., 38.
Tudor, D., 323.

Ufford, L. Byvanck-Quarles van, 336.

Volski, V., 73.
Vulpe, Al., 38.
Vulpe, R., 62, 127, 198, 324.

Zah, Emanoil, 224, 234, 249.
Zaharia, Eugenia, 23, 39, 289.
Zavatin-Coman, Elena, 199.

NOTĂ

1. Prescurtări folosite în bibliografie.

AIIA	— *Analele institutului de istorie și arheologie*, Iași.
AMN	— *Acta Musei Napocensis*, Cluj.
AUB	— *Analele Universității din București*. Seria științe sociale. Istorie.
AUP	— *Analele Universității Parhon*, Seria Științe sociale, istorie, București.
BMI	— *Buletinul Monumentelor Istorice, București.*
Bulletin	— *Bulletin d'archéologie Sud-Est Européenne*, Inst. de cercet. Sud-Est Europene, București.
Corso XVIII	— *XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna.
Dacia, N.S.	— *Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série.* București, Ed. Academiei R.S.R.
File	— *File din istoria unui vechi ținut românesc*, I, Constanța.
Latomus	— *Latomus, Revue d'études latines. Hommages M. Renard*, Bruxelles.
MCA	— *Materiale și cercetări de arheologie.* Ed. Acad. R.S.R., București.
NEH	— *Nouvelles Etudes d'Histoire.* Ed. Acad. R.S.R., București.
Peuce II	— *Peuce. Studii și comunicări de istorie II.* Muzeul Delta Dunării, Tulcea.
Pontica	— *Pontica, Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie.* Muzeul de arheologie Constanța.
RÉSEE	— *Revue des Études Sud-Est Européennes.* Inst. de Studii Sud Est Europene, București.
RRH	— *Revue Roumaine d'Histoire.* București, Ed. Academiei R.S.R.

RRHA — *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art.* Série beaux Arts. Ed. Academiei R.S.R., București.

SCIV — *Studii și cercetări de istorie veche.* București. Ed. Academiei R.S.R.

SCN — *Studii și cercetări de numismatică.* București, Ed. Academiei R.S.R.

SCS Iași — *Studii și Cercetări științifice.* Seria istorie. Iași.

St. Cl. — *Studii Clasice.* București, Ed. Acad. R.S.R.

Studii — *Studii, revistă de istorie.* București, Ed. Acad. R.S.R.

Sources — *Sources archéologiques de la civilisation européene.* Colloque international — Mamaia (Roumanie), 1—8 Septembrie 1968.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ A MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA (16 — 18 OCTOMBRIE 1970)

Ședința festivă de deschidere a lucrărilor sesiunii a avut loc în sala de artă a Muzeului de arheologie, vineri 16 octombrie, ora 8.

Au fost prezenți reprezentați ai organelor locale de partid și de stat, invitați din orașul Constanța și din țară, membrii colectivului științific al muzeului.

În prezidiul adunării au luat loc tovarășii : Gh. Crișovan, secretar al Comitetului județean P.C.R. Constanța, acad. Em. Condurachi, prof. univ. dr. doc. Nicolae Lascu, prof. univ. dr. doc. Radu Vulpe și prof. Adrian Rădulescu, directorul Muzeului de arheologie Constanța.

În cuvîntul de deschidere a lucrărilor sesiunii, tov. Gh. Crișovan, salută pe participanți, urînd succes lucrărilor sesiunii. În continuare, directorul Muzeului de arheologie, Adrian Rădulescu, prezintă darea de seamă : *Preocupări actuale ale arheologiei și muzeologiei dobrogene.*

În cadrul ședinței plenare sînt prezentate apoi cîteva comunicări :

— Prof. univ. dr. doc. N. Lascu, *Daos, Davos (Davus) — sclavi daci ?*

— H. Daicoviciu, *Burebista și Dobrogea.*

— Prof. univ. dr. doc. R. Vulpe, *Scenele de pe columna traiană privind bătălia de la Adamclisi.*

— Acad. Em. Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis.*

După o scurtă pauză, începînd de la ora 11, lucrările sesiunii au continuat pe secții.

La secția I : *Istoria comunei primitive și a începutului epocii feudale*, lucrările au fost conduse de prof. dr. doc. Vl. Dumitrescu și Sebastian Morintz, director adjunct al Institutului de arheologie.

S-au prezentat comunicările :

— M. Cîrciumaru, *Analiza polinică a stratului de locuire musteriană din peștera Cheia.*

— Gh. Lazarovici, *Difuziunea unor civilizații neolitice în regiunea Dunării de Jos.*

— Eugen Comșa, *Unele date privind legăturile dintre culturile neolitice din zona Dunării Inferioare cu cele din zona nord-pontică.*

În cadrul dezbaterilor privind comunicările susținute, pun întrebări și iau parte la discuții :

Eugen Comșa, care își exprimă satisfacția în legătură cu comunicarea tov. M. Cîrciumaru — una dintre primele lucrări de la noi din țară în care cercetarea sporo-polinică este legată direct de problemele arheologiei. Referitor la comunicarea tov. Gh. Lazarovici, recomandă ca la început să fie urmărită cercetarea pe zone mai limitate teritorial și cronologic, abia în faza finală urmărindu-se realizarea unei sinteze. În legătură cu pătrunderea purtătorilor culturii Starčevo IV spre

Muntenia — sînt foarte puține date; descoperirile aparținînd culturii Criș din Muntenia, nu pot fi legate încă de Starčevo. În legătură cu cultura Dudești, precizează că primele nivele ale acesteia se pot paraleliza cu fazele tîrzii ale culturii Criș. Consideră că nu ne mai poate satisface periodizarea de pînă acum a culturii Vinča, întrucît la noi neoliticul e mult mai bine cercetat decît în zona Vinča.

Ivan Ordentlich, întreabă dacă pentru zonele de mlaștini și dealuri din apropierea Oradei, este posibilă cercetarea sporopolinică, în așezările din epoca bronzului.

Petre Diaconu se alătură aprecierilor pozitive în legătură cu comunicarea tov. M. Cîrciumaru. Consideră că metoda de înmănunchere a datelor obținute pe baza cercetărilor sporo-polinice și arheologice poate da rezultate bune și pentru epoci istorice mai apropiate — poate și pentru mileniul I e.n.

Vl. Dumitrescu, exprimîndu-și satisfacția pentru comunicarea tov. M. Cîrciumaru, a arătat că rezultatele cercetărilor anterioare, întreprinse atît de tov. Cîrciumaru cît și de alți cercetători, sînt revelatorii.

În legătură cu comunicarea tov. Eugen Comșa, consideră că punctele de vedere exprimate de acesta sînt importante; originea neoliticului de la noi încă nu e lămurită și, împotriva aparențelor, se cunosc puține lucruri despre acesta.

În răspunsul său, tov. M. Cîrciumaru a precizat că pentru epocile mai apropiate — neolitic, epoca bronzului, sau și mai apropiate — clasică, feudalismul timpuriu, analizele sînt posibile, deoarece există și posibilități mai largi de comparație.

Eugenia Zaharia cere o serie de precizări în legătură cu aspectul culturii Criș, descoperit la Leț.

Lucian Roșu, consideră că elementele tardenoisiene din cultura Criș nu sînt locale, cum le consideră tov. Gh. Lazarovici, ci pătrunse aici; comunicarea va fi susceptibilă de ample discuții.

Lucrările Secției a II-a: *Sclavagism*, au fost conduse de acad. Em. Condurachi și D. Protase.

Au fost prezentate comunicările:

— Vl. Iliescu, *Expediția strategului Zopyrion la Dunărea de Jos.*

— M. Bucovală, M. Irimia, *Săpăturile de salvare de la Corbu, județul Constanța.*

— D. Protase, *A existat la daco-geți credința greco-romană despre obolul lui Charon?*

— J. Winkler, *Perioada de emisie a monedelor geto-dacice și dreptul monetar la geto-daci.*

— Petre Aurelian, *Cucerirea cetăților vest-pontice de către Burebista.*

— C. Scorpan, *Unele aspecte controversate ale problemei continuității și romanizării în Dobrogea.*

Lucrările au continuat pe secții, între orele 16—20.

Ședința de comunicări a secției I: *Istoria comunei primitive și istoria epocii feudalismului timpuriu*, este condusă de către Eugen Comșa și Panait I. Panait. Sînt audiate comunicările:

— Sebastian Morintz-Niță Anghelescu, *O nouă cultură din epoca bronzului — cultura Coslogeni.*

— N. Harțuchi, *Un nou aspect de la sfîrșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos.*

— Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Legăturile tracilor sud-dunăreni cu lumea geto-dacă pe baza descoperirilor monetare.*

— Simion Gavrilă, *Cultura traco-getică în lumina săpăturilor de la Enisala.*

Discuții.

Vl. Dumitrescu pune întrebări asupra originilor culturii Coslogeni și asupra răspîndirii ei în Dobrogea.

N. Chidioșan se interesează de raportul dintre culturile Coslogeni, Tei și Monteoru, ca și de descoperirile aparținînd culturii Coslogeni, din Bulgaria. Consideră că este neconcludentă denumirea de cultură Coslogeni, aceasta fiind un

facies local, periferic al culturii Noua. Zonele periferice ale unei culturi sînt mai susceptibile la împrumuturi, în acest fel explicîndu-se aspectul deosebit al culturii Coslogeni față de cultura Noua propriu-zisă.

Eugen Comșa întreabă dacă cenușarele din cultura Coslogeni sînt locuințe ori grămezi de resturi menajere.

Eugenia Zaharia precizează că decorul de romburi și ghirlande din cultura Conslogeni poate fi pus în legătură cu cultura Monteoru. Nu există legături între Noua și Monteoru în forma vaselor, ci prin alte elemente. Consideră că cele două culturi — Noua și Coslogeni — sînt diferite.

Gh. Lazarovici atrage atenția asupra săbiei „cu cornițe" de la Medgidia.

M. Irimia arată importanța depozitelor de bronzuri de la Nicolae Bălcescu și Constanța, care prezintă în inventarul lor influențe răsăritene, caracteristice culturilor Sabatinovka și Noua.

În răspunsul său tov. Sebastian Morintz arată că e grea precizarea originii culturii Coslogeni. Se pare că întreaga Dobroge a fost ocupată de purtătorii culturii Coslogeni. De asemenea, elemente ale acestei culturi au pătruns și în Bulgaria, dar materialele arheologice sînt încă inedite. Nu există încă un raport clar precizat stratigrafic între culturile Coslogeni, Tei și Monteoru, dar prima este paralelă parțial cu cultura Tei. În privința cenușarelor, ca și în cultura Noua, acestea reprezintă resturi de locuințe. Se precizează că Noua și Coslogeni nu sînt o singură cultură, mai ales că între ele este și un decalaj cronologic. Parțial, sînt contemporane, fără a se suprapune însă, cultura Coslogeni apropiindu-se mai mult de Sabatinovka decît de Noua.

În legătură cu comunicarea tov. N. Harțuchi, Eugenia Zaharia întreabă care este raportul între aspectul cultural nou Rîmnicelu și cultura Coslogeni. Răspunzînd, N. Harțuchi arată că deocamdată nu se poate observa nici o legătură între Rîmnicelu și Coslogeni, mai evidentă fiind legătura cu cultura Noua. Cronologic, aspectul Rîmnicelu este post-Coslogeni și ante-Babadag.

Octavian Iliescu, referindu-se la comunicarea tov. Virgil Mihăilescu-Bîrliba, arată că este urmarea unor preocupări mai vechi și meritorii. Aduce în discuție o serie de probleme legate de monedele originale ale lui Filip al V-lea și de imitațiile lor. De asemenea, discută locul de proveniență incert al unor monede.

Vl. Dumitrescu, cere tov. Simion Gavrilă unele precizări în legătură cu încadrarea cronologică a necropolei prezentate, în raport cu cele cunoscute mai de mult, din nordul Dobrogei.

N. Harțuchi amintește mormintele de la Chiscani, în care sînt multe elemente analoage descoperirilor de la Enisala.

Lucrările de după amiază ale secției a II-a — *Sclavagism,* au fost conduse de prof. Radu Vulpe și prof. Bucur Mitrea.

Au fost prezentate comunicările :

— Al. Suceveanu, *În legătură cu data anexării Dobrogei de către romani.*

— C. Pop, *Un monument funerar cu emblema Romei în Muzeul de arheologie Constanța.*

— R. Ocheșeanu, *Circulația antoninianului în Dobrogea între 270—294 e.n.*

— M. Munteanu, *Despre magistraturile sătești în Dobrogea romană (sec. I-III).*

— C. Atanasiu, *Descoperiri greco-romane la Pietroiu.*

— C. Iconomu, *Un depozit de opaițe descoperit la Constanța.*

Discuțiile purtate pe marginea comunicărilor au reliefat valoarea acestora. Tov. Suceveanu a susținut, în comunicarea prezentată, că procesul cuceririi romane a Dobrogei, inițiat în timpul lui Lucullus, reluat de Crassus prin anexarea definitivă a orașelor grecești și reconstituirea regatului odris este pregătit, în sens definitiv, de guvernatorul lui Nero, Plantius Silvanus Aelianus. Datorită acțiunilor acestuia, Vespasian, prin Rubrius Gallus, reușește să desăvîrșească procesul de constituire a limes-ului dobrogean. Iar mai tîrziu, în vremea lui Traian, asistăm la definitiva angrenare a Dobrogei în sistemul administrativ și fiscal al statului roman. La întrebarea dacă întîrzierea datei oficiale de anexare a Dobrogei nu implică și întîrzierea procesului de romanizare ? — se poate răspunde : dimpotrivă, ea demonstrează îndelungata pregătire și temeinicia acestui proces, cu rezultate durabile timp de șapte secole. Bineînțeles, asupra procesului romanizării se cer efectuate observații mai circumspecte, ținîndu-se seama de două coordonate. Mai întîi diferența netă între cetățile grecești, anexate din vremea lui Crassus

și care se integraseră deci mai devreme în sistemul roman și interiorul teritoriului dobrogean, unde primele dovezi de viață romană datează de la sfîrșitul secolului I e.n. În al doilea rînd trebuie avut în vedere că datarea timpurie a procesului de romanizare, întemeiată pe gentiliciile purtate de coloniști romani nu este peremptorie.

Din comunicarea tov. M. Munteanu a reieșit că sistemul de organizare administrativă a așezărilor rurale în perioada secolelor I—III e.n., avea un caracter unitar, cu mici diferențe, care nu sînt de fapt decît diferite forme ale aceluiași sistem.

Sîmbătă 17 octombrie. Lucrările continuă pe secții.

Secția I — își începe ședința de comunicări sub conducerea unui prezidiu format din prof. Gh. Ștefan și prof. I. Barnea.

— R. Ciobanu, *Stăpînirea politică în Dobrogea de nord în sec. IX—X.*

— A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hîrșova.*

— I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din nordul Dobrogei.*

— P. Diaconu, *Considerații în legătură cu mărcile de olar din Dobrogea.*

— Octavian Iliescu, *A stăpînit Dobrotici la Gurile Dunării ?*

— St. D. Tănăsescu, *Dobrotici în evul mediu.*

— Panait I. Panait, *Vechimea așezărilor rurale medievale de pe brațul Borcei.*

— Secția a II-a — *Sclavagism* — și-a continuat lucrările sub conducerea acad. Em. Condurachi și prof. Radu Vulpe.

Comunicări :

— N. Anghelescu, *Figurine romane din lut ars de la Durostorum.*

— A. Rădulescu, C. Stavru, *Un sarcofag din sec. II, e.n. descoperit recent la Mangalia.*

— Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Săpăturile din sectorul central al cetății Histria.*

— Gh. Poenaru-Bordea, *Considerații asupra monedelor descoperite în timpul săpăturilor în sectorul central-Histria.*

— C. Scorpan, *Sacidava în contextul stratigrafic al cercetărilor din anul 1969 și 1970.*

— M. Coja, *Observații asupra unor noi descoperiri din epoca romană la Histria.*

— M. Babeș, *Noi date despre continuitatea dacică în epoca romană.*

— R. Folrescu, *Tipuri de castre romane tîrzii în Dacia și Scythia Minor.*

— V. Culică, *Canabis Aeliis Legionis XI Claudiae.*

— Al. Rădulescu, M. Irimia, *Cuptoarele romane de la Păcuiul lui Soare.*

Datorită numărului mare de comunicări prezentate, discuțiile se amînă pentru ședința plenară.

În după-amiaza aceleiași zile, începînd de la ora 15 și pînă la ora 19.30, participanții la sesiunea științifică a Muzeului de arheologie Constanța se deplasează la Adamclisi. Primul popas se face la monumentul Tropaeum Traiani, în fața căruia se poartă ample discuții, legate mai ales de posibilitățile de prezervare și reconstituire a acestuia. Participă la discuții acad. Em. Condurachi, prof. Radu Vulpe, prof. I. Barnea, Adrian Rădulescu ș.a. În continuare, se vizitează cetatea. Aici, prof. I. Barnea prezintă săpăturile din sectorul de răsărit, iar R. Ocheșeanu pe cele din sectorul de sud.

Duminică, 18 octombrie, ultima zi a sesiunii. Dimineața, între orele 8—11, se face turul litoralului, cu punct terminus Mangalia, unde se vizitează Muzeul de arheologie Callatis.

La ora 11.30 are loc ședința plenară de închidere a lucrărilor sesiunii. Participanții la discuții (acad. Em. Condurachi, prof. R. Vulpe, prof. Gh. Ștefan, A. Rădulescu), au relevat succesul cercetărilor întreprinse de Muzeul de arheologie din Constanța și importanța lucrărilor sesiunii organizate.

Sesiunea s-a încheiat cu un *Cuvînt de închidere a lucrărilor,* rostit de lector univ. Robu Vladimir, președintele Comitetului județean pentru cultură și artă Constanța, care a felicitat pe toți participanții pentru interesantele comunicări prezentate la sesiune. Comunicările — conținînd fie prezentarea unor materiale arheologice nou descoperite, fie studii mai ample — au prilejuit cunoașterea mai îndeaproape a cercetărilor din domeniul istorico-arheologic și au contribuit la elucidarea unor importante probleme. Este un succes al mișcării muzeistice din țara noastră și pentru această reuniune științifică atît de fructuoasă se aduc felicitări organizatorilor.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ A MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

18—21 octombrie 1971

Sesiunea științifică din anul 1971 a Muzeului de arheologie Constanța, s-a încadrat amplelor manifestări culturale ce s-au desfășurat timp de o săptămînă sub titlul : *„Pontica — dialog cultural cu viața"*. Ca și la sesiunile precedente, participă invitați din țară, din municipiu și membrii colectivului științific al Muzeului de arheologie.

Luni 18 octombrie, între orele 17—21 a avut loc primirea invitaților și vizitarea șantierului arheologic Tomis.

Marți 19 octombrie, începînd de la ora 10, s-a desfășurat prima ședință plenară. Au luat loc în prezidiu : tov. Tudor Ion, primvicepreședinte al Consiliului popular județean Constanța, prof. dr. doc. D. M. Pippidi, directorul Institutului de arheologie al Academiei R.S.R., prof. dr. doc. R. Vulpe, prof. dr. doc. Gh. Ștefan și prof. Adrian Rădulescu, directorul Muzeului de arheologie.

Deschizînd ședința plenară tov. Adrian Rădulescu a salutat pe participanți și a dat cuvîntul tov. Tudor Ion, care a adus participanților la sesiune salutul organelor locale de partid, urînd succes lucrărilor, și participanților în munca lor de cercetare.

Tov. D. M. Pippidi, salută pe participanți în numele Institutului de arheologie al Academiei R.S.R.

În continuare tov. Adrian Rădulescu prezintă darea de seamă a activității științifice și muzeistice, desfășurate de membrii Muzeului de arheologie Constanța, în perioada octombrie 1970 — octombrie 1971.

După pauză, tot în ședința plenară, sînt prezentate comunicările :

— Vl. Dumitrescu, *Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal.*

— R. Vulpe, *Darius la Dunărea de Jos.*

— N. Lascu, *Alexandru Odobescu și Ovidiu*, (citește M. Rusu).

— D. Tudor, *Unele aspecte iconografice ale religiei cavalerilor danubieni în Scythia Minor.*

— D. M. Pippidi, *Observații asupra unui album din Callatis recent publicat.*

Urmează întrebările și discuțiile pe marginea acestora.

Tov. R. Florescu, întreabă : 1) Sceptrele fiind simboluri, pătrunderea lor înseamnă schimb de semnificație religioasă sau socială ? 2) Pătrunderea sceptrelor în formă de cap de cal a contribuit la apariția motivelor decorative zoomorfe pe ceramica cucuteniană ?

Tov. Eugen Comșa, întreabă dacă sceptrele în formă de cap de cal, cu o semnificație la triburile de stepă, au avut la noi aceeași semnificație social-religioasă.

Tov. Vl. Dumitrescu răspunde că sceptrele în discuție au avut o semnificație socială. Nu crede că pătrunderea lor este legată de schimbarea structurii sociale, aceasta fiind oarecum asemănătoare. Nu pune în legătură reprezentările zoomorfe de pe vase cu sceptrele, pentru că motivele zoomorfe sînt cu totul altele (cornute, cerbi, cîini, feline). Sceptrele în formă de cap de cal nu au avut aceeași semnificație majoră la noi, ca în regiunile triburilor de stepă ; nu întotdeauna obiectele transmise își păstrează aceeași semnificație.

Prof. D. Tudor este întrebat de R. Florescu, în legătură cu costumul Cavalerilor Danubieni, dacă tăietura triunghiulară nu este mai degrabă o breviere a mantiei purtată de aceștia cînd sînt călare, decît un cojoc.

La comunicarea prezentată de D. M. Pippidi, tov. D. Tudor întreabă dacă asociația menționată la Callatis nu reprezintă o asociație religioasă.

M. Rusu, referindu-se la comunicarea tov. R. Vulpe arată că ideea granițelor satrapiei Tracia la Dunăre este plauzibilă, deoarece sînt descoperiri arheologice care o susțin. R. Florescu, arată să este importantă revenirea la frontiera dunăreană în timpul lui Lisimach. Aceasta nu corespunde însă nici cu o frontieră etnică și nici cu una culturală, ci, poate, cu una social-economică.

Tov. D. M. Pippidi, închide ședința plenară, mulțumind asistenței și celor care au susținut comunicări.

În după-amiaza zilei de 19 octombrie sînt prezentate simpozioane cu tema : „Memoria pămîntului dobrogean", de către mai multe grupuri de participanți la sesiune, în localitățile :

1. *Mangalia* (Nicolae, Georgescu-Cheluță, C. Preda, Florin Anastasiu, Alexandru Popa, Simion Gavrilă).

2. *Hîrșova* (C. Stavru, Lucian Roșu, Rodica Bănățeanu, Alexandru Păunescu, V. Boroneanțu).

3. *Cernavodă* (C. Scorpan, Al. Suceveanu, V. Teodorescu, N. Harțuchi, N. Chidioșan, I. Ordentlich).

4. *Pantelimonu* (R. Ocheșeanu, E. Comșa, V. Culică. M. Cîrciumaru).

5. *Pecineaga* (Gh. Papuc, Victor Baumann, I. T. Dragomir, Radu Ciobanu, Domăneanțu Catrinel).

6. *Oltina* (M. Irimia, C. Iconomu, D. Vicoveanu, Al. Barnea).

7. *Ostrov* (M. Bucovală, Marian Popescu, C. Băluță, Liviu Ștefănescu, G. Dumitrașcu).

Începînd de miercuri 20 octombrie, lucrările sesiunii se desfășoară pe secții.

Secția I-a : *Realizări și perspective muzeografice în Dobrogea.*

Prezidiul este format din tovarășii Filaret Popescu și Bucovală Mihai.

Sînt prezentate comunicările :

— Florica Postolache, *Unele probleme privind evidența, indexarea și valorificarea patrimoniului artistic al Muzeului de Artă Constanța.*

— Liviu Ștefănescu, *Perspective ale muzeografiei dobrogene privind istoria medie.*

— Simion Gavrilă, *Perspective muzeistice în județul Tulcea.*

— Col. Ion Pascu, *Muzeul Marinei — realizări și perspective.*

— Marcel Stanciu, *Realizări și perspective în dezvoltarea Acvariului din Constanța.*

— D. Vicoveanu, *Laboratorul muzeal.*

Discuții :

Tov. Lucian Roșu consideră că se face mai multă cercetare decît muzeografie. Ar fi fost bine ca toate lucrările de muzeografie să fi fost citite în ședința plenară. Apreciază munca la care se angajează colectivul tulcean. Pune problema colaborării cît mai strînse între unitățile muzeale. Consideră că sînt multe localități în Dobrogea care merită mai multă atenție — cum este Hîrșova — unde ar fi necesar un muzeu care să prezinte rezultatele cercetărilor din acea zonă.

Tov. M. Cantili, aduce elogii organizatorilor Muzeului de Artă. Apoi, privind Muzeul Marinei, crede că s-a putea organiza o expoziție temporară la București. Acvariul lucrează în colaborare cu Muzeul Antipa, mai ales pentru organizarea

noilor secții. În legătură cu comunicarea tov. Vicoveanu, apare necesitatea unor cadre specializate și a strîngerii legăturilor cu specialiști străini.

Tov. I. Antonescu, aduce critici ritmului de lucru al D.M.I.A. Pune accentul pe o cît mai bună colaborare între D.M.I.A. și muzee, pe problema unei cît mai mari eficiențe a restaurărilor, prin respectarea adevărului istoric și pe necesitatea constituirii unor echipe de intervenții rapide.

Tov. ing. M. Lazăr, răspunde că acțiunea de sistematizare pe țară se face după un plan aprobat de Consiliul culturii și educației socialiste. Nu pot fi abordate toate monumentele odată. Pune de asemenea problema specialiștilor.

Tov. Panait. I. Panait, pune problema crării unor mari complexe muzeistice și a dezbaterii pe plan național a unor astfel de acțiuni. Se referă la necesitatea colaborării între arhitect și arheolog. Accentuează asupra marii responsabilități ce apasă pe umerii celor ce se angajează în restaurări. Referitor la comunicarea tov. Vicoveanu, consideră că sînt situații cînd laboratorul muzeului poate rezolva o serie de probleme, crearea unor laboratoare pe plan național fiind o problemă mult mai dificilă. Arată rolul muzeografiei în viața cultural-educativă. În încheiere aduce mulțumiri direcției muzeului de arheologie Constanța care a organizat sesiunea și a realizat o secție specială pentru discutarea problemelor de muzeografie.

Tov. I. Antonescu consideră că primul lucru care trebuie făcut este realizarea acordului dintre dorințele Academiei și interesele muzeografiei românești. Muzeografia a răspuns și unor sarcini de moment. Relevă necesitatea elaborării unui statut al muzeografului. Critică mișcarea de amatori, și pe căutătorii de comori, care distrug o serie de obietcive arheologice.

Secția a II-a — *Publius Ovidius Naso.*

Ședința este condusă de prof. D. M. Pippidi.

Comunicări :

— M. Munteanu, *Informațiile date de Ovidiu despre populația teritoriului rural al Dobrogei în comparație cu alte izvoare documentare.*

— D. M. Pippidi, *În jurul cronologiei scrisorilor lui Ovidiu din Pont.*

— I. Berciu, C. Băluță, *Manuscrise și incunabule ovidiene în Biblioteca documentară Bathyaneum din Alba Iulia.*

— A. Aricescu, *Informațiile lui Ovidiu despre zidul Tomisului în raport cu datele arheologiei.*

— I. Micu, *Un interpret al poetului Ovidiu : Nicolae Iorga.*

Participă la discuții : prof. D. M. Pippidi. Recomandă tov. Munteanu să studieze și activitatea lui Ovidiu, în afara scrisorilor din exil. În ce privește afirmațiile poetului, trebuie să avem rețineri, avînd în vedere caracterul tendențios al operei. Este foarte utilă raportarea la documentele epigrafice, cum e cazul cu bessii. Mulțumește apoi tovarășilor I. Berciu și C. Băluță pentru veștile aduse. Consideră că ar fi bine ca din Constanța să se ia inițiativa reproducerii manuscrisului amintit, facsimilat. Se pot de asemenea, face diapozitive. Ar trebui făcute comenzi la Editura Univers pentru traducerile lui Naum din scrierile lui Ovidiu. Din literatura apărută pînă acum se pote scoate o broșură de popularizare despre Ovidiu.

Metoda urmată de A. Aricescu, folosind observațiile asupra terenului este foarte judicioasă. Sondajele ce se vor face, probabil vor aduce confirmări ipotezelor enunțate. Este o coincidență între decretele privind starea zidurilor și cele spuse de Ovidiu.

Mulțumește apoi tov. I. Micu pentru înalta și aleasa comunicare.

În cuvîntul său tov. I. Micu arată necesitatea de a se publica întreaga operă a lui Ovidiu, pentru a se stabili legăturile dintre diversele lui scrieri. Remarcă lipsa de preocupare pentru Ovidiu, în general. Propune ca la Biblioteca Muzeului să se adune toate traducerile din Ovidiu.

Tov. A. Aricescu, face referiri la comunicarea tov. I. Micu, propunînd ca să fie adăugate, la publicare, toate versurile lui Ovidiu traduse de N. Iorga.

Mulțumind participanților pentru interesantele comunicări și discuții, tov. D. M. Pippidi încheie lucrările.

Secția a III-a — *Dobrogea înainte de romani.*

Prof. Vladimir Dumitrescu, care conduce lucrările, deschide ședința.

Sînt prezentate comunicările :

— M. Circiumaru, Fl. Mogoșan, Al. Păunescu, *Unele considerații asupra paleoliticului mijlociu în Dobrogea.*

— N. Harțuche, *Unele probleme ale postpaleoliticului în lumina săpăturilor din peșterile Dobrogei.*

— Silvia Marinescu-Bîlcu, *Asupra unor aspecte ale raporturilor dintre culturile Hamangia și Precucuteni.*

— Eugen Comșa, *Date despre faza de tranziție de la cultura Boina la cultura Gumelnița în Dobrogea.*

— Sebastian Morintz, *Așezarea hallstattiană în incinta cetății Enisala,* (citește Silvia Marinescu-Bîlcu).

Discuții :

Tov. Al. Păunescu arată că în Dobrogea avem de-a face cu un musterian de aspect local, cu analogii în Crimeia. Cercetările recente din R.S.S. Moldovenească au scos la iveală piese identice celor de la Mamaia. Acest facies denticular local s-ar putea lega de Bulgaria și Grecia. În musterianul superior s-ar putea spune că tehnica denticulară în Dobrogea se impune ; cercetările fiind însă la început și materialul puțin, este greu de tras mai multe concluzii.

Tov. I. T. Dragomir arată că la Enisala, stratul fiind superficial — fîșii înguste acoperite cu pămîntul de săpătură — nu au putut fi surprinse fortificații hallstattiene. S-au folosit documentar mai mult săpăturile din zona exterioară incintei.

Tov. E. Comșa discută prima comunicare, arătînd că era necesară o racordare a descoperirilor de la Mamaia cu cele de la Ripiceni și din alte regiuni. Remarcă apoi precizările importante aduse de comunicarea tov. N. Harțuche, în legătură cu cultura Boian. Reliefează importanța problemelor ridicate de comunicarea tov. Silvia Marinescu-Bîlcu, care se referă la zone diferite, dînd o orientare nouă cercetărilor, spre sud-vest și sud. Sugerează orientarea cercetărilor spre Bulgaria, în legătură cu cultura Mariță, care ar influența cultura Hamangia — faza tîrzie și spre Moldova. Referitor la comunicarea „Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea", arată că trebuia să se facă referiri la depozitul de la Medgidia și la descoperirile de la Poarta Albă care datează din aceeași perioadă. În legătură cu armele de pe menhir, le consideră evoluate, fie că sînt de bronz sau de piatră și crede că ar putea fi puse în legătură cu bronzul mijlociu sau tîrziu.

Tov. Vl. Dumitrescu atrage atenția asupra necesității precizării unor aspecte ale musterianului surprins în Dobrogea, a trăsăturilor sale caracteristice în comparație cu celelalte regiuni. Subliniază seriozitatea cercetărilor, a datelor noi cuprinse în comunicare. Mulțumește conducerii Muzeului de arheologie Constanța pentru sprijinul acordat cercetării paleoliticului în Dobrogea și speră ca această frumoasă colaborare să continue. În legătură cu comunicarea tov. N. Harțuche, își exprimă regretul pentru nepublicarea vasului Spanțov de la Mangalia, găsit împreună cu materialul Hamangia. Nu este de acord cu folosirea termenului „a căpăcui", care nu se găsește în dicționar și opiniează pentru folosirea termenului „a acoperi". Arată apoi că tov. Silvia Marinescu-Bîlcu trebuia, în prima parte a comunicării, să precizeze că este vorba de fazele Precucuteni II și III. La Varna izbește similitudinea ceramicii cu Precucutenii din Moldova. Trebuie dovedit că într-o fază mai veche a culturii Mariță apar elemente Precucuteni. Subliniază influența deosebită a culturii Boian asupra formării culturii Hamangia.

Tov. S. Marinescu-Bîlcu, discutînd pe marginea comunicării tov. Sebastian Morintz, își exprimă dezacordul față de termenul „cultură Coslogeni", deoarece materialul faptic este foarte restrîns. Consideră că acesta ar putea fi un complex în cadrul epocii bronzului tîrziu. Înainte, înmormîntările cu ocru erau considerate ca fiind caracteristice pentru perioada de trecere la epoca bronzului, dar aceste morminte apar pînă la începutul mileniului I î.e.n. În această perioadă s-ar putea să existe două feluri de morminte cu ocru : plane și în tumuli. Mormîntul de la Hamangia, cu construcții de lemn se datează la începutul marilor migrații, de la

sfîrșitul epocii bronzului mijlociu. Nu este de acord cu termenele folosite de : Noua — Sabatinovca și Coslogeni. Trebuie văzut în ce măsură în zona Dobrogei, în perioada bronzului mijlociu s-au manifestat influențe ale culturii Tei.

În aceeași zi, s-au desfășurat și lucrările secției a IV-a — *Limes-ul dobrogean al Dunării.*

Ședința este prezidată de prof. Dumitru Tudor și Ștefan Ferenczi.

— Petre Aurelian, *Problema valurilor din Dobrogea*, (citește Al. Suceveanu).

— Mihai, Irimia, *Ateliere ceramice de epocă romană pe limes.*

— Maria Comșa, *Infiltrații barbare în așezările de pe limes-ul Dunării inferioare în secolul al IV-lea.*

— V. Culică, *Monede mărunte din secolul V e.n. și unele replici în plumb ale acestora găsite în cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (comuna Lipnița).*

— Octavian Iliescu, *Solidus inedit emis de Theodosius I., găsit în nordul Dobrogei.*

— C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului dunărean.*

— Victor Baumann, *Un nou edificiu bizantin pe limes-ul nord-dobrogean (basilica de la Niculițel).*

Discuții :

Tov. Petre Diaconu, referitor la comunicarea tov. Petre Aurelian, arată importanța valurilor din Dobrogea. Precizează că un val de 60 km se lucra cu aproximativ 20.000 de oameni, ceea ce înseamna că în 2—3 săptămîni putea fi terminat. Se spune în lucrare că valul de piatră a fost făcut de bizantini împotriva pecenegilor, ori la 941 aceștia încheiaseră pace. Se susține în comunicare că valul mic nu avea întrerupere în dreptul Medgidiei. Mai face referiri la comunicările tov. Maria Comșa, Vasile Culică și Victor Baumann. Încheie, mulțumind în primul rînd cercetătorilor de la Constanța pentru comunicările prezentate.

Tov. Al. Suceveanu își exprimă aprecierea față de descoperirea tov. Baumann, sfătuindu-l să publice comunicarea la o revistă cu o grafică bună. Din comunicarea tov. Culică, reiese că în sec. V nu există în Dobrogea un hiatus. Își exprimă satisfacția că tov. C. Scorpan, prezentînd situația stratigrafică, nu se referă numai la Sacidava, ci face paralele și cu Histria.

Tov. R. Florescu, remarcă bogăția de informații care a fost adusă prin comunicările acestei ședințe.

Tov. C. Scorpan, consideră ca foarte interesantă comunicarea tovarășei M. Comșa. Este adevărat că sînt greu de făcut diferențe tipologice în cultura carpică. Legat de comunicarea tov. V. Culică, trebuie avute în vedere nivelele arheologice de sec. V, în cetăți diferite, și deci nu putem vorbi de un hiatus în această perioadă.

Tov. Poenaru-Bordea consideră comunicarea tov. V. Baumann, bogată în conținut și revelatoare prin importanța materialului. Face o paralelă cu basilica cu criptă descoperită la Constanța.

Tov. Radu Vulpe precizează că problema valurilor este o veche preocupare a sa. În 1938 au fost datate în sec. V. Valul mic este întrerupt la Medgidia. Construcția valului se începea de la cele două capete. E de acord cu tov. P. Diaconu, care afirmă că valul trebuia făcut foarte repede. Cele trei valuri au fost făcute la epoci diferite, cu scopuri diferite.

Tov. Mircea Rusu, remarcă noutățile aduse de comunicarea tov. Scorpan. Reperarea a trei nivele de sec. VI, în mai multe centre, ne va ajuta să rezolvăm foarte bine această perioadă în Dobrogea.

Tov. D. Tudor, felicită pe participanți pentru această ședință de un nivel științific foarte ridicat. Comunicările au fost bine întocmite ; s-a depășit stadiul tehnicității exagerate. Toate comunicările au scos la iveală concluzii istorice deosebit de importante. De asemenea discuțiile au fost purtate de la un înalt nivel științific.

În după-amiaza zilei de 20 octombrie, invitații la sesiune s-au deplasat la Histria, unde au dezbătut rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în 1971 și

programul de lucru la acest obiectiv în actualul cincinal. S-au purtat discuții în legătură cu lucrările D.M.I.A. pentru consolidarea, restaurarea și conservarea obiectivelor scoase la lumină în cetate.

21 octombrie, Secția a III-a — *Dobrogea înainte de romani.*

Lucrările sînt conduse de prof. Kurt Horedt.

— A. C. Florescu, *Conceptul de cetate hallstattiană în spațiul carpato-dunărean.*

— C. Preda, *Tariverde — așezare băștinașă sau „factorie" histriană ?*

— Al. Suceveanu, *Unele probleme politico-economice din Dobrogea sec. VI—V î.e.n.*

— Vl. Iliescu *Cine a fost „histrianorum rex" ?*

— El. Zavatin-Coman, *Kalpis-ul cu relief narativ descoperit la Mangalia.*

— Georgescu-Cheluță Nicolae, *Săpături recente în necropola elenistică de la Mangalia.*

— V. Baumann, *Mănuși de amfore ștampilate în depozitele muzeului Tulcea.*

— St. Olteanu, *Exploatări miniere în Dobrogea preromană în lumina ultimelor cercetări.*

Discuții :

— Tov. Al. Suceveanu remarcă valoarea comunicării tov. Preda și autenticitatea interpretării situației localității Tariverde. Se pune problema raporturilor dintre greci și indigeni. În momentul de față este greu de spus în ce raport erau băștinașii și grecii, mai ales că indigeni erau și la Histria. Remarcă de asemenea lucrarea tov. Coman Elena.

Tov. Vl. Iliescu, remarcă foarte interesanta comunicare prezentată de tov. Olteanu, asupra metalurgiei în Dobrogea. Felicită pe tov. Coman pentru comunicarea foarte interesantă susținută.

Tov. K. Horedt, referindu-se la comunicarea tov. Florescu, arată că este mai indicat termenul de așezare fortificată decît de cetate. Mulțumind apoi participanților, închide ședința.

Secția a IV-a — *Limes-ul dobrogean al Dunării.*

Lucrările sînt conduse de prof. dr. doc. Radu Vulpe, Maria Comșa și Ștefan Ferenczi.

— Simion Gavrilă, *Aspecte ale culturii romane descoperite pe teritoriul de nord al Dobrogei.*

— Stavru Cornel, *Două morminte romane la Sipote.*

— Gh. Papuc, *Date noi privind fazele de construcție ale zidului de incintă de la Tropaeum Traiani.*

— R. Ocheșeanu, *Refacerea cetății Tropaeum Traiani sub Mauriciu Tiberiu.*

— Simion Ștefan, *Apeductele de la Adamclisi.*

— Scorpan Constantin, *Sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea reflectate de arheologia dobrogeană.*

— V. Teodorescu, *Raporturile meșteșugarilor nord-dunăreni cu centrele romano-bizantine de la Dunărea de Jos în sec. VI—VII e.n.*

— P. Diaconu, *Problemele valurilor din Dobrogea, dintre Cernavodă și Constanța.*

La ora 12.30, joi 21 octombrie, are loc, în ședință plenară, constituirea Centrului de Studii Ovidiene la Constanța.

Prezidiul este format din prof. D. M. Pippidi, Vl. Robu, N. Barbu, Gr. Tănăsescu, prof. Radu Vulpe și A. Rădulescu — directorul Muzeului constănțean.

Tov. A. Rădulescu dă cuvîntul tov. Vl. Robu, președintele Comitetului județean pentru cultură și artă. În cuvîntul său acesta evocă străduințele de formare a unui Centru de Studii Ovidiene la Constanța. Arată cît de binevenită și logică este crearea acestui centru la Constanța, locul de exil și al ultimilor ani de viață ai poetului.

Se fac propuneri pentru alegerea organului de conducere al centrului.

Au fost aleși :

Președinte : prof. univ. dr. doc. Nicolae Lascu ;
Directorul centrului : Rădulescu Adrian ;
Membrii : Scorpan Constantin, Aricescu Andrei, Bucovală Mihai ;
Bibliotecar : Coman Elena.

Tov. prof. N. I. Barbu, anunță existența Asociației Internaționale de Studii Ovidiene. Consideră ca pe deplin întemeiată alegerea Constanței ca sediu pentru un Centru de Studii Ovidiene. La Sulmona există un centru bibliografic ovidian, afiliat la Asociația Internațională. Anunță că între 25—30 august 1972, se va organiza la Constanța Congresul Internațional al Asociației „Ovidianum".

Tov. Vl. Robu, accentuează caracterul deschis al acestei asociații și faptul că relațiile acesteia cu celelalte instituții se vor reglementa pe parcurs. Felicită conducerea și urează succes în munca pe acest tărîm.

După-amiază invitații la sesiune se deplasează la Adamclisi. Se fac dezbateri la cetate asupra rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate în 1971. La Monumentul triumfal tov. Radu Florescu susține un referat despre poziția metopelor pe monument.

Au loc discuții, privind mai ales restaurarea Monumentului.

La Adamclisi are loc, într-un cadru festiv, încheierea lucrărilor sesiunii.

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE MAI DES

AA	— Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AARMSI	— Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice București.
Act. Arch. Bp.	— Acta Archaeologica, Budapesta.
Acta M.N.	— Acta Musei Napocensis, Cluj.
AEM	— Archäologish-Epigraphishe Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.
An. Dobr.	— Analele Dobrogei.
Apulum	— Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, Alba Iulia.
Arch. Austr.	— Archaeologia Austriaca, Beiträge zur Paläontologie Ur-und Frühgeschichte Österreichs, Wien.
Arch. Ért.	— Archaeologiai Értesitö, Budapest.
Arch. Hung.	— Archaeologia Hungarica ; Acta Archaeologica Musei Nationalis-Hungaris, Budapest.
Arch. Jug.	— Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
Athenaeum	— Athenaeum. Studii periodici dı Litteratura e Storia dell'Antichita, Pavia.
Atti	— Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze prehistoriche e protohistoriche, Roma, 1962.
BASPR	— Buletin, American School of Prehistoric Research Old. Lyme, S.U.A.
BCM	— H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, Londra.
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BMI	— Buletinul Monumentelor Istorice, București.
Bericht Hamburg	— Bericht über den V Internationalen Kongress für For-und Frühgeschichte, Hamburg, Berlin, 1961.
Bul. ASE	— Bulletin d'Archéologie sud-est européene, București.
BSNR	— Buletinul Societății numismatice române, București.
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNA	— Cronica numismatică și arheologică, București.
Cohen^2	— M. Cohen, Description des monnaies frappées sous l'Empire Romain communement appelées médailes imperiales, Ed. II, 8 vol., Paris, 1880—1892.

CVA — Corpus Vasorum Antiquorum. Union Academique Internationale.

Dacia — Dacia. Revue d'archéologie et d'istoire ancienne, 1924—1947. NS — Nouvelle Série, București 1957 și urm.

DID — D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei, I, București, 1965 ; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, II, București, 1968.

DOW — A. R. Berllinger, Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Colection and in the Whittemore Collection ; vol. A. R. Berrlinger, Anastasius I to Maurice 491—602, Washington, 1966.

ED — Ephemeris Daco-romana, București — Roma, 1923—1945.

ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua.

Germania — GERMANIA, Anzeiger der römisch-germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts Frankfurt.

HAD — Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja (Académie Roumaine, Conaisance de la Terre et de la Pensée roumaines IV), București, 1938.

Historica — Historica, Craiova.

Hermes — Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie.

IGB — Inscriptiones Grecae in Bulgaria repertae, ed. G. Mihailov, Serdica, 1956.

ILS — Dessau, Inscriptiones Latinae selectae.

Izvestiia Institut — Izvestija — Bulletin de l'institut Archéologique Bulgare.

JDAI — Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.

JNG — Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte Herausgegeben von der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, München.

JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts, Wien.

JRS — Journal of Roman Studies, Londra

KS — Краткие сообщения, Moscova.

LRBC — P. V. Hill, J. P. C. Kent, R. A. Carson, Late Roman Bronze Coinage ; Part. I, P. V. Hill, J. P. C. Kent, The Bronze Coinage of the Hause of Constantine, A. D. 324—346 ; Part. II, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, The Bronze Roman Imperial Coinage of the Empire, A. D. 346—498, Londra, 1965.

Materiale — Materiale și cercetări arheologice, București.

MIA — Материалы и исследовании по археология СССР.

ND — Notitia Dignitatum.

NCB — Neolit Centralnog Balcana, Belgrad, 1968.

Om. D. — Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, Ed. Acad. R.P.R., 1960.

Pick — B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, Berlin, 1898.

PIR — Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III, edd. H. Dessau, E. Krebs, P. von Rohden, Berolini.

Rad. Vojv. Muz. — Rad Vojvodanskih Muzeia, Novi Sad.

RE — Pauly-Wissova, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.

REG — Revue des Études grecques, Paris.

Rez. Muz. — Revista Muzeelor, București.

RIC — Roman Imperial Coinage, Londra.

RRSI	— Revista Română de Studii Internaționale, București.
SA	— Советская археология
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche, București.
SCN	— Studii și cercetări de numismatică, București.
Starinar	— Starinar, Organ srpekog archeologskog druztva, Belgrad.
Sydenham	— Ed. A. Sydenham, The Coinage of the Roman Republic, Londra, 1952.
VDI	— Вестник древнии истории.
VII. CISPP	— VII-ème Congres International des sciences prehistoire et protohistoire, Praga, 1966.
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
Wroth	— W. Wroth, Cataloque of the Imperial Byzantine Coins in the Britisch Museum, Londra, 1908.

c. 64 — I. P. „Tiparul"